

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

HAZA ÉS NAGYVILÁG

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A SZERZŐNEK A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSÁBAN KORÁBBAN
MEGJELENT MŰVEI:

APAI ÖRÖKSÉG (novellák)
LEVELEK A SZÁMÚZETÉSBŐL (tanulmányok)
A KÍGYÓ (regény)
HÁROM KÖLTŐ (tanulmány)

A SZERZŐNEK MÁS KIADÁSBAN MEGJELENT MŰVEI:

DOVERI ÁTKELÉS (dokumentum) Cserépfalvi
MAGYAR NÉZŐ (dokumentum) Nyugat
FEGYVERES EURÓPA (dokumentum) Nyugat
ERDÉLYBEN (dokumentum) Nyugat

Toute inclination et soumission leur est deuée, sauf celle de l'entendement. Ma raison n'est pas duite á se courber et fléchir, ce s'ont mes genoux.

Montaigne, L. III, eh. VIII.

Mihelyt az Isten az én születésemet a maga jótetszésével valóságossá tette: mindjárt szívemre nyomta azt a stempelt, melyhez csak seculumonként szokott nyúlni, s ezt a karakterizáló mondást ejtette rá: *Te szabad légy* / Nem kell nekem a politicalai szabadság, nincs is szükségem rá; egy persiai Sophi, egy indostáni Nábob, egy európai republica vagy akármi ország és fejedelem igazgatása alatt is tudnék szabad lenni. Nem kívánok egyebet, hanem hogy testemet ne bántsák, ne akadályoztassanak annak szükségeinek megelégtetésében. Lelkem felül és kívül van sphaerájokon, az egyedül az enyím.

Csokonai levele Sándorffy Józsefhez.

Meg kellene minden könyvet égetni, ha azok után a tanuló ember nemcsak tudós, hanem jó és béketűrő is lenni nem akarna.

Maróthy György.

Munkámban sok van, ami tetszhetik az udvarnak, de van sok más is, ami visszatetszhetik néki. Másoknak talán még több nem lesz Ínyére. Nem fogok tetszeni minden olvasónak, de nekem sem tetszik minden olvasó.

Berzeviczy Gergely.

ELŐSZÓ.

Harmincöt tanulmányom van ebben a kötetben. Kettő kivételével valamennyit az utolsó négy évben írtam. Előző gyűjteményem — *Levelek a száműzetésből* — az alkonyuló «versaillesi korszak» tükre; ez a könyv a második világháború alatt született. Kihagytam minden alkalmi írást, néhány tanulmányom pedig azért hiányzik, mert kinőtt e kötet keretéből. Arra kell kérnem az olvasót, hogy ne vesse meg a Függelékét, minthogy tanulmányaim eredetét, célját és teljes értelmét olykor csak ebből tudhatja meg.

Túl a dantei életút felén, csendesen nyugtázom, hogy a nehéz idő idáig elfújta bennem a nagyigényű munkákat. Szorgalmas és nagyon mulandó voltam az elmúlt tíz esztendőben. Remélem, egy új epikusunk művében áldoz le a pályám. De lehet, hogy a végén magam is megjavulok s marad valami utánam, ami a *művészet* üzenete s nemcsak vita vagy helytállás.

Kísérleteket írtam, de ne feledje az olvasó, hogy ezeket is a vérünkkel tápláljuk. «Vagy talán el kell apróznod magad csip-csup munkákra?» — kérdi gúnyosan Kosztolányi egyik íróársától, «szét kell forgácsolnod nagyszerű tehetségedet? Hát aprózd el magad, az Isten szent szerelmére s írj csipp remekműveket a filléres néplapok szalmapapírosára, forgácsolj el tehetséged, de úgy, hogy aranyforgácsokat hullass

nekünk.» — Igen, ez a vigaszom. Az én becsvágyam is az volt, hogy legalább csipp remekműveket írjak.

Némelyik olvasó valószínűleg hitet fog követelni ettől a könyvtől. Tőlem is azt fogja követelni, hogy oszlassam el a homályt, simítsam le a dühös tengert, feleljek a magyar élet s a nagyvilág összes problémájára. Erre a követelésre maga az író szoktatta rá az olvasót, főleg az ifjúságot.

Az író egy idő óta néptanító, segédlelkész és «mezei bölcselő» egy személyben; szemforgatva, gyáva lelkiismerettel titkolja ősi hivatását, a művészetet. Ez a szó lassan kivesz a szókészletéből. A századfordulónak a «Tart pour l'art» volt a kelepceje, az én nemzedékemnek Zuboly a kísérője, aki a zöldkeresztes nővértől a kultuszminiszterig minden szerepet maga akar eljátszani. S ezt a népoktató Zubolyt serdülők vizsgáztatják; összevont szemöldökkel, kihívón méricskélük a közéleti mulasztásait. Irodalmunk a mentegetőzés korát éli, ez az igazi neve. Az egyik író azért mentegetőzik, mert még nem váltotta meg a hazát, a másik, hogy hiányos a népi származása. Nagyot nézne Ady, ha látná, hogy milyen tétova lelkiismeret és szabadkozó művészet lépett az örökébe.

Én nem vagyok a magyar megváltás all-round bajnoka. De nekem is van hitem; ha nem volna, valószínűleg sokkal könnyebben élnék. Ezt a hitet próbálom átadni a következő lapokon az olvasóimnak. Erős hit ez is, csak csendes.

Hiszek a kis népekben, hiszek a szerény és művelt kis népekben; a fajtámon kívül már csak őket szeretem. Kis népek a mi rokonaink s három kis nép fogadta be hervadó gyerekeinket az első világháború után. Európa egy kis népnek köszönheti a kétezres éves műveltségét s én úgyis mint író, úgyis mint egy kis nép fia, csak a műveltséggel mérhetek, író vagyok, tehát nincs földi hatalmam. De ha Isten egyszer korlátlan hatalmat adna a kezembe, csupa San Marinot,

Andorrát és Luxemburgot alapítanék. Tudom, hogy boldogok lennének a földön s nagyok a szívünkben.

Hiszek Latin-Európában. Én nagyon boldog esztendőket töltöttem ebben a tágas kolostorban, a galambos kútja körül s minden jószándéku honfitársamnak szívből ajánlom. Latin-Európa nem kér tőlünk számadást, világossággal simogatja az agyunkát, szépséggel a szemünket, Latin-Európa nem taszít minduntalan az örök magyar sorskérdés elé, hogy magunkban álljunk-e s Keletre vagy Nyugatra nézzünk-e?

Hiszek Ady, Ambrus, Babits, Kosztolányi, Krúdy, Móricz és Tóth Árpád egyesült új magyar klasszicizmusában. Ezt a klasszicizmust nekünk, a *kisebbeknek* kell szétvinnünk a magyar nép közt, a magyar nemzetben, amely már csak rajtunk keresztül ölelheti a szívére meggyötört és halhatatlan fiait.

Mind a három hitem veszélyben forog. A kis népeket a könyörtelen század fenyegeti, Latin-Európát a franciák fogyása, az új magyar klasszicizmust műveltségünk izomszűkülése. Évek óta ölhetett kézzel túrjuk, hogy egy bosszúvágyó, gonosz propaganda irodalmi hitvallás képében kettéhasítsa csodálatos költői örökségünket. Terhesen nagy örökség ez, tudom, de legyen hozzá vállunk.

Évekig írtam a könyvem, darabonként. Nekem is meg kellett ismernem; szó szerint én voltam az első (s remélem, nem az egyetlen) olvasója. Csak a végén eszméltem rá, hogy mennyit láttam, mennyit megértem rövid életemben, világok süllyedését, világok változását, világok harcát. Tudom, hogy a mai fiatalok egy része gőgösen lemond erről a tapasztalatról. Éppen ez a görcsös, szűkkeblű, sunyító dölyf különbözteti meg őket a mi alázatosabb és tékozlóbb ifjú éveinktől. Ki okosabb közülünk? Majd elválík a század mérlegén. Vagy talán már el is vált Ady versében, haldokló szavaiban:

Évezred halt meg, nem csak ezredek
S tóletek egy szent Világ elmaradt
S benne Szépért kóborló emberek.

Az élet él, újul, *győz* és szalad,
És nektek hát tudhatni sem lehet;
Milyen szép volt, milyen tágas, szabad

Csak megvénült könyveinkből lehet,
Csak örökdő emlékünkből szabad
Kisejteni a volt szebb éveket.

1942, a reformáció napján.

NAGYVILÁG

Nous autres, civilisations, nous
savons maintenant que nous sommes
aiortelles.

Paul Valéry 1919-ben.

KIS NÉPEK HIVATÁSA.

Victor Hugó nyolcvanadik születésnapján idegenek is hódoltak előtte. A költő rejtetten él, nem szokták körmenettel ostromolni. Ezen a napon nem is egy költőt ünnepeltek, hanem az emberiség látnokát. Hugó sokáig élt egy szigeten, szemközt a tengerrel. Száműzött volt; a kijózanító hazai környezetet megrészeztő, viharos elemek pótolták, ők kárpóolták az elvesztett méltóságokért is. Az óceán, az éjszaka a felhőtörzsek fenköltébb címet, hízelgőbb szerepet súgtak a magános merengőnek a sziklaszirten, mint amit a szülőföld adhatott volna elbujdosott fiának. Rábeszélték, hogy legyen az emberiség látnoka. Ezzel a ranggal kárpóolták az elemek az elvesztett francia szenátorságért. Hugó hitt a zúgó szózatnak s zengő szavai lassan a vüaggal is elhittették. Nyolcvanadik születésnapján már mindenki az emberiség látnoka előtt hódolt.

A költő csakugyan sokat látott. Megérte két királyság és két császárság bukását; 1848-ban majdnem agyonverték a vörösök, 1871-ben a fehérek. Mindenkivel túlélte s úgy fogadta ünneplő házába a népeket, mint egy Noé apó. Főpapi botja az emberiség fölé emelkedett: Hugó szerepeket osztott a körmenet alatt. Bemutatták az angolt. «Shakespeare» felelt komolyan. A spanyolt. Cervantes mondta. «A Világosság», «a Szabadság» bókolt egymásután az aggastyán. Egy kis nép előtt azonban váratlanul elakadt. «Ah, az emberiség!» vágta ki magát a következő pillanatban. Másnap valószínűleg fordítva emlékezett volna a jelzőkre. Öreg és feledékeny volt, a szerepek kapásból jutottak eszébe. Nem tett semmit: a népek másnap úgyse kezdtek volna a szabadságért és világosságért verekedni. Ebben a nevetséges jelenetben mégis volt valami tiszteletreméltó és jellemző. A magatartás. Európa tekin-

télye minden népnek egyenrangú szerepet szánt, a legkisebb előtt hajolt meg a legmélyebben s a hódolókat még egyszer megittatta az alkonyuló század legkedvesebb eszméjével, az egyenlőséggel.

Hugó nemzedéke a megelőző, «filozófus» századtól örökölte a népszabadság és nemzetközi egyenlőség eszméjét. Amitóta Voltaire kedves, jóhiszemű vadembere s a szűz Amerika követe, Franklin Benjámín megfordult Parisban, a kis népek már nemcsak a túlvilági jóvátétel, hanem a földi jog előtt is egyenlők voltak. Igaz, hogy egyelőre csak a regényekben. De ezeket a regényeket hadapródok, ügyvédjelöltek, orvosnövendékek, szóval a jövő emberei olvasták. Las Casas, az indiántértő irgalmas spanyol pap lelke oszlott szét az emberekben; mindenki tört egy darabot a jóságából. A kis népek a nagy népek lelkiismeretébe fűródtek, dalaik előtt megalázkodtak a költőfejedelmek, méltóságukat magasztalták a bölcsek. Közeledett a szabadulás órája. Megérkezett a szabadító is: a francia forradalmi sereg.

A sereg sarcolt, akasztott, belgát belga, lombárdot lombárd, bernit berni ellen uszított. Amit papíron felszabadításnak hívtak, a valóságban megszállás volt. A felszabadító filozófus a felszabadított nép közt átvedlett harácsolóvá. Egy negyedszázadig hánykódott a felszabadító rémuralom Madridtól Moszkváig! Kopenhága lángolt, az északolasz képtárok és sekrestyék kiürültek, a bajorok a francia jobbszáron a szembenálló porosz balszárnnyra lőttek, a német költők kenyér nélkül bolyongtak a hazájukban s az angol költők meghasonlottak egymással s a szülőföldjükkel. A kis népek megrettenve szétnéztek a füstölgő Európán. Értük történt volna mindez? — Egy negyedszázad előtt még feszültek a rózsás reményektől; Bessenyeiék háíás hiszékenységgel és boldog szédületben még *egyetlen* ugrással a királyi népek mellett akartak teremni. A felszabadítás után tele voltak csömörrel és félelemmel. Nagy bűnöket követtek el a fejük fölött, az ő nevükben. Ezért a bűnökért nekik kellett fizetniük. A leszámolásnál Franciaország, a fő bűnös mellé kerültek s a bécsi kongresszus ismét szétszabta őket a halvány udvarocskák közt. Sokkal kegyetlenebbül bánt velük, mint Franciaországgal.

De az eszme hamarosan kiheverte a vérfürdőt s tíz év

múlva ismét egy kis népért dörögnek az ágyúk a görög tengeren. S az elnyomott népek nemsokára az ellenség hátában is lövéseket hallanak. Az elnyomott külváros ez a váratlan szövetséges: ő szorítja az angol és francia kormányt a forradalmi hagyomány felé otthon is, külföldön is. 1830 és még inkább 1848 a kétféle elnyomottak öntudatlan közös vállalkozása; romantikus nemzeti és társadalmi fölkelés a trón és tőke ellen. Ebben a hőskorban még úgy lehet forgatni őket, mint a kártyafigurákat: a párisi lázadók jó hazafiak, vérellírják le a haza nevét, Petőfi viszont nemcsak a Habsburg trónba, hanem a Rotschildok székébe, a Francia Bank elnöki trónjába is belelőné a nyílát. Blanqui a debreceni trónfosztók közt tüzelt volna, Petőfi ugyanazt gondolja a bánya mélyén, amit Proudhon. Az elnyomott dunai népek s az elnyomott nyugati külvárosok keveset tudtak egymásról, de egy volt az ősök: a francia forradalom s e nagy ős vonásai egymásra ütöttek. Együtt is buktak el. Először a munkások a Montmartre és a Pantheon közti utcákon, aztán a milánói hazafiak, aztán a magáramaradt magyar. Proudhon, Blanqui vagy a bécsi Róbert Blum a segesvári holtak közt lehetett volna, Petőfi Bresciában vagy a Notre Dame hídon is az áldozatok közé kerül. ^Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag, te a népek hajnalcsillaga h köszöntötte Petőfi a végzetes esztendőt. De az a csillag csak vért harmatozott a hallgatag közös sírokra. Egymás mellett heverték az összetört háromszínű és vörös zászlók. Egy sereg kis nép — és ekkor látszólag még a német és az olasz is az volt — megint fizetett. A vörös zászlók később se lobogtak föl: 1871 még kegyetlenebb kudarcba fulladt a párisi utcán, mint 1848. A háromszínű zászlók azonban erősebbek voltak s kedvezőbb szélbe kerültek. Amihez 1848-ban gyenge volt Frankfurt, 1866-ban elég erős volt Berlin, Novaráért bosszút állt Solferino, Aradot kiengesztelte 1867. Úgy látszott, hogy a herculesi század mégis csak teljesíti azokat a próbákat, amiket «filozófus» elődje rászabott.

Pedig a valóságban csak az történt, hogy a német és az olasz nép — tehát két nagy nép — megszerezte azt a nemzeti egységet, amelyhez annakidején hiányzott a Richelieujük. A név itt csak jelkép, egy diktatórikus áthidalást jelképez két hosszú történelmi állapot: a hűbériség s a nemzetállam

közt. Anglia és Franciaország átvészelt ezen a diktatúrán, így lett rangidős, modern nemzetállama; Olaszországban Machiavelli, Németországban legkésőbb Leibnitz kortársa lehetett volna az a vaskezű király, kormányzó vagy miniszterelnök, aki a rendi államot nemzetállammá formálja át. Ezt a diktatúrát óriási késéssel a francia forradalom eszméi pótolták. Két *nagy nép* látta a hasznát annak a népegyenlőségnek és népszabadságnak, amelyet Hoche, Kléber és Napóleon katonái olyan szerencsétlenül szolgáltak a *kis népek* közt. Az olasz s a német lavina összetapadt és ehhez a görgeteghez nem Machiavelli műveiben s Leibnitz tudós diplomáciájában, hanem valahol a francia Konvent csúcán indult el az első kő.

A németek és az olaszok most már a belső államéletben is utol akarták érni a két rangidős nemzetállamot. Hálások voltak és következetesek; hálából megfogadták a francia forradalom belpolitikai tanait s következetes nyugatiságukban magukra erőltették a parlamenti és gazdasági liberalizmust. A Reichstag elpártolt Bismarcktól s a német közgazdaságtan List Frigyesztől, mindkettőnek Anglia lett a mintaképe; az új Olaszország megtagadta a mediterrán gondolatot s a jakobinus Garibaldit és Gambettát éllette. De a hála s a következetesség nem mindig használ egy népnek. A németek s az olaszok csak akkor tértek igazán magukhoz, amikor a germán mitikus ösztön s az olasz machiavellizmus szembe fordult a francia forradalom eszméivel. Ezekkel az eszmékei szerezték meg a nemzeti egységüket, de úgy nőttek vissza a maguk ősi, nagy méreteibe, hogy később megtagadták őket. Már jóformán nemzeti egységük első óráiban éltek, gondolkodtak, írtak ennek a tagadásnak az előfutárai. Egyelőre a homályban, homályos egyetemi tanszékeken, könyvtárakban s havasi házacskákban készítették elő a két nép *belső* forradalmát: a fasizmust s a nemzeti szocializmust.

Ma már tudjuk, hogy a herkulesi század nem hasonlított regebeli mintaképehez. Az némán vállalta a hálátlan próbákat, ez nagyhangún kitért a legkisebb ellenállás felé. A tizenkilencedik század kis népek heiyett szunnyadó, széthullt nagy népeket állított helyre. Csak ezek koszorúzták meg — igaz, hogy elkésve — Hoche, Kléber és Napóleon katonai küldetését, a forradalom nemzetközi hivatását. A költők tovább dédel-

gették Voltaire vadembereit s Herder megható kis népeit, de a történelmi valóság a kis népek helyett a kis részekre darabolt nagy népek ügyét szolgálta. A kis népek örökké a forradalom határ mesgyéj én éltek, igen különböző sorsban. Portugália és Hollandia a tengerész múltján merengett és semmit se köszönhetett a francia forradalomnak, sőt Hollandia e forradalom utóhatásaként vesztette el Belgium néven a déli felét. Svájc polgári lövészei Teli felszabadító nyíllövését gyakorolták; szabadságuk ősi parasztszerződésen és fegyveres vallásvédelmen s nem a forradalom eszméin alapult. Északon csendesesen és kitartón komolyodott három skandináv nép s érett fővel, írásos egység nélkül kitaszította egymás közül a háborút. Ezek a kis népek a nagy népek ellenére maradtak fenn. Hollandiának, Belgiumnak és Portugáliának külpolitikai érdekből megkegyelmezett Anglia, Svájcnak három hatalmas szomszédja, a skandináv országoknak Oroszország és Németország. A többi összetörve hevert a lábuknál. Írország, amely a középkor hajnalán írni-olvasni és latinra tanította a részeges, barbár Európát, elnéptelenedett a múlt században. «Aki éhenhal, arasonként hal meg» szól egy angol mondás. Talán az ír népről találták ki. Varsó elnémult; könnyes, hallgatag tüntetéssel sereglett évente egyszer Mickiewicz szobrához. A balti tengerparton eltűnt egy nép, a magyar rokona. Egy másik rokonunk sarkvidéki fenyevesekbe húzódott a zsarnok elől. A szultán egy féltucat népet rontott a Balkánon, mint a züllött öregúr a megkaparintott lánykákat.

*Küldd reánk te koronás haramja
Légióként bérszóiáidat,
Hogy számodra innen a pokolba
Holttestükből építsünk hidat...*

A pokolba bérszolgák helyett legyilkolt kis népekből vertek hidat. Európa tekintélye, a fehér ember méltósága szörnyű bűnöket palástolt a saját portáján.

Mégis úgy látszott, hogy a huszadik század befejezi az agyaglábú Herkules munkáját. Még élt a forradalom legendája, még mindig kinyíltak a bicskák halhatatlan szólamaitói. A forradalom örökösei és gondnokai maguk is tudták, hogy a hagyatékából sok beváltatlan váltó kering különösen

a Dunatájon. Napóleon föl akarta volt szabadítani az illíreket, az örökösök hozzáadták az illírekhez a monarchia több népeit is s a forradalom utolsó parancsaként nekiláttak a monarchia aláaknázásának. Az aknát kívülről is, belülről is fúrták. Mivel pedig az eszme szabályosan ezúttal is a fegyverek előtt járt, a tudósok és kutatóintézetek, a szlavisztikai tanszékek s a keleteurópai szemináriumok jócskán megelőzték a külügyminisztériumokat, amelyek csak a világháború végefelé álltak szóba a radikális tudósokkal. Végre létrejött a békemű, egy törölmetszett jakobinus s egy amerikai egyetemi tanár: Clemenceau és Wilson, a francia és az amerikai forradalom egyesített, utolsó műve. Létrejött a versaillesi békemű. Clemenceau a jakobinus rongyos gárda, Wilson az amerikai szabadságnilatkozat hagyományát képviselte; a «filozófus» század tűzte szívük fölé a kokárdát. Hazajáró lelkek voltak, a tizennyolcadik század látogatott bennük a még elnyomott kis népek közé.

De alig száradt meg a versaillesi építmény, tetőtől az aljáig végighasadt. Az ukrán nép egyszerűen elsikkadt a rendezésben. Az írek régen a sok eső s az angol földesurak miatt, most tüntető hazaszeretetből éheztek. A flamandok utcakövekkel támadtak nemzeti hősiükre, a királyra. Magyar^ országot négy Elzász-Lotharingiára szakították. Az örményeket tovább öldösték. Minek folytassam? A felét a legalaposabb listából is kifelejténém. Egy sereg kis nép ismét kimaradt a rendezésből; egy kis népet pedig földaraboltak a kis szomszédai közt. Az államférfiak feledékenyebb megváltók, mint Krisztus. A Ruhr-vidéki szénről s az afrikai gyarmatokról azonban nem feledkeztek meg.

De a támolgó új rendben a sok akaratlan mulasztás és szándékos feledékenység volt még a kisebbik baj. Utóvégre Európa mégis csak megszorodott néhány szabad néppel s a szabadítók azzal védekezhetek, hogy a következő nemzedék majd befejezi a maradék munkát s kicsiszolja a hibákat. Lépésről lépésre, két háromszáz esztendő alatt a forradalmi sereg, amely valamikor átlépte a Rajnát, végül mégis csak céljához ér s a jól végzett küldetés után lerakja a fegyvert, Danton visszaszállhat a sírjába, nem kell többé fel-fegyvereznie a fantomokat.

Más volt az igazi baj. Kiderült, hogy a versaillesi késő-

szülöttek nem voltak igazi kis népek. Belgium, Svájc, Dánia, Finnország ősi kis népek hazája. Ezek a népek csodálatos lelki egyensúllyal és élettani mérséklettel csakugyan kis népek módjára élnek. Versailles gyermekei: az új szabadok azonban a nagy népek bűneit utánozták. «Nagy szerencsétlenség* írja Rivarol, «ha a népek túlságosan emlékeznek a múltjukra, amely örökre elszállt*. Ez a mondás talál a szerencsétlen Lengyelország fejfájára is. A szláv mitológia ködös emlékei mind leszálltak birodalomalapítónak a Dunatájra. A fájdalomban nem jó a mérséklet; egy elbukott népet sokszor éppen túlhajtott büszkesége menti meg. De a mértéktelen győztes mindig elbukik. Az új Európát a mértéktelen győztesek hiúsították meg s ebben az elvetelésben a kis népek többet vétkeztek, mint a nagyok. Genfről, a szeplőtlen, zord kálvinista fellegvárról kiderült, hogy új török Porta: balkáni háremőrök álltak a kapujában.

A kis népek Versailles után vizsgáztak először. A legtöbbször megtevesztette, hogy területük, lélekszámuk s hajdankoruk néha a nagy népekével vetekszik. De a lelkiismeretük sose volt tiszta, ingerülten és dölyfösen viselkedtek, kétségbeesve nagyoztak s hogy ezt a nagyozást erkölcsileg is fedjék valamivel, hivatásukért és küldetésükért meglopták a nagy népeket. A csehek Descartesot ésLockeot, a románok a latinitást, a lengyelek a nyugati műveltséget védték, eszeveszett buzgalmukban néha az angolok, a mediterrán latinok s a hívő, katolikus németek ellen! «ön az igazi latin!» hajlongott egyszer Benes Bratianu előtt. A jelenet beillik Lafontainebe. A nagy népek nemzeti hiúsága és önzése századok során feldarabolta a keresztény európai egységet, Erasmus hazáját s a felszabadult kis népek kérkedve ugyanebbe a bűnbe estek.

Erkölcsei bukásuk éppen kapóra jött a huszadik század uralkodó mítoszainak. Szándékosan írtam eszmék helyett mítoszokat. Mert ahogy a tizennyolcadik század moralistái, bölcselői, hidegen izzó észlényei, a tiszta ész megszállottjai csak a tizenkilencedik század eszméiben aratták le a vetésüket, a múlt század látnokai és laikus vallásalapítói is csak a mi századunk mítoszaiban kerültek uralomra. Nietzsche és Marx: a *korlátlan uralmi jog* s az *egyenlősítő nagy közösségek* korában élünk. Eldurvult és megkopott tanításuk lehúzó-

dott a tömegekbe s a legkülönbözőbb világnézeti előjeleket változtatva megkerüli a földet. A kis népek nem sok irgalomra számíthatnak ebben a világban. Nietzsche a szemlélődő embert, Marx a kézművest, a kisparasztot s a kis népet még a torlaszon is lenézte. A kis népek eddig legalább papíron és a költők ajkán számíthattak egyenlőségre, most a tetté való mítoszok is ellenük fordulnak. A technika korlátlan eszközökkel szegődik a korlátlan uralmi jog s a nagy közösségek mellé; s ha akad ember, aki erkölcsileg vállalja a hatalmat, most már van hozzá eszköze is. Csak ki kell vetni a hálót, minden belefér. A föld összezsugorodott a technika bilincseiben: már csak néhány nagy népek maradt hely rajta. Adda kezembe a mai technikát, adj melléje egy fegyveres partot s én a kisbirtokot gabonagyárrá, a gyárat nemzeti műhelyké, a világot falanszterré s a kis népeket hűbéresekké egyesítem. Különösen, ha a kis népek megelőzőleg szegénytelenesen vizsgáztak. Nehéz Cincinnatusnak lenni, ha mindenki Nagy Sándor lehet.

A hegyomlás görget, ki tudja, hol állunk meg. A kis népek nagy része eljátszta az isteni irgalmat, sírjuk köré nem sereglik a megdőbönt, bűnbánó világ. Új hivatást kell keresniök, méltót magukhoz, magukhoz valót. Ilyen is van.

Első hivatásuk a fennmaradás. Első kötelességük is; tartoznak vele a költőiknek, akik belepusztultak a nemzet-féltésbe. A példa Svájc, mely sose adta meg magát.

Második hivatásuk az erkölcsös élet. A nagy népek nem tudnak ellentállni sem a hiúságuknak, sem a dicsőségszomjuknak, sem a megrészegítő múltjuknak, ők rendezik a történelmet, ők az erkölcsi gyöngék. «Harminc milliós lélekszám fölött minden nép kártékony* írta egyszer Illyés Gyula. Amíg tehát van a világon hatalmas nép s e népek vannak elszánt, nagy fiai, akik a nagy nép hiúságát, dicsőségszomját és megrészegítő múltját kiaknázzák, az erkölcsös élet éppen úgy a kis népek dolga a történelemben, mint a szegényeké és megalázottaké a társadalomban.

Harmadik hivatásuk, hogy ne lépjék túl az emberi mértéket. Ez a legszebb; így válhatnak mértékké és példaadássá a nagy népek előtt. Mert azok a gépi civilizáció rabjai s e rabságban elszakadtak az emberszabású élettől. A futóhomokon elsodort farmer, a kitépott balti sarj s a Jeges-

tengerhez hajsolt kulák: három nagy nép fia. Nincs belőle örömük, pedig három különböző rendszerben élnek.

A kis népek dolga, hogy megtartva az emberi mértéket, csöndesen, erőszak nélkül ellenálljanak az új Bábelnek. Ne a nagy népek bűneit utánozzák, hanem a maguk erényeit keressék. Erény, érdem, dicsőség az, hogy Svájcban nincs piszkos falu, Svédországban nincs rossz ház, Finnországban nincs elhagyott gyerek, Magyarországon nem kallódik el népdal. Ezekből az apró teendőkből válasszák ki a maguk nagy hivatását. Lehet, hogy egyszer Franciaország is melléjük szegődik. Ez a nép mindig kedvetlenül vállalta a világhatalmat; a lelke mélyén mértékletes nép maradt. Lehet, hogy egyszer ő lesz a legnagyobb kis nép a példás kis népek között. Pásztornak lenni szebb, mint prokonzulnak, Ithakában lenni jobb, mint a lótuszevők közt, Korzika jobb, mint az égő Moszkva.

NAGY NÉPEK HIVATÁSA.

I.

Az első tíz ember közt voltam, aki a felszabadult Kolozsváron a Szent Mihály templom elé ért. A templom üres volt, csak az egyik mellékoltárt díszítette egy asszony mezei virággal. A nyitott kapun behallatszott a térről a zúgás. Tanúk nélkül, láthatatlanul vonhattam vissza azt a fogadalmat, amely eltiltott a megszállott várostól. S üres volt, kongott a tekintetemtől a Farkas-utca is, amely az elmúlt években úgy megnőtt a lelkemben, mint az Akropolisz a száműzött görögökében. Ez az utca bocsátott egyszer világgá. Mint a spanyol ló a két kikötő oszlop közt, úgy lépkedett s tökéletesedett a gondolatom is az utca két része: a katolikus felvég s a református alvég közt. Genf és Róma: kálvinizmus és latin szellem közé szíjazva tulajdonképpen mindig ennek az utcának a két végéhez tartoztam és sehol a nagyvilágon nem léptem ki belőle. Az utca most éppen olyan üres és nagy volt, mint álmaimban; Kolozsvár népe megviselt arccal és viseletes ruhában a főtéren várta a honvédeket. Úgy álltam az utca közepén, mint egy mennyei bíróság előtt. Vártam a kérdésére. Az utca pedig azt kérdezte, hogy mit tanultam magánszorgalomból, iskola- és hivatalkerülő, tehát leghasznosabb óráimban? Tudni akart az elmúlt húsz évről.

Azt tanultam, hogy kis népnek lenni a legszebb és legveszélyesebb állapot; életveszélyes erény. A sátán csak a nagy népeket viszi föl a hegyre, az ő fülükbe súg világküldetést, így hívják a világhatalmat a kísértő nyelvén. A kis népek sohase lehetnek a sátán kiválasztottjai, nekik nincs erejük a világküldetéshez. Nekik nincsenek szent háborúik, amelyekből kegyosztóként vagy megszegyenítve kerülnek ki, mint a nagy népek. Mert a nagy nép a legvéresebb háborúban is csak a hiúságát kockáztatja. A küldetés kudarcba fülhat,

a szerep elveszhet, a nagy nép életben marad. S egy idő múlva előlről kezdi a bűnt, ismét fölmegey a sátánnal a hegyre.

Mit lát odafentről? Felpattanó és beomló sírokat: kis népek feltámadását és halálát. Lenn a völgyben a háború kis népeket temet és költöget, hosszú tetszhalálba taszítja az egyiket, feléleszti a másikat, aszerint, hogy a győztes nagy nép missziótudatának mi hízeleg jobban? A történelem a nagy népek cselédje; hitvány és rossz cseléd, aki lenézi az ártatlanokat és gyöngéket.

Igaz, hogy egy idő óta a kis népek java is eljátszotta az ártatlanságát. Alkalmazkodtak a történelem hitvány cselédösztonéhez, nagy népnek tettetik magukat, misszióval hencsnek, lábujjhegyre állnak a sátán mellett s belepusztulnak abba a szerepkörbe, amely a nagy népek életeleme. Kis népnek lenni csak addig erény, amíg nem akarunk nagy népnek látszani, amíg nem szerződünk valamilyen álszent küldetésre a sátánnal. A kis népek azonban megkötötték ezt a szerződést, < legtöbbjüket a sátán mellett láttam a hegyen. Genfben volt az a hegy, a népszövetségi Genfben, romlott és álszent kis népek kísértőhelyén. Az Isten bosszúja arra a hegyre célzott s villámától megnyílt az egész föld. Ebből a nyílásból lépek most eléd útrabocsátóm, iskolás utcám. Kérdeztél: ez a válaszom. Perikles korában a perzsa volt a nagy nép, nem a görög. A görög «küldetés»-t Nagy Sándor vitte el az Indusig, fegyverekkel, a hanyatlás idején.

Megfordultam s lassan visszamentem a főtérré. Az Isten nem a te népedet jutalmazza, gondoltam alázattal, ezzel az alázattal fékezve a boldogságomat, hanem a bűnösebb kis népeket bünteti. Isten óvjon, hogy most a te néped furakodjon a kísértőhöz valami hiú, nagy szerepért.

Magamban mondtam ezt, de az Isten mégis hozzám hajlította a Farkas-utca fülét. Három hónap múlva meghívtak a kolozsvári diákok s ezeket a gondolatokat hangosan is elmondhattam a Farkas-utcában, az első magyar Nemzeti Színház helyén.* De már akkor kínozott az az érzés, hogy nem állhatunk meg a gondolat közepén. Nem elég, ha elválasztjuk a kis népek erkölcsét a nagy népekétől. Nem elég, ha lemon-

* *Kis Népek Hivatása.*

dunk a küldetésbe burkolt hatalomvágyról; a nagy népek lel-
kéért is nekünk kell szoronganunk. Minthogy nem élhetnek
küldetés nélkül, nemes küldetésre kell rábeszelnünk őket. ősi
keresztény törvény, hogy a rablólelki üdve az áldozattól függ.

Ez a tanács persze nem fog eljutni a nagy népekhez.
Csakhogy az igazság attól kezdve él, amikor elszuttogták s
nem amikor meghallották. Suttogjuk tehát magunk elé az
igazságot *i* földi kisebbségünk helyett mennyei egyenrangú-
ságunk jogán. Ezzel a gondolattal váltam el a behavazott
Kolozsvártól. Ugyanolyan adósnak éreztem magam, mint
idejövet. Pedig ez a második találkozás egyébként igen lélek-
vidítő volt. Már mindent a helyén találtam; a piacon a
szép, széles beszédet, az egyetemen Apáczai Csere örökségét
az utcákon a soknyelvű Erdélyt. Kolozsvár a hó alatt örült.
Jól magára húzta a takarót s megeresztette a kéményeit.
A fenyőkön vastagon állt a hó. Mert Kolozsváron majd minden
udvarra s csendes utcaszögletbe beszegődött egy-két
fenyőfa. Olyanok, mint a lengyelek a magyar udvarházakban.
Nem is volt úri a magyar ház lengyel vendég nélkül, nem is
igazán kolozsvári az utca, amelyikben nem lakik fenyő! S
a fenyőkön úgy áll a hó, mint a menyecskén a ráncos szoknya:
annál szebbek, minél több van rajtuk.

Egész nap hullt a hó, a Szent Mihály templom eltűnt
a fürgetegben, a kémények ezen a hústalan napon is vígan
füstölögték, talán a maradék bánattal gyűjtottak be a bolt-
íves szobákba, az öreg órák hangosan vertek, mivel ismét
a magyar századokat mérték s estére megjelentek az első
szánkók. Ott álltak a főtéren, szemközt a Newyork kávéház-
zal. Holdtölte volt, a város szikrázott a fagyban. Nyúl is,
farkas is elhagyta a körmét ezen az éjszakán. Intettem az
egyik kocsisnak, a ló csengője megcsörrent, beburkolóztam
a vastag pokrócba s körülhajtattam a városon. Mosolygott
és sóhajtott a hó alatt. Láztalan napja volt.

A te lázad esik s a világé emelkedik, gondoltam a szánon.
Lábbadozol, mialatt a világ halódik, úgy lesz jobb karácso-
nyod, hogy a világnak sokkal rosszabb lesz. A mérleg a másik
oldalra billent. Így se jó. Úgy volna jó, ha egyenesen állna.
Visszatért az első jó karácsonyod, de a világ elsötétített
szobákban tapogatózik az angyali fákhöz. Ezekre az elsöté-
tített szobákra gondolsz. Örülni szeretnél az örülőkkel s nem

örülni a szomorkodók és rettegők helyett. Tudod, hogy a magyar csak akkor igazán magyar, ha ember is. S ha a magyarnak jobban megy is egy kicsit ebben az esztendőben, embernek lenni hálátlan és méltatlan dolog most. Ezért sóhajtasz a mosoly alatt. Azt hitted, úgy szabadulsz meg a gyalázattól, ha a világ megembereli magát. Holott azáltal szabadultál meg, hogy a világ egészen embertelen lett s magára öltött egy új világháborút. A háború a legnagyobb bilincs. Te, aki húsz évig bilincsben jártál, nagyon jól tudod ezt. Tudod, hogy az a bilincs, amely levált a kezdről, most kézről-kézre vándorol. Ezért sóhajtasz a hó alatt. Akkor lesz jó ünneped, ha egyszerre lesz jó minden népnek. De hát lesz-e ez valaha? «Vérözön lábainál s lángtenger felette.» Ebben a panorámában nem érzed magad egészen s végleg szabadnak. Már szenderegsz. De csak akkor lesz igazán jó álmod, amikor a harc elvérzett a csatákon.

Ez a csata olyan szerepekért dúl, amelyeket a nagy népek szántak maguknak. S azokban a szerepekben nincs hely a kis népek számára. Az életünknek s az utódainknak tartozunk azzal, hogy mi: kis népek emberségesebb szerepet szemelünk ki nekik. Nem kell, hogy meghallják, minket már az is megválthat, hogy kigondoltuk. Ezzel a gondolattal tett le a szán a kolozsvári állomáson.

Eltelt egy év. Újév napján a német-olasz határ mellett voltam, egy karinthiai városkában. Korán alkonyult, fehér éjszaka szállt ki a sötétzöld, siető Drávából. Szigorú német homloka volt a házaknak, de árkádos udvaruk már Olaszországot játszotta. A városka tele volt szabadságos olasz katonákkal, a krimi félszigetről igyekeztek haza. Fölöttem az orromat, a ködös, kemény, gótikus hidegben narancsvirág után szimatoltam. Elbeszélgettem néhány katonával; már mindegyik hosszú háborúra készült. Két nagy nép, két kultúra határára vetődtem, a második világháború közepén. Körbejártam az öreg templomot, a homályban egy lassúbb kor címeres halottait próbáltam kibetűzni a falon. Bársonyos mélabú simogatott, életemben először gondoltam rá, hogy milyen sok mindent éltem túl. Majdnem húsz éve nézem közről Európát, öröm nélkül, elégedetlenül, egy kis megvetéssel. Ismerem az összes festékes dobozát, gyűlölöm a homályos tükrét.

Egészen rámsötétedett. Két éve ilyenkor az elsötétített, céltalan, hetyke Parisban voltál, gondoltam egy síremléknek támaszkodva. Ma egy éve a félénken boldog városod vendégelt. S a fagyos csillagok most két halálraszánt nép határán találak, a régi szorongások közt. Mindig érzem ezt a szorongást, amikor nagy népek önbizalma, áldozatkészsége, szent önzésük önfeláldozó tüze lobog körülöttem, Az óra hetet ütött. Eszembe jutott az adósság, amellyel Kolozsvár egy év előtt útrabocsátott. A nagy népek hivatása, amelyről nekünk kell gondolkozni. S a két nagy nép határán, beleesve a magam kis anyanyelvébe, egyszerre megláttam e gondolat don-quijotei árnyékát: az aránytalan vállalkozás hősiesség komikumát. Nem lehet fölemelt ujjal védekezni a vihar ellen. Szilaj próféták, százados álmok s a harag istenei úzik a nagy népeket a küldetésbe, ez a világ rendje. Még jó, ha a kis nép nem tanul bünt a nagytól, a nagy úgyse tanul erényt a kicsitől.

De miközben erre gondoltam, a don-quijotei gondolat akaratom ellenére lóra ült. Meredek, sötét utcákon botorkáltam hazafelé s szerepeket osztogattam a nagy népeknek. Az egyik kocsmából szabadságos katona lépett ki, siléccel a vállán; egy csillag dárdája homlokon találta II. József szobrát. Pál apostol se restelt fölállni az athéni piacra, biztattam magam, most már vakmerőn. S már azon gondolkodtam, hogy hol is fogom elmondani a rögeszmémet a nagy népek hivatásáról, hogy rögeszméből elsuttogott igazság legyen.

Két vidéki meghívás várt idehaza, Pécsre és Szombathelyre. Mind a két helyen elmondhattam. Szombathelyen a jáki templom jogán. Mert az a templom valamikor az Európán átszálló angyalok légi kikötője volt. Az ő nagyságával mérve, valamikor egyforma nagyok voltunk a németekkel, a franciákkal: Bamberg és Vézelay népével. S elmondhattam volna Pécsen is, Janus Pannonius jogán. Az ő jó hallása, ékesszólása, könyvszomja, szent pogánysága egyenrangúvá tett minket a korabeli olaszokkal. Jakon is, Pécsen is volt egy hosszú pillanat, amikor a homlokunk összeért Európával. Mohács előtt szinte ötszáz évig folyton tartott ez a pillanat. Középkori rangunkban, a keresztény népek kerekasztalánál még nem is lett volna rögeszme s holdkőros, don-quijotei

vállalkozás, hogy a népek egyforma joggal gondolkozzanak egymás hivatásán. Csak vissza kell lépnünk Mohács elé s a kis nép rögeszméje tüstént átváltozik egy keresztény nép kötelességévé. Kötelességünk, hogy a nagy népek hivatásán gondolkozzunk.

Sem a pécsi, sem a szombathelyi útból nem lehetett semmi. A régi adósságot Debrecenben törlesztettem le. Csokonai jogán szólok; a mindentudó diák szigorú színe elé idézem a mindent feledő Európát.*

2.

A forgó földgömbön Európa fordul el leghamarább a szemünk elől. A többi világrészhez mérve egyetlen nagy nép sem fér el rajta. De mintha ez a parányi méret a sors rendelkezése volna, itt élnek a legtökéletesebb kis népek.

Nagyító lencsénkel: a fehér ember gögijével azonban négy nagy népet találunk rajta. Ezek a népek folytatták a görög-latin műveltséget, összekötötték Kelettel, kitalálták s a többi népre bízták másfél ezredév uralkodó eszméit. Történelmi föllépésük sorrendjében az olasz, a francia, az angol s a német ez a négy nép. Az ötödiknek: az oroszoknak az örök tagadás az osztályrésze. Legmélyebb hitvallásai mindig kizárták Európából; az igazi oroszok kivétel nélkül Lenin előfutárai voltak. Több igazán nagy nép nincs az Ural s az Atlanti-óceán között.

A spanyol népet csak egy szoros választja el Afrikától s a járhatatlan Pireneus a többi európai néptől. Túl sokféle vért ivott fel; minden spanyolban legalább három halálos ellenség vergődik és marakodik a közös máglyán. Skandináviából szálltak le a leghasznosabb rablók, a vikingek; sarki fénye többször bevilágította az égboltot, nagy népek bölcsője volt, de nem a hazája. A nagyszámú lengyel nép mindig azon bukott el, hogy gyöngé lélekkel a legerősebb népek szerepeibe ugrott be. Ő is, a magyar is, megható buzgalommal nemzeti veszedelmekre váltotta át a nyugati népek eszméit. A csehek okosan forogtak ezekben az eszmékben, de romboló ösztönük minden orthodoxyából kiválasztotta a benne lappangó eret-

* L. a függelék.

nekéséget. Végső magatartásukban oroszok voltak, kicsiben s civilizálva. A balkáni népek Rigómezőn évszázadokra kibuktak Európából. A négy nagy népnek tehát nem volt s nincs igazi versenytársa.

3.

A második világháborúra mindenki készült. Ez a komor sejtelem megacélozta a lelkeket; előre tudtuk, hogy az sem fog elhervadni az őszi levelekkel. Mert a háború a régi jó családi viszályok helyett egyre elvontabb egekért folyik s az embernek olyan a természete, hogy ezekért tud legtovább szenvedni és nélkülözni. Az eszmék háborúja tart legtovább. Ezek az eszmék nem szállnak mostanában túl magasan s nem is öregek: mindössze a múlt századtól örököltük őket. Európa azért forrong a század eleje óta, mert a múlt század túl sok társadalmi evangéliumot hagyott rá. «Társadalmi Alapvetés*» volt az evangéliumok címe s egyik szerző sem szánta volt őket az utca prédájának. Nem is kerültek oda eredeti formájukban. A sajtó egy kicsit «átírta» s a politikusok egy kicsit «átdolgozták» őket. Így lett a társadalmi alapvetésekből az utca tápláléka, félig megemésztett izgatószer a félművelt agyak millióiában.

Pár év előtt Huizinga azt írta, hogy az általános, kötelező középfokú oktatás ártott a legtöbbet az ember szellemi és lelki műveltségének. Ez ékelte az írástudatlan nép bölcs hagyományvilága s az írástudók szárnyaló metafizikai világa közé az elbizakodott, szájas, hiú, türelmetlen, ingatag, hiszékeny, szolgai és gépies tömegműveltséget. A műveltségben csak a középszerű veszélyes igazán. Ez a műkedvelő, önhiit, sekélyes középszerű fordult a huszadik században a túl mély néphagyományok s az elérhetetlen magas műveltség ellen. Minthogy egyik világban sem tud elhelyezkedni — (az egyikhez túl gyökértelen, a másikhoz túl rövid a szárnya) — új világot akar teremteni a társadalmi elméletekből. Tudtán kívül ő a legtürelmetlenebb forradalmár: sem a parasztbölcsesség, sem Dante nem kell neki. Beleszeretett a társadalmi evangéliumokba, arcátlan önhiitúsága s elitromboló zsarnoksága mindig elvekből, «szociális» és «közösségi» igazságokból gyűjti a fegyvereit. Fegyvereit és bunkóit. Mert a

félművelt agyakban türelmetlen, hódító jelszavakká alakulnának át az evangélisták legszelídebb tanításai is. Amiért a filozófus száz év előtt még meg tudott volna halni, azért a tömeg ma már csak ölni tud. Mindig ez a különbség mester és tanítványok közt. Különösen, ha azok a tanítványok nem is válogatott emberek, hanem a félművelt tömegek. A spekulatív múlt századnak, a múlt század profán vallásalapítóinak egy vallásháborús század a természetes folytatása. A mi századunk. Ma azért reng a föld, mert dédapáink és nagyapáink közt élt Bebel, Brandes, Carlyle, Houston Chamberlain, Darwin, Krapoktin, Marx, Nietzsche, Owen, Proudhon, Ruskin, Spencer s a többi «evangelista». Bársonyzekekét, köcsökalapot, ezüst óraláncot és császárszakállt viseltek, aranytallérral fizettek, egyik-másik még lúdtollal írt, de a gépfegyverek ma is az ő nyomasztó hagyatékuk körül ropognak.

Körülbelül tíz év előtt egy francia történész könyvet írt a XVI. század időszerűségéről. Kevés könyvben találtam mélyebb igazságokat. A mi világunkban érdekek helyett ismét hitvallások keresztezik egymást (s a fegyverüket) s a hitvallás tudvalevőleg mindig vérengzőbb, mint az érdek. Csakhogy az új hitvallások végcélja már nem a végtelenség: a protestantizmus és az ellenreformáció kitágult ege, amely szomorú nagysággal fénylett a testvérgyilkos emberkézen, a cél most itt van a földön, törpe emberi sorsunkban, amelyet a társadalmi evangéliumok nevetségesen fölnagyítottak. Visszahulltunk az örvénylő XVI. századba, de a régi gyükosok és kegyetlen hitvallók alázatos nagysága nélkül. Ma olyan hitvallásokért vérengzünk, amelyek a múlt században még csak elméletek voltak. Valamelyik elmélet a sok uralkodó elmélet közül.

De a vetélkedő elméletek, tanítások, jövendölések és új Hegyi Beszédek mégsem voltak egészen egyenrangúak. Az volt köztük a legerősebb s a legcsalogatóbb, amely szerint a mi századunk hamarosan meghozza a «negyedik rend» győzelmét s örökre elássa a nemzeti viszályokat. Ebbe az elméieteti számításba valahol hiba csúszott be. A század nem hozta meg sem a munkásdemokráciát, sem a nemzetközi békét. 1918 után a győztes nagyhatalmakban diktatórikus uralomra jutott a nagytőke, a legyőzöttekben vagy a csalódott győztesekben a tömeg előbb a bal-, aztán a jobboldali

pártdiktatúrák mellé állt, Oroszországban helyreállt a régi jó moszkovita rémuralom. Ezek a rendszerek húsz éven át fűjték a világra a háború szelét. A megjósolt aranykor helyett társadalmi és nemzeti forradalmak keresztezik egymást, nemzeti vágyak taposnak társadalmi vágyakra, szomszéd népek gondolkodása közt évszázadokra rúgó különbség tántog — (a németek és olaszok most élék nemzeti létük *cromwelli* hőskorát, a franciákban és angolokban már halványul a nemzeti tudat) — s az ember e sok viszály keresztútján kétszeresen boldogtalan. Megfontoltan szenved felkorbácsolt társadalmi és nemzeti vágyai miatt s öntudatlanul az életforma válságától.

Nem vagyok az első, aki az életforma válságát tartom a súlyosabb keresztnek. Az emberi élet azelőtt még a legléghább vagy leggonoszabb pillanatokban is a túlvilágtól függött. Ez a fenség veszett ki az életünkből; a túlvilág primátusa. Véges emberi célok közé rekedtünk, faji előjogokért, társadalmi rendszerekért fegyverkezünk keresztesháborúra. De az ilyen háborús cél csak a fanatizált serdülőknak lehet elég az üdvösségre. Az ember öregszik s minél közelebb kerül a halálhoz, annál világosabb előtte — s mennyire fáj ez a világosság! — hogy a mai élet nem készít elő a halálra. A legfőbb kötelességét mulasztja el. Azt hiszem, ez is a múlt század bűne. Mert annak a századnak voltak nagy elméi, de Schopenhauer kivételével nem voltak nagy moralistái, őt azonban csak a költők szerették; soha, semmilyen formában nem lett belőle «evangelista».

Itt tartunk a század derekán. Vájjon kiemelkedik-e valaha az Egyesült Európa az új vallásháborúkból? A küzdő felek közül ez a németek bevallott célja. S az elvérzett, tönkrement, földönfutó millióknak, két fölázdozott nemzedéknek ez az ősi római tett és német-római álmom volna a legkisebb utólagos kiengesztelése. Talán elcsendesednének benne társadalmi vágyaink, anyagi céljaink s nemzeti szenvedélyeink. De a lélek ebben az Egyesült Európában is tovább sóvárogna azért az életformáért, amely nem éri be emberi végcélokkal, akármilyen magasztos a hangzásuk. Mert csodálatosképpen az emberfeletti célokban rejlik a legemberségesebb élet. Ahogy háborúzni is legjobban az elvont — (*de nem magas*) — egekért tudunk, igazán boldoggá is csak az emberfölötti — (*de nagyon*

magas) — világ tehet. Erkölcsi lények vagyunk, a szó keresztényi értelmében. S ez az erkölcsi lény csak akkor nyugszik meg, ha az Egyesült Európán felül kivítva a lélek kegyelmét, a csöndes életet s a nemes halált. Az ember egységes világnézet mögött is egyenként, egyéneként áll szemben az örökkévalósággal. Ehhez a magatartáshoz kell tanítást keresnünk a nagy népek nagy múltjában s remélhető nagy jövőjében. S hogy ezt minél könnyebben megtaláljuk, egy régi, kedves fogáshoz folyamodom. Meghívok egy kínai bölcsét a négy nép közé s bemutatom őt e népek nagy fiainak. Neki romlatlanabb a szeme az örök dolgok iránt. Kérdezzen ő.

4.

Háromezer év nem nagy idő Kínában. (Európán kívül sehohsem.) Hogy tehát ne süljek fel mindjárt az elején, azen a ponton kötünk ki, ahol háromezer év szintén nem nagy idő. Délolaszországban. Itt kötött ki a görög, latin, arab és viking gondolat is s e gondolatok keresztútján áll a legkülönb olasz, a filozófus. Nem könnyű a választás: Giordano Bruno, Campanella, Vico és Pirandello címét írták fel otthon a kínainak. Különösen az utóbbi csábítja, hiszen úgy hallotta, hogy testileg is hasonlít legnagyobb földijére, Kongfucsére. Végül is Vico mellett döntünk. Tőle majd Firenzébe megyünk, Galileihez. Lionardóért fölutazunk Milánóba s Milánóból elmegyünk az árnyas padovai hegyekbe ahhoz a költőhöz, aki elvetvén pápák és császárok barátságát, fonnyadt babérokoronával, szelíden és háborítatlanul mendegél a jó halál elé.

Ebből a négy beszélgetésből megtudja a kínai, hogy az olasz nép csillagász szemmel született. Nagyon kis csillag neki ez a föld. Kimegy a kertjébe, a hevesen illatozó rózsák közé, «csak a föld* gondolja patetikus szomorúsággal, mert a kertből belátja az egész földgömböt. Szédülés nélkül belát a mennybe is, mennyezetképekkel töri át a templomtetőket, hogy csillagász tekintetét valahogy lecsillapítsa.

Petrarcát arquai háza fölött találtuk, egy olajfaligetben. Előadtuk zárandokútunk célját.

— Az én időmben — felelte rövid tünődés után — egy nyomorult prókátor, Cola di Rienzo szózatot intézett a világhoz a római viskók és romlegelők közül. S a korabeli világ-

nak eszeágában se volt kinevetni ezt a nagyzóló embert. Prága, Avignon, Paris s az ön Budája megdöbben elhallgatott, mintha egy óriási madár suhogott volna el felettük. Nekik volt igazuk s nem a kacagó utókornak. Cola kortársai még tudták, hogy milyen füffel kell hallgatni az olaszra; meghajoltak világrendező vágyunk előtt s nem méricskéltek népünk erejét. Sastekintettel születünk s világrendező vágyunkat sose próbáltuk összeegyeztetni népünk erejével. Ebből a vágyunkból igazán rég kitalálhatták volna a népek, hogy Európa a legkisebb politikai egység az ittlakóknak. Mi évszázadokig folyton erre a nagyobb egységre gondoltunk, miatta késtünk el a magunk kisebb nemzeti egységével. Nem akartuk elhinni, hogy ami egyszer már nagy volt, később csak a részeiben leli örömét. Nem tudtuk elhinni, hogy a cserép szebb, mint a váza.

Galilei Arcetrában fogadott minket, csillagászati eszközei közt. Leültetett két háromlábú székre s feketét főzött.

— Egy idő óta rá akarják beszélni az olasz népet, hogy a kétszáz esztendő spanyol megszállás volt a legnagyobb csapása — folytatta Petrarca gondolatát a gőzölgő sárgaréz-edény fölött. — Lépten-nyomon azt olvasom például, hogy ez volt a hanyatlás kora. Magam is ebben a korban éltem s egész másképp gondolkozom róla. Mért lett volna gyászos az a két évszázad, amikor pusztá megjelenésünkkel világszerte áhítatot ébresztettünk a művészetek s az öncélú kutatás iránt? Szétszóródtunk, azaz nemesítettünk. Területenkívüliséget szereztünk a legszebb emberi hajlamoknak, erősebbek voltunk Archimédesnél, sértetlenül dolgoztunk a műterem vagy a laboratórium búvőkörében. Igaz, hogy egyik-másik olasz egy kicsit gyanús aranyat kotyvasztott az eszelős fejedelmeknek, de ezerszer máskor milyen olcsón adtuk valódi kincseinket! Európa mindig lángban állt, de a lángok közt sértetlen, tűzbiztos pontok voltak elhíntve s azokon mindig egy olasz jövevény áll, templomot fest, orgonál, a körzöt forgatja. De tessék, igyuk meg a kávé, úgy látom, máris kihűlt. Aztán nézzenek be a távcsöbe, ma este különösen szép a Saturnus.

Vicot a nápolyi szállásán találtuk, elnyúzott könyvei s rengeteg kézírata közt.

— Ha a földön csak olasz élne — mosolygott a sovány

kis bölcs a kérdésünkre — az emberiség rég áthajózott volna egy nagyobb csillagra, például a Saturnusra. Az olasz ember szédülés, félelem és zavar nélkül áll a végtelenség partján, majdnem bizalmas viszonyban van vele s kicsinyítő csülagász szemmel forog a többi nép közt. Sem a háromezeréves múltját, sem a misszióját nem sokallja. Csillagász szemében sugárrá fut össze a föld, bizonytalan, el-elhaló sugárrá, amelynek ő javította meg a fényét. Az emberek azt beszélik, hogy Nápolyban sokat énekelnek. Sajnálom, ha máshol kevesebbet énekelnek. De ez az ének nagyon keveset árul el igazi természetünkből az idegennek. Én azt tapasztaltam, hogy a dél-olasz s általában minden olasz patetikusan szomorú ember. Éjjel kimegy a kertjébe, megsimogatja a virágait, a föld semmiségére gondol s aztán vigaszul eszébe jut az ember kétségbeesett nagysága, amely virágzó kertekkel, hálás szőlőkkel, nemes oszloprendekkel és zárt formákkal takarja el ezt a semmiséget. Tehát az ember tragikus nagyságára gondol. Tejes pogácsával kínált.

— Hova készülnek innen?

Megmondtuk, hogy Lionardohoz. Vico ismét elmosolyodott.

— Kár odáig fáradniok. Előre megmondom én, hogy miről fog beszélni. Azt fogja mondani, hogy az emberi nemnek Icarus volt az ősapja s nem Ádám. S hogy nem a Paradicsomból számúzték, hanem az Űrből.

— Ha jól értettem — mondta a kínai, amikor magunkra maradtunk a nápolyi kikötőben — az olasz népnek az a hivatása, hogy visszaszoktassa a népeket az ókori arányokhoz s ahhoz a görög gondolathoz, hogy az egész emberiség kevés a szellemünk szomjának. Ez az ő dolguk?

— Azt hiszem, ez.

— Akkor menjünk Franciaországba.

Itt két bordeauxi jogász: Montaigne és Montesquieu, egy párisi tudós: Pascal s egy Marne-parti paraszt: Lafontaine a házigazdánk. A kínai bölcs ezzel a négy emberrel beszél a francia hivatásról. A világ a két háború közt talán attól szenvedett legtöbbit, hogy Franciaország fejvesztve kapkodott a hivatása után. Egy nagy népnek nem lehet az önvédelem a hivatása. Már pedig a franciák húsz évig az Önvédelmükkel sanyargatták Európát. Különös, agresszív

önvédelem volt ez, ugrásrakész rettegés. Húsz évig hazudtak a világnak s önmaguknak, mert közben nem is a hazájukat védték, amelyben remekül érzik magukat, hanem egy birodalmat, amihez nem volt kedvük. Franciaország már az első ütközet előtt vereséget szenvedett ebben a meddő lelki drámában.

Montaignenél ebédelünk, a toronyszobában. S ő elmondja a kínai bölcsnek, hogy a francia a legnagyobb kis nép a kis népek között; akkor is kis nép módjára érzett, amikor még a legszaporább volt Európában. Cserbenhagyta a kereszteslovagjait, gyűlölte XIV. Lajost, elárulta Napóleont, vonakodva s kajánul követte a hódítókat.

— Matematikusok és kertészek vagyunk — foglalja össze Montaigne a sajtónál. Saját termésű borát isszuk. — Matematikusok és kertészek vagyunk, rendbeszedjük és megszelídítjük a szellemet s előkészítjük a könnyű halálra. A franciák hosszúéletűek, mert jól és sokat gondolkoznak. Egyébként úgy tudom, hogy ebben is hasonlítunk a kínai néphez. Nagyon szeretem a színeseket — tette hozzá kedveskedő mosollyal — fiatalkoromban egyszer kiutaztam egy szállítmány elé a roueni kikötőbe.

— A francia titokban gyűlöli a gyarmatait — folytatja Montesquieu Montaigne gondolatait. A La Bréde-i kastély könyvtárszobájában vacsorázunk hármásban, a házigazda két zsemlyeszínű vadászkutyának dobálja a csontokat. — Csak a Paris és Bordeaux közti országúton érzi jól magát, egy füstös, régi betérő fogadóban, amely hiányzik a külföldi útmutatókból. Itt érzi jól magát, a második fogás után. Minden nép kalandosabb nálunk, ma sem értem, hogyan vérezhettünk Napoleonért. Már az ókorban Gallia volt az egyetlen megbízható római tartomány. Túltettünk magán Itálián, Narbonne kevesebb gondot okozott a szenátusnak, mint egy etruszk mezőváros. Róma nyugodtan hadakozhatott: Galliában otthon ültek az emberek és olvastak. Ha igazán kedveskedni akar egy franciának, fusson ki vele vacsorázni egy kisvárosba s az első palack után idézze Voltairt vagy Talleyrandot. Főleg valami olyan mondásukat, amelyben Nagy Frigyes, illetve Napoleon pórul jár. A francia szellem jelképe egy filigrán klasszikus kiadás, néhány szép rézmetszettel.

— A francia szellemnek van egy látható térképe —

mondja Pascal a kínai bölcsnek a Port Royal kertjében, egy padon. — S ez Paris alaprajza. A város egyenlő gyűrűkben nőtt és vastagodott, mint az egészséges fa s fő úthálózata egy koordináta rendszerhez hasonlít. Két ok, hogy a matematikusok és kertészek szeressék ezt a várost. S a franciák csakugyan évszázadok óta mindig újrakezdi a csodálatot a Szajna-parton, az Új Hídnál. Elkezdte Boileau s még tart Duhamelnél. Ezt sokkal nehezebben unják meg, mint például egy földkörüli utat. Valószínűleg már a rómaiakban is a jó hídépítőket szerették. Azt aki befödi, áthidalja, legyőzi az örvényt, a mélységet. Ne higgyenek a történelemnek: Paris a hidak s nem a forradalmak városa.

— Mi dolgunk a birodalommal? — kérdi ingerülten utolsó házigazdánk, Lafontaine. A Marne mellett heverünk, egy fűszálat huzigál a fogai közt, Chateau-Thierryből áthalatszik a harangszó. — Szólítsák meg az első parasztot. Azt fogja felelni, hogy já nemlúvim francouzsky. A francia föld köröskörül átcúszik a lengyel, a horvát s a cseh jövevények kezére. Nézzék meg a fákat, milyen betegek. S odalenn délen, a Garonne alatt néptelenül hever a föld s bedeszakázák az ablakokat. Mit erőlködik ez a nép egy birodalommal? Nem az hozza vissza az életerejét. Százmillió ember lakik a birodalomban s húszmillió boldog francia hiányzik az anyaországból. Hatvanmillió jó evővel, jó ivóval és szenvedélyes olvasóval bizonyíthatnék be, hogy élni jó. Ez lenne a mi dolgunk. De harminchatmillió nyugtalan, rettező francia igazán kevés ehhez a nagy feladathoz a kedélybeteg Európában. Szerencsére elvesztettük a második világháborút s így lehet még valami belőlünk...

... — a legnagyobb kis nép Európában — ismétli a kínai bölcs Montaigne szavait.

— Az. Mi akkor vagyunk őszinték, amikor a nyúlról írunk regényt s néhány fiatal fűzfát festünk egy mocsárparton. Sohase többet. Élt jóval utánam egy festő, úgy hívták, hogy Corot. Azt nézzék sokat, az vagyunk mi.

— Ha jól értettem — mondja a kínai bölcs, mikor kettesben maradunk a boulognei tengerparton — a franciák hivatása az, hogy az ösztönök és szenvedélyek helyett érett gondolatok közé fogják az életet. Az ő bölcsességük hűti le igazán lakhatóvá ezt a forró és keserű csillagot.

— Igen, ez az ő dolguk.

— Akkor menjünk át Angliába.

A szigeten egy államférfinál: Morus Tamásnál, egy papköltőnél: Herricknél s egy különc vidéki orvosnál: sir Thomas Brownenál tisztelegünk.

— S a közgazdákat kihagyjuk? — csodálkozik a kínai.

— Azokat ki. Mert ők forgatták ki ezt a népet igazi mivoltából s régi hazájából, a vidám zöld szigetből, ők józanították ki ezt a szertelen és pazarló népet. De erről beszéljenek maguk az angolok.

S a kínai csakhamar megtudja tőlük, hogy a «világ ura» lenézi magát ebben a szerepben; zavartan és sok humorral palástolja a hatalmát. Az a nép szeretett volna lenni, amely a réteket, erdőket, vizeket s főleg az állatokat jobban szereti, mint a világot. Nagy csapás volt rá is, a világra is, hogy ugyanakkor neki voltak a legfalánkabb kalózái, legügyesebb rablói és legtehetségesebb közgazdászai.

— Kézvel-lábbal védekeztünk Szuezt, Ciprust, Szingapúr, sőt India ellen is — mondja szomorún Morus Tamás a Lincoln's Inn kertjében. — A birodalmat puccsokkal szedték össze. Még ahhoz is szívós rábeszélés kellett, hogy elfogadjuk Lord Elgin hagyatékát, a Parthenon szobrait. A nyelvünk csupa lágy, rövid szóból áll s nekünk van a legbővebb szókincsünk. Ebből is látszik, hogy versírásra születünk s nem világhatalomra. Kérdezzék meg csak Herricket.

A papköltő Dean Prior, határában várt minket, Devonshire mélyén. Az ő kocsiján hajtottunk a parókiára. Amíg az ebéd készült, a kínai elmondta, mit hallott Morustól.

— Morusnak igaza van — bólintott a költő. — Figyeljék meg, hogy az angol milyen zavartan tréfálkozik olyankor, amikor más az asztalt veri. Látszik, hogy nem igazán hisz a szerepében. Azt mondják, alkudozó, egyezkedő nép vagyunk. Egy ideig bele is lovaltuk magunkat ebbe a szerepbe; fehér és színes népeket próbáltunk békíteni, egyeztetni egymással és magunk közt. Persze csúfos eredménnyel. Nem is lehetett volna mással. A magyarázat világos: az összes nép közül egyedül az angol tehetségtelen gyűlölő. Szívünk szerint sokkal szívesebben egyeztetünk volna például az emberiség és az állatvilág, mint a népek közt. Azt hiszem, több eredménye is lett volna. Mi majdnem megértjük az állatok nyelvét

s egészen jól ismerjük a virágokét. A polgárháborúnk jelvénye a fehér s a piros rózsza volt; két virág jegyében mészároltuk egymást. S mi vagyunk az egyetlen nép, amelynek nem külföldi kalandról, véres dicsőségről szól a hőskölteménye, hanem az Elvesztett Paradicsomról. De eddig kész az ebéd, menjünk át a kerti szobába.

Sir Thomas Brownét a beteglátogatások után, könyvei közt zavartuk meg. Éppen arról faggatta az ókori szerzőket, hogy milyen nyelven beszélnek a holtak. Mert az mégsem valószínű, hogy megtartják az anyanyelvüket. Sir Thomas úgy gondolja, hogy az angol holtak hétköznapi kháld nyelven, vasár- és ünnepnapokon busmanul beszélnek. Erre vonatkozólag több temetői urnát is kikérdezett.

— Ön mindig ilyen dolgokkal foglalkozik? — kérdezte a kínai élénk rokonszenvvel.

— Minden angol csak ilyen dolgokkal foglalkozik komolyan — felelte Sir Thomas határozottan. — Önöknek mutatnak majd hatalmas városokat, unalmas ipartelepeket, földalatti reptülőtereket. Ne vegyék túl komolyan. Az angol csak akkor komolyodik el igazán, amikor belép a sárkányeregetők klubjába vagy ófrancia nyelvre tanítja a papagáját. Hiszen amint tudják, mi nem vagyunk emberek. Nem is azt vesszük komolyan, amit az emberek. Igaz, jó hogy találkozunk! Nem tudja véletlenül, mit gondolnak Kínában a gyöngybagoly és flamingó párosodásáról?

Hajnalig vitakoztunk e kérdésről két üveg portói mellett.

— Ha jól értettem — mondja a kínai, mikor kettesben maradtunk — az angoloknak az a dolguk, hogy a sírig meghosszabbítsák a gyerekkort, ők éppen elég erősek volnának ahhoz, hogy leszoktassák a világot a túlkomor felnőtt gondolkodásról. Menjünk Németországba.

Ennek az országnak sok a kapuja, de főkapuja Goethe. Rajta megyünk be a kínáival. Később Schinkel vendégszerető házában töltünk egy estét, a Friedrich-strassen, gárdatisztek, világotatók és filozófiatanárok közt. Ezek a filozófiatanárok metafizikát tanítanak a berlini egyetemen. Ámde az én kínai bölcsem azt tartja, hogy az igazi filozófus nem a világűr hajója, hanem az életszabályok mestere. Befejezésül tehát ő hozzám utazunk Frankfurtba.

Új házigazdától azt hallja a kínai bölcs, hogy Németországnak nincs pontos kezdete és vége. A német nép évezredek előtt egy nagy kalandra kerekedett föl s ma is ez a kaland irányítja az életét. Haza helyett egész sor hazára emlékszik vissza az ösztönei mélyén. Akkor van leginkább az elemében, amikor a legtöbb ős-nép mozdul meg a vérében egy új haza felé. Lelkük árapálya az indiai és kasztíliai fensík közt hullámzik.

Goethét a kertilakban találtuk; a Westöstlicher Divant olvasgatta, látható élvezettel. Eckermann aznap színházban volt *i* hármásban töltöttük az estét. Az öreg a vacsorát is lehozatta.

— A német nép akkor lenne igazán boldog — mondta a vacsora végefelé a kínainak — ha ő fedezte volna fel Amerikát és Pompei romjait, vagyis az újvilágot és az ókort; a görögöt és a reneszánszt, vagyis a mértéktelenséget és a mértéket; a tomizmust és Buddhát, vagyis a rendezett túlvilágot és a Semmit. S ezt nem hiúságból vagy irigységből szeretné. Se nem hiúbb, se nem irigyebb, mint a többi nép, talán még annyira sem az. Egyszerűen nem fér el a lelke kisebb határok közt. S én egyenesen sajnálom, hogy nem mindent ő fedezett föl elsőnek. Ma csendesebben hullámzana a lelke. Figyelje meg, hogy majdnem minden német lángelmében megismétlődik a népvándorlás. Bennem is.

Néhány lap kéziratot húzott ki a fiókjából.

— Szerb népdalokat fordítok. S néhány év előtt Marianéal arab szerelmet alakoskodtunk. Rembrandt rézkarcához egy görög, északi drámát írtam. S én fedeztem fel Szicíliában Itália szívét. Bennem egyesül a Yang és a Yin: a kitáguló alkotás és a szelíden befogadó forma. Az idegenek azt mondják, hogy több vagyok, mint a népem, az egész emberiségé vagyok. A népemet akarják ezzel kisebbiteni. Ne higgyenek nekik. Egy pillanatig se nőttem ki a népemből.

Ezeket a szavakat a kínai már arcraborulva hallgatta.

A másnap estét, mint említettem, Schinkelnél töltöttük, Berlinben. Két porosz herceg, Alexander von Humboldt és Chamisso, a két világotutazó, Wilhelm von Humboldt a nyelvész nagykövet, Schleiermacher, a filozófus, Weber, a muzsikus, Varnhagen von Ense, az esszéíró és Rauch, a szobrász volt nála. A kínai elmesélte Goethe szavait.

— Az öregnek igaza van — bölintott Wilhelm von Humboldt elgondolkozva. — Sohase tekintse véglegesnek a német határokat. Ez különböztet meg minket legjobban a franciáktól, akik folyton a régi római határaikra gondolnak. Mi azonban egyszerre élünk a római határokon belül és kívül, latin és szláv földön. E pillanatban is hódított területen áll. Ha egyetlen emberben kellene elgondolnom a német népet, olyan emberre gondolnék, aki éppen útban van a Brenner felé vagy az orosz síkon szánkázik keresztül, tolmács és szótár nélkül. Figyelje meg, hogy mi majdnem minden néppel a saját nyelvén beszélünk vagy titokban tudjuk a nyelvét. Nem mindig azért, mert tiszteljük őket. Hanem azért, mert egyszer átmertünk a lelkükön. Valahol az ősidőkben, valamelyik népvándorlás idején.

— Humboldt úr maga is harminc nyelven beszél — szolt közbe magyarázólag az egyik vendég.

— Ennél igazán jellemzőbb, ami az öcsémmel történt Parisban — mosolygott a nagykövet Alexander felé. — Egy külföldi tudós meglátogatta az Akadémiát, ahol Laplace hosszan és csodálatos ékesszólással beszélt a saját elméletéről. A külföldi tudós az előadás után boldogan bemutatkozott Laplacenak. Akkor derült ki, hogy Humboldt volt a beszélő.

Az utolsó napot Schopenhauer frankfurti házában töltöttük, a Schöne Aussichten. Igen nyájas volt, azt mondta, nagyon kedveli a színészeket, minthogy a fehérek, a félig színes spanyolok kivételével, kibírhatatlanok. Később a szavaiból többet is megtudtunk a jókedv okáról. Aznap volt Hegel húszéves halálévfordulója. Így a beszéd egész idő alatt a német «álfilozófia» — (ő mondta így) — a keleti bölcseségs a spanyol költészet körül forgott. Később több kutya sétált be a szobába. A kínai összetett karokkal, mélyen meghajolt Schopenhauer előtt.

— Kimondhatatlanul jólesik, hogy az ön tündöklő elméje mennyire jártas a mi jelentéktelen és együgyű gondolatainkban. Ön sok időt tölthetett Keleten.

Schopenhauer mosolygott.

— Sem Indiában, sem Spanyolországban nem jártam. Ezt az utcát ismerem, itt ni, az ablak előtt. Weimart és Berlint már majdnem egészen elfeledtem s a kis velencei utcákra egyáltalában nem emlékszem. De hiszen éppen ezek

vagyunk mi, németek. Folyton a honról beszélünk s az idegen kultúrákban érezzük otthon magunkat. Dél és Észak, Kelet és Nyugat közé születtünk, aki rajtunk megy át, népek és korok lelkén halad keresztül.

E szavaknál ő is, a kínai is eltűnt a szemem elül. Eltűnt, mert elbocsátottam. Eleget kérdezett s azt hiszem, eleget tud.

" Egyik válasz sem felelt századunk vallásháborúira. Nem is válaszolhatott, mert a megidézett szellemek úgyszemint találnák meg e vallásháborúkban a nagy népek végcéljait. Azok a végcélok tovább lebegnek a háború, minden háború fölött. Legalább is remélnünk kell, hogy még ott lebegnek. Mert ha eltűntek, akkor úgyis kár a nagy népek hivatásán gondolkozni. Akkor a kultúrák halálán kell gondolkozni, Spengler roppant látomásán. Mert lehet, hogy századunk egy barbárabb és fejlettebb XVI. század: új rend, új nagy század véres bölcsője, de lehet, hogy észrevétlenül az ötödik századba hulltunk vissza s az a mi igazi testvér-századunk. Az antik Róma még fönn ragyog a hét dombon, de az Isten már tudja, hogy rég nem él.

1942.

LÉLEK A KÖVEK KÖZT.

«A fa nem illik a városba». Egy városszépítő mondta ezt valamikor Pest-Budán. S ma több a fa, mint a ház Nagy-Budapesten. Isten és a madarak rengeteg tulajdonjogot szereztek az emberi háztulajdonok közt. Régi városrészek ismét kizöldülnek; az ember itt is, ott is földadja a megszállást. Ha így javulunk tovább, beköltöznek hozzánk a gémek a pusztuló Kishalat ónból.

A város kizöldül, a madarak mind jobban megbocsátanak neki. Két járda közt kiserked a kőből egy tenyérnyi Japán. S a város ettől mégse kerül közelebb a természethez. Kisfaludy Károly fátlan, poros, dohos kisvárosa közelebb lélekzett hozzá, mint a szenvedélyesen kertészkedő Nagy-Budapest. A szaporodó fák csak az emigránsok számát szaporítják. Mint Paris félmillió idegenje: ők is hontalanok a városban. S ahogy a félmillió emigráns nem változtatta Parist Odesszává, Bukarestté vagy Szalonikivé, a fák se változtatják vissza a nagyvárost nagy faluvá. Kár volt a Kossuth Lajos-utcai fákért, remegek a Semmelweis-utcai s az Üllői-úti lombokért, de nem tudom, hogy a fák is remegnek-e önmagukért? Talán éppen úgy elvágynak az Országos Kaszinó előtt, mint a szegény szőnyegárus arab a Rotonde kávéház terraszáról. Mert a fák érzik, hogy nem tudják megváltoztatni az életmódunkat. S ha nem segíthetnek rajtunk, a díszörséget is unják. A kő akkor is úr marad a városban, ha kerti lombok mögé bújik. S a városi ember akkor is a kő fia, ha esténként egy félórát kapálgat. Tudta Jónás, mért fenyegeti Ninivét, hogy kő kövön nem marad benne. Azzal igazán hiába fenyegette volna, hogy fa nem marad fa mellett.

Ma már a nagyvárosi nép félig kinn él a kertekben.

A gazdagok a nagy kertekben, a szegények a kedves kertekben. A belvároshoz csak a költők s a városinyencek ragaszkodnak. De e mögött az új pásztori élet mögött egy óriási és kíméletlen hódítás lappang. A nagyváros zöld álarcban meghódítja az egész országot, a rádión utoléri a magános pástort, hernyótalpas motorján betör az úttalan népszigetekbe, repülőgépevel fölveri a sziklabarlangokat. Felülről ereszkedik le arra, amit alulról már nem tud elérni. A levegőből mindig a nagyváros hatalmi vágya csap le a járhatatlan hegyekre s a megbolygatott falukba. A nagyváros egy ideje nagyon nyájas a fákhöz, de alattomban lelkileg és szellemileg megszállja az egész országot. Korunkra nem a politikai parancsuralom, hanem az életmód diktatúrája jellemző igazán.

Forradalmak korában élünk, közel egy évszázad óta. De folyton csak a kisebb forradalmakra gondolunk. Csak a politikai változást, a világnézeti váltógazdaságot vesszük «szre. Talán azért, mert vérrel járnak. A vértelen, de végzete ebb forradalom az életformánkban folyik le. Népképviselő és diktatúra az ókorban is viaskodott egymással, kétezer év előtt is volt népszavazás s Aristotelés is eltűnődött azon, hogy a népuralom tulajdonképpen a legnagyobb kényuralom. Nincs új a politikai naprendszer alatt. De az életformánk egészen új; nem ismerte az elmúlt emberiség. Ez csak a mi tapasztalásunk. Egy új világ kezdődik a földgömbön: a vüágvárosok kora. Nagy szavak ezek, de a higgadt utókor, azt hiszem, helybenhagyja.

Utazz végig a nagyvárosi ember egy napján. Langyos melegre ébred, kattan a fűtőtest. Nem ismeri a fűtőt, nem tudja, mikor jár le a kazánhoz. Nem tudja pontosan, hogy készül a meleg? Savós a téli reggel, felgyújtja a vülanyt. Nem tudja, hogy születik az áram, nem tudja, mért gyúl ki a lámpa egy csavarástól. A reggelijét ismeretlen ember tette a küszöbére. Emlékszik, néha tejeskocsikkal találkozott a körúton. Honnan jöttek? Miféle tej kotyogott a tejeskannában? Ez a gondolat kíséri az autóbuszig. Nem ismeri a kocsi szerkezetét, nem ismeri a jegyszédőt, nem ismeri az útítársait. S nem ismeri napközben a gazdáját sem. Személytelen hatalmagnak, ismeretlen részvényeseknek dolgozik vagy személyi adatokat gyűjt ismeretlen embe-

rekről ismeretlen adófizetők pénzén. Este, a moziban boldogan megadja magát egy hazug és gyerekes világnak. Annak a gépművészetnek, amelyet a nagyváros — úgy látszik — örök kamaszkorra kárhóztatott. Nemes kalózok, daliás lakájok, főrangú szobapincérek, tréfás orgyilkosok, pajkos kokaincsempészek, szívajkú szeretők közt tölti az estjét. S az ágyban még marad egy félóra vibráló figyelme a legújabb best-sellernek. A kiadó már azt is kiszámította helyette, hogy 73,000 szót fog elolvasni. A mennyezetén átsüvölt a szomszéd rádiója. Valaki zenét aprít az álmába a feje fölött, tárcsájával idegbajosán kószál az űrben. Így él a nagyvárosi ember, láthatatlan és névtelen erők hatalmában, tájékozatlanul és mindentudón. Mert nem érti a villanyt, de kotyog az egyenáramról, nem érti a rádiót, de dűnnyög a kondenzátorról, nem ismeri a szomszédait, de ismeri az amerikai színésznőket, nem érti a világot, de felvonul egy világnézetért. A falusi ember pontosan tudja, hogy mi történik vele, kevés dolgot ismer, de azt elejétől végig s két kezével maga rakja föl az életét. A nagyvárosi emberrel csak megtörténik az élet. Lépésről-lépésre villan föl előtte, vakító élesen, mesterséges fényben, de mindig csak egy pillanatig. Erőnek erejével se juthat el a saját életéig. Még az ültetvényes rabszolga is szabadabb volt nála; legalább este, a hálólhely ajtajában maga mulattatta magát a citeráján.

Világnézetek malmai közé estünk. S közben az életforma forradalma felőrli bennünk az emberszabású életet. Leszokunk az evésről, örömről, munkáról, gondolatról; az emberiséget hovatovább etetni, mulattatni, gondolkoztatni és dolgoztatni kell. Ne nézzük le a tehetetlen csecsemőt. Maholnap az egész emberiség egy óriási, tehetetlen csecsemő. S ne nézzük le a régieket, akik egy elátkozott kúrián, sírdogáló, füstös hasábfák mellett a faggyúgyertya lángjába rajzolták a tökéletes életet, ők még a tökéletes életre vágytak. Mi megteremtjük a tökéletes társadalmat. S ha nem mi, hát a fiaink vagy az unokáink. Mert a tökéletes társadalmat könnyebb elérni, mint a tökéletes életet. Az elsőtől elég a fejlett technika s néhány buzgó szervező, a tökéletes életért azonban minden embernek egyenként kellene helytállnia. Lázadj fel ember vagy mondj le még jobban a lelkedről, de akkor mondj le hamar, hogy ne fájjon sokáig a bukás.

Egy forradalom dúl a világon, amely ellen nem védekeznek semmiféle világnézet. Csak a költők és a bölcsék tudják, hogy ez a forradalom az emberiség üdvébe kerülhet. Azt hiszem, H. G. Wells volt az utolsó optimista író; ő még elhitte, hogy az emberiség megjavul a központi fűtéstől. A mai írástudó már csak a menekülésben hisz, vagyis a csodában. Mert ebből a gépesített nagyvárosi tökélyből csak a csoda szabadíthat ki. Talán a csoda még visszaadhat az egyéni gondolatnak, a mesterségbeli tudásnak, a szabad munkának, az emberszabású életnek, a magunk életének. A tökéletes élet kezdő titkainak.

A költők ezt a csodát próbálják megidézni. Halál és szerelem végtelen szabadságából szállnak le az emberek közé, hogy a lelkükért vívjanak. Nem csapja be őket a sok városi fa; a ki-kizöldülő álarc alatt megérik a halálos veszélyt. A mai életforma forradalmában a költő az egyetlen igazi ellenforradalmár. Legtöbbször mint politikai forradalmár is az. Sőt éppen az emberséges élet ellenforradalma teszi politikai forradalmárrá. Jóhiszeműn rászedi magát; egyéni válság helyett egy vüagnézettel szeretné megszabadítani az embert a mai passzív, megalázó életformából. Ez az oka, hogy a forradalmár költő mindig másképp magyarázza a jobb- vagy baloldalt, a nemzeti vagy nemzetközi forradalmat, mint a többi forradalmár. A többi csakugyan forradalomra: pusztán politikai változásra gondol. A költő forradalmi hitvallását mindig az emberséges élet ellenforradalma hevíti.

De hát ez is a költők dolga? — kérdik. Fájdalom, minden az ő dolguk. A nagyvárosi költészet sok mindenre megtanítja azokat, akik a költészet lényegén töprengenek. Megtudjuk belőle, hogy a költészet nem a szépség szolgája, hanem az emberé s hűséggel utánamegy a nagyvárosba is. Szereti a magáért való szépséget, de még jobban szereti megszépíteni azt, ami fáj és ami nehéz. Szereti az angyalokat, de még jobban szereti a bukott angyalt a lelkünkben. Szereti a szabad magányt, a csöndes életet, de még jobban szereti megszabadítani az embert az embertelen élettől. Az emberiség folyton megalkuszik: így hanyatlak a tökéletes élet küszöbéről a tökéletes társadalomig. A költő folyton lázad: így emelkedik a nagyvárosok mélyéről a tökéletes élet határáig, a csöndes emberségig.

Az emberek még ma is azt hiszik, hogy költői az, ami költeménybe való. Hogy van méltó és méltatlan dolog a versre. Pedig minden csak a költő tekintetén múlik s a költészet néha éppen a csúnya vagy «költőietlen» témáktól frissül fel. Ritkán tud újjászületni elvont szépségektől. Ott születik újjá, ahol a legnagyobb szükség van rá: az emberi lélek veszélyzónáiban. Egy ideje például a nagyvárosban s a külvárossá széthulló falukban.

Arany János balladája a hídatásról vagy egy-egy városi karca az őszikékben sokkal tisztább költészet, mint az Arany epigonok erdei idilljei. S Babits nagyvárosi versekkel szerezte vissza a magyar szó fiatalságát. Míg félművelt költőink rímekbe fojtották a magyar őskort, legtanultabb költőnk megelégedett a szemetesfiúval s a világító udvarral. Dante és Sophoklés fordítójának jó téma volt ez is. S hogy még piheg az emberi lélek a mai Budapesten, Illyés Gyula, József Attila, Szabó Lőrinc érdes, kattogó verseiből tudjuk.

Szaporodnak a fák a nagyvárosban. De a lélek ne bizon bennük túlságosan. Csak a költőkben bizzon, ők vezetik vissza a lelket komor és lázadó verseiken át abba az édeni fénybe, amelyet Ádám látott az első reggelen.

HAZA

Mindenható egyesség Istene
Ki összetartod a világokat!
Engedd, hogy bármi sorsnak ellene,
Vezessen egy nemes s nagy gondolat,
Hogy nemzetünknek mindenik nyomára
Ragyogjon emberméltóság sugara.

Vörösmarty: Hymnus,

Jöttünk, mert hitt a nyugati Vagyon,
De erőnk nincs a küzdelemre
S nyilaktól vérezünk agyon.

S mégis szívesen áldozunk velőt,
Mert tragikusabb és szebb sors nincs
Isten és emberek előtt.

Más fajta nép roboghat tova,
De ily szép, álmos, láncolt fajnál
Poétább faj nem élt soha.

Ady: Szép magyar sors.

A MAGYAR EMBER LATIN SZEMMEL.

GONDOLATOK A HATÁRON.

Van három nép, mely a határhoz közeledő, hazatérő fiait történelmi sorsukra emlékezteti. Az orosz, a spanyol s a magyar ez a három nép. Az első sohase volt európai, a másik rövid ideig volt az, mindkettő határszéli nép: küszöb Ázsiába, küszöb Afrikába. A harmadik nép európai ugyan, de ezt maga jobban hiszi, mint a szomszédai. Részből a határmenti helyzet, részből tisztázatlan európai szerepük e három nép fiait hasonló érzésekkel oltotta be; a hazai határhoz közeledve, egy a lelkiállapotuk.

Minden ember megkönnyebbül az otthon közelében, valószínűleg még a haragos hontagadó is. Kis zászló leng a szélben, az ember ezerszer látta s most mégis jólesik. Olyan, mint az iskolai vers: el kell feledni, hogy évek múlva rájövünk az ízére. Csak a határon látszik igazán, hogy mennyire lobog a zászló, szó szerint *lobogó*. Otthon gyakran lecsüng a rúdra! De a határon mindig fúj egy kis szél s víg lelkeskévé változtatja a háromszínű vásznat. Jó látni, még annak is, aki magában él, távol a honfitársaitól.

De annak a három népnek a fia nem tud szívből megkönnyebbülni a határon. Egy lélekszívó, láthatatlan Szfinx várja ott, gyötrő s megfejthetetlen kérdésekkel. Turgenyev, vagy Dosztojevszkij utasa elfordul a keletporosz síkságtól, nem leli a helyét, Puskin emlékével: ősi tatár dajkamese és csipkés nyugati műveltség, ázsiai titok és latin báj összeolvadt jelképével küzd magában. Gondolkoznia kell rajta, mert Puskin az egyszeri csoda, a szerencsés keresztút, ahová nem tud többé visszatérni. A spanyol elfordul a garonnei szőlőtől s a landesi fenyvesektől, Montaigne és Montesquieu szelíd szülőföldjétől s a gyógyíthatatlan ibériai jellemhasadáson töpreng. «Leszünk-e valaha egy nép?» — kérdi szomorú tűz-

zel a kissé tunya, húsos álarc mögött. «Hol rontottuk el a boldogságot?» — kérdi a magyar s előnti a hév; — «hol a helyünk, kit szeressünk s ha senkinek sem kell a szerelmünk, kit gyűlöljünk igazán?» A Szfinx csak gyötör a lengő zászló alatt; sokkal kegyetlenebb, mint görög őse, Oedipus próbáratevője.

Azt hiszem, a *csak* európai népek éppen azért tökéletesebbek (és színtelenebbek) e határmenti, problematikus népeknél, mert *csak* európaiak. Bonyolultak, de kiszámíthatók, szövevényesek, de megfejthetők, nem nehezedik rájuk az az Európán-kívüli ráadás, mely az oroszot igazán oroszá, a spanyolt spanyollá s a magyart magyarrá teszi. Valaki lehet jó vagy rossz olasz, jó vagy rossz francia, jó vagy rossz angol, szeretheti vagy megvetheti, bámulhatja vagy bírálhatja az ősi közösséget, de mindenképpen megérti. Követheti Maurrast, Briandot, Jaurést: így is, úgy is talpig francia, három világos magatartás közt kell választania. A problematikus, fél-európai népek azonban kétely, vívódás és önkínzás forrásai, forró bilincsek, örök kérdezők otthon is, az idegenben is.

De ha ennyi kétség és ellentét szűrődik a spanyol, orosz és magyar jellemben, nem volna-e okosabb a magyar embert megkerülve általánosabb nemzeti jellemrajzba menekülni? A nemzeti tudat nagy felületén mégis csak jobban eloszlanak a kétségek és ellentétek.

Igen ám, de melyik nemzeti jellemről beszéljünk? A nemzet évezredekken át megőriz néhány élettani bélyeget, szívós ösztönt, szellemi hajlamot és önserkentő legendát, egyébként azonban többször is alaposan megváltozik. «A láng is hullám. Szüntelenül lobog főnixvilágunk. Így nem is él soha, mi soha meg nem halt. Halálnak köszönöd életed, fű és vad» — énekli a költő. A nemzet is többször új életbe menekül, amíg egészen megéri s tisztába jön magával. Jól emlékezzünk: megéri s nem megöregszik. Néha egy öreg nemzet sokkal egészségesebb, erősebb, mint egy fiatal, még ha hosszabb történelmi múltján kívül a lakosság életkori megoszlása szerint is öregebb a másiknál. Egy nemzet egészsége, ereje a jellemváltozásaitól függ s nem az élettani szerkezetétől.

Ezt a nemzeti jellemváltozást szellemi, gazdasági és társadalmi hatások okozzák. De elsősorban az erkölcsi újjászületés vágya. Embernek is, nemzetnek is meg kell csömör ölnie magától, hogy időről-időre megújulhasson. S minél fejlettebb

a nemzeti jellem, annál hevesebbek ezek a morális megrázkódások, minél európaibb egy nemzet, annál gyökeresebbek a változásai. A beszédes olasz a Borgiák alatt hallgatag volt, a fegyelmezett és puritán angol Erzsébet idejében garázda részeg, a hitetlen francia építette a legszebb templomokat. E változások nélkül Európa nem hasonlítana többé önmagához.

A nemzeti jellem is a pillanat s az öröklét közös műve, akárcsak egy magános ember jelleme. Az ellentéteit se lehet könnyebben kibogozni. Minthogy pedig ezúttal csak egy igénytelen jellemrajzra vállalkoztam, helyesebb, ha ragaszkodom eredeti mintámhoz s nagyigényű nemzeti jellemrajz helyett csak egy embert ábrázolok, a magyar embert, ahogy én ismerem. Előbb ősi hajlamait, aztán a történelem munkáját, végül a kereszténység hatását vázolom latin vagy legalább is latinos szemmel, mint a hadifogoly, aki hozzászokott szilaj gazdájához s már álmában sem jelenik meg előtte narancsfa.

A PUSZTA EMLÉKEI.

A magyar sokáig Ázsia szívében kereste az őshazát. Büszke volt erre a bölcsőre, Marco Polo mesebeli Tatárországának képzelte. Később kiderült, hogy nincs köze Keletáziához; a magyar névtelenebb pusztákról jött.

De pusztákról jött. A magyar ember fejlett nomád műveltséggelkerült mai hazájába. Nem műveletlensége, vadsága, hanem elütő, idegen kultúrája ütközött össze az Alpok s a Pó vidékével. Ha a modern régészet el is űzte keletázsiai álmainkat, visszaszerezte e nomád műveltség magas becsületét. Ma már tudjuk, hogy a becsületfosztásban serénykedő Niebelung-dal éppen olyan hamis híret keltezte a pusztai népeknek, mint később a protestáns röpiratok a katolikus spanyol gyarmatosításnak. A világ ítéletében a rágalmazó hősköltemény s Gallia megszeppent szerzetes írói szisztegtek tovább nomád őseinkre.

Meg kell védeni ezt az őst, mert ma is életben van. A magyar ember a lelke mélyén változatlanul nomád.

A nomád nem hazátlan, kóbor nép. Ellenkezőleg, éppen ő szervezkedik a legerősebben. Mozgalmas, nagyszabású,

világlátó életformája s a nyájokban fekvő roppant közvagyon egyenesen kényszeríti a hierarchikus szervezkedésre. De sohasem magában szervezkedik, útközt fölcsatolja az útjában heverő népeket s a vagyonát — a földműves népektől elütön — nem apránként, hanem egész népek barmival szaporítja. Ma már természetesen a magyar sem gazdálkodik nomád módra. De társas ösztöne változatlanul nomád, megszokta a soknyelvűséget, kinnal vállalja az utolsó másfél század nemzeti gyűlölködését. Ez inkább a mozdulatlan nyelvi határokba kapaszkodó földműves népek tulajdonsága. Tehetségtelen idegengyűlölő és hanyag beolvasztó, nemzeti-ségi uszító köztudomásúlag majdnem mind beolvadt magyarok voltak s egy-egy fölvert történelmi név tekintélyével ugratták a magyart idegenajkú honfitársai ellen. Az első világháborúban is úgy bánt a hadifoglyokkal, mint hajdan a sztyeppéi birodalomban: szolgálatra fogta, de egy kicsit se gyűlölte őket. Léon Daudet fültnéje volt Lyonban, mikor a nézők az elvonuló német hadifoglyokra kiáltották: «túl kövérek!» Egy magyar ember sose tudna ilyet kinyögni. Nem a szíve tiltja, hanem a pusztai ösztöne. Évezredes pusztai ösztönből összeszokott az idegennel s ezen a hajlaman a politikai tudomány se tud változtatni; a nyelvi nacionalizmus az egyik végleten, a baloldali humanizmus a másikon csak felületesen érintik, a szomszéd népeket, vendég népeket s az idegeneket ma is a nomád ember kicsit gúnyos, de családias szemével nézi s amikor csak teheti, mindig helyreállítja azt a nemzetiségi államot, amelyről egész más-képp gondolkodik, mint a nemzetközi jogászok.

Nomád az állatszeretete is. Rákóczytól Napóleonig a huszár testesítette meg a magyart a világ előtt; muzsikánk, táncunk, sőt tanult költészetünk is tőle származik vagy neki írták ebben az időben. De ember és állat nomád viszonyáról szólva nem erre a legendás huszárra gondolok. Más, földműves nép is összenőtt a lovával, szereti az állatot s néha még jobban neveli, mint a magyar. Ez a nomád természet abból derül ki, hogy milyen rangot ad az ember a futó állatnak. A többi nép leereszkedő, keresztény szeretettel szereti a «lelketlen» állatot; ha nem tartaná alacsonyabbrendűnek, talán nem is szeretné. Nem így szereti a lapp a rénszarvast, az arab s a magyar a lovát! Úgy szereti, hogy egy kicsit

maga íölé helyezi. «A nők csak nők» mondja, «de szeretni lehet a lovat!» Móricz Zsigmond írja, hogy gyerekkorában ismert egy huszárlegényt. Akkor került haza a katonaságból s hajtani kezdte az apja két lovát. «Trappban végig a falun. Ügetve a rakott szekérrrel. Vágtatva, ha ráült. Szólt egyszer aztán az apja: Édes fiam, szeretlek, de itt ez a löcs. Ha az én lovamra még egyszer csak egy selyemkendővel ráütsz, ezt a löcsöt töröm el rajtad». A gyerek már fuldoklik, mikor meggondolják falun, hogy szólni kéne az orvosnak. De ha köhög az állat, az egész család rohan a lódoctorért.

Nomád a magyar ember fatalizmusa is. Ennek a fatalizmusnak azonban semmi köze a munkakerülő keleti egykedvűséghez. Aki látott tiszai rakodást vagy alföldi aratást, nem mondja többé az életben, hogy a magyar tunya keleti fajta. A háborúban kell látni, hogy megértsük ezt a fatalizmusát.

Aki megegyezett a sorssal, aki «fatalista», bátrabb, mint aki kerüli a sorsát. A fatalista katona tehát bátrabb, mint a kevésbé fatalista. A magyart azonban nem a bátorság különbözteti meg a többi katonától. Hiszen az első világháború végén kiderült, hogy majdnem minden nép egyformán bátor. A monarchia rosszhírű katonái, a csehek vitézül véreztek a légiózászlók alatt s a süány román katonából francia tisztek pár hónap alatt jó katonát faragtak. A magyart a humora különböztette meg a többi katonától. Szemérmesen kigúnyolta a veszélyt, fanyar humora árulta el, hogy négy szemközt már megegyezett a sorssal. A kárpáti harcokban a sziklák közé szorult székelyektől megkérdezték, hogy meddig állják még? «Csak vizünk legyen, akármeddig» felelték egykedvűn. Semmi zúgolódás, semmi fogadkozás. Ismertem egy huszárt, aki álmából riadva, hálóingben elfogott négy orosz. Nagyobb volt a becsülete a bajtársai előtt, mintha százat levágott volna. Nevetni lehetett a hősiességén: ez tetszett a többinek. Ha egyetlen szóval kéne megmondanom, hogy milyen a magyar hősiesség, azt felelném: «somorlyós». De valami csodálatos lelki inverzióval ez a tréfás hősiesség a legszebb méltósággá alakul át az idegen szemlélő szemében. A magyar a legméltóságosabb katona s csodálatosképpen a fatalista humora teszi azzá.

A nomád a maga ura. «Isten ne segíts, csak csodálkozz» mondja a verekedő magyar legény. Bééri, ha az Isten sem-

leges tanú. Múltunkban alig van közös mű, nagyjaik magukban dolgoztak, a többi magyar rendszerint csak ártott neki. Innen a pártos hírünk. Nemzeti csapásként emlegetjük, hogy magyar a magyart elemésztí, a bajban is árt egymásnak. Ennek a széthúzásnak azonban nagyobb a híre, mint a kára. A civódás persze a magyarnak is ártott, de sose pusztult bele. A költői már sokszor eltemették, némelyiket egyenesen a nemzetféltés tette költővé, a nemzethalál volt a múzsája. A magyar mégis él. Sose tanult a múltból, mindenki a maga urának tartja magát, távoli nagy urat: khánt, vezért, királyt még elismer, sőt kíván, de munkatársat nem. A «cimborá» s a «pajtás» szó százszor melegebben süt a magyar nyelvben, mint a sorstárs, néptárs vagy maga a barát szó. Ahogy egy chianti vagy médoci paraszt jobban bírja a bort, mint egy hegylakó, a magyart is kevésbé pusztítja a széthúzás, mint egy földműves népet. Az idegenek sokat tündöttek ezen a csodán; viharos történelmünk s belharcaink halhatára meglepődtek a fönmaradásunkon. Nem gondoltak eléggé a nomád örökségre, a pusztai iskolára. Tíz magyar is könnyebben marad fenn szabad nemzetként, mint egy olyan nép, amely nyelvi határaiba zárkozva évezredek óta megült egy helyben, az eke mellett.

De a pártoskodás csak addig nem árt neki, amíg hatalmon van. A magyar egyetértés nélkül is jól kormányoz, idegen uralom alatt azonban védtelen. - Amíg fajtájából való a khán, a vezér, a király sose megy szét a nyáj. De idegen népek közt egyszerre lecsúszik a leggyöngébbek közé. A magyar már volt példaadó és uralkodó kisebbség a maga országában, de kifosztott, didergő kisebbség, ha idegen az ura.

TRAGIKUS ÉS BÖLCS.

Önkényesen válogattam a pusztá emlékei közt. Nem törődtem a rangsorral, tudom, hogy a nomád eredetnek más, fontos emléke is van. De azt már állítom, hogy a később szerzett vonások mind halványabbak. A *hazai* történelem rakta fel őket s ahogy felrakta, le is törölheti. A *nomád* magyarból Magyarországon *történelmi* magyar lett. Sokat vesztett pusztai ösztönéből, de szellemében és erkölcsében

kitágult. Az ősi magyar vagy ó-magyar után szóljunk e történelmi magyar szellemi és erkölcsi jellemvonásairól.

Salvador y Madáriaga Pesten jártában megnézte a szobrokat. Többé-kevésbé silányak, akárcsak külföldön. De még így is ellenállhatatlanul Spanyolországra emlékeztették. A magyar is tragikus nép, mint az enyém, mondta Madár iaga.

Nem tudom, mennyire született tragikus életérzéssel a spanyol nép s mennyire tette tragikussá a történelem. Neki is, a magyarnak is rendkívül ragyogó, de rendkívül rövid virágkora volt; egy rövid ölelés után Clio fénylő melléről koldussorba roskadtak. Fájdalom, egyik se felejtette el ezt a távoli, vissza-visszakísértő, veszedelmes szerelmet. A firenzei trecento novelláiban egy magyar birodalomról beszélnek s a kalandorok úgy utaznak oda, mint most száz éve Californiába Villon tűnt magyar szépasszonyokat s egy korán sírbahervadt László királyt emleget. A magyar sose tudta visszaszerezni ezt az Anjou-kori hírt és hatalmat s e hamar letűnt csodálatos közjáték éppen úgy megmételeyezte, mint a spanyolt az Óceán uralma.

De a tragikus magyar és spanyol pátosznak van egy másik közös oka is. Magyarországon és az ibér félszigeten egyaránt hiányzik az egymásbefolyó, előbb udvari, aztán polgári, de mindig urbánus műveltség szelídítő, kiegyenlítő és demokratizáló hatása. (Ez utóbbi természetesen nem az alkotmányjog, hanem az életforma értelmében.) Mindkettő az eszeveszett hőstett vagy a teljes összeomlás népe. A polgárosult életforma hatása alatt a mai francia, olasz, holland vagy angol ember már semmit se tesz gondolkodás nélkül, nem vív csupasz csuklóval és nyakkal, az esztelen hőstett és halálsejtelmes elernyedés tragikus magasfeszültsége higadtabb, enyhébb, színtelenebb, kisebb feszültségű, de tevékenyebb magatartássá alakult át. Kinőttek a tragikus hőskorból. Ami a két népben villám, bennük folyton keringő villamos áram. A magyart s a spanyolt tragikussá tette a túl fényes és visszaszerezhetetlen múlt, de azzá tette kezdetlegesebb társadalmi kultúrája is.

A spanyol azonban sose tekintette magát egyszerű családtagnak Európában. Mindjárt maga volt Európa, az egész emberi színjáték színpada vagy ő volt a tengerentúli

másik fehér Európa. Alább nem adta. A magyar viszont betörte magát az európai népek társaságába. Anélkül azonban, hogy ezt a többi nép igazán elhitta vagy szívesen látta volna. Időtlen idők óta jeges idegenkedés ólálkodik körülötte. Valami szörnyű félreértés történt vele: talán nem kellett volna életben maradnia, talán nincs itt a helye? Hiszen öt vagy hat kiváló nép pusztult el előtte a mai hazában! Európa nem válaszol ezekre a félelmes kérdésekre; a számadást egészen a magyarra bízta. Így zárnak össze egy kiközösített tisztet a revolverével. Idegen műveltséggel jött Európába, szellős, tiszta sátrokban lakott, mozgékony kis lovakon járt, kardját, ékszereit, hangszereit ismeretlen díszekkel ékesítette. Ezt sose felejtették el neki; a szomszédai s a messzi nagy népek úgy viselkednek vele, mintha holnap Isten hírével visszafordulna az Azovi-tó felé vagy közös akarattal belevetné magát egy nemzeti tömegsírba. Ezzel a sírral többször is megkínálták az utolsó ezer esztendőben. Mondjuk ki minden magyar ember titkos meggyőződését. A magyart Európa tette igazán tragikussá a többi nép, a többi családtag tette meghasonlotta, Ebből a tragikus meghasonlásból született a magyar *homo politicus* két fajtája: a *keleti* s a *nyugati* magyar. A mai haza első századaiban a magyar egyszerűen Kelet népe volt Nyugaton, tovább nomadizált s az idegen utazók megrettenve, tiszteletteljes borzalommal meséltek a félig sátorpásztor, félig várlakó, pogányszagú, előkelő keresztény népről. Csak ma tudjuk, hogy milyen soká tartott, amíg királyai igazán falukhoz szoktatták. Mert ha látott is maga körül városépítő és szőlőtelepítő latin, meg germán telepeseket, az ország szívébe fogadott jáász és kún vendégek ismét fölébresztették benne a «vadon szavát»: a nomád élet alig szunnyadó emlékeit. De túl a határokon már ebben a korban is kizárólag Nyugat követe volt; a balkáni bogumilokkal hadakozva vagy a havasalföldi lejtőkre szállva egyedül Rómát képviselte. Hétszáz esztendeje egy magyar szerzetes, Julián barát még egyszer visszavergődött a magyarok Keleten maradt törzseihez, beszélt velük s jelentésén fölbuzdulva a magyar király már térióket akart küldeni közéjük. Néhány év múlva az Ázsiából lezúduló tatárok megsemmisítették ezeket a törzseket, mintha Isten a korabeli magyaroknak ezzel a szívettépő

példával akarta volna megmutatni, hogy nincs több keresni-valójuk Keleten.

Később azonban a török hódítás s a reformáció, vagyis az ország *területi* és *lelki* szétszakadása a magyar politikai tudatot is kettéhasította. Kelet népének protestáns része a magyarság romlását a Keletről érkező csapások közepette a katolikus Nyugatra fogta s két rossz: a Habsburg ház — vagyis a Napnyugati Birodalom — meg a török — vagyis a Napkeleti Birodalom — közül a szerinte kisebb rosszhoz: a törökhöz húzott. Jellemző a feneketlen lelki megrázkódásra, hogy az első hódoltsági nemzedék még ide-oda-hányódott a két párt közt s nemcsak akasztófára való rablólovagok, hanem szentéletű papok is megfordultak a két táborban.

A török kiverése s a vallási kényszerbéke összeforrasztotta ugyan az országot, de nem a két lelkialkatot. Azóta is minden magyar «keleti»-nek vagy «nyugati»-nak vagy önmarcangoló keveréknek születik s külpolitikáját jól felfogott önérdek helyett rendszerint erre a hajlamára bízta. Ezért szokták mondani, hogy amikor legjobban forr körülötte a világ, akkor van a legkevesebb «magyarpáiti» magyar. De a történelem forgása úgy elforgatta a rokonszenvét és ellenszenvét is, hogy idegen eszményei és szerelmei századok folyamán szintén helyet cseréltek. A török hódoltság alatt a *nyugati* magyar Franciaország és Anglia ellen a közép-európai Habsburg birodalomhoz volt hű, a mai *nyugati* magyar viszont az angolszász és francia életszemlélethez vonzódik. Valószínű, hogy a magyarnak csak akkor állna helyre végképp a lelki nyugalma, ha a keleti és a nyugati magyar a szíve gyökeréig visszaválna magyarpárti magyarrá. S ha egyszer egy félévszázadig békében hagynák, a józan esze vissza is változtatná. Ez a lelki kúra még azt is megérné, hogy az egész nép elvonuljon egy időre Izlandba vagy más háborítatlan helyre.

Azzal kezdtem a fejezetet, hogy a spanyol és a magyar két tragikus nép. S azzal fejezem be, amiben homlokegyenest különböznek. A spanyolt megvédték a Pireneusok s a tenger. A magyarnak a dunai keresztúton más, belső segítségre is szüksége volt. Ez a segítség a józan esze, a lappangó bölcsesége. A közhit szerint álmok népe vagyunk, széf telén keleti

álmoké. Mi azt tartjuk, hogy nem a magyar, hanem az osztrák az *igazi* álmodozó; ő a sorsát is a világ legnagyobb álmodozóira, a Habsburgokra s lelkét a legirrealisabb művésztet, a muzsikára bízta. A magyar realista, legfeljebb szeretlen realista; örület és józan ész harcában mindig a józanésznek adja az utolsó szót. Ebben különbözik a spanyoltól. Egy magyar Don Quijot regény alighanem Sancho Panza feimagasztalásával végződött volna. Nem tudom, van-e még nép a földön, amelynek mindig egyszerre volna egy szeretlen s egy bölcs vezére, egy bajkeverő, tragikus szerelme s egy kiengesztelő Szent Öregje. S még csak azt se lehet állítani, hogy az elsőt jobban szeretné a másodiknál. Csupán a bölcsset később szereti meg, mint első választottját, tragikus szerelmét. Nem volna magyar, nem volna féktelen fajta, ha a bölcs szeretetével kezdené.

A török háborúk idején Szigetvár védője, Zrínyi gyalázat nélkül, becsületes feltételek közt elvonulhatott volna. Ehelyett leölette kedvenc lovait, díszbe öltözött s a legkisebb remény nélkül kirohant a vesztébe. Kevesebben ismerik azt a másik magyart, akit egy kis számadásra a bécsi udvarba hívtak. Magához vette hű embereit s elindult. De alig lovagolt egy darabot, odaszólt az egyik legényének: «nézz csak fiam hátra, jön-e utánunk a váram?» «Nem jön az» feleli a vitéz. «No akkor én sem megyek» mondta a bölcs ember s visszafordult.

Ez is magyar, legalább annyira, mint Zrínyi. Baj volna, ha nem lenne az.

ENGESZTELŐ ÁLDOZAT.

Jött egy nép Keletről, letelepült a Duna mellé, lágy, alföldi részei fölé húzta a Kárpátok teknős páncélját, pusztai műveltségét a keresztény nyugati műveltséghez törte, de ösztöne mélyén ma is nomád. Rövid fénykora, hosszú hanyatlása s a szomszédok gyanúja eltöltötte tragikus párosszal, de nekikeseredett hősiessége alatt még mindig elegendő bölcsesség és életmentő ravaszság lappang. Új, kárpáti hazájába szeretve, de örökké idegenül az európai családban, szétszakadt keleti és nyugati magyarra, az egyik a tágabb

európai haza romlását kívánja, a másik megalkuszik vele s hidegen, de hűséggel gondol elhagyott keleti bölcsőjére.

Am a Pusztán s a Történelmen kívül a Kereszténység is dolgozott a jellemén. Ez véste bele a bűntudatot, amely a katolikus és protestáns magyarban egyaránt valóságos nemzeti érzéssé vált. Mások keresztény voltukban, a magyar magyar mivoltában szenved az eredendő bűntől s a maga vétkén kívül a nemzetét is kiengeszteli. Ha csoda a magyar fönmaradás, ezt a csodát csak a keresztény önváddal lehet megmagyarázni. Életmentő önvád ez, századok óta a magyarság legtisztább erőforrása. Ritkán fogta idegen népekre a romlását; amit mások zúdítottak rá, úgy hozta helyre, mintha önön bűnét engesztelné ki. Nehéz idejekorán meggyőzni a veszélyről, de az elmulasztott óvatosságért szívesen fizet az életével. Minden magyar ember ismeri a «mohácsi rejtély»-t. A török már a határon áll, a tevék már hordják a hidakhoz a láncot. Ezalatt Budán a magyarok egymásra fenik a kardot. A török átkel a Dráván, a civakodók hirtelen díszbe öltöznek, levonulnak a mohácsi mezőre s engesztelő áldozatul majdnem mind egy szálíg levágtatják magukat.

Ha a megfogyott magyar ma is szabad hazában él, a bűntudatának köszönheti ezt. Elrontja a dolgát, de maga is fizet érte. Marcangoló önvád s keserű megalázások közt így emelkedik fel mindig a porból, új bűnök, szenvedések és megtisztulások felé taszítva az örökkévalóságig.

A MAGYAR MŰVELTSÉG.

A régészet óriási forradalmon ment át az utolsó időkben. Világok nyíltak ki előtte ott, ahol csak tartományokat sejtett. Ez a forradalom évszázadokkal kitolta a görög és latin multat, az európai műveltség változatlan alapját, de mélyen behatolt a pusztai népek kultúrájába is. A magyar nép pusztai nomád volt valamikor, a délorosz síkság lakója. A régészeti forradalom tehát az ő múltjában is fölfedezte azt a nomád műveltséget, amelynek éppen olyan független, magas értékrendje van, mint a görög-római kultúrkörnek. A múlt században még kizárólag ez a műveltség volt a mérték, sőt ennek is csak az a pompázó késői virága, amelyet Winckelmann magasztalt és Goethe Rómában megcsodált. Ma már nemcsak a görög-római műveltségről tudunk sokkal többet, mint az első nagy ásatások idején, hanem tudomást szerezünk egy olyan kultúrcseréről is, amelyben a sztyeppéi és a mediterrán népek, az öntöző és a pásztor kultúrák egyenrangú adó és befogadó félként szerepeltek. A történészek ezeréves magyar múltja kitágult a régészek és folkloristák, az ásatások és népdalgyűjtések 2000 éves magyar múltjává. Művelődésünk kezdetét ötven év előtt rendszerint az első keresztény bazilikáktól, ma az alföldi és délorosz sírleletektől s a magyar falvakban felkutatott népdaloktól, népmeséktől számítjuk. E műveltség az uralvidéki és kaukázusi népek közös műve volt: a régi magyar versekben büszkén emlegették «Szkítiá»-ból hoztuk magunkkal. Felmorzsolta, elnyelt és kihalt nomád népek letéteményesei vagyunk a mai hazában. Óriási pusztulásból, a népvándorlás tömegtemetőjéből menekültünk meg, arra kiszemelve, hogy birodalomalapító nomád népek egyetlen emléke maradjunk Európa közepén. Csak egy

kicsit kell tünődni azon, hogy mért éppen mi és mért nem mások a rokon népek, a testvér «szkíták» közül, hogy megért-sük a magyar fatalizmust.

Az ország szíve: az Alföld csodálatosan hasonlít a magyarság korábbi hazáihoz. Ezt a sima és védhetetlen síkságot, ezt a kényes, puha testrészt azonban kökemény burok fedi. A Kárpátok. Olyan örök határ ez, mint az Alpok a déli latin és az északi germán műveltség közt. Azzal a különbséggel, hogy még tengeren sem lehet megkerülni. A magyarság e páncél mögé húzódva él ezer esztendő óta. Minden cselekedetét ösztönszerűn ehhez a végleges határhoz igazította, sohase kelt át rajta könnyű szívvel, vagyis sohasem volt szívvel-lélekkel imperialista, de viszont abba se tudott belenyugodni, hogy a páncél csonka legyen. Ilyenkor addig vergődött, erőlködött, küzködött és forgolódott, amíg a puha részek fölé visszanőtt a letört darab. Volt ebben a magatartásban valami, ami a teknősbékák lassú bölcsességéhez és évmilliók életöztönéhez hasonlít. A Kárpátok örökre megszabták a magyar nép magatartását és rászoktatták, hogy a változó népsors fölött «örök határok»-ban gondolkozzák. Jellemző például, hogy amikor legjobban megfogyott a nép, a haza fogalma nem zsugorodott a megcsapant lélekszám után; ezt a hazát változatlanul a Kárpátok koszorúzták. Mert a magyar nemzet sose tekintette a hazáját népi területnek, népi élettérnek, hanem egy gondviselészerűn kijelölt országnak, amely a közepén ősi nomád ott-honára emlékezteti, kemény külső héjával megvédi az újabb népvándorlásoktól s egész alakjában, sértetlen állapotában meghatón emlékezteti egy szépen megkelt kenyérré, a magyar bőség szimbólumára.

A magyarságnak a honfoglaláskor olyan nomád államszervezete volt, amelyet a latinok Attila birodalmában s a középkori utazók a Távolkeleten megfigyeltek. Ebből a nomád államszervezetből nőtt ki törvényszerűen az a lovasság és haditechnika is, amely a Dunamedencében élő népszórványokat gyorsan legyőzte s egy évszázadon át — (a kereszténység felvételéig) — hadtörténetileg is páratlan kalandokra vállalkozott a Pireneusokig és Otrantoig.

Az akkori magyarság Hannibál és Napóleon útjait járta anélkül, hogy hadirendje felbomlott vagy kitűnő pusztai

lőállománya elpusztult volna. Büszkék lehetünk azokra az ősökre, akiket az alföldi sírokban találunk aranyos és ezüstös felszereléseik közé temetve.

* * *

A magyarság a kereszténység felvételekor egész jövőjéről döntött. Mindjárt hozzá kell tennünk: ezzel a döntéssel a nehezebb utat, a véresebb jövődőt, az áldozatosabb sorsot vállalta. Róma és Bizánc keresztútján határozottan Rómához, vagyis a nyugati latin kereszténységhez állt. Ennek a döntésnek súlyos, de felemelő következményeit évszázadok múlva kellett vállalnia. Akkor, amidőn a töröknek behódoló Bizánc s a Bizánc alá tartozó orthodox népektől elütőn a harcias kereszténységet, a hősi ellenállást, a legnagyobb nyugati hős: Cid Campeador magatartását választotta s másfél századig, vére fogytaig küzdött a mohamedán világhatalom ellen. Nem véletlen, ha a magyart a messzeeső faji leszármazás ellenére olykor a «Reconquista», Don Quijote és Lepanto népéhez hasonlították. Keleteurópában a lengyeleken kívül csak a magyar nép vallotta azt a nyugati kereszténységet, amely Subiacótól és Clunytól Jeanne d'Arcon át a mai tengerentúli hithirdetőikig az európai népek életeszmenyét és erkölcsi világát kialakította.

A magyarság keresztény műveltsége sorban hozzásimult az európai kultúr áramlat okhoz. Ha ezeket az áramlatokat felbontjuk az egyetemes hatású nagy stílusokra, kiderül, hogy az ókor óta csak Bizánc, Franciaország és Itália adott új formanyelvet a világnak. De az átvett formát minden nemzet a maga lelkére alakította át s szinte mindenestől újjáteremtette, mint például a német lélek a francia eredetű gótikát. A magyar is annyira rálehelte a lelkét ezekre a nagy és egyetemes formákra, hogy sokszor éppen legszebb emlékei tréfálják meg a kutatót. Számtalan románkori vagy csúcsíves templomunk körül folyik a hasztalan vita, hogy magyar mestere olasz vagy délnémet táj felé fordította-e a vándorbotját fiatalkorában? A déli latin hatás az első öt évszázadban mindenesetre erősebb volt, mint az északi.

Befogadók voltunk, mint sok nálunk nagyobb nép. De ebben az értelemben kultúránk a mohácsi csatavesztésig

északi, keleti és déli szomszédaink fölé magaslott. Három égtáj felé mi voltunk az adakozók, a bővérű közvetítők. A mohamedán megszállás másfél századra megfosztott ettől a szereptől s Buda visszavétele után még ugyanilyen hosszú pihenőnek kellett eltelnie, amíg a magyar alkotóerő Széchenyi korában teljesen magáhoztért.

Magyarország nyugati része: Pannónia közel egy fél ezredévig, keleti része: Dácia jó másfél századig római tartomány volt. Róma különösen a keleti részek nyersanyagforrásait becsülte; vannak sóbányáink, amelyeket ők kezdték művelni. Utánuk a hunok a legnagyobb urak itt. Attila az ország szívében tartott udvart, innen vonult a Champagne ellen, az első «marnei» csatába. S a hunok után itt sáncolják el magukat az avarok a frank birodalom elől. De a sánc csak Nagy Károlyig tartott ki. Az ő rettenetes népirtó hadjárata némította el hosszú időre ezt a vidéket. Azontúl csak elszórt néptöredékek éldegélnek a mai Magyarországon, ósláv népek, a mai északi és délszlávok elődei, ők az első, elenyésző idegenajkúak, akikkel az államalkotó magyar nép együtt él a hazájában. Azután flamand, rajnamenti, olasz és vallon telepések jönnek, majd három menekülő nomád rokonnépet fogadunk be Keletről, a XIII. századtól kezdve föltűnnek a keleti havasokon a balkán pásztorok, az erdélyi románok ősei s az északi havasokban a fehér orosz tömbből leszakadt ruszinok. A mohácsi csatáig azonban a magyarság aránya a településtörténeti kutatások szerint mindig elérte a 80 %-ot. Ezt a megsemmisítő többséget a hosszú török háború morzsolta le. A magyarság aránya megromlott s csak a XVIII. századi hosszú béke emelte föl a biológiai mélységből. A múlt század derekától kezdve a lakosság abszolút többsége ismét magyar s Trianon előtt, a csonkítatlan országban már a legnagyobb nemzetiség aránya sem haladta meg a 18 %-ot.

A mai határok között 71 % a magyarság. Rajta kívül hat nagyobb nemzetiség él az országban, a legnépesebb se több 8 %-nál, A magyar állam nemzeti állam, de nem a szónak türelmetlen asszimiláló értelmében. Mert a magyarság

ösztönösen mindig csak az önkéntes asszimilációban hitt, csak ebben bízott, csak ezt tekintette a magyar lélek és szellem nyereségének. Köztudomású például a magyarok közt, hogy legtürelmetlenebb honfitársaik, az ú. n. magyarosító magyarok rendszerint nem voltak törzsökös magyarok, hanem friss bevándorlók vagy asszimiláltak, akik jószándékú türelmetlenségükkel akartak nagyobb bizalmat szerezni. Ezt a türelmükkel még könnyebben megszerezhették volna. Az igazi magyarok legelső királyuk szent örökségeképpen elismerik a nemzetiségek jogait s tiszteletben tartják népi művelődésüket. S ezt a türelmet a nemzetiségek évszázadokon át hálával és szeretettel viszonozták, magukat *hungarus*-nak vallották, nagy királyainkat meséikbe, legendáikba foglalták, résztvettek a török háborúkban, a szabadságharcokban, sőt első nemzeti eszméiket is jórészt magyar forrásokból merítették. A magyar nemzetnek, a többnyelvű *hungarus*-ok megértő közösségének legjobb akaratán és tudtán kívül Herder volt a megbontója. Az ő romantikus eszméi torzulnak el a Kárpátmedencében türelmetlen nacionalista izgatássá 1848 és 1918 közt.

Végeredményben ez a 70 év nem nagy idő egy nemzet életében. Különösen azért nem, mert a nemzetiségek közben is engedtek a magyarság vonzásának az irodalomban, művészetben, tudományokban és hadi erényekben. A magyarságnak mindig magas igénye volt önmagával szemben s ez a magas mérték nemcsak legjobb fiait, hanem a többi országlakók önértetét és nemes hiúságát is sarkalta.

Szenvedéseink, vívódásaink, balsorsunk és méltóságunk ebben a balsorsban megnyerte az idegenajkúak legjobbrait, akik önként osztoztak velünk a szenvedésben, vívódásban és alkotásban. Mert a nehéz hősi életnek is megvan a maga varázsa a tiszta lelkekre, ősi tűz a magyar génusz, de új áldozati borok is táplálják. Éppen ezért szeretjük és tiszteljük faj testvérként mindazokat a nagyjainkat, akik idegen névvel s néha tört magyarsággal magukat büszkén magyarnak vallották s hatalmas erejüket a mostoha sorsú nemzetnek adták.

E mostoha sorsú nemzet azonban mindig meglepte a világot s mindig újáteremtette magát szívós hivatásérzésével. S ebben az érzésben nem állt egyedül. Európa elsősorban

a kis népek közös hazája, az egyetlen világrész, ahol nagyra-hivatott kis népek élnek. Nagy nép más világrészben is van, sőt van világrész, amely csak népóriásokat tűr meg a hátán. De az, hogy egy kis nép nagy szerepet vállalhat s nemesebb szerve lehet egy világrésznek, mint a számban nagyobb nép, csak Európára jellemző. A magyar önérzetet keményre kalapálták a századok s a magyar nép akkor is bízna, akkor is hinne önmagában, ha egyedül volna kis nép Európában. Ebben az érzésben azonban kiváló kis népekkel osztozunk s ha rokontalan is a nyelvünk, nem vagyunk magunkra hagyva azzal a gondolattal, hogy egy világrésznek egy kis nép is lehet a szívetája.

1942.

A FÖLDESI AUTÓBUSZON.

A magyar Keletről jött, hazája Európa közepén fekszik. De ez az új haza éppen a közepén visszaváltozik ősi emlékké. Földrajzilag közep európai folyómedence, az ország szíve: az Alföld azonban helyenként megdöbbenően hasonlít az ősi szálláshoz, a keleti pusztához. *Puszt* és *Alföld* gyakran fedi is egymást a magyar nyelvhasználatban, holott más nyelven «alföld» kimondottan Hollandiát, Belgiumot, Beaucet vagy más hasonló kultúrtájat jelent. A magyar Alföld azonban nem hozzájuk, hanem Déloroszországhoz hasonlít s az európai vidékek közül még leginkább a melankolikus Camargueal s a toszkán Maremmákkal rokon. Akárhányszor török is le az ország határszéleit, azok mindig visszafornak az Alföldhöz s az ország természetes kárpáti határa magától vagy fegyverrel helyreáll. A magyar nép csak akkor pusztulna el, ha ezt a keleti szívet vesztené el. Magyarország idegenajkú népei nem azért tartoztak évszázadokig a magyarsághoz, mert a magyar erőszakosabb vagy szaporább volt náluk, hanem azért, mert ő lakott az Alföldön. A mi erőnk, a mi fellegvárunk a nyitott síkság. Ami a franciának, olasznak vagy németnek exotikum s «védett táj» a maga otthonában, az nekünk az élet gyökere.

A magyar jól emlékszik a származására, szinte megszállottan számontartja és gyakrabban emlegeti, mint a többi európai nép. Valószínűleg boldogabb vagy legalább is gondtalanabb volt Keleten s a boldogság Ösztöne nem akar elszakadni ettől az emléktől. Anyanyelve is elűt a környezetétől s ebben a süket nyelvi magányban az emlék makacsul visszaszáll oda, ahol legalább olyan nagy népközösségben élt, mint a latinok a Földközi-tenger s a germánok a Balti-

kum körül. De mindenekfölött a legjellemzőbb itthoni táj: az ország szíve fordítja vissza a múltra, a szenvedélyesen számontartott bölcsőre. Ezen a tájon még az állatok egy része is a múlt letéteményese. Ahogy az olasz emberben a hosszúszarvú fehér marha láttán megmozdul egy kicsit az etruszk — e marhák első pásztora — a magyarban is felébresztik a pusztai természetű állatok azt a fölényes, gyanútlan nomádot, aki új hazájában a kereszténység katonája, a nyugati műveltség szerelmese, Európa mostoha-gyereke s egy önmarcangoló meghasonlás áldozata lett. Nem lehet igazán boldog egy nép, amely okkal vagy ok nélkül azt érzi, hogy két világ: Nyugat és Kelet közt él.

A keresztény magyarság: «Szent István országa» máig is ebben a pásztornépben s ebben az emlékeztető keleti tájban gyökerezik. A magyar nagystílű, nagyigényű és hiú nép, a szó legnemesebb értelmében. Homlokával mindig Európa homlokáig akart érni. Villard de Honnecourt, Masolino da Panicale, Opitz Márton, Clark Ádám a vendége és tanítója volt, járt a krakkói, bolognai, pádovai, párisi, wittenbergi, leydeni egyetemre, követeit ismerte Angliai Erzsébet s a tatár khán, illuminált könyveit megcsodálták a Mediciek, huszárjait a franciák, költőit a németek, utazóit az angoiok. Nagy emberei közt volt német, francia, angol, olasz, szláv, görög, örmény, zsidó származék s mindegyik önként engedett a magyarságnak. De a magyar sem a nagyvilágban nem állta volna meg a helyét, sem a hazában nem maradt volna «első az egyenlők közt», ha elszakad attól a tájtól, amely legjobban megfelel a természetének s ősi emlékeivel legjobban összeforrt. Sok idegen hatással és rengeteg beolvadó vérral viaskodva az ár fölött maradt s adott is a világnak valamit. A táj megsegítette ebben a hasznos küzdelemben; a döntő pillanatban mindig helyreállította a magyar nép pusztai egyéniségét s keleti természetét.

Kelet emléke, Kelet szeiíd hatalma már azon is látszik, hogy nyugati értelemben az Alföld a legkevésbé ember-szabású táj. Még annyira sem az, mint a svájci Alpok. Mű-emlékeink, köemlékeink csak az országszéleket jegyezték el Nyugattal. Itt a magyar udvariasan visszahúzódott egy-egy faragott oszlopfőre vagy a Három Királyok kíséretébe. Díszítő elem, rejtett önarckép volt az egyetemes stílusban.

Ócsa, Zsámbék s más romemlék a megmondhatója, hogy törökdúlás nélkül az Alföldön is bőven akadna ilyen emberi kézjegy; faragott köveivel és oltárképeivel ez a táj is Nyugathoz tartozna. De ezek alatt a kövek alatt mindig fejedelmi egykedvűséggel görgött és csúszott a homok. Az Alföld az ősiség letéteményese: ez a főszerepe. Nyugati szemmel törökdúlás nélkül is kopár és elmaradott lenne. Magyar szemmel nézve azonban alig ártott neki a dúlás s igazi emlékeit érintetlenül otthagya. Az Alföld takarja nomád népelődeink s az Árpádok csontjait, itt él a ridegmarha, melyet a honfoglalók maguk előtt hajtottak az Ung és Latorca völgyében, a református bibliában ez a föld adott először irodalmi nyelvet a magyarnak s itt született a népi klasszicizmus, mely ezer év alatt először tört át nyelvi vesztegzárunkon. Amennyire Nyugathoz tartozik a többi országrész, annyira a hűbéresük is — (a szó középkori, nemes értelmében); — a megmunkált kőben van a szépségük, de az önkéntes szolgaságuk is. Egyedül az Alföld független és egyenrangú a külfölddel. Ezt a függetlenséget érezhette Justh Zsigmond, a párisi szalonok Columbusa, mikor a kicsi Magyarország helyett a királyi Pusztá fiának vallotta magát a kegyetlen, csípős nagyvilágban. Odakünn titokban megszenvedett a kicsinységünkért, de idehaza csak Shakespearel és Moliérel mert beköszönteni Pusztaszenttornyára, a pusztá fiaihoz, őket játszatta a falubeli legényekkel.

Az utolsó szó ezúttal is Petőfié. A költő nagyon szerette Erdélyt s a Felvidéket; hetyke, legényes kihívása mögött, amit a Kárpátokhoz intézett, mélyen meg volt illetődve. De megületődve is a Dunántúlt csak nyugati előszobának, a Felvidéket hídnak, Erdélyt keleti őrtoronynak tartotta. A nagy szív: az Alföld hűbéreseinek. Az ő Alföldje fölött csakugyan ártalmatlanul suhant el a törökdúlás. Lesöpörte a templomokat, megnövesztette a vadvizeket, de nem tudta felbontani nép és táj vérszerződését. Petőfi szülőföldje a magyarság legbensőbb szülőföldje.

Egyszer Jászai Mari egy parasztszekéren áthajtatott a Kunságon. Kényes lábón gyülekeztek a gólyák, a lovak s az ökrök az őszi ég felé nyújtották a nyakukat. Jászai a

faluk közt harsogva Petőfi verseket szavalt. A szél szótagonként tépte ajkáról a szavakat.

Először nagyon megütköztem a képen; szörnyű kulisszahasogat ásnak tartottam. Azóta rájöttem, hogy olyan érzésünket fejezi ki, amire talán nincs is más kifejezés. Különösen, ha magunk nem születtünk odalenn az Alföldön. Bocsásák meg nekünk ezt a pátoszt a hallgatag, fekete alföldi emberek: a szeretet hibázik ilyenkor bennünk.

1940.

DEBRECENI NAPLÓ.

VONATABLAK.

Felnézek a magammal hozott könyv-korrektúrából. A Hortobágy alja s a Sárrét pereme közt megy a vonat. Fátlan síkságon, szigorú télvégi fényben fehérlenek a szét-szórt tanyák. Félelmes vidék, magasztos és komoly. Ember és táj csupaszon, szépítés nélkül, mereven néz egymás szemébe. Aki itt él, nem próbálja mosolyra indítani a természetet. Mindig az egész földdel s az egész mennybolttal áll szemben: a rideg földdel s a határtalan éggel.

Ebben a pusztában évek óta csatornát ásnak a Tiszától a Körösig. Egy barátomtól hallottam, hogy az iraki sivatag fölött repülőgépről ma is látszanak a «két víz között» az ókori csatornák nyomai. Nomád pásztornépek dúlták fel a csatornákat; azóta változott a világ első kertje sárga sivataggá. Nálunk a legmakacsabb pásztor vidéket hódítja el a csatorna a nomád élettől. A természet előbb-utóbb elmosolyodik a szelíd csatornák mentén s talán a környékbeli lakókat is rábírná egy kis mosolyra. S attól a kis mosolytól egy egész nép lelke megváltozhatik. A mosolygó ember nem ért úgy az önpusztításhoz, a maga kárához s az egykedvű halálhoz, mint ez a magárahagyott tanyai nép. «Hogy akarsz segíteni a hajdún?» fakadt ki egyszer egy hajdú barátom. «Aliglát virágot. Ez a nép csak dolgozni, dörmögni és visszaütni tud. De a legszívesebben meghal.»

Ha kivirul körülötte ez a félelmes, sima és könyörtelen táj, talán mást is tud majd. Áthajlik a napos oldalra. Élni jó a meleg színek közt.

Magyarország lassan megváltozik az olajsövek és csatornák hálója alatt. Ma még nem látszik ez a változás, mert ritka a háló. De vajjon milyen lesz az ország arca a déd-unokám idejében? Nyájasabb, színesebb, európaibb? Ha

európaibb lesz, olyan lesz, mint a középkorban. Régi énjéhez fog hasonlítani, Árpád-kori arcához.

Szebb lesz, de a miénk lesz-e? Nem addig lehetett-e a miénk, amíg csak bőjti lélek, pusztai konokság élt meg a hátán? Minél jobban szépül, annál kívánatosabb lesz s talán magunk is annál kevésbé érezzük a miénknek. Mohács óta aggasztón lemondtunk a kényelmes hazáról, a mosolygó szülőföldről. «Szebb arcot ölt e föld kies határa», de talán idegen szót kapnak el majd a le-lecsapó fecskék. Kifelé megyünk a pusztából, a pusztává tett hazából, de vajjon mi érkezünk-e meg a kertbe? Behunyom a szemem, képzeletemben egy ismeretlen ország lélegzik a csatornák és olajcsövek hálójában. A dédunokám Magyarországáé. Az a föld már az ő gondja; neki is hagyjunk egy kis félni és féltetni valót. Azért magyar.

Ladány és Kába közt ismét felnézek a korrektúrából. A könyvemet javítom s az ott idézett Shelley verseket. Meg se rebben a tekintetem; a tenger káprázatából simán átsiklik a határtalan, sima földre. Shelleyt éppen úgy lelkesítette volna ez a kép, mint az óceán. Azt hiszem, nem elsőnek érzem ezt. A tenger-bolond költőt már Petőfi lefordította. Hol? Előrelapozok a korrektúrában. Szalk-Szentmártonban.

A KÖZTÁRSASÁG.

Kevés a született magyar ember, Debrecen táján azonban sok van belőle. Mérgelődünk, hogy az idegen utas csak az Alföldre jár le a magyar nép után. De ahányszor odalenn járok, elfog a gyanú, hogy neki van igaza. A magyarság némelyütt úgy elhalványult, mint Szent László a jámbor felvidéki oltárokon, máshol meg ritka tűzvirág, kényesen nyíló tavi rózsa a sűrű idegen sásban. Csak itt, az Alföldön nyom el minden idegen érzést. De nem az idegen kultúrát; ezt 300,000 kötet tagadja a kollégiumi könyvtárban. Lehet, hogy a magyarságnak nem is a Lánchíd a kelet-nyugati jelképe, hanem a szolnoki Tisza-híd.

Debrecen széles, lapos alföldi város, a főutcája pesti vagy lemergi körútról vándorolt ide a múlt században. De a szájalmas homlokzat mögött érintetlenül tovább él a

köztársaság. Debrecen a világ első tíz köztársasága közé számít. Abban azonban egyedül áll az egész földgömbön, hogy amíg a többi köztársaság sasok hónába vagy hármás váróvbe épült, Debrecen csupaszon kifeküdt a pusztára. Ezt egyik se merte utánacsínálni.

Az embernek olyan a természete, hogy a nagy jelképeket kicsi helyre szorítja össze. A Kordillerák túlnőnek a lelkén, kisiklanak az áhítatából. Ezt még a görögöktől örökölhette, akik Atlasz roppant vállai alól vagy Boreas barlangjából is a talpalattnyi Akropoliszra bámultak vissza. A Capitolium, a firenzei piac, a rue Saint-Jacques s a kolozsvári főtér jobban betölti a lelket, mint egy hegylány. Mert a lélek csak az időből, a múltból fogad be sokat, a tér alig tudja tágítani. Ezt a szédületes lelki tágulást érzem olyankor is, amikor a Nagytemplomtól átmegyek a kollégiumba. Jobbkézt Izsó nemesen avitt Csokonai szobra, balkézre a legendás licium bokor, amely fölcseperedvén a csúfolódó Ambrus szerzetes helyett a dacos Bálint papnak adott igazat, előttem a gályarabok emléke, a fehér oszlopon Ruyter admirális kétárbócos mentőhajója. Az út végén a kollégium kapuja; két oldalán két öreg diák: Kölcsey és Arany bronz arca ellenőrzi a ki-bejáró diákokat. S fölöttem a nehéz hajdú ég. Ma mozdulatlan és komor, lekergette magáról az apró felhőket. Illik ahhoz a városhoz, amely csak papíron engedelmeskedik a magyar alkotmányoknak. A lélek megőrizte azt a köztársaságot, amely eredetileg egy szegény prédikátor műve volt. A nagy polgárok, a tőzsérek, az iskolafenntartók csak később születtek a köztársasághoz.

A COETUSBAN.

A kollégiumban lakom, egy frissen meszelt coetusban. Öreg kotlós, kifekszem a helyet a csibéknek. Mert ezt a harmadikemeleti toldást nemrég fejezték be, én vagyok az első lakója. Irgalmatlanul puritán szoba, jóelőre figyelmezteti fiatal lakóját, hogy a legnehezebb apostolságra, a legkeményebb pogányok közé készül. Református pap lesz belőle egy népes és szegény alföldi faluban. Néhány szál virágot visz a zord útra: Szenczi Molnár Albert zsoldár-

szavait. Milyen jó is, hogy a francia vallásháborúk véres virágait egyik legszelídebb, nyájas szavú költőnk fordította le! Az ő szava talán az egyetlen édesség, amely e nagy falak közt az ajkakon ragad.

A fiúk meghívják mákoskalácsra az egyik coetusba. Egy kicsit elfogódott vagyok; emlékszem: az ember könnyörtelen bíró az ő korukban. Azt hiszem, a Végítéleten is csupa húszesztendő lélek választja majd szét a lelkeket Jézus intése szerint. A tisztaság nem elnéző, nem belátó, nem kímél senkit, mert magát sem kíméli. Ezek a fiúk, akiket félszáz professzor vizsgáztat, rég levizsgáztatták a tanáraikat. Nem a tantárgyakból, hanem jellemből, aszkézisből, alázatból. Talán mondanom se kell, hogy a legtöbb tanár megbukott. Nem lehet fiatal, szűz szívek közt büntetlenül közéleti pályákat egyengetni. A fiúk végül is úgy döntöttek, hogy inkább egy mellőzött magántanárt választanak lelki kalauznak. Ma már valóságos pünkösdi gyülekezet virul körülötte. Megértem őket, noha annak a kalauznak a gondolataival nem mindig értek egyet. De a jellemével egyetértek, már pedig jellemből én is húszéves szemmel vizsgáztatok. Ezt az egyet igyekeztem megmenteni a fiatalágomból.

Szétnézek a könyvek közt, az olvasmányaikról beszélünk. Ady, Szabó Dezső, Móricz Zsigmond, Veres Péter, Karácsony Sándor, Kodolányi János, Tamási, Németh László, Erdélyi József, Sinka nevét vagy könyveit ismerik. Szegeden s Kolozsváron ugyanezt olvassák a fiatalok; a legmagyarabb szándékú irodalomhoz húznak. Nem akarom a kedvüket szegni azzal, hogy egy kicsit öncsonkítónak tartom ezt az új és szükséges kuruc-kort. Szükségesnek s mégis veszélyesnek tartom: ez éppen a fájdalmas problémái A magyar irodalom hovatovább visszahúzódik a népbe a második világháború óta. Vűágáramlat ez is, akárcsak a kozmopolitizmus a húszas években, az első világháború fullasztó évei után. De mi ebbe a mostani áramlatba nagyobb kedvvel ereszkedtünk be, mint amabba. Inkább az elemünk. Mégis veszélyesnek tartom, ha *egészen kitölti* irodalmunkat. S ezen a veszélyen az sem változtat, hogy a népi írók igazi csillagok s hogy őrvjögő, népfaló vihar ver minket a suba alá. Egyszer mégis csak vége lesz a viharoknak s akkor kiderül,

hogyan Európában. Európa kellős közepén vagyunk, egy talpalattnyi átjáróban. Európa közepén s nem Kelet és Nyugat közt, ahogy egy kicsit öntelten emlegetjük. Verjük ki a fejünkéből, hogy nélkülözhetetlen közvetítők vagyunk, ne csináljunk külön magyar világszemléletet abból, hogy hol fut át az első hosszúsági kör: Greenwichen, Kunmadarason, Moszkván vagy Tokión? Különbözzünk abban az összes többi néptől, hogy még ebben az életveszélyes viharban se szállunk egészen vissza magunkba. Kevésbé esik majd nehezünkre a hazatérés Európába. Mert azt sem a magyar, sem a többi önelégült s eszeveszetten önállító nép nem kerülheti el a második világháború után.

A népi irodalommal majdnem az egész magyar irodalom. Barátaimat becsülöm ott. Mégis aggódom egy kicsit, hogy a fiatalok nem eléggé, alig vagy egyáltalában nem ismerik Babits, Kosztolányi, Márai, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Halász Gábor vagy a magam könyveit. Tudom, hogy a mondat vége egyszerűen komikus. Akik ismernek, tudják, hogy nem tartom túlnagyra az említett szerzőt. De a mi írásainkat is olyan hagyomány fűti, amely sokszor segített a magyarságon. Az elégedetlen, mohó, világcsavargó <tézmagyarok> hagyománya. Mikes a mi ősünk. S Kazinczy, Kölcsey. Berzeviczy Márton is. Bölöni Farkas is. Pulszky Ferenc is. S Arany ilyenek nevelte a fiát. Ezek megbízható ősök, de még megnyugtatóbb, hogy ha ma Csokonai debreceni diák volna, mohón olvasná a népiek mellett a nem népieket is.

Igazán nem vagyok elégedetlen a sorsommal. Mégis nehéz gyanú nélkül írni erről az irodalmi kérdéstről, beszélni pedig talán egyáltalában nem lehet róla. Évek óta makacsul kitartok az irodalmi Deák-párt szerepében; bevallom, kevés eredménnyel. S a rosszakaróim, ha vannak ilyenek, nyilván azt gondolják, hogy *girondist*a annak a Deák-pártiságnak az igazi neve. Két szélsőség közt az a közép, amelyet a leghamarább kell megsemmisíteni. Világnézetek vallásháborújában a leghálátlanabb hely.

Én inkább a hideg fő pártjának nevezném. A magyarság rég merült el annyira az érzelmeibe, mint ma. (Ebben is egy kicsit a koráramlatnak enged.) Irodalmunkat nagy indulatok, kuruc dührohámok, tiszteletreméltó vagy alantas

mániák hajtják. Ezek a mániák főlítják a lángészt, de feldúlják és kiégetik az irodalmat. Nem lehet a kettőt ugyanarra a hőfokra hevíteni. A lángész keményebb cserép, mint az az irodalom, amelyből kicsap.

Keveslem a hideg főt a kortársaim közt s főleg a fiatalok olvasmányában. A félmúltból például legszívesebben Vajda Jánost és Tolnay Lajost mentik ki. Ismét csak két nagy indulatot. Vajda igazán «le brave des braves»: legszilajabb marsallunk, a bátorság és becsület mintaképe. De az oktalan sértettségé is. S Tolnay helyett vagy legalább mellette, Ambrus Zoltánra és Gyulai Pálra volna a legégetőbb szükségünk. Igen: a szívtelen, okos, művelt, népszerűtlen, «franciás» Ambrusra s az elfogult, egyoldalú, nagyeszű Gyulaira. Igen: a *debreceni* Ambrusra s a *székely* Gyulaira, őket a végére tartogattam az őseink felsorolásában.

A BOLDOG EMBER.

Debrecen nemrég nagybeteg fiát, Oláh Gábort ünnepelte s az estét Móricz Zsigmond vezette be. Azóta itt van Debrecenben, ami az ő nyelvén annyit jelent, hogy itt dolgozik. Napestig hallszik a szállodafolyosón az írógép kopogása.

Az ágy szélén ül, szép, sötét tekintetén néha huncut mosoly suhan át. A hangja majdnem mindig mosolyog, gyerekhang, Nyilas Misi hangja. Két oldalt hátraborzolja ősz haját, elgondolkozva, nagy szünetekkel beszél. Lefotott s ettől még munkabíróbbnak látszik; «époszra termett*, az utolsó az óriások nemzedékéből. Tisza Istvánról beszél; az álom s az öntudat mélyén még ma is viaskodik vele, a szenvedélyes haragosok sírig tartó hűségével. Abban a szomorú, fekete mágnásban nagyon frissen volt elhantolva a tisztántúli kálvinista magyar. Ady is, Móricz is ezzel a kálvinistával viaskodott magában s néha szemtől szemben is. Az új mágnás egyiküket sem érdekelte. «Nagy, inas kezei voltak, igazi lovas kezei» — mondja s megint elgondolkozik. Úgy emlékszik rá, mint egy régi, hallgatag osztálytársra, akit az ember kerül és nem szeret, de felelet közben mégis szurkol érte. Mindketten a kollégium diákjai voltak. S Tiszát mindhalálig reménytelenül nehéz leckéből feleltették jórészt idegennyelvű tanárok.

Fogja az elmaradhatatlan rövid botját, kimegyünk egy kicsit levegőzni. Debrecen jölesik Móricz Zsigmondnak; szemmelláthatón a magaslati kúrája. Mert a lélek másképp méri a magaslatot, mint a tüdő. Az ő havasai: emberi arcok, Móricz lelkének: a sötét, vulkánikus nagykun és hajdú arcok; az ő havasai: emberi hangok, Móricz lelkének: a kedvesen úsztatott í és ú hangok, amelyeket ő is alaposan meghúz.

A napokban át kellett nézmem Babits és Tóth Árpád angol műfordításait. Az első tudvalevőleg tolnamegyei volt, a másik Aradról származott Debrecenbe. Legnagyobb meglepetésemre rájöttem, hogy fordításaikban egy és ugyanaz a régi angol költő kétféle magyar tájszólást beszél! Hol a mássalhangzókat nyújtja, dunántúliasan, hol a magánhangzókat, debreceni módra. Ami alaposabb megfontolás után természetes is. Mert a dunántúli ember *gallambot lát*.

Ls a tiszai ember módfelett *elbámul*.

Délben négy szekér állt a Nagytemplom elé, az elsőről fiatal, barna mennyasszony ugrott le. Kérdem Móriczot, látta-e? Bólint. Hallgat egy darabig, aztán elmosolyodik. Már azt hiszem, rég másra gondol, amikor megszólal:

— Állt a templomnál egy olyan magamkorú ember. Azt mondja: négy mennyasszonyért nem adnám azt a két kis pejt. Arra a kettőre célzott, amelyik a mennyasszony szekerébe volt fogva.

Szokása szerint nemcsak látott, hanem hallott is mindent. Ezt a hallást egyetlen fiatal fül se tudta egészen eltanulni tőle.

A KÉT ARKANGYAL.

Szürkül a néptelen kis utcákban. Ez már az igazi Debrecen, nyoma sincs a nagyvárosi erőlködésnek. Meg-megállít egy furi név: Kandia-utca, Burgundia-utca. A legszebb nevet: a Darabos-utcát pár év előtt elrontották. Ott lakott Ady, a kezdő újságíró és — Ábrányi utánzó.

Gulyás Pál, a költő s e város szenvedélyes lélekbúvára megáll egy alacsony utcában. Majdnem kilátszunk belőle.

— Ezek még mindig túl magas házak — mondja. — Majd ha olyat találunk, amely gyanakodva alig bújt ki a

földből, alig pislog az ablaka, az ajtaja a válladig ér és szalma vagy zsúp a fedele, akkor meglátod Csokonai házát. Ilyenben élt Idália költője, az elegancia nagymestere. Ez a legnagyobb csoda.

Igen, ez a csoda. S még nagyobb csoda, hogy műveltebb és tájékozottabb volt, mint kortársa, a művelt írók mértéke: Kazinczy. Ennek a «parlagi»-nak nem késett a vonata harminc-negyven évet, mint a legtöbb magyar íróé. Az emberek mostanában már azon is csodálkoznak, hogy Veres Péter Anatole Franceot, Gorkijt s az amerikai Steinbecket idézi. Meglepetésük mutatja a legjobban, hogy mekkorát buktunk Csokonai óta. Csokonai a vályogfal mögött, a döngölt padlón járkálva Mozart Varázsfuvoláját fordította tíz évvel a bécsi bemutató után. Csak ma kezdjük sejteni, hogy nem véletlenül. Ma, amikor már Mozart igazi jellemét is sejtjük. Mert ha a vércsoportokhoz hasonlóan a lélekcsoportoknak is volna mikroszkopikus képük, ez a két ember egyforma volna a lencse alatt. Nem a véletlen életrajzi hasonlóságokra célozok. Arra a zsarnok zeneiségre gondolok, amely mindkettőjünkben égi ritmussá változtatta át a gondot, a szenvedést s a metafizikai szorongást. Eltépték a rokokó nevetséges selyemzsinórját, nekik a sasok közt volt a helyük, titáni gondolatok ömlöttek az édes zenéjükbe. Ne tévesszen meg, hogy egy kicsit sem félelmesek. Valójában éppen olyan félelmesek, mint Beethoven és Vörösmarty. De nekik a lélek nagyságán kívül a lélek eleganciája is megadatott. Ezért tudunk velük félelem nélkül, gyanútlanul alászállni a legnagyobb örvényekbe.

A JUHNYÁJ.

Hazafelé a vonaton összetalálkoztam egy ismerősömmel. Egy rackanyáját örökölt az apjától, annak nézett utána.

— Apám nem tűrte a fedeles karámot. Ősi módra kellett tartani őket. Ezen a renden a halála óta sem változtattunk.

Kérdem, mennyit ér darabja?

— Amennyit kérünk érte. Vedd úgy, hogy ez egy ki-
pusztult állatfaj. Négyünknek vagy ötünknek van az egész

Alföldön, az egész országban. Egyszer fülibe jutott az apámnak, hogy eladó még egy nyáj. Lerohant s megvette. Azóta talán már ez is eltűnt volna. Pedig a magyarság élete az Ural óta Össze volt kötve ezzel az állattal. Jó hűtlen nép vagyunk.

Hallottam már a történetről, mégis a fülembe húzatom. Az apja egyetemi tanár volt Pesten, meghallotta, hogy gazdát cserél egy kiháló nyáj s gondolkozás nélkül megvette. Azelőtt sohase tartott állatot. Gyerekkori emlékek mozdulhattak meg benne s valószínűleg a becsület is. Hogy megtartsa emlékébe azt az állatot, amely a Don mellől fényes porfelhőben beterelődött a kárpáti szorosokon s a legnehezebb évszázadokban kitarított velünk.

Györffy István, a nagy tudós volt ez a romantikus, becsületes ember.

MÁTYÁS BÖLCSŐJE, JÓSIKA SÍRHELYE.

(Egy kolozsvári utazás története.)

Az erdélyi vonat a külső vágányon áll. Szokásom ellen s vesztetre hordárt fogadok.

— Bon jour marquise — hajlong Illyés kajánul a vonat előtt s szívére teszi a kezét. Márai körülnéz a kalauz után. — Egy félfülkét Erdély urának! — mondja izgatottan.

Már áll a játék; megütötték s rögtön továbbadták a hangját. Elkezdődött az a «kétévi vakáció», amely a valóságban legföljebb egy hétig tart s az élet hétvéenként legföljebb egyszer adja meg. Ezúttal három napot mért ki. Magyar írók utaznak Kolozsvárra.

Az egyik ablakban két mongol diák mosolyog: Szabó Lőrinc és Keresztury Dezső. Egy másik ablakban most elevededik meg egy tibeti dervis kép: Darvas József. «Urbánusok» és «népiek» nem is gyanítják a természet egészséges tréfáját. Azokon is, ezeken is ott felejtette egy tatár nász emlékét. «Te olvass Schillert, te fordíts Verlainet, te menj a részes aratók utáni» parancsolja a természet. «De az álmaidokra közös arcot ragasztok: egyforma szemvágással néztek Hölderlinre s a maradozó alföldi porba. Ez az én elégtételem*.

Csak magam előtt villant fel ez a gondolat, de úgy lát-szik, önkéntelenül továbbadtam. Mert a játék szétomlik a vonaton s csakhamar előnti az egész fülkét.

— Kegyelmes uram — fordulnak ketten is Maráihoz — tekintsd meg a munkás pórokat a mezőn.

Márai kinéz.

— Valóban emberszabásúak — mondja meglepődve. — S amint látom, nagyon serények. Okvetlenül figyelmeztetni fogom erre az urbánus Nagypolgárokat.

Telegden Illyés az ablakhoz lép. Mért csak az ablakhoz? Mindjárt a történelem elé.

— Né, idevaló volt a püspök, akit Dózsával karóba húztunk — szólal meg a sötét Pór. — S illő ceremóniával tettük: még a süveg is a fejében volt.

De a váradi dombok egy pillanatra őt is, Kereszturyt is kibuktatják a játékból; a kopár Alföld után megkönnyeb-
bülten száll a tekintetük a szőlőkarókra. Úgy rebbennek vissza a szelíd bor vidéki patriotizmusba, mint a külföldi pusztarajongó a hazai kultúrájába. Ezek a dunántúliak majdnem olyan szorongva szeretik az Alföldet, mint hajdan Lenau. Csakhogy most maga a szorongó örül legjobban a szorongásnak. Nem árt, ha egy kis nép egy kicsit félelmes is! — gondolja. Már pedig amit mi a szolnoki híd s Berettyóújfalu között láttunk — (s kofaautóbuszon vagy szekéren többször keresztüljártunk, ropogván s ropogtatván a kölcsönös kuruc ölelésekben) — nem is kicsit félelmes. Van ebben a fátlan, nyílt pusztaságban valami áthatolhatatlan és bevehetetlen. Talán egy más korban a műemlékeinkkel feküdhetünk ki a világ felé. De most, népek nagy ítéletnapján erre a rideg föld-
darabra tettük fel a jövőnket. Az idegen jön s arcátlanul a maga lángelméjét dicséri faragott köveinken. Ezt a kő- és fa-
nélküli világot azonban óvatosan járja körül. Nincs az a lánc, amiben eléggé megbízna. S mi: lágyabb dunántúliak, beszédebb erdélyiek s szelídebb felvidékiek örülünk, ha helyet-
tünk is vicserít ez a pusztai nép.

A régi helyemen ülök, a Newyork-terasz sarkán, szem-
közt a piaccal s a templommal. Akkor ez a templom, mintha Noé bárkája körül csapolták volna le az özönvizet. Úgy is szálltak rá az események, mint a galambok s a vércsék az Egyetlen Hajó peremére. Itt oldotta fel Izabella királyné a magyarokat a hűségesküjük alól, mondván a legenda szerint, hogy a korona soha többé nem száll vérükből való királyra, itt olvasták fel Bocskai végrendeletét, melyet egy állhatatlan nép bűnei és bűnhődései diktáltak a tollába, itt lépett a korán öregedő Bethlen Gábor a választók elé. Egész életéről számot adhatott magának ez a számados ember, amíg átjutott a roppant piacon.

Akkorára szabták ki ezt a teret, mint máshol egy várost. Amikor felmérték, Spalato még körülbelül belefért Diocletian

palotájába s Arles egy római arénába. Évszázadok múlva Parisban mertek ilyen terekre gondolni. S a vakmerő arány-érzék nemzedékről-nemzedékre tovább szállt, a csoda szívósan megisméltődött. A dédunokák óriás temploma méltó volt a dédapák óriás teréhez. Ülök a terrazon s káprázva szoktatom magam a méretekhez. Igen: ez a Piazza hiányzik Pestről. Pest, a főváros sose merte eltanulni az előkelő nagyvárosi fellépést Kolozsvártól.

Elzörög egy szekér Monostor felé. A rácson kívül megállnak az első kolozsvári jóbarátok.

— Látom, jól érzed magad — mondja az egyik.

Nem tudja, milyen nagyot mondott. Én elégszer voltam boldog, de nagyon ritkán éreztem jól magam. Valószínűleg más is így van vele. Arra az időtlen, érdektelen, komoly, indulat nélküli, szélcsendes észre gondolok, amit — ha fűözófus volnék — a spirituális lét örömének neveznék. Leginkább a gyerekek érzik s leginkább akkor, amikor maguk-alkotta, láthatatlan és felnőtt barátaikkal társalognak a «maguk» országában. Én felnőtt koromban nagyon ritkán éreztem. Pontosan emlékszem a helyekre: a kassai dómban, a párisi Odéon könyvállványos árkádjai alatt, a quai Voltaire-en, egy kis téren a Frari előtt, a firenzei Trinitá hídon s a római piazza Navonán. Úgy emlékszem, sehol máshelyt. S talán Kínában érezném, egy tudós házában. S mindig érzem Kolozsvárt, az első félóraban, szemközt a piaccal s a templommal. Olyan méltók egymáshoz, mint egy bölcs fejedelem s egy bibliás fejedelemasszony.

Hirtelen föllállok.

— Gyertek, megmutatom a várost.

Illyés, Keresztury és Márai van velem: két dunántúli s egy felvidéki ember. Egyelőre gyanútlanok. Nem tudják, milyen fékevesztett természeti tünemény egy erdélyi lokálpatrióta, még ha renegát is.

— Ez itt a ferences zárda, a legrégebb templomhely Kolozsváron. Mithras ezen a ponton is megpróbált mérkőzni Krisztussal az emberiségért. Ez a Tudor íves Mátyás-terem, mellette a konyha, onnan a felső ablakból dirigálta a lányokat Izabella királyné, mikor megszállt a kolostorban. Ezen a

sajtón készült a Kájoni énekeskönyv, nemrég hozták fel Csíksomlyóból.

Egy fiatal ferences a kalauzunk, ragyog a száján a székely beszéd. A minap jött Rómából.

— S mit szól Róma a ferences tartomány kettészakításához? — céloz valamelyikünk Dél-Erdélyre.

— Róma azt mondja, hogy a románok is sokan vannak — feleli fájdalmas, bús kitérő-vel.

Értjük. Róma a meghódítandó lélek-milliókban gondolkodik, mi a megtartandó hazában. Egyforma szüksége van az ellenfelekre a közös térítéshez Xavéri szent Ferenc árnya a hullámzó, változó, vérző nemzeti határok felett a pogány tengerre mutat ki. Ezért volt néha nehezebb dolga a megszállás alatt a katolikus magyarnak, mint a kálvinistának vagy éppenséggel az unitáriusnak. Kálvin hitvallása, amit ő még egy új, egyetemes katolicizmusnak tartott, réges-régen szét-tört nemzeti vallásokra. Az erdélyi kálvinisták elsáncolták magukat a magyar zsoldárokba, az ősi kollégiumokba, a független eklézsiába; Skóciából vagy Genfből legfeljebb segélyt kaptak s nem parancsot. Mindent el kellett venni tőlük, semmit se kellett átengedniök. Nem tetézte a fájdalmukat olykor-olykor a néma engedelmesség. Nem panaszképp írom ezt. Az erdélyi katolikusok örökkévaló célokért engedelmeskedtek; egy nemzetfeletti, halhatatlan örökségért viselték néha a legsúlyosabb keresztet.

Csöndes, ábrándos harmóniumszó száll utánunk a kolostorból.

— Abban a sarokházban kutatott Szendrey Júlia az eltűnt férje után. Ott, az emeleti ablakok mögött vesztette el hamarább a hitét, mint az ország. Az épület ma az Erdélyi Múzeumé, udvarán régi, figurás sírkövek állnak, jó részüket akkor mentették ki a temetőből, mikor az új halottak a régi halottak elé álltak, hogy «latinszavú» széles márvánnyal takarják el a magyarszavú keskeny köveket. Átellenben lakott Kővári László, Erdély nagy történésze s beljebb az utcában, Reményik Sándor. Ebben a kis utcában dolgozott Heltai Gáspár nyomdája, ez itt Mátyás szülőháza, ez meg Bocskaié. A kapu alatt az egykorú tábla latin verséből megtudjátok, hogy péntek volt a szerencsés napja.

Kierünk a fötérre. Alkonyodik, a friss ültetésű fiatal fák levelei a könnyű esti széltől is riadoznak.

— Ebben a házban lakott Dávid Ferenc, itt is fogták el a túl heves hitéért. Ott, a túlsó sarkon lakott Kakas István londoni és perzsiai követünk, Shakespeare kortársa, a szomszéd házban játszotta Kocsi Patkó az első magyar Hamletet, a tér közepére ácsoltatta Báthory István a vérpados az elpártolt uraknak s Báthory Zsigmond a törökpárti tanácsosoknak. Húsz év alatt kétszer is megszagoltatták a néppel a nagyurak véréét.

A többiek már mennének tovább, eléjük állok.

— Vigyázzatok, itt némelyik ház csal a csúfságával. Egy szörnyű zsarnok csúfította el őket: a nagykorúti stílus. ő volt a múlt század Báthory Zsigmondja. Körbejárt a téren, letépte a remegő házakról a kőkapukat s végigköpte őket cégtáblákkal, gipsszel s puffadt bádogtornyokkal. Azok a kőkapuk ma a múzeumban lappanganak, ott fejtik meg «kincses» Kolozsvár igazi értelmét, a legigényesebb latin Magyarországot. De a falak közt, a boltíves szobákban egyszerűben visszaöregednétek négy évszázadot. A latin jelmondat, a virágindás kapuráma, a faragott címer a kapualjakba menekült, villanyhuzalok, kézikocsik, kimustrált ládák közé. Lépcsők alá, az udvar fenekére húzódtak a tomboló zsarnok elől, akit csak most kezdenek megfékezni.

Elmondtam mindent? Egy cégtábla egy századeleji emléket ébreszt föl.

— Az én gyerekkoromban két könyvkereskedő volt ezen a téren, az egyiket Lepagenak hívták, a másikat Gibbonnak. Én az angol történész nevét s a francia ortográfiát két kolozsvári cégtábláról tanultam meg.

— így lett ön makacs európai — szűri le a tanulást Keresztury szellemtörténész — (vagy inkább esszéíró?) — tömörítéssel.

Ha bekötött szemmel járnék is, a szívverésem elárulná, hogy a Farkas-utcahoz közeledünk.

— Ez a mi Via Sacránk. Itt állt Báthory István egyeteme, ez meg Mikes Kelemen és Jósika Miklós iskolája. A szemközti sarok valamikor a jezsuitáké volt, az ő helyükre költözött később Szebenből a főkormányshék s az országgyűlés. Itt orkánlott Wesselényi, itt gyűjtött tagokat Aranka György

a nyelvművelő társaságnak, itt járt kézről-kézre Bölöni Farkas amerikai utazása. Ma az új egyetem áll a helyén. Itt magyarázta Farkas Lajos Mommsent és Balogh Arthur Benjámin Constant-t, hogy Kolozsvár mind a két sedani ellenfélnek eleget tegyen.

Hatalmas, csupasz háromszögű orommal zárul a Farkas-utca: a református templommal. Úgy tartok feléje a többiekkel, mint Augustus császár a családjával a felvirágzott békeoltárhoz. Ekkor ér a döfés.

— Ebben a házban...

— ... született Pascal — szól közbe nyugodtan Illyés. — Mert hogy Emese, Nimród és Attila ebben a városban született, azt már megtanultuk egy tömör félórában.

Hátrafordulok. Három fellázadt magyar nevet rám. Csak most eszmélek a veszélyre: egymagam vagyok két dunántúli, egy kassai és három katolikus közt. Az egyik ablakkeretben faragott kőpohár, úrvacsorai kehely: egy ötvös lakott abban a házban. Elharapom. Ebben a házban született Reményik. Visszafogom a nyelvem. Egyik boltíves szobájában fordítják a teljes Laforgueot. S valószínűleg amott lakott Apáczai Csere. Ezt is, azt is lenyelem, de a lenyelt titkok csakhamar más ajkon pattannak ki.

Be akartunk menni a református templomba. Futok a kulcsért az egyházfihoz, de a lelkészlak lépcsőjén összeütközöm egy daliás férfival.

— Hozom én — mondja mosolyogva. Nem gondolnám, hogy ő az egyházfi. Jön a kulccsal s bemutatkozik. Erdélyi fiatalok lapjaiban tanultam meg a nevét, a rabság idején. László Dezső, a templom lelkésze ő s ma képviselő. A templomkapuban összetalálkozik a többiekkel. Mielőtt belépnénk, még egyszer végignézzünk a Farkas-utcán: most a zárt, templomos végéről.

— Nyilván érdekel titeket írókat — mondja — hogy abban a földszintes házban lakott a fiatal Gyulai Pál. S mindjárt mellette született Szilágyi Sándor, a történész* Ott lakott Áprily Lajos. S emitt, a kollégium kapuja fölött — persze a régi, leégett épületben — tanult Bethlen Miklós, az emlékiró.

A szövetségesek összenéznek. Márain a sor.

— Le kell szögeznem — mondja hűvös arccal — hogy amikor Bethlen Gábor jól akart enni s kényelmesen akart

hálni, Kassára jött. Mint tudjuk, a második feleségét is előbb azzal a várossal szédítette. Szegény Kata asszony azt hitte, hogy egész Erdély olyan szép, mint Kassa.

László rögtön észreveszi, hogy itt már valaki túlfeszítette a húrt s kacagva benyomja a kulcsot a zárba. S a következő percben befogad minket a patyolat hűvösség, Erdély legnagyobb egyhajós temploma.

Nemrég tisztították ki, megint jól látszanak az atléta aggastyán feszülő izmai. Mondják, hogy amikor beomlott a teteje, Rákóczi György liviandi mesterekkel hozatta helyre 1600 közepén — gótikus stílusban! Az ő korában már csak abban a ködmögötti balti országban emlékeztek a dómpáholyok titkára. A fejedelem elküldetett értők: ő volt talán a világ első stílusos restaurátora.

Lassan vonulunk a padok között. Itt fújta e sorok írója is a zsoldárt, külön *igazgatói engedéllyel*, minthogy nagy volt ugyan a buzgalma, de szörnyű a hallása. Megfertőzte az egész kórust, ha nekilekesedett.

A falon, a régi címerekben halfarkú nők hintáznak s halálrarsebzett madarak röpülnek. A padok felett hosszú, szakadozott verses gyászjelentők, siratok, köztük Tótfalusi Kis Miklósé, a boldogtalan s lángeszű nyomdászé. A kórus elején egy megható márványtábla: gróf Wass Alberté, ki elesett a szabad parasztok szabadságáért búr földön, 1902-ben. A szószerk lábát magyar ember faragta, a könyöklőjét szász, az egyik térdeplő pad szász munka, a másik magyar. A szász faragásokon gyümölcs, a magyarokon virág.

— Így is az igazság — mosolyog csendesen a pap. — A virága csak szép, a virágon nincs haszon. Az volt mindig a magyaré.

Letetelepszünk az egyik padba, az orgona melletti ablakon bebólint egy óriási fa. Cirógatja, körültagogatja az üveget, talán részt akar venni a halk beszélgetésben. Ne félj semmit öreg erdélyi fa: nem mondunk semmi rosszat a földedről. Sőt mintha ezek a csúfondáros «külhoni» arcok most meg is volnának illetőde.

— Kezdem már sejteni, mi a különbség Kassa és Kolozsvár közt — mondja Márai, akit e városban folyton a szülőváros emléke üldöz. — Mind a kettő felnőtt, higgadt város, *született város*. Kövekben gondolták ki, nem pléhben. De az

egyik zárkózott, majdnem feszes, a másik szívélyes, beszédes s eszeveszett gögijében is csevegő.

— Az már igaz — hagyja rá László Dezső. — Roppant nagy pletykák vagyunk. Gondoljatok csak arra a töméntelen erdélyi emlékiróra. Még a titkos fiókunkat is telebeszéltük, nemhogy egymás fülét. S fele se volt igaz a pletykának, csak a jó ízért mondták el. Ezt mi jól tudjuk egymásról, csak az kéne, hogy ti is tudjátok. Hiszen ami keveset tévedett rólunk Németh László az erdélyi úti naplójában, úgy történt, hogy ez a zord, egyenes dunántúli ember szó szerint vette, amit a régi s mai erdélyiekről hallott!

Vele nevetünk; jól esik egy pillanatra magunk közt tudnunk ezt a feddő, szertelen szerelmezt.

Kijövet átnézünk a régi kollégium árkados udvarára. Minden a helyén van: a harang a kapu alatt, a galambdúc, a rest óra az óratornyocskán s az ablak, melyen vagy huszonöt év előtt Sárkány tanár úr kidobta a szerző óráját, mivelhogy ő e fedeles tárgy sűrű és hangos pattintgatásával tilkakozott a túl hosszú számtanóra ellen.

— Ön tehát itt lett urbánus? — kérdi Illyés a cipőosztó erkély alatt.

Megint mozog benne az ördög.

— Több szülőház nincs? — kérdi a Jókai-utcában. Most víz alá nyomott: két jelentéktelen ház között tartunk. Víz alá, engem? Rögtön felbukom.

— Mutatok helyben — felelem. — Éppen itt született Teleki Sándor, a bolond koltói gróf. A barátod barátja. Petőfié.

Megáll, gondolkozik, hogy leüssön-e? Aztán nyájasan odaszól Kereszturynak, a földijének:

— Azt hiszem, Dezső, itt az ideje, hogy bemutassuk ennek a mócnak Ozorát. Ozorai Pipó birtokát. Tudod: Pipóét. Masolino barátját.

A játék ismét felszökik. Este a B. .-ban vacsorázunk. Egyikünk előreugrik s kihúzza a széket az asztalfőn.

— Ide parancsolj, kegyelmes uram.

Márai nyájasan biccent, mi csak utána ülünk le. Közben az asztal bővül: új pestiek érkeznek. Áthajlok Illyéshez.

— Ismered te a Horologicum Turcicumot? Annak a török-magyar íródeáknak a könyvét?

Roppant gyanakodva biccent.

— No mert szembeül veled a leszármazottja.

Villan a szeme: megint adósom eggyel. Kibékítsük?

— Az ott feljebb a felesége. Valamikor a családjuké volt a pátriád, Simontornya. Tudod, ahol a nagy Hány János született.

Hátrakapja a fejét, töpreng: elengedje-e a tartozást? De jön a főtt harcsa s ez a latin szag egészen elbájolja a Pórt; rólam is elfeledkezik.

Elmenet a fizető utolér minket a kapuban.

— Kegyelmes uram — lövell Maráira — rezerváljam holnapra az asztalt?

Hát így születnek a címek.

Másnap reggel megnyílik a könyvnap. A Főtér közepén kezdődik, egy kis ünneppel. Utána kölcsönösen bemutatkozunk; halkán, feltűnés nélkül röppenek a nevek. Csak az én nevemnél marad a kezem egy helybeli tiszt kezében. Kérdőn s nyájasan megismétli. Bólintok, igyekszem pirulás nélkül elviselni az «országos» hírt. De köröskörül tíz elfehéredett író társ tart istenítéletet az ámulón, a — híresebben. A tekintetük már kiátkozott.

— A lovas rokona? — folytatja a tiszt gyanútlanul.

Szinte sípolva száll ki a pályatársakból a megkönnyebülés.

— Cs. Szabó *Herbert!* — mosolyog az egyik ádázul, az előbbi ijedtségét legyezve.

Nemsokára felröppenek a zászlók a sátrakra. Lobogó, csattogó zászlók: írók nevei! Itt Völcsy Ferenc dedikál. Itt Petőfia Zsozsó ír alá. S a Zsozsók és Ferik csakugyan ott ülnek a sátorban, egy szempillantás alatt nőttek ki a föld alól, bátorító mosollyal, nagyúri tartással biztatják, hívogatják a nézőt, aki nem mer nem emlékezni a nevükre. Igen, pontosan ez a könyvnap Budapesten, Kolozsváron s valószínűleg Karakorumban is. Eszembejutnak a pesti fodrászkirakatok diadalittas szalagjai: itt Emma és Tutus fésül! Fésül vagy dedikál? Mindegy. A nézők még nem mertek az asztalig bátorkodni, még nem járultak a misztikus terítékhez. Pedig a kereskedő kézzel-lábbal jelzi, hogy a kiállított tárgy nem harap. Három töltőtoll lappang véletlenül a szíve fölött. Ott ül két korondi fazék közt, egy kalotaszegi párnán, régi kolozsvári rajongói körében. (Táviratilag *lepte meg* őket.) Ott ül, pedig tegnap még úgy volt, hogy nem jöhet, két hete halogat napról-napra

egy berlini repülőutat a kiadójához. De most verjük ki fejünk-
ből az ijedtséget, örülünk, hogy itt van, örülünk, hogy az
utolsó pillanatban mégis felhasználhatta a két hete lefoglalt
halókocsijegyet három töltőtollal a szíve fölött. Fehér látó-
más ereszkedik a Főtérré: egy lányiskola. Feri és Zsozsó
arca azonban egy pillanatra elsötétül, nekik sürgősebb lett
volna a helyi szerkesztő! Pesten, a kiadóban gyűjtik a lap-
kivágatokat. De a helyi szerkesztő kajánul alszik, párnája
alatt Feri és Zsozsó sürgönyével. Ő is író s eszi a méreg, hogy
nem lehet próféta a saját hazájában. A lányiskola most az
asztalhoz ér, «mester», szólal meg halkán a legjelesebb dolgo-
zatíró. S a mester kedvesen előveszi az egyik töltőtollat,
véletlenül színültig tele van.

Mi ezalatt kimegyünk a temetőbe, a holland-magyar
nyomdász kőkoporsójához, Kendeffy Ádám görbeszájú, sírató
oroszlánjaihoz s Ujfalvy Sándor nemesen zengő sírkövéhez.
(Hányan ismerik ezt a nagy nevet, talán legnagyobb emlék-
írókat?) Milyen tiszta ajakkal dicsérték ezek az emberek
a pihegő hazát, Széchenyi halkán éledő Csipkerózsza szerelmét!
Ujfalvy a sírfelirat szerint még a feleségében is a honleányt
szerette s mi majdnem könnyezve betúról betűre elhisszük
neki. Magas oszlop áll mellette, egy mellszobor bújik a tetején
a lombok közé. Bölöni Farkas amerikai utazó beszélget ott
a zöld sátorban a madarakkal. Talán arról a régi, régi Broad-
wayről mesél nekik, amelyen még cilinderes lovasok ügettek
a dámák fogata után. Most az úton halottas kocsi kaptat
föl, dísztelen, csupasz, félrecsúszott fakoporsóval, egy jó-
tűdejű pap siet előtte s egy román parasztpár megy a kocsi
után, hegyi járáshoz szokott, puha léptekkel. Lesütött szemü-
ket s mozdulatlan szájukat végigsimította az istenfélelem.
Valószínűleg egy kórház halottját kísérik. Vasból öntött
Madonna néz utánuk a magas fűből, egyik kezében a kereszt,
a másikban empire alakú, hosszúkás imakönyv, éppen olyan,
mint egy aranymetszésű Lamartine kötet. Ha most meg-
szólalna, visszahívná a holtat: «gyere, maradj köztünk,
gyere, vegyítsük az ősi grófi port az ősi jobbágy porral, te
nem akartál minket svéd gránittal és carrarai márvánnyal
eltakarni, mint a jövevények. Te is tudtad a titkot, amit mi.
Ezen a földön csak a türelemnek van tartós hatalma. Egye-
dül csak a türelemnek. S ha utolsó szálig kiveszünk, akkor is
nekünk volt igazunk.»

Délután a bejárhatatlan botanikus kertben bolyongunk. Tartozunk vele az igazságnak, hogy a románok ezért az egyért sokat tettek. A fűvészkert latin hagyomány; volt is egy idő — Voltaire kora — mikor Lissabontól Pádováig s Palerától Bruxellesig e kesernyészillatú és ciprusárnyú kertekben akarták megalapítani az Egyesült Európát. Talán ez a latin hagyomány tágította ki a románokkal Richter Aladár szép fűvészkertjét valóságos nemzeti parkká. Hatalmas fenyők legyeznek magukat a szélben; gyönyörű növések serkent a példa e föld népének is.

Most van elemében Szabó Lőrinc Föl-fölbukkan a kéményseprőliliomok közt, később a medence peremén látom, kabátja belóg a vízbe, áhítattal ázik a tavirózsák közt. Egy aranyhal lapul a levelek alatt, azzal néz farkasszemet. Szelíden előre-hajol, fájdalmas mandarin mosollyal behajlik az ember nélküli világba. «Megöregedtem gondolom egy másodpercig, de tüstént kijavítom magam: «kicsiszolt az idő». Addig csiszolta, gyalulta Calibánt, amíg elötűnt alóla Dsuang-Dszi elefántcsont arca: a programszerű új barbárból a fanyar Írás-magyarázó. De most veszem észre, hogy ez már költészettan, egy kortársam «fejlődéstörténete» s nem illik ebbe a tudósításba.

Nézi a halat s csak egy harmatos fűvészkönyv hiányzik a kezéből. Valahogy így lephette meg egyszer Csokonai is Főhadnagy Fazekas urat. Talán ez a debreceni diákhagyománylelkesítette először Szabó Lőrincet a bogarakra, a vízen átfutó pókokra, a csízre, a pirókra s a rigóra. Vagy talán az angol költők csábították közéjük; utóvégre nem lehet őket húsz évig büntetlenül remekbe fordítani. De minek kalandozzunk ilyen messze? így született: állatbizalommai és emberfélelemmel.

Felnéz, meglát s szomorkásán elmosolyodik.

*s a mennyben, mely ennyire szép,
nem lesz föld, meséli Halék...*

idézi a saját fordítását.

De én egy ideje már egy másik versét mondom magamban:

*Fák, csillagok, állatok és kövek,
szeressétek a gyermekeimet.*

*Ha messze voltak tőlem, azalatt
eddig is rátok bízom sorsukat...*

*

Még egy utolsó magánút: Illyéssel kettesben a gyerekkori házban. Az udvaron árvácskák virítanak; kínai színészmaszkban mérges mongolvezért játszanak. Egy macska a padlásablakban meggondolt kérdőjelet csavar a farkából. Átmegyünk a konyhán a belső szobába, egy luteránus lelkészlak megmenekült emlékei közé. Három nemzedék hajótöréseit élték túl ezek a nemes roncsok: egy tiszafaszekrény, egy homályos tükör, néhány karosszék s a bibliai könyvomatok. A könyvszekrény tetején kerek fa-kalamásis, Illyés levezi s gyanútlanul forgatja. Jaj, csak most ne ingereljen szólásra az ördög e dühös függetlenségi előtt! Ebből a tintatartóból írták a lelkészlakban Stefan Ludwig Roth szász népevezér életrajzát. Már pedig azt az embert 1849-ben Csányi László kormánybiztos parancsára főbelőtték a Fellegvár árkában. Szerencsétlen és helytelen parancs volt, szegény Csányi később vértanúhalállal engesztelte ki, sok egyéb nemes cselekedetével együtt.

Künn a kis utcában csilingel a csengő egy parasztló nyaKában. Hóstatí fuvaros várakozik valamelyik ház előtt. Egy udvarból átsikolt a gőzfűrés, csattan a fejsze, lágyan hasadnak a tuskók. Űgy látszik, Kolozsváron Mátyás király híres bíró-táncoltatása óta örökké fát vágnak. Aztán megszólal a harang a főtéren, összefut a nyálam: erre a harangszóra mérték ki nekem gyerekkoromban a vajaskenyeret. A ló odakünn sűrűbben játszik a csengővel, vagy tán legyek után kapdos? Csendesen ülünk. Aztán felnyúlik egy csokor virág az utcáról a nyitott ablakba.

— Szegfűt vegyenek — hallatszik odakintről.

S megint felsikolt a fűrés.

*

Az *Erdélyi Kör* s a *Hitel* szerkesztői kerekasztal-beszélgetésre hívták a magyar írókat. Legtöbbjük itt találkozott egymással először. A magyarság tartása Erdélyben is meglazult a felszabadulás óta, de Pesthez, sőt az egész külhazához viszonyítva még mindig az összetartó tűzhely jelképe.

Körülnézek a szobában. A megviselt magyarországi arcok

közt üdén virítanak az erdélyi arcok; egy gyanútlan idegen hamarabb keresne kisebbségi emlékeket Féja kihűlt kráter arcán vagy Márai keserű Watteau maszkján, mint az idevalósiakon. Csak Veres Péter sima, harmonikus arca illik e szenvedésben kisimult, élénk erdélyiek közé. Pedig ő a gondolatait még láthatólag nehezen szoktatja ehhez a világhoz. Kérdései mögött mindig ott vigyáz az alföldi parasztlét, az erdélyiek feleletében mindig ott feszül a nemzetiségi kérdés: a pusztá nemzeti lét. Kérdés és felelet barátságosan és szeretettel, de majdnem mindig elkerüli egymást. Az egyik (a kérdező) — nagyüzemi termelésben él s abban gondolkodik, a másik — (a felelő) — a kézműves kalotaszegi vagy székely gazdálkodást ismeri, ami az alföldinek csak szép játék; az egyik felé fenyegetőn közeledik az embertelen nyári munka, a másiknak most került le torkáról a kés; az egyik — (a kérdező) — paraszt nagyüzemekkel akarja fölemelni a nemzeti létet, a másik — (a felelő) — győzelmes szaporasággal akarja megmenteni. Kérdés és felelet egyetlen szeretettel csúszik el egymás mellett s közben megerősít egy régi gyanúmban. Mindnyájan csak egy darabot látunk a haza sorsából. Veres Péter a balmazújvárosit, Darvas József az orosházait, Márai amit a kassai boltívek alatt, én amit a kolozsvári lábasházakban tanultunk s láttunk. A népi és urbánus címszavakból kipergeti az értelem, szemérmetlenül vigyorog ki mögülük a kiadói érdek és a nézők heccelő kedve. Ki a tehetséges? Hol a mű? Ez a kérdés. A többi a haza dolga, amely egyszerre és egyforma szeretettel néz ránk, ha nem akar ámokfutó szektákra szakadni.

Már pedig nem akar, nem akarhat, éppen most nem akarhat. Minden nemzet óriási ellentétek szerencsés egyensúlya; mi még csak most kezdjük betömni a szakadékokat a megrogzított és önvédelembé merevült életformák közt. Azt folytatjuk, amit 1526-ban abbahagytunk. Évszázadokig szinte emberenként külön nádasban védekezünk, a magány mentett meg minket, az egyenként magunk köré vont vizesárok, az [^]életmentő tunyaság». Legalább egy fél évszázad kéne ahhoz, hogy úgy összeálljunk, mint a nyugati nemzetek. Mert nemzetnek hívjuk ugyan magunkat, de ez a nemzet csak most töltődik fel a magyar szigetek közt. Négy száz évig éltünk egy hol csonka, hol ép magyar *államban*, itt az ideje, hogy csakugyan elkezdődjön a *nemzet*: a közös életforma nagy

Demokráciája. Ad rá időt a történelem? Ad rá elég kiválasztott embert az Isten? Egyelőre az írókat adta előfutároknak s talán megváltó áldozatoknak. Jó másfélszáz esztendeje a látnók írók ennek a népnek az egyetlen igazi realistái. Azért fizettek annyi tébollyal és korai halállal a dölyfös álmodozók közt.

Délután rámkopog a szállóban egy régi, régi kolozsvári barátom. Leül a karosszékbe, mosolyog. Látom az arcán, hogy előre meg van elégedve a beszélgetésünkkel.

— Azért jöttem — mondja a világ legtermészetesebb hangján — hogy tudjam, mi lesz velünk a második világháború után?

Éppen öltöztem. Megállt az ingomb a kezemben.

— S te ezt így akarod megtudni, pár perc alatt? S éppen egy jelentéktelen magyar írótól, akinek semmire sincs befolyása?

— Mi megszoktuk a kisebbségi életben — folytatja higgadtan — hogy az író a nemzet. Van kor, mikor a nemzet egy maroknyi íróból áll. Magyarországon éppen ez volt az aranykor. Az a negyedszázad, amit főnt láttál a temetőben, gróf Mikó Imre sírja körül. Mondd, mihez tartsuk magunkat? Mit gondoltok Magyarországról a háború után?

Tanácstalanul nézhettem rá.

— Mert folyton pörköl titeket ez a gondolat, *ezt* majdnem minden írástokban érzem. Ha nem érezném, nem volnék most is. Magad írod valahol, hogy makacsul visszazáll rád a don-quijotei szerep, a világrendezés. Nemrég is olyan igénnyel osztogattad kis és nagy népek hivatását, mint egy új népszövetségi elnök. Azt hiszed, nevetséges voltál? Nevetséges is, meg igaz is. Ez a hóbortos igény a dolgotok most.

— De én Montaigneről is írtam, a könyvtárszoba szentségéről.

Makacsul, majdnem bősztőn rázta a fejét.

— Írhattál, de azért ott van a sarkatokban a káosz, amelyet rendezni kell a háború után s hittel kell rendezni s jobban kell rendezni, mint 1919-ben. Akkor az írók hit nélkül hagyták az emberiséget s az emberek kényelemszeretettől vagy önáltatásból vissza akartak térni a visszahozhatatlan

régi rendre. Egy második világháborúval fizettek ezért a hamis útéért. S ti írtátok, hogy Franciaország eleve azért bukott el, mert az írói nem adtak több hitet és emberséget a világnak a két háború közt. Minden a ti dolgotok, íróké.

A tükör elé álltam a nyakkendőmmel, de alig láttam magam. Én nem azért jöttem ebbe a városba, gondoltam izgatottan, hogy «felolvassak.» Ezért a szorongó hangért, jöttem ide. Egy nép közé jöttem, amely nem elégszik meg a felszabadulással. Neki az a rend kell, az a tisztult lelkiállapot, amelyet a szellem a rengeteg kiontott vérből és könnyből ki fog párolni. S a kisebbségi életben megszokta, hogy ezt a szent alkímiát is az íróktól várja.

Megfordultam.

— Kérj harminc év magyar szabadságot és kíméleti időt a sorstól. Akkor kiheverjük Mohácsot s minden következményét, Trianont is. Én... mi optimisták vagyunk.

Megszoritotta a kezemet.

— Szurkoltam ezért a szóért.

Különös, megható útravalót adott ez az ember az irodalmi estünkre. Két óra múlva kigyúltak a lámpák a Mátyás király diákházban s elkezdődött a legnyomasztóbb írói feladat: a nyilvános felolvasás. Az első sorokban Bánffy Miklós, Kemény János, Tamási Áron, Wass Albert, Kovács László: az itthoniak, a házigazdák. «Látogatott» emberek ezek nagyon, hogy a régi sírkövekkel szóljak. A közönség udvarias, figyelmes és kissé tartózkodó, Magyarország leghidegebb és legnehezebb közönsége. Azzal az átöröklött göggel vizsgáztat, hogy övé volt az első erdélyi magyar nyomda, az első magyar színház, az első magyar operabemutató s az első magyar Shakespeare-előadás. Mindenben résztvesz, de ritkán lelkesedik. Kár előre megoldozni: nagyon mélyről ítél, veszedelmes biztonsággal céloz. Már majdnem az est közepén tartunk, Márai következik. Egyszerre mintha megnyílna az ég: felcsattan s végigdörög a taps. Az író meglepetten áll az asztal előtt, egy jó percig várnia kell. Ismerem ezt a várost, aligha tévedek. A taps nem az új akadémikusnak szól, hanem a meghajszolt írónak. S jól-esik a taps, úgy érzem, egy pillanatig helyrebillenti az

* L. a függelékét.

egyensúlyt e kiváló író körül, aki akaratán kívül nagyon divatos író lett s ugyanakkor — vagy talán éppen ezért — a legdivatosabb céltábla népi és nem népi, zsidó és antiszemita mesterlövészek számára.

Hajnalig aztán a barátság hullámai ringatnak Tamási Áron puritán házában. Móricz Zsigmondról beszélünk, azzal a szinte szégyenkező alázattal, amivel kisebb-nagyobb címét és rangját mentegeti a fiatalabb író a cím és rang nélküli, szabad Óriás előtt. Az ég lassan kivilágosodik, felmegyünk a tetőre elköszönni az utolsó csillagoktól. Ugye holnap is visszajöttök mind egy szálíg e ház fölé? Tamási a Szamos-híd közepéig kísér. Ott elköszön, a halk búcsúszavakba már bele-szólnak a madarak. A sétatér fái még bújtatják a hajnalt, leveleikről lassan csurog le az éjszaka. Szétszakadozunk, az Unió-utca közepén, a Redutnál már csak hárman maradunk. Ekkor hirtelen visszafordít Gyalu felé egy gyerekkori emlék. Jól emlékeztem. Ott messze, a sűrke nyugati égről

benéz a havas kéken, Kolozsvárra...

Jól ismerem azt a házat is, amely előtt megállított. Két év előtt ide mentem föl a rádió mikrofonjával Jósika Miklós unokájához, a szép emlékű Jósika Sámuelnéhez. Az asztalra már kikészítette az apró ereklyéket: egy sarkantyút a napóleoni időkből, egy gyöngykötésű emlékkönyvet s egy levelet a bruxellesi száműzöttől. Az unokáját hívja benne, sürgetőn, megrokknva, «mert az öröm hamar adva jó». Hallod Istenem? Ebben a városban hetekig zengtek mostanában Bach, Buxtehude, Liszt és Kodály kórusai és miséi, Mozart, Haydn, Bartók hegedűi úsztak a téboly fölött, ez a város a Nagy Próba évében a legszebb zenével ostromolta a Te jó hallásodat. Meghallottad? Az öröm hamar adva jó. Add meg neki hamar.

A templomtorony hirtelen kipirul. Fölkelt a nap. A piac még alszik, csak a verebek sűrögnek, költögetik a szenteket a templomablakokban.

— Ebben a házban született... — hallom a hátam mögött.

Csúfolj csak, csúfolj! gondolom. Még egy perc s a te könnyed perdül ki hamarább.

A FELVIDÉKI EMBER.

A HÍD.

A Felvidék sziklafödeles Híd a dunántúli és erdélyi bástya közt. Pozsonytól a Tisza forrásvidékéig iveri széles hátán eloszlik a magyarságra nehezedő nyugati és keleti nyomás. A bűvár Kund Pozsonynál fürta meg a német császár hajóit, Szurmay bakái az uzsoki szorosban vívtak a cárral. Megóvott az idegentől, de szívesen befogadta a vendéget. Népek találkoztak e Hídon s minthogy a hídnak az a dolga, hogy összekössön, a népek összebarátkoztak a Felvidéken; ruhát, nyelvet s jelképeket cseréltek egymással. A magyar és szász közé szlovák és lengyel költözött, a szláv cseléd nyelve a magyar gazdára s a szász céhmesterre ragadt, a szlovák és rutén nemesember görbe kardot kötött, a német művész magyar szenteket faragott, a lengyel magyar bort ivott, a magyar lengyel asszonyt szeretett.

Hítvallás és anyanyelv emberemlékezet óta faluról-falura változik; Szepesben például legalább öt nép keveredik; a katolikus és református magyar, a luteránus, katolikus és orthodox szláv gyakran házsomszéd egymással. Beleszédülnénk ebbe a tarkaságba, ha nem lebegne fölötte két angyal a magyar címerpajzssal.

A Felvidék sík és dombos déli fele a Csallóköztől Ungig honfoglaláskori település és törökkori várövezet; tája, népe és kultúrája még az alföldi táj, nép és kultúra folytatása. Petőfi Ungban szerelmesen Alföldjére ismert; képzelete Nagyikindáig ragadta. Nyitra, Gömör, Abauj, Ung ősi határvédő gyepe volt s máig őriz pogánykori dallamokat. Érsekújvár, Léva, Losonc, Munkács vár volt ugyanebben

az övben s máig emlékszik a végbeli katonákra. Török riasztotta és pusztította ezt a világot, kitakarodásuk után szerzetes papság gyógyította, ezért találunk a déli övben Komáromtól Szatmárig ugyanolyan újjászületett parlagi barokk városokat, mint a fő dűlésterületen.

Sötétebb *északi* fele összeolvad a kárpáti lánccal, mely keletre kanyarodva folyton öleli Erdélyt s az Aldunánál is csak Széchenyi iszonyú akaratának engedett. Völgykapuiba, teknőibe, irtásaira ereszkedett le a német vendég. Gyökeres, de darabos műveltségét az idevaló olasz és vallon telepesek latinizálták s Szent László magyar lovageszméje csiszolta ki zománcfényűre.

Ebben az északi világban élnek a szlávok is. Némely helyen már a magyar előtt is hazájuk volt. De a haza többféle. Az anyanyelv csak az első haza; eszménkkel egy hűvösebb, magasabbrendű hazába is költözhetünk. Ilyen volt a régi Magyarország. Ezen az eszményi magyar hazán belül anyanyelv szerint a szlávok három házacskán osztoznak: Pozsonytól Csorbáig a nyugati szlovákok, onnan Zemplénig a keletiek s Poprádtól a Felsőtiszáig a ruszinok. A Csorba nemcsak vizeket, hanem egy kicsit szíveket is választ; a magyargyűlölő szlovákok például tudtommal mind Északnyugat szülőttei. A Herdertől tanult nyelvi nacionalizmus Csorbáig ér el, de keletről is majdnem Csorbáig ér a magyar-szlovák-rutén-lengyel kurucvilág, mely egyik könyökével a beregi Tiszának, másikkal a sárosi Rákóczi-félszigetnek támaszkodik. Ha az utolsó százötven évben láttál szlovákot, aki jénai vagy hallei diák volt, már sejtetted, hogy Liptó, Zólyom, Turóc, Trencsén vagy Pozsony a hazája. S ha Rákóczi felfűzött tallérjait láttad egy parasztlány nyakában, tudtad, hogy Verecke vidékén lakik.

Ahol ennyi ember él együtt, összebékítő emberi eszme és jelképes főváros kell oda. Így volt ez Erdélyben is. És ahogy a soknyelvű Erdély Bethlen Gáborra és Kolozsvárra talált, a Felvidék megtalálta Rákóczit és Kassát. A fejedelem városánál végződik a nyugati magyar királyság és Erdély, az Alföld és Kárpátalja. A kassai ember áll a Híd közepén. Ha felvidéki emberről beszélünk, félszemünk a pozsonyiakon, félszemünk mindig rajta.

AZ EMBER.

Régóta tudunk a nyugati és keleti magyarról, néha történelmünket is a kettő váltogazdaságával magyarázzák. A nyugati megalkudott a bécsi királlyal, de békés lankáin és szelíd erdeiben az engedetlen, dölyfös Keletről álmódott, a keleti kiegyezett Kelettel, de köszikláján térdelve Napnyugatra vágyott. Tapasztalat és vágy megfordult a két magyarban: a keletinek Kelet csak a züllött Bizánc, de Nyugat a műveltség háza, a nyugatinak Nyugat csak hatalmas szomszéd és veszedelmes barát, de Kelet a szent bölcső volt.

Az északi ember összeköti és kibékíti ezt a két magyart; vérévé vált a kismagyar-nagymagyar ambivalencia. Megerőltetés nélkül magyar és európai, nem kismagyar, mint a legtöbb dunántúli s nem görcsösen európai, mint az erdélyiek java. A keleti és nyugati magyar önemésztő belső feszültsége a poézis magasfeszültségébe kívánczik, a közvetítő északi szellem a prózát szereti. A Felvidék adta a legkevesebb magyar költőt — (bár ő adta Balassát s ez magában elég!) — itt írták azonban a legpallérozottabb prózáinkat.

Békéltető magatartásába a földrajz is belejátszott. A Felvidék folyói kényelmes völgyekben mennek az Alföldre, hegyei könnyen járható kapukat nyitnak az ország szívébe. Viszont jóidégig Európa is a Felvidéken át volt hozzánk a legközelebb. Bécs lepecsételte a Dunát, csak Mátyás tudta egyszer feltörni azt a viaszkot. Az északi hágók ellenben kivittek Lengyelországba, ahol az Anjouk és Báthoryak évszázadokra megcsengették a magyar nevet s kíségtettek Sziléziába, Szászországba, a csúcsíves művészet keleti kertjeibe. Annaberg, Freiberg, Görlitz, Boroszló s Danzig telepes gótikája jött vissza ezeken az utakon a kárpáti városokba.

Erdélyben csak a merkantilizmus idején találunk vállalkozó nagytőkést s az is maga a fejedelem, a szepesi Thurzók ellenben már száz évvel hamarabb velencei, nürnbergi augsburgi, danzigi, brüggei üzletekre szövetkeznek a Fugger házzal. Magyarország vízi közlekedését két északi ember bogozza az európai hálóhoz: az egyik — Berzeviczy Márton — papíron, emlékiratokban, a másik: Vásárhelyi Pál — Széchenyi mérnöke — a valóságban. Berzeviczy volt az

első magyar piackutató is. S Czvittinger Dávid, Bél Mátyás, Csaplovits János, Hunfalvy János, Keleti Károly: az ország nagy leltározói és tisztartói mind a Felvidék szülöttei.

De az odavaló embert ezen a rendszerető, városias ösztönén kívül szellemi alkata is összeházasítja Európával. Kozmopolita, a szó szinte udvari értelmében. Gondoljunk egyik legjellemzőbb fiára, Pulszky Ferencre. Bécsi, párisi, londoni és olasz összeköttetéseivel ő a szabadságharc s a Bach-kor egyetlen befolyásos diplomatája, mindig benfentes, seholsem igazán bujdosó magyar, száraz, okos világfi, talán túl száraz, túl okos a honfitársaknak, akik okosságát és mosolygó nagyvilágiságát cinizmusnak és «magyartalan» magatartásnak gondolták.

Haza és emberiség a magyar költőnek mindig közös ügye volt, de az emberiség drámáját mégis csak egyedül a nógrádi Madách álmodta végig. Arany János a nemzet bálványja, de fiúi áhítattal csak a nyitrai Reviczky Gyula mer ellentmondani neki a kozmopolita vitában:

*Szép az ének, szent az ének,
Drága kincs, ha nemzeti,
De a legszebb dal örökké
Általános, emberi!*

Szellemi alkata az eszmék világában, személyi varázsa a társaságban házasította a pallérozott Európához. Elegáns., és tartózkodón nyájas; a weimari Múzsák, a párisi irodalmárok, az olasz kerti akadémiák vagy a rokokó angol fürdőhelyek szívesen látták volna. Az erdélyi ember egy lángol* írást lobogtatva él a képzeletben, a felvidéki ember mögött egy rózsafa könyvszekrényt látok. Gyöngyösi a török vész idején kihímezi a magyar nyelvet; míg a bán odalenn Délen arkangyalokkal viaskodik, ő Amorokkal játszik. A sárosi Dessewffy József versaillesi hangon cseveg a bártfai fürdősről, a Rajnától nyugatra második Ligne herceg lett volna belőle. A losonci Kármán József már akkor fővárosi írónk, mikor még nincs is igazi fővárosunk s meny nyivel választékosabb, mint később a divatlapok és évkönyvek pest-budai munkatársai! S háború utáni prózánk elbűvölő korcsolyatáncosa, Márai Sándor is felvidéki származék, maga a Híd adta, Kassa.

A felvidéki ember városias hajlama, nyílt szelleme, kézműves finomsága mindig igényi; tartott a magas életformára, szép otthonra, jó könyvre, nemes tárgyra. Született gyűjtők. Idősebb Andrassy Gyula, Semsey Andor Kassáról, Fejérváry Gábor Eperjesről való. S mivel a régészet is tulajdonképpen gyűjtés, úttörő régészeink: Henszlmann Imre, Rómer Flóris, Pulszky Ferenc is a Felvidék szülöttei.

De világszomját és európai rátermettségét művészei bizonyítják legjobban. Az öreg tátrai tölgy négy égtájra szórta szét a leveleit. Nagy Lajostól a mohácsi vészig egész sor kassai mester dolgozik Felsőmagyarországon, német és lengyel földön. Kassai harangszó hintázik a bécsi dómépítő és oltárfestő, a nürnbergi pecsétvéső, a krakkói kőfaragó, a bécsújhelyi ötvös bölcsője fölött, a barokk korban Mányoki Ádám kiszármazik a délnémet udvarokba, Bogdány Jakab Londonba, Rombauer János félévszázaddal megelőzi Zichy Mihályt Péterváron s egy titokzatos lelki kiválasztás Markó Károlyt tátrai festőből átváltoztatja az utolsó római piktoira. De mindez csak a csoda előhíre. A csoda: Szinyei-Merse Pál, aki a franciákkal egyidőben fedezi fel az európai festés új irányát. A *Majális* nemcsak a holtverseny perdöntő bizonyítéka, elbájolón ábrázolja a felvidéki életformát is. Meglepő jmfittörténeti adat a nagyvilág számára, de nekünk sokkal több ennél, nekünk költői vallomás Északmagyarország úri művészleikérői.

A HARANG.

«Odakinn Magyarországom, «ti magyarok» mondták Erdélyben az Unió után is. Az erdélyi ember magának való ülön kis világban gondolkodik; «szigeti» öntudatát nevezték el transzszilvanizmusnak. Csak akkor boldog igazán, ha két hazát szerethet. Az otthonit, vagyis a fejedelmet s azt a másikat: a «királyi»-t.

A felvidéki ember is tarka nyelvű és vegyes hitvallású, mint az erdélyi, de jóval kevertebb vérű. Ezt már a jelleme is mutatja. A törzsi foglalók, királyi lándzsások, szász telepések, szláv őslakók és bevándorlók vérkeveredése hajlékonytette a közös leszármazottat. Megértőbb és fogékonnyabb, mint az átlag magyar. Ha civilizált magyarról be-

szélünk, róla beszélünk. Sohase lázadt fel szívesen, ő volt a leghűbb nép, ha hagyták. Bécsi ostobaság és hitványság kellett a felpiszkálásához.

Európa és Magyarország a Felvidéken magától összebékült. Nem csoda, ha a dunántúli megalázottak és lázadók, az erdélyi vértanúk és pártütők irigykedve s mégis meghatottan gondoltak erre az Aranyhídra. Van abban némi jelkép — (ha még talán egy kissé erőltetett is) — hogy a dunántúli Bacsányi, a tiszántúli Kazinczy s a székely Baróti Szabó Dávid Kassán szövetkezett a magyar irodalom megújítására. Azóta is minden diadalunk s minden irodalmi viszályunk abból a szövetségből s annak a szövetségnek a felbomlásából származik.

Megállok a Híd közepén, fölöttem zúg a kassai dóm harangja. Az egyik templomajtó felett a kőből faragott szent Erzsébet bélpoklosokat fürdet. Nézek nyugat felé. Szent Márton felezi a köpenyét a pozsonyi dómban. Nézek keletre. Szent Mihály öldöklí a sárkányt a kolozsvári templomkapuban. Egyikük kezében kard, a másikéban lándzsa, Erzsébet kezében rózsza és tiszta víz. Szentek fegyvere és virága védi Magyarországot.

Istenem! Valami szépet és nagyot szeretnék kiáltani.
De hangomat elnyomja a harangszó.

Zúgj Harang! Zúgj, zúgj, zúgj!

KÁRPÁTALJA A MAGYAR HAZÁBAN.

Mikor a versaillesi korszak delelőjén egy távoli országban tájékozatlan és gyanakvó hallgatók előtt a régi magyar határokról kellett beszélnem, szorultságomban volt tanáromhoz, Teleki Pálhoz fordultam. Csehek és románok voltak az ellenfeleim a vitában. Előre tudtam, mit fognak mondani. A csehek kinevezik magukat Középeurópa humanistáinak s a románok keleti latinoknak; az egyik elmondja, hogy a Rajnától keletre csak ők értettek meg a felvilágosodást, a másik elmondja, hogy a fogarasi pakulár római farkasok fia. Csehek is, románok is nem önmagukhoz, hanem másokhoz: a napnyugati győzőkhöz akartak hasonlítani s a serény hízelgés és utánzó buzgalom odáig ragadta őket, hogy a franciákat megleckéztették latinságból s az angolszászokat angolságból. «ön az igazi latin *h* hízelgett egyszer Benes Bratianunak s ez a bohózáti bók más-más szereplőkkel minden vitaesten és nemzetközi találkozáson megismétlődött. Azon is, amelyre készültem. Előre tudtam, mit felelek. Azt felelem, hogy ősi határainkban olyan gyönyörű földrajzi gondolat öltött testet, mint Franciaországban s e határokat megszentelte a történelem, amelyre hosszú ideig öt vagy hat különböző nyelvű néppel közösen vállalkoztunk. De a csehek s a románok számára volt még egy külön válaszom. Humanistáik fejére olvashattam humanistáinkat, a ígbuzgóbb franciás író Középeurópában nem egy cseh voit, hanem Bessenyei s a legnagyobb angломán Széchenyi; Pannónia kövei s a dunántúli költők versmértéke pedig több latinságot őrzött meg, mint a román pásztorok vére. A Felvidék s Erdély mögém állva, folyton súgta a neveket, amelyek a csehek elé állítottak nyugati műveltségben s a románok elé latinitásban. De mit mondhattam Kárpátaljáról? Megrettenve arra ébredtem, hogy rosszul ismerem helyét a hazában.

Teleki Pál egy pillanatig gondolkozott, aztán elmosolyodott.

— Vigyen magával egy vízrajzi térképet s mutassa meg, hogy ez a Tisza forrásvidéke.

— Megértik ezt? — kérdeztem aggódva.

— Ma még aligha —felelte. — De legalább mond valami olyat is, amin egyelőre fönnakadnak. A béketárgyaláson is keveset értettek abból, amit mondtunk, mégis mindent elmondtunk.

A sors különös ujj mutatása, hogy az angolok — mert angolok közt beszéltem — udvariasan, de szórakozottan hallgatták magyarok, csehek és románok hiú lándzsatorését az európai rangért, a vízrajzi térkép láttán azonban fölébredtek. Meglepetésemre a kárpátaljai kérdést értették meg leghamarább. Míg a Felvidékért és Erdélyért számukra ismeretlen nevekkel: tudósokkal, bölcselőkkel, emberbarátokkal és költőkkel vagdalkoztunk, a vízrajzi térkép érthetően megmutatta, hogy a kárpáti peremvidék sorsa a központi medencében s annak a népnek a kezében dől el, amely a kárpátaljai vizek útmutatása nyomán ezt a medencét megszállta. A vitaest óta tudom csak igazán, hogy *primus inter fiores* vagyunk a hazában s hogy a mocsaras, végtelen északkeleti síkság s a zezugos, kopár balkáni sziklavidék közt van egy jólvédett medence, amely örökre egyesíti a folyókat és sokáig egyesítette a népeket.

A magyar nép magyarországi története éppen a kárpátaljai kapuban kezdődik. Ez a jelképes pillanat földrajzilag is kifejezésre jut. Az összes peremvidék közt Kárpátalja olvad át legjobban eredeti szálláshelyünkbe: a Nagyalföldbe s Hajdúdorog és Ungvár közt nemcsak egyházi-szellemi, hanem szembeszökő földrajzi testvériség is van. «Késő este értem Ungvárra», írta Petőfi. «Itt kezdődik ama nagy rónaság, mely tart lefelé egészen a Dunáig s melyen kénye-kedve szerint csavarog a Latorca, Tisza, Szamos, Kraszna, Kadarcs, Hortobágy, Berettyó, Körös, Maros, melyen fekszik Szatmár, Nagyálló, Nagykaroly, Debrecen, Karcag, Kecskemét, Halas, Szeged, Szarvas, Gyula, Makó, Temesvár, Kikinda, Becskerek. Oh, csak addig szeretnék madár lenni, míg ezt az óriási rónát keresztülrepülném!» Petőfi észrevette, hogy Kárpátalja az a kilátópont, ahonnan a legjobban

el lehet látni a Szávaig. A Maros, a Körös s a Szamos három kapun tör Magyarországra, a Vág, a Nyitra s a Garam a félreeső Kisalföldre érkezik, a Tisza ellenben Uzsoktól s Volóctól egyetlen sodrással magával ragadja a tájat arra a Nagyalföldre, ahol a muhi csata óta az itteni népek sorsa eldőlt. A túróci kisenemes s a tót pap elrejtőzhet egy tátrai medencébe, a székely behúzódhat a Hargita alá s a szász a templomerdőbe, a kárpátaljai embernek azonban még a szűkebb hazája is csak a szegedi kikötőben végződik. (Egy-két év előtt egy beregi ember egyetlen lélekzetvételel elfújta nekem az összes tiszai állomást Nagydobronytól Szegedig.) A Felvidék történetének volt egy külön huszita fejezete s Erdélynek egy fejedelmi kora, Kárpátalja a végvári harcok óta csak az anyamedence történetében vett részt.

De ahogy minden igaz egyetértés testi és lelki összetartozásból áll, a magyar Északkelet és az ország szíve közt is van a Tiszán kívül egy láthatatlan lelki kapcsolat, amely megdöbbenőn hasonlít a földrajzilag teljesen elütő horvát-dalmát Délnyugat és Magyarország kapcsolatára. Itt is, Kárpátalján is egy szláv néptörzs a katolikus kereszténységhez s ezzel a napnyugati művelődéshez állva, Magyarországnak vetette a hátát, hogy a rokonnyelvű, de bizánci világunk ellentájjon. Róma és Bizánc nagy és ellentétes jelképek, ugyanaz a küzdelem folyik tovább e két pólus közt, amely az ókori görögök és Ázsia közt elkezdődött. Egyik oldalon áll az európai műveltség Homéros óta, a másikon Ázsia, amely különböző zászlók alatt hol Thermopylén, hol Gibraltáron, hol Nándorféhérváron, hol Uzsokon, hol a mazuri tavakon át több ízben Európa szívéig nyomult. A szlávok szétszakadtak e két sarok közt s mindazok a hazai szlávok, akik Rómát választották, jelképesen Szent László kereszties zászlaja alatt állnak védőn és megvédve. Az út Kárpátaljáról Budán át vezet Rómába, mint ahogy viszont a művelt horvátok és dalmátok római, olasz hímorukkal fölrepültek Buda és Esztergom tudós kertjeibe. Nem az időszerűség súgja e szavakat, tíz év előtt ugyanezt mondtam s írtam. Az ungvári püspöki templomot s a spalatói székesegyházat egy közös kőszálon kell elképzelnünk. Mindkettő olyan világ, amely Bizánc ellen a magyarok segítségére számított.

BESSENYEI GYÖRGY.

Luigi Russo olasz tudós egy félreismert és lekicsinyelt irodalmi korszakuk védelmében nemrég azt írta, hogy az önelégült, tökéletes századok sokkal romlandóbbak, mint a tökéletlen, de termékenyítő korok. Az a század gazdag, amelynek gazdag a jövője. Ez a vígasz nemcsak az elhanyagolt olasz *settecentot* emeli Voltaire és Diderot mindenünnen látható francia századához, a *dixhuitième*hez, hanem a hasonló sorsú magyar századot is kimentí klasszikus tizenkilencedik századunk árnyékából. Jövője van, mert kezdeményező volt s nem betetőző. Izgató volt, noha korántsem tökéletes.

Nemzeti klasszikusaink túl tökéletesek ahhoz, hogy mindennapi gondjainkban osztozzanak a halhatatlanságnak arra a határára jutottak, ahol a problémák eltűnnek a vakító és végleges eredmény mögött. Túlságosan megoldották a feladatukat, túlságosan elszakadtak a gyöngéinktől, nem kezdenek el velünk még egyszer a vívódást és a kételyt. Ha föltámadnának, senkise merné faggatni őket. Pedig valószínűleg szívesen felelnének, gyöngéd szájalommal segítenének, hiszen ők is csak a mélységben kezdtek s némelyikük — mint Arany János — roppant gyötrődések árán jutott előre. De hogy az utókor ezekhez a mesterekhez hasonlíthassa magát s hozzájuk mérhesse a maga gondjait, el kéne felejténie azokat a mesterműveket, amelyekben legyőzték a problémákat, a tökéletlenséget s általában mindazt, amivel az élők még javában küzdenek. Az utókort az elődök közül inkább azok izgatják, akik kevés változással kortársak lehetnének; hátrahagyott művük nem takarja el egészen az egykori kezdőt és keresőt, aki még mindent elronthat, akárcsak mi. Megtámadhatatlan művek helyett

lobogó terv, remegő készülődés, görcsös erőgyűjtés az emléküik. Ha feltámadnának, alig köteleznék őket az elvégzett munka; ott folytatnák, ahol mi tartunk, észrevétlenül közénk vegyülnének, mint egy vándorlegény a nyüzsgő kőművesek közé. Arcukon tüstént kiújulna a veríték, szívükben a szorongás, nem mesterek, hanem sorstársak lennének. Ezeket már szívesen faggatnék, még ha talán rosszabbul felelnének is, mint a mesterek.

Petőfi, Arany vagy Gyulai nélkül elképzelhetetlen egy nemzeti irodalom klasszicizmusa, de az utókor munka és küzdelem közben sokkal bizalmasabb Bessenyeihez, Bacsányihoz vagy Kármánhoz. Aránylag kevés igazán olvasható írásuk van, de írói helyzetük megdöbbentően eleven; valahogy mindig arccal fordulnak az utókor felé. Éppen hozzákezdenek valamihez, mint mi, élők. Nem minden író marad fenn az írásaival s mégis akkora a jelentősége, mint a remekíróké; delejes sugárzása néha száz év múlva szabadít fel egy szellemi forradalmat. Vannak írók, akiknek az a dolguk, hogy olvasható remekműveket írjanak. Mások megint a magatartásukkal és szándékukkal hatnak az utódokra. Ebben a második fajtában Bessenyei a legkimagaslóbb emléküink és munkatársunk.

A magyar Északkelet szülötte; apai ágon ősfoglaló, anyja beregmegyei volt. György Patakon járt iskolába. Jó földből, de nagyon sőtlan földből sarjadt ki: a család már szegény volt a születésekor. A hazaival egyforma társadalmi szinten Nyugateurópában gondosan és gond nélkül nevelték volna s megkímélik a későbbi lázas önműveléstől. A szegénység muszájból a legnagyobb pazarló, Bessenyei drága idejéből is elherdált vagy tíz esztendő. Élete fogytáig pótolta, amit Szabolcsban és Patakon mulasztott; még akkor is tanult, amikor már rég túlnőtt a magabiztos, könnyed bécsi társaságon. Az itthoniak azt hitték, hogy «fő magyar cayalier», sokat forgó, bejáratos udvari ember. A valóságban elég hamar elhízott a sok ülő virrasztástól, nehezeze esett a lovaglás, nehézkes, súlyos, halálosan komoly, műveltség-tisztelő magyar literátor lett belőle a gyerekkoruk óta franciásan csipogó bécsiek közt.

Majdnem minden magyar megújulás azzal kezdődik, hogy áhítatos komolyan veszünk valamit, ami Nyugaton

természetes. A magyar irodalomnak éppen az volt a szerencséje, hogy Bessenyeiből Patakon nem lett tökéletesen tanult ember s Bécsben sziporkázó testőrtiszt. E tulajdonságokkal örökre gondtalan műkedvelő maradt volna. A magyar életnek azonban remete kellett abban az időben s nem műkedvelő. Bessenyei irgalmatlan komolysággal jobban megtanulta *elkésve* mindazt, amit a bécsi udvaroncok *idejében*, de csak félig odafigyelve összecipegettek. A Voltaire könyveire pazarolt aránytalan erőfeszítést később a magyar nyelvre fordította s itt már nem volt aránytalan az erőfeszítés, sőt szerencse, hogy konok önművelődés közben hozzá szokott a virrasztáshoz s a papi komolysághoz. Kortársai közül egy operahőshöz hasonlít legjobban: Sarastrohoz, a Varázsfuvola napimádó, komoly főpapjához. Mindent komolyabban vett, mint a környezete s ez félszeg, majdnem gyerekes magatartás volt a bécsi társalgás vagy az eszterházi vigasságok közt, de nagyon illett a magyar állapotokhoz.

Bessenyei megroskadt a nagy munkától s korán remetévé aszott. De a magyar művelődés addig olyan mélypontra jutott, hogy már *csak* egy magános, szent remete válthatta meg. Az ember egyéni balsorsán ezúttal is az emberiség nyert. Bécsben évekig elveszett, mint műveletlen magyar; itthon élete fogytáig elveszett, mint túl művelt európai. Mire megállta volna a helyét a császárvárosban — s még hozzá sokkal jobban, mint ahogy sejtette — hazaköltözött s a harc megfordítva kiújult: most már túl művelt volt az elmaradt hazában. Félszeg világfi és türelmetlen tanító-mester volt, mint a legtöbb autodidakta. Amaz megnehezítette bécsi, ez hazai életét. De kellett ez a kettős számkivetés, hogy azzá a megrendítő alakká váljék, akit nem tudnak legyőzni a századok.

Bessenyeiben egy szent rögeszmét tisztelünk. De ahhoz, hogy e rögeszme a nemzet emlékébe ivódjék, valóságos medveölő dühvel kellett a korabeli európai irodalom mellé könyökölnie. Popé is, Voltaire is ólomlábban jár Bessenyei nyelvén, az ember néha arra gondol, hogy mégis csak megártott az olvasás ennek a tiszaháti nemes fiúnak s jobban tudta volna használni a keveset is, ha idejében megtanulja. De ez a súly és nehézség és görcsös akarat egyszerre vissza-

szerzi az értelmét, mihelyt Bessenyei hazai szerepére vetítjük. Nem véletlen, hogy a jóval kiegyensúlyozottabb Báróczy és Barcsay helyett Bessenyei az első az egyenlők közt. A nagyobb szenvedés, a hevesebb szenvedély teszi azzá. Az a másik kettő összeegyeztette a művet a társasági étellel. Bessenyeinek is eszménye volt a társasági élet, de a valóságban egész másképpen élt. «Bécsben tart házat» írja Halász Gábor, «de mintha máris puszta élne». Nemsokára valódi pusztára kerül: eltűnik az emberek szeme elől, juhokat tenyészt, kiadatlan kéziratok fojtogatják, 1790 után mind többen halottnak hiszik. Amikor elterjed igazi halálhíre, az új nemzedék már rég eltemette magában.

Azt állítottam róla, hogy kevés változással kortársunkká válhatna s ott folytatná, ahol mi tartunk. Hogy értsük ezt? Mért lehetünk hozzá bizalmasabbak, mint a nagy klasszikusokhoz? Mért ostromolhatjuk napi gondjainkkal? Azért, mert Bessenyei *Magyarország és Európa közt áll*. Tehát élő szerepét is itt kell keresnünk.

A magyarság a megromlott Európában ma ismét a legnagyobb kísértések közé került. Arra csábítják, hogy sértetten és csalódva ő is vonuljon ki az európai kultúrkörből. Hogy bontson föl évszázados egyezményeket és jelképes szövetségeket. Hogy Pannonhalma helyett utólag Koppányi válassza. Hogy a bujdosó Béla király helyett álljon a tatárokhoz. Hogy a kunok, jászok és hajdúk megszelídítése helyett a kóborlásukat szítsa. Hogy törökösen beretválja a fejét és földadja a végvárat. S hogy a tömegek lázadásában szakadjon el úri jellemétől. Európa csakugyan megromlott, de nem annyira, hogy elpártoljunk nagyszerű múltjától. E hűsége nemcsak egy-két író képes elszórtan, hanem egy egész nép is, együttesen. A magyarság is. Amíg Bessenyeire emlékszünk, nem is tehetünk másként, ő sem hátrált meg egy barátságtalan, hitszegő Európa elől. Ne feledjük, hogy a magyar mindig nehezen helyezkedett el az európai kultúrközösségben, de végül mindig ő nyert a fáradságon és látszólagos öncsonkításon. István király a kereszttel látszólag a pápát szolgálta, a valóságban ez a kereszt mentette ki a magyart a népvándorlás dühös örvényéből. Zrínyi kardja látszólag a Habsburgot védte, a valóságban ez a királyhű

kard gátolta meg, hogy a kimerült és csalódott magyarság végül a törökhöz állva, Thököly kalandos sorsára jusson. Bessenyei tolla látszólag a francia felvilágosodást szolgálta, a valóságban kiművelte a magyar nyelvet. «Melyik nyelvnek is lehetne több édessége, méltósága és könnyű kimondása, mint a magyarnak?» írja büszkén, a megharcolt harc végefelé. «Mind a deák, mind a francia, mind a német görcsösebb nála. Kivált poétaságra, éneklésre, régi történetek előbeszélésére, dicsérő beszédre egy nyelv sem haladja meg.» Tegyük hozzá, hogy Bessenyei óta az okoskodásban sem sok.

A tökéletes, önbiztos, víg ifjúság rendszerint keserű öregségben áldoz le; a görcsös, nehéz, komor ifjúságért néha egy kiengesztelt, bölcs öregség kárpótol. Az élet így igazítja helyre az egyensúlyt szenvedés és öröm közt. Bessenyei küzdelmes fiatalságát sem követte tragikus öregség. A bámult Béccsel alapjában véve keveset veszített. Ha a császárváros csakugyan tündérvilág lett volna, heves visszavágás közben valószínűleg világggyűlölő tétlenségbe süllyed, nem tud nélküle élni s vénségére szellemileg is, lelkileg is felbomlik. Holott a bihari remete tolla egy pillanatig sem henyélt, az öregség Összebékítette a jó-rossz világgal s Bécs csak évtizedek múlva, a távolból szépült meg igazán. A gláciszról nézve — (odanyílt az ablaka), — közvetlen közelből sokkal nyomasztóbb, zavarosabb, sőt megalázóbb volt, mint Pusztakovácsiból. Bessenyei végre zavartalanul álmodik a megszerzett tudással, úr képzelet és nyelv fölött, mert a veszélyes udvar helyett egy veszélytelen, fényes emlék a társasága és ösztönzője. Ekkor éri az a kegyelem, amelyben minden író a haláláig bízik. Tudtán kívül egy remekművet ír, a *Tariménes Utazását*. Ez a könyv százhuszonhat évig lappangott kéziratban! Csak kiadása óta tudjuk, milyen nyugtalanító, kitűnő próza-íróval van dolgunk. És csak ebből a felszabadult, okos könyvből, ebből az életrsummából tudjuk, hogy milyen laza szálon függött a koreszméktől, amelyeket első írásaiba belemásolt. A francia felvilágosodás fia volt. De élete végén a felvilágosodás összekeveredett más, személyesebb emlékekkel s ezek az emlékek az önleplező Tariménes szerint maga a királyné (a regényben Arténis), Kaunitz herceg

(a regényben Trézéni)* s mindenekfölött önmaga (a regényben Kantakuci): az ádáz indulatokra képtelen, tőprengő, bajlító, csöndes humorú magyar elme és szomorkás, kedves társalgó. Az *önkéntes* bécsi remeteség arra volt jó, hogy a *valódi* magyar remeteségben ne romoljon el a lélek s folyton dolgozva és emelkedve sztoikus öregséghez érkezzék el. Sokkal nehezebb volt a fiatalága, semhogy igazán panasz lehetett volna erre az öregségre. A Tariménes is idegen minták után készült, de tanuljuk meg végre, hogy fiatal irodalmakban nem különös erény az eredetiség. Amit Bessenyei stílusban és emberségben hozzáadott, elég ahhoz, hogy egyik legnagyobb irodalmi emlékünknék tekintsük.

Bármit írt még utána, Tariménes volt az igazi búcsúja. Sokkal szebb, mint amit az ő világa megérdemelt. «A pucufalvi névtelen úrfi», írja magáról e könyvben, «életének hanyatlásán világát megunva s az emberi boldogságot sem nevetve, sem követve, dolgai között magánosságában motozott. Mind másokkal, mind magával igen keveset gondolt, végére járván életének napjaiban, hogy a legbölcsebb ember se tud semmit és a leggyőzedelmesebb vitéz is testében, lelkében gyengeség s életében árnyék. Mivel az emberekkel való különös barátkozás rabi sorsot szokott maga után húzni s mindenfelé kötelez, másokkal barátkozni nem kívánt. Adományra sem törekedett, jól tudván, hogy akiktől segédelmet kíván, azoknak rabi szolgálatjukra köteleztetik. Sem kötelezni, sem köteleztetni nem akart, hidegvérrel nézte az emberi dolgokat, kit-kit meghagyván értelmében, mivel látta, hogy ez mindegy*.

Csakugyan mindegy volt, hiszen a világ már halottnak hitte. De a halhatatlanság elől már az élőhalottak sem térhetnek ki, ha Isten arra szemelte ki őket.

1940.

* Ez csak feltevés.

KÖLCSEY.

«Nincs veszedelmesb az írókra nézve, mint sokat írni, s ez a sokatírás, a mellett, hogy a munkákat gondatlan készü-
letűekké teszi, a tanulástól is elvonja az írókat.» Csokonairól,
egyik legtanultabb lángelménkről írta ezt Kölcsey. Ismerni
kell az elvakult fiatal kritikus erkölcsi hevét és türelmetlen
szellemi igényét, hogy ne ütközzünk meg a mondaton. Kölc-
sey olyan lankadatlanul és módszeresen tanult, hogy min-
denkit tudatlansággal, féltudással vagy rendszertelen tudás-
sal gyanúsított. Van abban valami megrendítő, hogy Csoko-
nai, a koldus tanár végzetes debreceni szakításáig kedvére
meríthetett a tudásból, könyveket hozathatott az iskolával,
könyörtelen kritikusa ellenben csak kínna jutott könyvhöz,
folyóirathoz meg egyáltalán nem. Csokonai ágrólszakadt
volt, de a gazdag kollégiumban lakott, Kölcsey birtokos volt,
de magyar nemesbirtokos a múlt század elején. Már pedig
mi abban az időben a legsivárabb terménygazdálkodásban
éltünk s birtokos a jobbágytól legfeljebb abban különbözött
anyagilag, hogy könnyebben átvergődött az országos insé-
geken. Igaz, nagyon nagy szó volt ez is. Kölcsey alkalom-
szerűn, kéz alatt szerezte a könyveit, ha volt is pénze, hóna-
pokig tartott, amíg némelyikhez hozzájutott. Hamar keresz-
tüllátott vagyoni helyzetén s ez a hideg, tiszta pillantás
megfélemlítette. Óvatos szegény volt. Ennyiben különbözött
nemestársaitól, akik jórészt duhaj szegények voltak. Néhány
méltatója megemlíti, hogy ábrándozás, gyöngé akarát, fásult-
ság, «jókor támadt s hamar eltűnt remények; lángoló, de
tárgyat nem lelt indulatok; sivatag jelen s alaktalan jövendő».
meghiúsították a Pesten lakást s a nagyobb utazásokat.
A falurahúzóadás azonban nemcsak belső tehetetlenségén
múlt, sokban múlt az indokolt anyagi félénkségén is. Egy

angol Kölcsey azonos lelkiállapottal, de angol pénzviszonyok közt biztosan eljutott volna Weimarba, Jénába, Görögországba s talán Philadelphíába is. Mert ezekre a helyekre vágyott, kitűnő ízléssel. Ókori romokhoz s hazafiba oltott világpolgárok közé. Az emberbarátot és kitűnő görögöt az amerikai városnév vonzó jelentése is megejthette. A szabad Amerikába, de egy görög nevű városába vágyott. Egész életpályája gyón ebben a vágyban.

Debreceni diákoskodás és pesti törvénygyakorlat után huszonegyéves korában visszakerült falura. «Akart és keresett áldozatokkal s nélkülözésekkel gyötört* élet kezdődött; a Szemere házaspár gyöngéd szöktetési kísérleteitől eltekintve közel két évtizedet töltött álmosdi és csekei magányában. Szüntelenül virrasztó elméről lévén szó, az ember a legrosszabbra elkészül. Mivé fajul ez a túlfeszített és nélkülöző értelem ilyen környezetben? Különcködössé, embergyűlöletté, képzelgéssé? Ellenkezőleg. A túlfeszített ifjúból rendíthetetlen férfi lett.

Félrehúzódik, de folyton gyakorolja magát. «Azt óhajtánám, hogy nevekedő literátorink bírának a tudományok kincseikkel s a küszöbön ne állapodnának meg» írta a Csokonai-kritika idején Döbrentének. «Semmisem lesz belőlünk* panaszkodott később Wesselényinek, «míg az életet ellenkezésbeállítják a tudománnyal.* «Mert alapos s egyszerűsmind sokoldalú tudományt szerezni felette nehéz» intette élete végén az unokaöccsét. «Sok olvasás, még több gondolkozás, sok egybehasonlítás, még több gyakorlás s fogyhatatlan béketűrés és állandóság az, ami itt megkívántatik.* Akármiről írt, kitért a rendszeres, állandó, összehasonlító olvasásra. Ebben az egyben nyíltan Goethét merte utánozni. Kortársai közül a fajtájabeli erdélyiek és alföldiek sokkal műveltebbek voltak a dunántúliaknál, de ő az erdélyiek és tiszaiak közül is vállal kimagaslott s a bálványozott mester, Kazinczy hézagos műveltségén is hamar, túl hamar átlátott. Három személylé hasadva a *költő* a görögöket, rómaiakat, Goethét fogadta be, a *bölcsész* a görögöket, Baylet, Lessinget, a *státusférfit* Herdert, Montesquieut és Benthamot. Költői, bölcséleti és politikai műveltsége volt, mint később a roppant tudású Eötvösnek. Ebből a szempontból érdemes őket összehasonlítani. Eötvös rögtön átveszi s terjeszti, amit külföl-

dön becsül, Kölcsey a nagy mestereknek is csak tollal a kezében, ellenszegülve enged.

Ez a műveltség akkor is tiszteletreméltó volna, ha csak arra szolgálna, hogy megmentse a szellemi süllyedéstől. Ha egy szatmári nemest eltöltene a felvilágodás eszméivel. Kölcsey azonban a nemzetnek tanult s amikor a magányos falusi vizsgálódás mellett döntött, a pillanatnyilag egyedül hasznos és méltó közpályára lépett. De ezt bővebben meg kell magyaráznunk.

A lángész útja egy öntudatlan felismeréssel kezdődik. Ezt a felismerést tudatosítja, tisztázza egy életen át; a hátrahagyott műben ez a titok tisztul emberi igazsággá. Kölcsey hamar felismerte, hogy az a «legkritikusabb hely — (t. i. Magyarország) — mely a csinos nyugat és durva kelet, a hatalmas éjszak s tehetetlen dél közt középpontban* fekszik, óriási európai ellentéteket közvetít és ellensúlyoz. Idáig egy titkot tudtak Csokonaival. De Kölcsey azt is tudta, hogy ehhez a közvetítéshez erőtlen már a korabeli avatag és halvány nemzeti tudat. Hátha nem is hivatása, hátha csak balvégzete hozta a magyart Európába? «S lehet-e gondolnunk azt is» kérdi, «hogy nemzetünk maga nyugatra lett általplántáltatását éppen úgy sínylette volna, mint minden ilyen túlültetés a természetben?» «Bizonyosan hálátlan lakot hagyta el a hősnép» vág vissza már a következő mondatban «s ősi hazáját jöve visszanyerni; s nem egy forrón szeretett honban ülepedett-e le, melynek határain kívül életet és boldog életet lenni nem hitt vala?» A magyar *hazát nyert vissza Nyugaton*, nem térhet ki tehát a sors törvénye elől. De amennyire vállalta Kölcsey a tágabb európai otthon, annyira rettegett a teljes eleurópaiasodástól, a feledékeny nemzetől, a hagyomány nélküli néptől. Herder elméletét a néphagyományról minden hajszálával átérezte; Árpád népe polgárosulva sem változhatik egyszerűen a világpolgári felvilágosodás dunamenti ügynökévé. A múlt már nem egészen az övé, a jövője nemcsak Európától függ. Már nem maradhat párducbőrös, cifra nép s ha az marad, menthetetlenül tovább süllyed, külsőséges hagyományba dermed. Pontosan s talán elsőnek látta, hogy a maradi és visszamaradt (a két szó végeztesen összefügg) nép tulajdonképpen a legkevésbébbé hagyományhú ellomhult teste alá temeti a szép múltat. Ám a hőskor

elmúltával a magyar nem játszhatja ki magát angol vagy francia világpolgárnak sem; a racionalista felvilágosodás jó iskolája lehet, de nem mélyről fakadt nemzeti ügye. Az egyik életformát: az avultat ösztönében viselte Kölcsey, a másikat: az európaiat átbúvárkodta s a kettő közt vívódva formálta szellemkézzel a jövő magyarját. Zrínyihez vonták eszméi, régi költőink közül csak őt bámulta. Ebben is következetes volt. A tanult bán egyformán tudott bánni magyar katonáival, napnyugati humanista vendégeivel s a törökkövetekkel; a hőskori naplementében ő mutatott a modern magyar felé.

Kölcsey olyannak kívánta az új magyar embert, amilyenek Leó császár festette a honfoglalás előtt: büszke, tüzes, zárkózott, kevés beszédű, komoly, de nem bús, nem tépelődő. Ezt a magyar jellemet akarta kiszabadítani az elavult, mérgező és búsító politikai előítéletek alól, hogy lehessen tanulékony, mint Goethe, előkelőn igazságszerető, mint Montesquieu, puritán, mint Bayle, ábrándnélküli, mint Lessing. Különösen Baylet és Lessinget szerette, a két északi protestáns s a szatmári virrasztó folyton titkos jeleket váltott a szellem éjszakájában. A világhírű s jóval frivolabb francia enciklopédistákat már nem szerette, legalább is nem magyar köntösben. Nem voltak elég komorak, magukbaszállók és — tegyük nyomatékkal hozzá — arisztokraták. Az arisztokratikus Montesquieu nyomán Kölcsey az egyházban a népszabadság egyik védelmét s biztosítékát látta mindenféle önkényuralom (egyéni vagy tömegzsarnokság) ellen. Voltaire és Diderot túl simulékony volt neki és túl egyházellenes. «Nem mind szabadok azok, kik láncukat csúfolják* idézi Lessinget, valószínűleg a párisiakra gondolva. Azt akarta, hogy Árpád népe, mint a régi rómaiak, külföldi minta alapján, idegen ösztönzésre alkotson eredetit. De ami a régi rómainak Athén volt, az új magyarnak ne Paris legyen, hanem az északi puritánok által épített Civitas Dei, egy felvilágosult Istenállam, amely valahol Jéna, Utrecht és Philadelphia fölött lebeg. Elkerülte a Paris hűbérébe esett Besse nyei sorsát. De kiszabadult abból a kismagyar világból is, amely Berzsenyinek költői ereje és társadalombölcseleti gyöngé oldala volt.

Már a pálya kezdetén egy morális Magyarországot hor-

dott magában, gyémánt elméje lecsiszolta róla a legkisebb foltot is. S a lehetőségek sorrendjében dolgozott érte. Ezért előzte meg nyelvi harca s önvizsgálódása a megyei és országgyűlésimunkát. Még nincs itt Széchenyi, de itt van Kazinczy, tehát Kölcsey az irodalommal, a nyelvújítással kezdi státusférfitői pályáját. Irodalmi kritikáiban is közéleti harcot vállalt; puritán, népszerűtlen kritikái előrevetik a puritán és könyörtelen közéleti kritika árnyékát. Kazinczyról emlékezve az *államférfi* Kölcsey elárulja a húsz év előtti, költő Kölcsey jellemző politikai hátsógondolatát. «Homályban él és munkál az író s egykorúit által kicsínységekkel bajlódónak tartatik, mert idejét idegen szavak magyarrá tételével, régiek keresgélésével s több ily parányisággal vesztegeti. De a vezető okot legtöbbnyire csak a következtetés világosítja fel; s tisztán csak a maradék fogja láthatni: miként nyert az egész nemzet szó által ideát, idea által tettét s tett által jóltevő, egyetemi változásokat; miként lettek százados előítéletek semmivé; miként enyésztek el egymás után száz meg száz lélekszorogató formák; s mindezek után miként lőn lehetségessé sok szép és jó, minek forrásai, hosszú időig zárva lévén, folyást nem lelhettek.» Irodalmi ujjgyakorlatképpen a fiókjának szónoki remekműveket írt. Parainesisében bevallja ezeknek az ujjgyakorlatoknak mélyebb indítékát is. «A szónokság szabad nép körében támadt s szabad nép életéhez tartozik. Ének hangja szelidíté meg a vad csoportokat; a mívelt nemzet tömegét szónoklat vezérli s ennél fogva nem hiú gond az, melyet ékesszólás elérésére szentelünk.» Az írói szándék mögött mindig ott az államférfi. Tiszta, félre nem érthető, sokoldalú nyelvet akart a nemzetnek adni s ezzel tudatosan a tiszta, észszerű politikai eszmék útját egyengette arra a jobb időre, mikor a megyei tisztújítások kardvonogatását végre emberséges munka cseréli föl.

Közel két évtized múlt el. Amikor nem dolgozott a nyelvügyért, magát figyelte. Félszeme éppen olyan hidegen, vizsgáztatón függött a lelkén, mint egykor a Bihari muzsikája mellé feledkezett Berzsenyin. Jól ismerte magát, írása tele van lelki önéletrajzzal. Hajlamait, gyengeségeit összehasonlította a honfitársakéival; az önismeret minden maximuma egyúttal hasonlat volt a magyarrá. Azokat a valódi vagy képzelt hibákat gyűlölte legjobban a magyarságban, amiket

magában felfedezett és kitapasztalt, önkritikája egyidőben személyes is, jelképes is: Kölcsey, a moralista nemcsak az ábrándozó Kölcseyhez könyörtelen, de az ábrándozó nemzet-hez is. Elvégezte a nehéz kúrát; visszahúzódó, sírógörcsős fiatalemberről sztoikus, munkabíró férfi lett, maga a nyugalom és csöndes önérzet. Ilyen eredményt akart elérni a másik beteggel: a felelőtlen, könnyelmű nemzettel is. Hosszú falusi elhagyatottságában prózája magyarrá tette a legszebb európai eszméket s könyörtelen önarcképet tartott a magyar elé. Nyelvújítás és önismeret, mindkettő politikai céllal: ez volt a végzett csekei munka. A magányos falusi vizsgálódással csakugyan az egyedül hasznos és méltó közpályára lépett.

De 1825 után országszerte fölszakadt a köd. Széchenyi hatása az elnémult Berzsenyit gazdasági íróvá tette, Kölcseyt a csekei házból a felpézsdült Nagykárolyba csalta. Nemcsak villámgyorsan beletanult a politikába, (a lángész mind tanulékony), de meg is hódította testben, lélekben elűtő földiét. Egy elragadó ember lépett ki a magányból. Mindent olvasott, de legjobban Marcus Aurelius antik-keresztény bölcsesége fogott rajta. «A szenvedés* írja ebben az időben, «ha szelíden szétoszló felleg gyanánt tűnik el, szívet és lelket nemesít.» Különcködéstől, embergyűlölettől féltettük? Emberszeretet, szelídség, nyugalom, önérzet s egy erkölcsi nemzetkép a remeteség gyümölcse. A mai lélekelemzés talán megkönnyítette volna legrosszabb éveit, de a lelki bántalmakkal együtt szellemi ellenmérgeket is kiirtotta volna. Kölcsey nem ismerte a pszichoanalízist, elfojtással segített magán, a lélek kínjait férfias életszabályokhoz láncolta. Sokat szenvedett, de kibírta s az eszével bírta ki, vagyis bölcs lett.

Nem mehetett Weimarba vagy Görögországba, de eljutott az 1832-es reformországgyűlésre s ez a legnagyobb ajándék, ami magyarnak a magyar történelemben megadatott. S mintha nagyhangú, bajszos követársai spártai szigorúra s bajlítására akartak volna rápirítani, tüstént maguk elé engedték. Óriási tekintélye volt. A cigányozó, nagyétű, nagytorjú táblabírák, akiket eszével elítélt s szívével szüntelenül szeretett, megjuhászodtak roppant esztől s szent Kristófként vállukra vették. Mindennap érezte-hogy nem hiába tanult. A megyéjével történt elvi összeütközés miatt 1834-ben lemondott követi tiszteréről. Ez köztudo-

mású. Kevésbé ismeretes, hogy haláláig engesztelték s az akadékoskodás elnémult a megyében.

Az a legkülönösebb, hogy a költő is ebben a státus-férfiúi lázban jutott el még egyszer a Himnusz szédítő magasságába. Túlfeszített képzelete előtt megint megjelent az immár nem honját, de hagyományait veszített, emlékezet nélküli magyar. 1829-ben lépett a politikai pályára, 1830-ból való a *Zrínyi Dala*. A versben fölremlő, a versből fenyegető korcs nemzettel akarta szembeállítani a *nyelvileg, földrajzilag, lelkileg* és *jogilag* egységes nemzetet. Négy nagy országgyűlési beszéde a *magyar nyelv, erdélyi unió, vallás és jobbágyfelszabadítás* ügyében ennek az erőfeszítésnek az emléke. Következett a lemondás, a Wesselényi pör. Csak most derült ki, hogy milyen munkabíró. A terméketlen költő, aki éveket bibelődött parasztdalain, száguldó tollal egy vastag könyvet írt a barát védelmében. Hogy milyen lelkiállapotban, mindenki megtudhatja a *Zrínyi Második Énekéből*. Ezzel a csodálatos háláljóslattal végezte be kilencéves államférfiúi pályáját s negyvennyolc esztendő életét. Tíz év múlva kitört a szabadságharc. A magyar — vére hullatásával cáfolta meg legnagyobb bíróját.

Barátok emlékében él a legmélyebb valónk. Kölcsey halála után harmadnap Szemere Pál fölkereste közös barátjukat, Bártfay Lászlót. Szomorún kezetszorítottak, a lélek halhatatlanságáról s a jövő életről beszéltek. Így tudjuk meg, hogy egy Sókratést veszített a magyarság.

A MAGYAR LIBERALIZMUS.

1.

Mikszáth meséli, hogy egyszer Pulszky Ferenc fölment szabadjegyért a közlekedésügyi minisztériumba. Hazakészült Sárosba. Fogadja egy titkár, kiderül, hogy az is sárosi. Az államtitkár késik valahol, a két ember beszélget s Pulszky elmondja, kiket akar fölkeresni otthon. Bajos lesz, igazítja helyre minduntalan a fiatal földi, mert ez a számvevőszéknél van, azt bedugták a belügybe, a harmadik a szomszéd szobában rágja a tollat. No ha idehoztátok Sárost, nevet Pulszky, én haza sem megyek.

Sok efféle története van Mikszáthnak, egyik kajánabb, mint a másik. A kor gúnyosan beszélt önmagáról, az utókor kegyetlen volt hozzá. Erdemeit megtagadta, herkulesi munkáját lebecsülte, őseitől: a reformkor nagyjaitól megfosztotta. A kiegyezés s a millennium közti időszak állítólag az elszalasztott alkalmak, az öncsalás, képmutatás és belső vérzés kora; kiöregedett szemtanúi is így beszélnek róla 1910 körül. Akik egykor osztoztak az ábrándjaiban, öregségükre elszomorodnak s rossz sejtelmekkel búcsúznak az élettől. A kor nem melegedett a szívekhez Mohács, Majtény, Világos tovább kínozza a nemzet emléket, a béke és zavartalan munka három évtizede alatt is lefoglalja, izgatja a képzeletet; a jelenről sokkal kevesebb a mondanivaló. Könnyű munkája lesz a romboló utókornak.

De a ma élő, maroknyi védőcsapat is csak ártani tud a védencének. A magyar liberalizmust megkoszorúzza Széchenyi ígéivel; egy cukor gyár alapításban okvetlenül Széchenyi támad föl, egy gyapotfonoda megnyitásán kettéhasad a cenki sír, egy bankfúzió napján magától kinyílik a *Hitel*, egy hajózási kötvényüzletben testetölt valamelyik szállóigéje.

Óvatosan kell bánni azokkal az ígékkel, ne fonjunk belőlük olcsó babért a meggyalázott liberalizmus fejére.

A kiegyezés korát minduntalan megzavarta Kossuth makacs haragja, egy jól irányzott nyílt levele hetekre elrontotta a magyar politikusok kedvét. Minden lázadás, minden bőrkabátos mozgalom feléje fordult; a nép nagyrésze félzsoldra fogott bonapartista altisztekhez hasonlított. Már pedig Turin sokkal közelebb volt a magyar határhoz, mint Szent Ilona a francia parthoz. Nem csoda, ha a nyugtalan politikusok taktikából Széchenyit tolták előre. Ő volt a beteljesedett vagy beteljesíthető «negyvennyolc», Kossuth a véres és végzetes «negyvenkilenc» jelképe. A Nagy Választó berlini szobrán a fejedelem fenn lovagol a talapzaton, lábainál atléta rabszolgák ülnek. A magyar liberalizmus atlétái ilyen rabszolgákhoz hasonlították magukat. Őszintén hitték, hogy sose tágítottak a fölöttük lovagló eszménytől, Széchenyitől. Holott az ő világuk sokkal jobban hasonlított az általános európai közfelfogáshoz, társadalom- és gazdaságpolitikához, mint Széchenyi ösbozontjához. A liberalizmus védőit megteveszti a széchenyieskedő magatartás; ha a védenc Széchenyit idézi, — gondolják — akkor biztosan be is töltötte az ígéit. Pedig a védencek valójában a negyvenes és ötvenes évek Európáját követték, azoknak az évtizedeknek a kopottabb, közforgalmú igéivel lehet őket megkoszorúzni s nem Széchenyivel.

Úgy látszik, nemcsak megértetlen emberek, hanem megértetlen korok is vannak. Ellenség és barát egyaránt ártott a szabadelvű emberöltőnek. Amaz a nagy reformnemzedék jogos apaságát is elpörölte tőle, mondván, hogy 1880 méltatlan volt JS30-I10Z, ez Széchenyi félisteni tekintélyével fedezi azt, amit legfeljebb egy uralkodó európai áramlattal lehet magyarázni. Próbáljunk a két bíró közé állni, próbáljunk a lehető legkevesebb haraggal s a lehető legtöbb szeretettel e hálátlan korhoz szólni. Adjuk vissza neki az óriás apákat, de ne mentsük ki a vádlók közül Széchenyi köpenyében.

2.

A magyar emigráció története még mindig hiányzik. Amíg tető alá kerül, ellentmondó részletmunkákra, szétszórt forrásokra, civakodó vallomásokra s megbízhatatlan emlékiratokra vagyunk utalva.

Annyit biztosan állíthatunk, h hogy a számkivetés keveset változtatott a meglett embereken. Jórészüik csak *visszatér* külföldre a harmincas és negyvenes évek lelkes emlékeit újítja fel szomorú szívvel, elborult reménnyel. Eötvös József fiatalkorában látta azt a világot s a szabadságharc előtt olvasta azokat a könyveket, amelyek a száműzött tollát vezetik — (itt írja «A XIX. Század Uralkodó Eszméi»-t); — Gorove a száműzetés után nem az utolsó külföldi évek, hanem a fiatalkori utazás kamataiból él. Az emigránsok mindvégig a vándorévük adósai, újabb külföld járásuk tele van kicsinyes perpatvarral, cigányharccal s meddő lelki zavarral, mintha nem is velük történt volna meg a fiatalkori utazás nemes kalandja s felemelő szellemi izgalma. A magyar elit ezeken a fiatalkori utakon tanult meg gondolkodni. Tessedik Ferenc, Bölöni Farkas Sándor, Gorove István, Tóth Lőrinc útirajza köztekintélyt, akadémiai tagságot szerez az írónak, Szalay László két külföldi tanulmányút tapasztalataival kerül be kodifikátornak Deák igazságügyi minisztériumába. Az akadémiai választások s a hivatali pályák egyaránt arra utalnak, hogy a reformkor uralkodó műfaja a társadalomrajzá és államtudománnyá mélyülő útikép. Hatása a szerző vagy kortárs későbbi, emigrációs sorsára is kisugárzik: a száműzött már csak baráti körét, politikai kapcsolatait bővíti s nem az eszmekörét. Hazakerülvén változatlanul a harmincas és negyvenes évek eszméit adja át a fiataloknak. Ezek a fiatalok akkor már a munkatársaik s olykor az egyenrangú kollégáik.

A kiegyezés körül ugyanis több nemzedék találkozik. Nagy idők előkészítői, egykorú tanúi és most fellépő utódai. E három szerepkör nem függ mindig az évkortól; előfordul például, hogy a fiatalember már a forradalomban kiégett, idősebb kortársa viszont csak a kiegyezéskor jut szóhoz. Teleki József, Széchenyi István, Bölöni Farkas Sándor, Bezerédj István, Wesselényi Miklós, Beöthy Ödön, id. Szász Károly, báró Kemény Dénes, Klauzál Gábor, Dessewffy Aurél, Teleki László, Szemere Bertalan, Szalay László (a politikus!), Irinyi József már a forradalomig vagy a forradalomban kimerül; király és nemzet kibékülését csak Szemere Bertalan éri meg s ő élő halott. A Klauzállal egyidős Mikó Imre ellenben a Bach kor éjszakájában dereng föl s a Sze-

merénél alig fiatalabb Kemény Zsigmondnak szintén ez a fénykora. A volt vezérek, nagy idők előkészítői közül csak Deák, Eötvös és Pulszky áll a kiegyezésnél.

A fiatalokat Eötvös és Szalay fiatalabb barátai képviselik. A Pesti Hírlap-kör. Nemsokára egészen övék az ország. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy akik 1848-ban államtitkársáig vagy osztályfőnökséig vitték, a kiegyezéskor már a reformkori óriások miniszter társai. Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért államtitkár, Csengery Antal miniszteri tanácsos, Andrássy Gyula konstantinápolyi ügyvivő volt 1848-ban. Ők csak a kiegyezéskor jutnak főszerephez s ez nem múlik minden esetben az életkorukon. Igaz, hogy Andrássy Gyula éppen húsz évvel fiatalabb Deáknál, de Trefort és Lónyay már alig fiatalabb a nagymúltú Eötvösnél és Pulszkyknál. Ebből a két ellentmondó példából is látszik, hogy a független nemzeti élet erőszakos megszakadása miatt a nemzedékhatarok erősen elmosódtak a kiegyezéskor. A nagyok megkésve ismét szerepet vállaltak s visszajárnak kihűlt miniszteri székeikbe, a negyvennyolcas politikai újoncok elfoglalják természetes osztályrészüket. Deák és Andrássy a nagy korkülönbség ellenére a kiegyezés közös szerzői, Lónyay Eötvös miniszter társa. Nemsokára Deák is, Eötvös is meghal, Pulszky műélvező epikureizmusba vonul vissza s az ország teljesen átszáll az 1820-as nemzedékre. Ide tartozik Csengery, Lónyay, Horvát Boldizsár, Andrássy Gyula, ide a minisztériumok, a sajtó, a törvénykezés és nemzetgazdaság vezető elméi: Pauler Tivadar, Pesty Frigyes, Hollán Ernő, Kerkapoly Károly, Sennyey Pál, Horn Ede, Kozma Sándor, Csemegi Károly, Kozma Ferenc, Mocsáry Lajos, Kecskeméthy Aurél, Falk Miksa, Apáthy István (a ogász), Kautz Gyula.

Országot kellett rendezni egy emberöltő alatt s ehhez a polgári munkához a nemzet nagy lelkek helyett jeles embe- reket adott. De némelyik még a prózai szerepkörben is Jókai regényhőseihez hasonlított. Wesselényi Miklós annakidején megelőzte Kárpáthy Zoltánt: a mesés valóság megelőzte magát a mesét. Most Berend Iván előzi meg a valóságot: ő a fiatal nemzedék lélekidomár ja. Nem voltak hősök, de még szerették a hősöket, nem támadt köztük új Széchenyi, de volt köztük egy sereg Berend Iván. A történelmi helyzet

hálátlan polgári feladatokat rótt a korra, a kor tehát szétaposta a máglya-embereket, de nem fukarkodott a jeleiseiben. A reformkor nagyjai a nemzeti lélek óriásai voltak, a kiegyezéskor emberei a munkabírás, hivatali tisztesség, szaktudás titánjai.

Harminc éves korukban mind jónevű emberek s ismerik a külföldet, ahol tanulmányaik után, érett ésszel megfordulnak, ők is közintézményeket látogatnak, mint nagy őseik. Széchenyi előkelő kozmopolitizmusa, Eötvös higgadt tudása, Szalay külföldi tekintélye kötelezi őket. A kor léhább, mint a reformkor, hiszen a vágyak sokkal könnyebben teljesülnek. «Gazdagodjatok!» fordult váratlanul Bécs a szegény társország felé. Tudjuk, hogy milyen veszélyes ige ez egy nemzet életében. A kor lazább, mint a század eleje, de a fiatal elit mégis szélesebb, mint a reformkorban; amit elvesztett mélységben, visszanyeri kiterjedésben s a párbajozók, gründolók, nagyszájú hazafiak, állami élősdiek közül évtizedről évtizedre rajokban válnak ki a pelyhedző állú, tanult tekintélyek. Ezt a tekintélyt korai öregedésüknek köszönhetik. Egész magatartásukkal a kiegyezésbe áthajló fáradt óriástölgyekhez öregednek, a harmincöt és ötvenöt éves ember közt alig van különbség s erre a fiatalabb a büszke, ő erőlteti a hasonlóságot. Legalább hátulról mindketten Deák Ferenchez szeretnének hasonlítani. A minisztériumban, akárcsak a régi megyénél, a miniszter s a fogalmazó csak rangban különbözik. Egy a felfogásuk, egy a szellemük, egy a nevelésük. A miniszter hamarosan maga mellé veszi munkatársnak a legtehetségebb fogalmazót, e munkatársi viszony aztán egy-kettőre elvégzi a megvénítés csodáját.*

* A harmincas évek szülöttei: Kemény Gábor báró, Tisza Kálmán, Károlyi Sándor, Vadnay Károly, Keleti Károly, Hieronymi Károly, Beöthy Ákos, Szily Kálmán, Beöthy Leó, Grünwald Béla, Kállay Béni stb.; a negyvenes éveké: Szilágyi Dezső, Halász Imre, Kaas Ivor, Matlekovics Sándor, Arany László, Toldy István, Asbóth János, Dóczy Lajos, Széli Kálmán, Concha Győző, Plósz Sándor, Pulszky Ágost, Beksics Gusztáv, Hegedűs Sándor, Lukács Béla, Baross Gábor, Beöthy Zsolt, György Endre, Wekerle Sándor, Láng Lajos stb.

3.

Mikszáth kegyetlen anekdotája csak félig igaz. Az állam fölveszi a Bach kor hajótöröttjeit, de a közhivatalokba kerül az ország legjava is. Ugyanezt látjuk a parlamentben. Nyers fények és nagy árnyak kergetőznek viharozva. De vajjon nem így kergették-e egymást a reformkorban? Kölcsény s a fiatal Deák néha még keserűbb volt, mint a hetvenes évek szemtanúi.

Kerkapoly és Lónyay iszonyú zsvajban bukik meg s a bécsi krach után, rossz gazdasági évek után kétszeresen keserű az osztrák-magyar gazdasági kiegyezés, jobban mondva fegyverletétel is. Az ország legjobbjai érzik, hogy a sűrűn emlegetett «ezer éves múlt» ellenére nagyon elmaradtak a kifinomult és gyakorlott ellenféltől. S ha a legjobbakat elkapja a szenvedély, kitornek a kínos polgári fegyelemből a régi romantikus fegyverek után. Írtam már, hogy a nép nagy része félzsoldra fogott bonapartista altiszthez hasonlított. Mialatt Apáthy tartós remekbe készíti a kereskedelmi törvényt, az új kor szimbólumát, Ugrón a határon székelyeket fegyverez s liliputiban negyvenkilencet folytatja. Kossuth ügynökeinek s Kemény Zsigmond barátainak egy fedél alatt kell megférniök. Nem megy könnyen. Az ország szertelen hiúsággal egy-kettőre utói akarja érní Nyugateurópát, de közben folyton ajkán remeg a rekedt «Ugocsa non coronat!» 1873, 1875, 1878 körül habzik az örvény, izgatott évek ezek; Arany László, Toldy István, Asbóth János, Vajda János a kíméletlen tanúi. S duzzadó kor is, a nyers élet ösztönre irgalmatlan önbírálat suhint.

De a sok keserőséget, csömört és gyanúsítást elborítja a fény. Még nem vagyunk lekötve, sokfelé tájékozódunk, tapogatózunk s mindenfelé szerencsével. Ez a *francia-magyar* barátság fénykora. Jókai pohara összecseng Massenét és Coppée poharával, jog- és orvostudományunk kitűnő *német* iskolába jár, konzervatívok és szabadelvűek közös szerelme az *angol* politikai és társadalmi élet, legkedvesebb emlékü az az órák, amelyeket egy londoni klubszékekben töltöttek, szabad időnkben ismét elragad a Róma-vágy: *Itáliában* barangolunk Burckhardt Cicerójával. Félkézben még ott a toll, ez a mozdulat a nagy nemzedék hagyatéka. Lónyay

megbukik? A hatszáz oldalas «Bankügy»-gyel védekezik. Apológiát ír, de milyen apológiát egy elvesztett miniszteri székért! Rendezetlen az államháztartás? Horn Ede, Beöthy Leó, Lukács Béla tudományos munkával siet a részhez. Patriarkális a jogrendünk? 1875-ből való a Kereskedelmi Törvény, 1877-ben megjelenik Plósz Sándor váltójoga, 1880-ban életbelép a két Büntetőtörvénykönyv. Ezek a masszív művek még csakugyan a Lánchídhöz hasonlítanak. A politikus tanult tollal védekezik, a bukott miniszter még jó író és iskolázott fő. A konzervatív közíró előbb elolvassa a kitűnő Bagehot-t s csak aztán támad, Smith Ádámot Schöfflelvel s nem bunkóval cáfolja. «Az angol parlamenti törvény minden ismerőjét a szabadelvű párturalom e leírása Walpole Róbert kormányzására fogja emlékeztetni» írja visszaemlékezéseiben Apponyi Albert. «A párhuzam annyira frappáns, hogy azt egy nagyobb beszédben készültem a képviselőház előtt kifejtetni; de elállottam e szándékomtól, mert előre tudhattam, hogy Tisza Kálmán válaszában azt a nem kevésbé frappáns párhuzamot fejtené ki, mely a Walpole ellen és az ő ellene küzdő ellenzék közt fennállott.» A szónok nem idézi a kormányelnök fejére Macaulayt, mert fél, hogy az rögtönözve Macaulayvel vágna vissza! Nincs akkora politikai kultúránk, mint az angoloknak s egy kicsit mégis a régi angol alsóházban vagyunk, ahol toryk és whigek kórusban fejezték be Pitt elakadt idézetét az Aeneisből.

Egyik serpenyőben négy vaskos pénzügyi munka két év alatt, a másokban Arany László maró verses korrajza s Vajda János átkozódása, a Jubilate! A nemzet határozott igennel, harsogó nemmel felel minden kérdésre.

Ne folytassuk a példákat. Az országszervező második nemzedék színvonala igen magas volt. Magános óriások tövében, a reformkor szellemi hagyatékában nőttek föl, Kemény Zsigmondtól tanultak újságírást, Csengerytől munkabírást, Jókaitól ábrándozást. Ha csenevészebbek, mint a századeleji titánok, ennek egy kicsit a túl terebélyes árnyék az oka. Csodálták az apákat, de nem akartak a boldogtalanságukban osztozni, szerették a hősokeket, de nem akartak hősi vértanúságban elpusztulni. Azt gondolták, hogy erre most nincs szüksége a hazának. Végrehajtók, részletezők, megvalósítók voltak, tisztátalan szerepre vállalkoztak s az egyéni tisztaság

nem védhette meg őket a mindennapok sarától. Talán Kossuthot, Deákot és Eötvöst is éppen így felőrölte volna a gyakorlat. Ha a negyvennyolcas átalakulást szabadjára engedi Bécs, ők is elvéreztek volna a politikai élet köznapjainak harcaiban. Csakhogy őket heroizálta a szabadságharc s a száműzetés. Máglyán égtek el, nem kaptak döfést hátulról. Racine hőseit nem lehet összehasonlítani Augier és Dumas polgáiraival.

A hevesen hullámzó hetvenes évekre esik az államvezetés társadalmi átalakulása is. Andrassy (a belpolitikus!), Eötvös és Mikó: a nagy dilletánsok letűnnek a színről s ezekkel a főnemességekkel tűnik el az előkelő Lónyay és Gorove is. A Deák-párt bomlását elsősorban a kismemesi és polgári szakemberek élik túl; az elődökhöz képest a plebejusok. S az új fiatalokkal szintén a kismemesi vagy elmagyarosodott polgári réteg kerül a főúri dilletánsok helyére: az Andrassy-Lónyay és Eötvös-Csengery «klikk» örökébe a Széll-Baross-Wekerle munkaközösség. Kezdődik a szabadelvű párt, kezdődik Tisza Kálmán kora, melyet a történeti szemlélet két végletén Szekfű Gyula és Hegedűs Lóránt egyformán a liberalizmus fénykorának tekint. Az is volt. Talpraállítja az államháztartást, központosítja a vasutat, gazdaságilag is tekintélyt szerez Bécsben s végül a birodalom gazdasági vezetésében osztozik Ausztriával. Jelképnek érzem, hogy 1871-ben a monarchia magyar feléből származott a közös külügyminiszter s 1892-ben a valutarendező közös pénzügyminiszter. Polgárosodásunk jelképe ez. 1870 a kihaló vezető szellemek évtizede, 1880 a vasúté: Baross Gáboré, 1890 az aranykoronáé: Wekerle Sándoré. Andrassy helyén Wekerle: ez a húsz éves változás mértéke, Tisza Kálmán műve. De Tisza nélkül elképzelhetetlen volna az 1890-es nagy minisztérium is, amelyben a legtöbb szakminiszter «miniszterelnöki formát mutat». Széll és Wekerle, Tisza két minisztere kivívja pénzügyi jóhírünket, ezt a jóhírt használja ki Baross vakmerő közlekedéspolitikája, viszont Baross közlekedéspolitikája nélkül elképzelhetetlen Magyarország gazdasági fölemelkedése s későbbi szerepe a valutarendezésben.

A második nemzedéket kevés kivétellel a fogalmazói kar szűri át; még a közírók is kijárják ezt az iskolát. S az Eötvös-Csengery «klikk» szabálya is tovább kötelez: a szellemi élet

s a közélet kölcsönösen segít egymáson. Eötvös munkája megoszlott az Akadémia, Kisfaludy-Társaság, regényírás, újságírás s a minisztérium parcelláin, Csengeryé az Akadémia, Budapesti Szemle, parlamenti bizottságok s a Földhitelintézet közt. De a második nemzedékből ugyanígy osztozik Pauler Tivadar életén az Akadémia, a jogi kar és két minisztérium. A hetvenes években megindul az Akadémia könyvsorozata, a nyolcvanas években a Kisfaludy-Társaságé. Halász Gábor nemrég megjelent tanulmánya a századvégről részletesen leírja ezt a csöndes lelkesedésű, lelkiismeretes munkát. Lelekesen, de megerőltetés nélkül figyelték egész Európát, nem voltak elfogódva az angol parlament karzatán, a *Revue des Deux Mondes* szerkesztőségében, a berlini közkönyvtárban vagy az Ufiziben. A könyvsorozat szerzői és fordítói nagyrészt közéleti emberek, a sorozatban nincs új *Hitel*, új *Kelet Népe*, új *Szózat a nemzetiség ügyében*, de a színvonal egyetlenesen magas s ez annál többet jelent, minél szorosabb a tudományos szervezetek s a politikai élet szomszédsága. Vesztett forradalom után vagyunk, Kemény Zsigmondék jó tíz évig tanították kiábrándultságra a nemzetet. A hatalom a jó értelemben vett kiegyezők kezében van. A függetlenségi párt a «nemzeti élet biológiai teljességére» vágyik, a szabadelvű államférfiak, a hatalom birtokosai beérik egy korszerű Magyarországgal. Ne riadjunk vissza a nagy szótól: *országszervezők* voltak. Díszmagyarjukon csillog az érdemrend s a szalag. Engedtek a földi hiúságnak. De nézzünk egyszer jól az olajportrék szeme közé. Szemérem, jóság, bizalom, úri kedvesség van a szemükben. Jóhiszemű nemzedék volt. És ez majdnem annyira, mintha nagy lett volna.

4.

Most pedig nézzünk szét az *ő szemükkel* a korabeli Európán.

A második császárság titkos vezetésén megosztottak a «kormányképes» saint-simonisták s a katolikus társadalomjavítók. Michel Chevalier irányította a külkereskedelmi politikát, Le Playnek oroszlánrésze volt az 1867-es világkiállításban. III. Napóleon bukása ezt a felülről megkísérelt szocializmust is magával ragadta; a császári atyáskodás és munkás

politika után a köztársasági nagypolgárság védvampolitikája következett. A koronás diktátor saint-simonista és katolikus munkáspolitikával, Thiersék védvampolitikával «igazítottak» egy kicsit a tiszta liberalizmuson. Angliában a liberális Gladstone kitűnő kincstári politikája, de még a győzelmes krimi háború se tarthatta föl a konzervatív Disraeli s a védvamos birodalmi gondolat győzelmét. Schäßfle, a liberális közgazdaságtan egyik első bírója 1871-ben osztrák miniszteritárcát kapott. Bismarck a hetvenes évek végén erélyesen rátért a mezőgazdasági védvámokra.

Érvényesülni csak liberális jelszóval lehetett, hatalmon maradni csak bizonyos «igazítások»-kal. III. Napóleon, Thiers, Bismarck egyaránt igazított egy kicsit az eszmén. Aránylag Magyarország ragaszkodott legjobban a tiszta formájához. A reformkori nagy doktrinerek, a századeleji világjárók szent örökségének tartotta ezt. Az a munkás Anglia volt a gazdasági eszményük, amelyet Széchenyi látott hídkereső útjain és Csengeryék istenítettek az 1851-es londoni világkiállításon. A hetvenes és nyolcvanas években például csak a hatalmon kívül álló konzervatív ellenzék hivatkozott Schäßflére.

«A húszas és harmincas évek szentimentális és gyakorlatiatlan doktrínáiban növekedett azon ó-liberálisaink» írja Asbóth 1875-ben, «kiknek szelleme mind e mai napig dominálta a magyar közvéleményt, nemcsak e tekintetben mellőzték, nemcsak a haladásnak a múltból és az élő viszonyokból való egészséges és természetes, szóval szerves fejlesztését tartották fölöslegesnek, hanem tetézték e hibákat azzal is, hogy lépten-nyomon feláldoztak sarkalatos és eleven magyar érdekeket ideológ eszméknek. Így természetes, hogy a szabadság, melyet létesítettek, nem az erőteljes cserhez, hanem azokhoz a német szabadságiakhoz hasonlított, melyek zöldek és cifrák ugyan, de mivel csak amúgy vannak a földbe szúrva, gyökerük joedig nincs, hervadnak másnap és felfordulnak harmadnap. És midőn ugyanez iskola tanítványai másodszer is átvették a nemzet vezetését — az Andrássy-rendszerben — nem tagadható ugyan, hogy sokat tanultak volt, de *múltjuk* nyomása alatt részben, részben régi eszméik babonájában még mindig elfogulva és emellett teljességgel híján az adminisztráció és a kormányzat azelőtti gyakorlatának: ha ösztön-szerűleg érezték is a nemzet valódi érdekeinek következ-

menyeit és ezirányban haladni meg-megkísérlették is egyben-másban, a habozás, kapkodás, a félrendszerű, a megférhetlennek összekovácsolása, a rendszertelenség volt rendszerűk, a balsiker és látszólagos sikerek után az az ijesztő csalódás volt az eredmény, melyre a nemzet ma ébredt. Így súlyosbodott ránk azon korlátolt felfogású liberalizmus, melyről helyesen mondja egyik szellemes történetírónk, hogy száz év előtt a lángelmék meggyőződése, a jelen század első felében a közepszerűségek közvagyon, most Nyugat-Európában meghaladott álláspont, de nálunk még szerte virágzik».

Apponyi Albert panasolja, hogy az osztrák-magyar gazdasági kiegyezés vitájában egy szó sem esik a munkáskérdésről; egy év múlva a Ház elveti a javasolt közgazdasági anketét. Andrassy Géza és Széchenyi Imre kisbirtokvédelmi *homestead* mozgalma pár év alatt elpárolog. Az ország egy kicsit Stendhal olvasóira emlékeztet: az 1830-ban írt szélső liberális munkákat 1880-ban érti meg igazán. Széchenyi, Eötvös vagy Szalay műveiben a korszellem még összekeveredett időtlen eszmékkal: ők tudtak a pénzarisztokrácia fenyegető osztályuralmáról is. Az utódok optimistábbak voltak. Jean Baptiste Say, Carey, Bastiat az olvasmányuk vagy ha nem, az ő szellemükben élnek.

A «szociális olajcsöpp»-ről természetesen a magyarok is hallottak. De szóban is, írásban is elégszer megmondták, hogy mért húzódnak a hatvanas és hetvenes években fölmerülő eszméktől. Kiforratlanoknak tartották őket, nem voltak eléggé járt utak, nem dicsőültek meg szemmel láthatóan egy-egy világkiállításon, összetört és visszamaradt országot bízta a második nemzedék kezére, lelkiismeretük tiltotta, hogy bizonytalan eszmékre építsenek. Mert ezekben a szociális eszmékben a szélső liberálisok és a forradalmár szocialisták külföldön is egyaránt kételkedtek. Le Play jóakarató «patronálszocializmusa» megbukott a munkásság ellenséges közönyén, a császárt jobban érdekelte, mint a Saint-Antoine negyed s az 1867-es világkiállítás család- és munkavédelmi osztályát csak meghatott munkaadók és beteretl bakák látogatták. Hugó atyai regényepozsát a szegényekről — a *Nyomorultakat* — a katolikus Barbey d'Aureville, a kommunárd Varlins a marxista Lafargue egyformán lenézte. Dickensnek, a másik «nagyszívű» írónak szemére hányták, hogy «az

emberség nevében üldözi a *laissez-faire*t s a *szabadság* nevében a társadalmi reformot». John Stuart Mill «*liberalizmus*» — a jószemű kortárs szerint — az önkényuralomba átcsapó demokrácia, *szocializmus*a meg a liberális szabadverseny ellen küzdött*. Ha magára hagyják a világot, az is baj, ha beleavatkoznak, az is baj. A szociális olajcsöpp bölcelete egyelőre tele volt ellentmondással, ábránddal s a kiábrándult magyar forradalmárok féltek ezektől a «kiforratlan» eszméktől. Szívesebben hittek a régi, kipróbált optimistáknak. Talán bűn, hogy túlbízták magukat, de semmiesetre se tartozik a hét főbűn közé.

De a liberális gazdaságbölcseleten kívül egy másik bűnnel is vádolják a szerencsétlen emberöltőt. Pozitivista és anyagelvű volt, elbizakodva hitt a külsőséges haladásban s az anyagi jólét elsőbbségében. Csakugyan pozitivista volt. A gazdasági liberalizmusnak ugyanis pozitívizmus a történet-, jog-és társadalombölcseleti oldala. S annál inkább hittek ebben az európai áramlatban, minél kétkedőbben gondoltak Kossuth romantikus és szerencsétlen forradalmára.

A pozitívizmus éppen úgy külföldről került be hozzánk, mint a kereszténység, a protestantizmus vagy napjainkban a szellemtörténet. Ha méltatlanabb volt, mint az első két ajándék, a méltatlanabb Európa tehet róla. De a szellemtörténetnél már ő sem volt alábbvaló. Comte, Buckle, Darwin, Taine, Renan, Gumplowicz, Strauss elől nem lehetett kitérni akkor; épp olyan hittel fordították őket, mint egykor Descartest-ot vagy a vallási vitairatokat. Széchenyi se tért ki Bentham, a pozitivisták félbolond őse elől. Kölcseynek meg egyenesen Bayle volt a kedvence, a világ legszárazabb elméje! A szellemtörténet külföldön is csak a huszadik században támadta meg a pozitivista társadalombölcseletet s a magyar liberálisok igazán nem tudhatták előre, hogy a hadjárat egyik német vezére még a létjogát is megtagadja. Csak arról tudhattak, aminek a maguk korában évtizedekig európai tekintélye volt. Egy hatalmas monarchia felemelkedő, önérzetes és becsvágyó tagjaiként a legjobb Európát akarták utánozni. Már pedig korukban Comte, Buckle, Taine s Darwin volt ez a kimagasló Európa. Bűnük volt a pozitívizmus? Nem bűn együtt avulni a korabeli nagyokkal I

Baross példája mutatja a legjobban, hogy ők a liberális

elvekhez nem csökönységéből vagy anyagi érdekből, hanem a vállukra hulló országszervezés kedvéért ragaszkodtak. Említettem már a fejezet elején, hogy a század harmadik harmadában világszerte csak liberális jelszavakkal lehetett érvényesülni. Baross pályája összeesett a magyar liberalizmus legragyogóbb évtizedével. A jelszó még hat, a hatalom sorompójához érkező szegény trencsényi kisnemesi is ezzel engedik át. De túlzás volna ezért megtenni a liberalizmus lángpallosú arkangyalának. Rabja volt a hasznos cselekvésnek, a tettek érdekében választotta a legkisebb ellenállás útját. Pártja, miniszter társai s a művelt nemzet liberális eszméket vártak tőle, tehát habozás nélkül kimondta őket. Nem volt eszmék bajnoka, széjjel vitorlázott, a legkisebb elvi küzdelemmel a legnagyobb anyagi eredményre tört. Az eszmék hőse könnyebben lemond a tettről, mint a donquijotei, makacs hűségéről. Baross egy-két év alatt feleslegesen felőrlődött volna az efféle lemondásban. Szó szerint a munka ölte meg. Amúgy a visszafojtott tetterő végzett volna vele s valószínűleg sokkal hamarabb. Kiaknázza a közjogi vitákat, gazdasági támadófegyvert formált sérelmi politikánkból; jogi érzékenységünk, jogászhiúságunk, érzelmi politikánk vakon szolgálta a nemzet javát az ő vaskezeiben. Soha ország nem hevült úgy a gazdaságpolitikáért, mint Magyarország Baross Gábor kilenc esztendeje alatt, ő ma is a legkisebb gazdaságelméleti ellenállást választaná, valószínűleg etatista és «tervgazda» volna, hogy minden erejét az anyagi ellenállás leküzdésére fordíthassa. Legtöbb liberális politikusunk Barosshoz hasonlított. A pellengére állított ó-liberálisok éppen olyan önzetlenül voltak liberálisok, amilyen önzetlenül ma tervgazdák volnának vagy lehetnének. Bizonyos tekintetben a demokrácia terén is Baross évtizedében jutottunk legmesszebbre. Írtam már, hogy a Tisza-korszak az országvezetést kisnemesi-polgári irányba kanyarította el; a reformkor és kiegyezés mágnás dilettánsai helyén most majdnem mindenütt szegény kisnemeseket és polgárokat látunk. Miniszterelődeihez, Gorovehoz vagy Kemény Gáborhoz képest Baross plebejus volt s ami döntő: magatartásában még inkább az, mint származásában, ő a legtagabb magyar demokrácia képviselője, a Gambetta-típus s akárcsak Gambetta, ő is könnyebben átgrott volna a diktatú-

rába, mint liberális, de kevésbé demokrata kortársai. Bek-sics mondja, hogy abban az időben háromféle párt és politikus volt Magyarországon: szabadelvű, szabadelvűbb s leg-szabadelvűbb. Ezt a fokozást fokozzák még feljebb a nyolcvanas évek. Horvát Boldizsár, a szombathelyi szegény polgárfiú a hetvenes évek elején még kirí mágnás és birtokos minisztertársai közül; azok Montesquieu és Tocqueville szellemében liberálisok, ő demokrata. De tíz év múlva Baross már beárnyékolja minisztertársait; a közlekedésügy Gambettája fejtel kimagaslik a feszebb és konzervatívabb magyar Jules Simonok, Jules Grévyk, Allain-Targék és Challemel-Lacourok közül.

Ezt a munka-tankot Tisza Kálmán mindig szabadon hagyta dolgozni.

5.

Megfogadtam, hogy a legnagyobb szeretettel s a legkisebb haraggal szólok. A szeretetet elköltöttem, de harag helyett szomorúsággal folytatom.

Széli Kálmán első példás költségvetése s Wekerle fényes valutarendezése közt tizenhét év telt el. Majdnem annyi, mint az 1830-as országgyűlés s a forradalom közt. Jó munkát végzett a második nemzedék, nem volt mit szégyelnie a reformkor előtt, amely bölcsőjét ringatta.

S most pillantsunk át a századfordulóra. A pártok egymás torkába kapaszkodnak. A szabadelvűség legderekabb szolgálói szorongva lankadnak a halálba; Halász Imre, Vargha Gyula öregsége tele van kísértettel. Haladtunk? kérdi Andrásy volt sajtófőnöke. Haladtunk, de körülöttünk még jobban haladtak. Dolgoztunk? Dolgoztunk, de még többet halogattunk. A szétbomló parlament fölött két árny viaskodik a magyar sorsért: Tisza István az óriási Vak Sámson és Ady, a Nagy Sirató. Minden tüneten meglátszik a betegség, «beteg századok» nyoma. Már pedig a nemzet betegsége, akárcsak az emberi betegség, előbb észrevétlenül megszállja a szerveket s csak aztán támad. Hol mindenütt hatolt be? Hol volt az «inkubációs» pont? Mi a liberális kor igazi bűne? Itt az ideje, hogy az ellenség oldalára álljunk.

A kor bűne az, hogy nem számolta fel «beteg századok» örökségét a magyar földön. Sokban utolérte Európát, de

nem érte el a magyar élet egyensúlyát. Ehhez egészen más-képp kellett volna állnia a földön. Átadjuk a szót a magyar liberalizmus legméltóbb ellenfelének, Szekfű Gyulának.

Magyarországon 1900-ban az összes gazdaság 53 %-a 5 holdon aluli törpegazdaság volt s a termőterület 5.8 %-át foglalta le. Fordítsuk le ezeket a viszonzyszámokat. Magyarországon 1900-ban 2.150,000 hold 1.180,000 kisgazdaságot tartott el. Ugyanekkor csak a hitbizományi nagybirtok 2.300,000 holdon feküdt, saját vagy túlnyomón nagybirtokos kezelésben. A képtelen birtokmegosztást még ma is sokféleképpen mentetik. A hitbizomány egyrésze erdőbirtok volt, a törpebirtokok közt volt belterjes kertgazdaság is, a törpebirtokos állandó munkát talált a szomszéd uraság földjén. (Bizonyíték: az idilli aratóünnep a Népszínház színpadán.) Gyakran hallottuk ezeket a mentségeket. Kár, hogy ítélethirdetés előtt a történelem nem hallotta őket.

A liberalizmus idején a magyar nép meggyöngült a felszabadult magyar földön. Szekfű egy határmenti ősi néptörzs sorsára emlékeztet. Mialatt vezérei Pesten az átkos közöszügek ellen dörögtek, a székelység szétszóródott a Balkánon, Amerikában, falusi kiskirályok uzsorakölcsönrel szípolyozták, fűrészvállalatok zsoldjában a pálinka vigaszához szegődött. «Ravasz a góbé, a zsidó kocsmáros is köztük hagyja a fogát» mondogatták még az én gyerekkoromban is odahaza. A zsidó kocsmárost még valahogy kiheverte, de a rideg kormánypolitikába majdnem belepusztult.

Természetesen elvétele a paraszt is szerzett földet s elvben akármennyit szerezhetett volna. De a magyar parasztság földvásárlásával a történelmi fejlődés szörnyű elferdülését kellett volna visszahajlítani, már pedig elszórt vásárlás, óvatos parcellázás, életképtelen telepítés ehhez kevés volt. Annyi kisbirtokszaporulat, amennyire számszerűleg a liberális kor hivatkozhatott — s hivatkozott is, például Tisza István — a mi súlyos nemzetiségi helyzetünkben tulajdonképpen a magyarság gyöngülésére vallott.

A magyar föld baja a történelemben, Ady «beteg századaiban» gyökerezett. Viszolygok tőle, hogy minden bajunkat s főleg faji hibáinkat a török megszállásra fogjam rá, de a földkérdés csakugyan onnan ered. Magyarország elszakadt a nyugateurópai gazdálkodástól, a visszafoglalás után az el-

pusztult jobbágyfalvak puszta hatáiraiban óriási uradalmak keletkeztek. A belga, holland, francia, északolasz vagy délnémet örök jobbágy már félig polgár volt a tizenhetedik és tizennyolcadik században, felszabadulása után bőven ömlött belőle a városi polgárság. Magyarország latifundiumain cselédek éltek, a beszorított jobbágytelek pedig elaprózódott, már a múlt század elején több a negyed- és nyolcadtelekes jobbágy, mint az egésztelkes. Kossuth zselléreket, törpebirtokosokat, szóval életképtelen parasztokat szabadított fel.

A naturálgazdálkodás és ősiségi jogrend korában a magyar földnek nem volt hitele, az ország Belsőázsiaéhoz hasonlított, Széchenyi csakugyan Kelet népe közt érezhette magát. Mikor a birtokforgalom felszabadult, nálunk is kialakult a jelzáloghitelek. Ez a hitel azonban természeténél fogva csak a nagybirtok iránt érdeklődött, vagyis a liberalizmus meglepő következményeként a magyar nép tovább is szolga maradt a más földjén, a nagybirtok hitele s ezzel üzemvitele viszont európai szintre emelkedett. Az osztrák kamara által szétosztott barokk uradalmak a liberalizmus korában se jártak rosszul.

Mi lett a középbirtokkal? Azzal a földdel, amelyre Berzsenyi nemzete megvethette a lábát? A föld szabadsága keveset használt a szegényparasztoknak, használt a nagybirtoknak s egyenesen tönkretette a szoros értelemben vett *natio-t*, a középbirtokost. Kapott ugyan kárpótlást kötvényekben, de azt a Bach korban annál alacsonyabbra szabták, minél kurucabb, azaz minél magyarabb volt a vidék. Ráadásul egy részét maga fizette földtehermentesítési pótlékban. Papirosban adták ki s ez a névérték 40%-ig süllyedt le. De a papír is csak évek múlva, részletekben volt esedékes. Jött az uzsorás s potom pénzen összevásárolta nem a papírt, hanem a fennálló igényt.

«Az egyszerű falusi nemes ember» írja egyik tanulmányában Asbóth János «azt mondta magának, hogy földjeim egy részéről, vagyis inkább az ezután nekem járó köteles jobbágmunkáról lemondtam és tőkét kaptam. De annak fölismerése, hogy ez a tőke más alakban éppen csak ugyanazon földeknek, ugyanazon munkaerőknek összege s hogy ehhez képest részben mint beruházási tőkét a megmaradt földekben kell

immobilizálni, másfelől pedig, mint forgótökét, ismét munkakerővé kell tenni, ennek fölismerése világos ugyan a nemzetgazda előtt, de az egyszerű falusi nemesember előtt csak akkor vált világossá, mikor a tőke nagyrésze már elpusztult. De devalvációja és késése mellett nem is kellett mindig a könnyelműségnek lenni, mely gyorsan elnyelte. A földbirtok nagyrésze a föltüntetett viszonyok által bizonyára kényszerítve volt arra, hogy e tőkét valódi rendeltetésüktől megvonja a.»

Ez a hanyatló középnemesség külsőleg tovább is hatalmon maradt. De önbizalom, szilárd vagyon, igazi belső erő s a régi hivatástudat híján sértődékeny, önámító, ábrándkergető osztály lett; hazugan csillogó világát az utolsó félszázadban éppen elégszer megírták. Meggyöngyülvén a földön, gyöngeségét és gyökérsorvadását osztálygöggel és nagy hanggal leplezte. Így keletkezett a magyar dzsentrí. A szót a korabeli angomániának köszönjük. Társadalmi és gazdasági életformája vigasztalanul elütött az angol névrokonétól; a megkövült osztály rokonszenves, de rá nem illő nevet viselt.

A konzervatív ellenzék részben elvi helyzeténél fogva, részben patriarkális gazdaosztónnal korán megérezte ezeket a bajokat. Mesterük, Schäffle a mezőgazdaság tervszerű tehermentesítését hirdette s pár év múlva egy hányatott életű német közigazda, Róbert Meyer néhány fiatal mágnást az északamerikai otthonvédelemmel, a homesteaddel is megismertetett. A századvégi agrárszocialista mozgalmak hatása alatt még egyszer megmozdult ez a konzervatív-patriarkális mezőgazdasági reformpolitika, a huszadik században felemelkedő terményárak s a kivándorlás bő vércsapolása azonban végleg elaltatták. A magyar liberalizmus meg se kísérelte, hogy a történelmi nagybirtokrendszer birtokpolitikai s ezzel összefüggő néprajzi és biológiai hatását megváltsa s Magyarországot a zsellérfalvak nyomása s a középbirtok tengődése alól felszabadítsa. Honnan e vakság?

Utalnom kell e tanulmány elejére. A liberális emberöltő a harmincas és negyvenes évek elveinek volt az adója. Úgy látta a földkérdést, mint az akkori szélső liberalizmus: a manchesteri «laissez faire» a munkáskérdést. Irtóztak min-

den megkötéstől; a gazdasági kötöttség a gyarmatosító osztrák merkantilizmusra, az «elavult» tereziánista és jozefinista gazdaságpolitikára emlékeztette őket. S ez elég volt, hogy a kedvüket szegje. Homestead, paraszthitbizomány, elővásárlási jog, termelő szövetkezet? A paraszt egyéni szabadságát védtek előle. Ahogy a liberális nyugati polgárság kéretlenül megóvta a munkásszabadságot — (már amennyire tudta!) — a szakszervezeti «bilincsek»-től, azonképp óvta a hivatalnok dzsentrí, a dzsentrí állam a koldus magyai földművest a kisbirtokvédelemtől, a forgalmi és hitelkorlátoktól! Eleinte még a kamatmaximumban se hittek, s óvakodtak az uzsoratörvénytől, holott a fiatal liberális állam Kerkapoly minisztersége alatt a saját hitelén tapasztalhatta a legszemérmertlenebb uzsorát. «Legjobb módja a magyar faj, mert a magyar birtokosság tönkrevetésének és annak, hogy amit a jobbagynak ajándékoztunk, lassanként kisajátítsa a falusi uzsorás» írja az egykorú szemtanú.

De ez a szemtanú konzervatív volt. Az uralkodó hangot Szekfü idézi a *Három Nemzedék*-ben Láng Lajos egyik munkájából. «Hadd cseréljen gazdát a magyar föld» írja Láng a nyolcvanas évek derekán, «ez közgazdasági szempontból inkább előnyös, mint hátrányos, mert olyan kezekbe juttatja a földet, melyek azt jobban tudják hasznosítani. És ha nemzetiségi szempontból, legalább egyelőre, inkább káros, mint előnyös a változás, ne feledjük a föld asszimiláló erejét, mely egy-két nemzedéken át rendesen átalakítja az új tulajdonosok egész természetét.» Hálásak lehetünk Szekfünek az idézetért, amely egyszerre magába foglalja a darwini szélső pozitívizmust s az asszimiláció uralkodó ábrándját.

Isten a magyar liberalizmust olyannak teremtette, mint Adyt: «büszke szertelennek, kegyetlennek, de ki elvéri egy gondolatot. Elvázott egy gondolatot, melyet egy erősebb Európától fogadott el. Rendezett európai jogállamot alapított, de nem egy új Magyarországot. Kimagaslott a vasútpolitikánk, öngyilkos volt a birtokpolitikánk, fényes volt a pénzügyünk és siralmas a kisbirtok hitelszervezete. Bécsben kivívtuk a gazdasági tekintélyt s hátulról ledőfték a nemzetiségi bankok.

Hasonlóképpen gondolkozott a szabadelvű nemzedék a

kivándorlásról is. Az amerikai élet jobb, a földvásárlás könnyebb s olcsóbb odaát, mint itthon, senkinek se lehet tehát megtiltani, hogy önjerejéből elérje a jobb életet és olcsóbb földet. Hagyjuk magára az erők szabad játékát! Amíg szabadon forog az országok közt a tőke s az áru, az embert se lehet visszatartani. Minden ember szabad, vallják a magyar szabadelvűek a francia és amerikai szabadsághősök örök szavaival, szabadon választhat otthon és kenyeret is. Szent emberi jogokat sértettek volna meg, ha a magyart a magyar kenyérhez kötik s eltiltják az akkor még zsírosabb amerikaiától.

Fiatal falukutatók műveiben elrettentő képet olvastam a gonosz magyar urakról, akik lelkiismeretlen üzlettel, országos embervásárral szabadultak meg a szegényektől. Iszonyú kép, de hamis. Nem gonosz urak, hanem egy uralkodó eszme rabjai, nem a nagybirtok miniszteriális bérencei, hanem Ricardo olvasói túrték ölhetett kézzel a kivándorlást. Lelkiismeretük tiltotta, hogy közbelépjenek, szabadságtiszteletük kárhóztatta őket tétlenségre.

Az élet előbbrevaló, mint az elv, túlhajtott elvekkal öltük meg a magyar életet! gondolja az olvasó. Lebeszélem erről a gondolatról, örülünk, hogy apáink tisztelték a dogmát; szellemiszteletükre vall ez. Az elv, a «principle of liberalism» magában véve még nem volt életveszélyes, csak a történelmileg adott magyar földbirtokállapothoz kellett volna igazítani.

A magyar politika egy fél évszázadig vitázott azon, hogy beérjük-e 1848-al, vagy szerezzük vissza 1849-et? Ha a nagyobb évszám nemcsak a függetlenségi nyilatkozatot, de Petőfi elképzelt rákosi parasztgyűlését is jelenti, vitán felül ez a magyar élet mélyebb forrása. A nép a földkérdésben sose vívta ki 1849-et, holott közjogi helyzetünkben igazán kivívhatta volna. Ahogy Baross közlekedéspolitikája a nemzet sérelmeit és függetlenségi álmát a nemzetgazdaság javára fordította, úgy használhatta volna fel 1867 s az utána következő emberöltő az 1848-as radikalizmust egy magyarpárti földpolitikára. Volt erőnk átvenni a nyugati kapitalizmust, nem volt erőnk megerősíteni a magyart a földjén. A hódoltság utáni visszafoglalás, telepítés, szóval a második, «kincs-

tári» országalapítás agrárszervezetünket az örökjobbágy-rendszertől szükségkép a nagyüzemi művelés, a keletközép-európai allodiális birtokrendszer felé toltta el. Beteg százado-kért később beteg földviszonnal fizettünk. A föld nem pol-gár osult párhuzamosan a polgári eszmékkel, nem adott polgár-ságot s a magyar liberalizmus erre az archaikus állapotú földre építette föl a korszerű városi polgárosodást. Jogálla-munk egy félig barokk, félig nagykapitalista, de semmiképpen se demokratikus agrárszervezeten nyugodott. Ez a magyar liberalizmus tragédiája, ezt sejtették kihaló fiai. Haladtak, azaz átvettek, de nem reformálták, azaz nem erősödtek igazán. Haladó kor volt s nem reformkor, mint az elődje.

A reformpolitikus sorsa mindig keserves. Meg akarja fékezni a tőkehaszon korlátlan hatalmát, de ha a fék csökkenti a nemzeti jövedelmet, átmenetileg lesüllyed az életszínvonal s a politikai ellenfél — rendszerint a szegényekkel szövet-kezve — leteríti a «szegénység apostolát». Ha a millenniumig fellépő nemzedék alaposan belefogott volna a földreformba, valószínűleg szintén erre a sorsra jut. Próbáljunk csak egyszer a helyükre állni! Az ellenfél a klasszikus közgazdaságtan tételeivel játszva bebizonyította volna, hogy a földreformerek az európai fejlődés idején fölöslegesen lassú, göröngyös utat választanak s lekötik az erők szabad játékát. Már pedig abban a korban, amikor még szinte vallásosán hatott a hala-dás misztikuma, ez a vád valószínűleg a munka legelején leterítette volna az egész nemzedéket. Nekünk, bíráknak könnyebb dolgunk van: egy zordabb korba születünk bele. Mélységesen forradalmi korban élünk s az ilyen korban — de *csak* az ilyenben — a lemondás, sőt a nélkülözés is lehet lelkesedve vállalt gazdasági vezérelv.

Jövedelmezőség vagy reform? Ez lehetne a magyar liberalizmus alcíme. Tudjuk, hogy melyiket választotta. Elkerülte a fenyegető vértanúságot, rendezte a pénzügyet, a vasútügyet, a jogrendszert, de sorsára hagyta a magyar földet. Aranyfedezetű aprópénzre váltotta fel Széchenyi alkotásait, de hiányzott a Pünkösdje, amelyen kitöltetett volna Széchenyi nagy lelke. Azt tanulta el tőle, ami eltanul-hatta volt: az angломániát, a Nyugatra igazodást. Nem tanul-hatta el — mert *ezt* nem lehet eltanulni — halálos szerelmét keleti fajáért.

6.

A nép egy darabig még olvassa Petőfit, aztán kihull a kezéből.

Új századba fordul a magyarság. Van kupolás királyi palotája, turulmadara a határokon, gótikus parlamentje s kőcsipkés pénzügyminisztériuma, mindenből «a legfényesebb a világon». A bankok kihíznak régi szállásaikból, Alpár Ignác épít nekik márványpalotákat. Rákosi Jenő harmincmillió magyarról cikkezik — (amelyből tízmillió fonatnak mondaná a vonatot) — s embervadászatot rendez a szorongókra. Zsúfolásig díszletezzük a színpadot, a kiegyezés óta nagypolitikát üzünk, a fanyar Kecskeméthy Aurél már a hetvenes évek elején erről panaszkodik. Rabul ejt a nagyság látomása, túlméretezzük a jogállamot, több és magasabbrendű vonatot járattunk a kelleténél.

A liberalizmus fénykora lezárul a millenniummal. Pauler Tivadar, Trefort Ágost, Kozma Sándor, Apáthy István, Kautz Gyula, Baross Gábor, Wekerle Sándor és sok más kiművelt fő az országot a kettős monarchia egyenrangú társországává tette. Jelentős kor volt, tisztább, mint amilyenek ellenfelei, tragikusabb, mint amilyenek védői látják. Utána már a parlamenti merényletek, vasútsztrájkok, a holdban lebegő magyar birodalom, Tisza István, Ady, Jászi, a «Huszadik Század» kora jön, balsejtelmek, kapkodás, türelmetlen intellektualizmus és hiábavaló vértanúság kora. A második nemzedék gyakorlati szelleme nagyot alkotott a maga idejében s a maga helyén, de gyöngye volt lelki támasznak, ők még a reformkori óriásoknak támaszkodtak munka közben, a harmadik nemzedék már csak nekik támaszkodhatott.

Az ember szétnéz a füstölgő romokon, elfordul gyalázkodó kortársaitól, de a védelem is ajkára fagy. Szeretet és harag nélkül, szomorún búcsúzik a holtaktól.

FERENC JÓZSEF PÉNZÜGYŐRE.

(Popovics Sándor.)

Magános sétálók szoktak azzal játszani, hogy barangolás közben berendezik egy-egy ismeretlen városnegyed házait. Nekem is szokásom ez az ábrándos lakberendezés. A Rudolfrakparti bérapalotákba például a nyolcvanas évek otthonait képzelem. S minthogy könyves ember vagyok, a képzeletbeli könyvespolcokról sem feledkezem meg. Ezeken a polcokon Kautz Gyula művei állnak.

Nem tudom, láttak-e már régi magyar nemzetgazdasági munkát. Nem nagyon biztató, de megbízható külsejű könyvek, lapjaikon nem üt át a festék, a tiszta metszésű betűk nehézkes, de szilárd magyar műszavakban feszítenek. Fél-ezer oldalon, vastag bőrkötésben ismétlik el a német tudósok által szentesített törvényeket. Mert a tudományos könyv hajdan tankönyv volt, a Bizonyosságok gyűjteménye s nem próbált folyton tájékozódni süllyedő és emelkedő világok díszletei közt, mint korunk életrevaló műfaja, a különnyomat.

Kautz Gyula, a volt negyvennyolcas honvéd teletömött tudományos batyuval tért haza Lipsceből, ő csinált itthon szállást a német kamerális tudománynak. De úgy, hogy közben bevitte «az alkotmány sáncai»-ba. Hosszú pantallót, esernyőt és feketezsínóros kabátot viselt ez a tudomány. Kautz Roscher nyomán tanította az államadósság elméletét, de Werbőczy szerint a szent korona tanát, List Frigyes szemével látta a vasútügyet, de a millenniumi osztrák-magyar jegybankvitában Deák szelleme sügött neki. Az alkotmány védelmében a neofita magyarok hevével osztozott, a nemzetgazdaságtant német polgárvérében hordta. Arany Jánosnak biztosan volt egy félig gúnyos, félig baráti, soha meg nem írt mosolya az ő számára is. «Az összes erkölcsi és politikai,

szellemi és anyagi, elméleti és gyakorlati, történeti és eszményi elvek és mozzanatok elismerésének széles alapján» tanította a «hivatásának egyedül megfelelő etikai-történeti-organikus nemzetgazdaságtant.» Német találmány volt ez a nagyigényű tudomány — (*történeti iskolának* hívták a közgazdaságtanban); — vére szerint is húzott hozzá az elmagyarosodó polgárság. De a kamerális tudomány — vagyis a bölcs államvezetés tana — Magyarországon nem maradt elvont egyetemi tudomány. Az alkotmányos érzés finom, eleven erezete tapadt rá. Az elmagyarosodott kamerális tudományt átjárta a szent korona fénye, új otthonában kitűnő jellemeket nevelt, ez a tudomány nevelte például azt a félig konzervatív, félig liberális régi magyar államhivatalnokot is, aki a vágyaiban mohó, anyagi erejében törpe országot óriási kísértések közt tisztességesen, sőt nagy-szabásún berendezte. Általuk emelkedtünk ki végkép a hódoltságkori romokból. Mert nálunk mindig bőségesen termett a jószándék, de az ország hatvanhétig mégis csak gazdasági kiskorúságban szenvedett. A liberális nemzedékek, a régi közhivatalnokok léptették a magyart a gazdaságilag felnőtt népek közé. Ne mérjük őket a reformkori titánokhoz, akik után megrendítő emlék, örökifjú irodalmi mű, de kevés alkotás maradt. Mérjük őket a maguk korához, a szabadabb, városiasodó Magyarországhoz, amelyet kevés előrelátással, túl gyanútlanul, de tisztességgel és becsülettel berendeztek. Legtöbbjük nem is tagadta, hogy osztály-országot szolgál. A középosztály volt az eszményük, mindenkit középosztályá akartak tenni, ahogy ma — (sokkal türelmetlenebbül) — mindenkit néppé akarunk tenni. Hitványság volna, ha most elfeledve bátor harcaikat, észszerű, szellemtisztelő és szerényen rátarti magatartásukat, makacsul a földnélküli százezreket hánynók a szemükre, akiket kiengedtek Amerikába. A szívtelen osztrák hadimérnöki, határőrségi és helytartótanácsi nagytakarítás után ez volt az első magyar nemzedék, amely magyar szempontból «szanáta» a török hódoltságot.

Ehhez a nemzedékhez tartozott Kautz Gyula. Alkonyi lakberendező sétáimon sokszor gondoltam arra, hogy a Rudolf-rakparton, nehéz bordó függönyök mögött, egy aranyozott lábú plüss karosszékben az ő könyveit olvassák.

A szomszéd szobából belátszanak a poros fikuszok, a perzsa faliszőnyegek s egy gyöngyház berakású ébenfa-garnitúra. Valószínűleg tanítványa volt ez az olvasó. Ferencz József halála után is megmaradt a császár hivatalnokának, még hisz a kamerális tudományban s életével példázza. Kődökben gomolygott s úszott előttem az elevenedő aiák. De hát él-e egyáltalában? Ha él, biztosan pofaszakállt visel. Valóban azt viselt: a Kautz-olvasó egy fehérszakállas óriás volt. Halálakor tudtam meg, hogy Popovics Sándor a Rudolf-rakparton lakott.

Abban a korban kezdődött a pályája, amikor igen nagyra becsülték a szaktudást a közhivatalokban. Az állam még jórészt a megyeházakról gyűjtötte a hivatalnokait s ebben a szétporló táblabíró világban kevés szakember akadt. Már pedig a magyarság veszélyes becsvágyal egyik nemzedékről a másikra a legrendezettebb s «legmodernebb» népek sorába akart feltörni. Két kézzel nyomták előre a munkabíró szakembereket: Baross Gábor harmincöt éves korában teljhatalmú államtitkár, Wekerle huszonnyolc éves korában a pénzügyminisztérium elnöki osztályát vezeti, Popovics ugyanebben a korban miniszteri tanácsos. Az élet akkor még nem kezdődött negyven évvel.

Egy közhivatalnok életének is megvan a maga nagy kalandja. Popovics legnagyobb élménye a Pénzrendezés volt, haláláig ennek az emléknek maradt az adósa. Harmincas évei, a pazarló férfimunka legjobb tíz esztendeje egybeesett a valutarendező kilencvenes évekkel. A természettudomány, a parlamentarizmus és a polgári jólét felhőtlen, büszke bizonyosságait a század végén Európa-szerte betetőzte a pénz biztonsága. Sok viszontagság, körülnyirbálás, aranybőség, aranyhiány, ezüstátszó, ezüstpánik, arany-ezüst kettős rendszer után a Pénz végre megközelíthetetlené vált. 1810-ben jelent meg az angol aranybizottság jelentése s 1816-ban Ricardo írása a szilárd aranydeviza valutáról. De egységesen, mintegy a kifinomult polgári rend jelképeként csak a kilencvenes években tértek át az aranyalapra. A hosszú nemzetközi béke, a bő tengerentúli aranytermés s az ezüstár lemorzsolódása folytán az arany-ezüst kettős rendszer mindenünnen kiszorult; a latin pénzünió nem vert több ezüst-érmét, a monarchia 1892-ben a papírforint kényszerárfolya-

mát valódi aranyalappal cserélte föl, India 1893-ban, Japán 1897-ben, Oroszország 1899-ben az aranyalap mellett döntött és Bryant szenátor bukása az ezüstpárt ösfészkében, Amerikában is megpecsételte a sápadt valuta sorsát. De legjobban mégis csak a sok szégyenen és értékcsökkenésen átvészelt papírforint rendezése sikerült. Wekerle három évet fordított az elméleti előkészítésre s aránylag kis aranykészlettel olyan remekül hajtotta végre, hogy a monarchia pénze többévtizedes «papiros» múlt után az első valuták közé került. Mintaszerű valuta volt, az osztrák-magyar bank politikáját világszerte példaképpen emlegették az elméleti írók s Németország nem restelt tanulmányi bizottságot küldeni a bankba.

Az ingatag európai Rend attól kezdve apró érmékben megtestesítve még jobban elámította az embereket. Mi baj érhet minket, gondolták, ha a változhatatlan rend minden pillanatban megcsörren a nadrágzsebünkben? Franciaország arany valutával ment a Dreyfus ügy, Anglia a búr háború, Oroszország a japán háború, Németország a marokkói válság s Magyarország a padokat zúzó parlamenti dulakodások elé. De mit árthattak ezek a váltólázak a kiváltságos világ-résznek? A polgári rendet örökre betetőzte az Értékálló Pénz j színaranyból öntött arkangyal örködött a nemzetközi béke fölött.

Popovics férfikorát ez az értékálló pénz ragyogta be. «Mi a normális pénzügyi viszony helyreállta?» kérdezte tíz évvel a háború után. És élete tavaszára emlékezve így felelt: «Az aranynak, mint valutafémnek régi jogaiba való visszahelyezése, független jegybankszervezet, egészséges jegyfedezeti szabályok, az állam tartózkodása a pénz alkotmányába való avatkozástól...» Úgy hangzik ez ma, mint egy babiloni felirat.

Élete a természet bölcs erejével terebélyesedett, ötvenes éveiben, államtitkári rangban átvette Wekerle miniszterelnöktől a magyar pénzügyeket. Olyan időben tette ezt, amikor politikai ítélőképességünket és higgadságunkat már teljesen elvesztettük. Ezek az ellenszenves, szomorú évek nagyon próbára tették a régi jó államtisztviselői gárdát. Tapintat, erély és bölcsesség viaskodott a nemzet elvesztett önuralmával; a kábult képviselői követeléseket

néhány jól képzett és jó idegzetű hivatalnok szorította vissza a gazdasági lehetőségek közé.

A hosszú parlamenti hisztériában kimerült országnak éppen akkor kellett rendeznie a lejárt osztrák-magyar gazdasági megegyezést. Pedig Bécs ez egyszer alaposan felkészült. A törtető és szemfüles Sieghardt javaslatára óriási anyagot hordtak össze a két ország gazdasági viszonyáról s a legveszélyesebb taktikával: alapos tudással ültek a zöld asztalhoz. A jó megegyezés Wekerle ironikus okosságán, legendás emlékezőtehetségén és remek idegein múlt. «Minden résztvevő szívesen emlékszik vissza a magyarok előkelő és alapos tárgyalásaira» írta később egy osztrák szemtanú. Sohasem titkolt nemzeti és személyes önérzetüket megszelídítette a nagyvilági szellem s híres ravaszágukat ki-egyenlítette a belátás a tárgyi okok iránt...» Wekerle a tárgyalások alatt jóformán csak egyetlen embert engedett szóhoz. A pénzügyi tisztikar fejét, Popovics Sándort.

Az egyezmény után bőven hulltak a csillagok. Popovicsnak is jutott egy udvari cím, de neki az volt az igazi kitüntetés, hogy ráruházták a monarchia első tisztartóságát. 1909-ben ő lett az osztrák-magyar bank elnöke s ezzel fiatalkori szerelme: a Jó Pénz legbelső udvarába került. Európai tekintély volt már akkor, aki az elméleti tudást «művészkedéssé» finomította. Mennyire századvégi ez a kedves szava is!

A sors iróniája — kegyetlenebb tréfát nehezebben tudnék kieszelni, — hogy pár év múlva ennek az embernek kellett szabadon engednie a világ legnagyobb pénzduzzasztását. *Átvette* a háborúzó ország milliárdos adósságait; a monarchia népei arról a kék papírlapról tanulták meg, hogy mi a rossz pénz, amelyen az ő puritán neve állt. Tizenöt évvel a kinevezése után e sorok írója a bécsi Osztrák-Magyar Bank közelében reggelizett. Szerény fogyasztása körülbelül Popovics egy esztendő békebeli jövedelmébe került.

A szennyár lefolyt s Ferenc József pénzügyőre még egyszer végrehajtotta Kautz és Wekerle pénzrendezését a csonka hazában. Megfiatalodott, megfiatalította a fiatalkori eszmény visszaszerzett becsülete. Lassan-lassan az európai jegybank-elnökök doyenje lett; a szikár, don-quijsotei Apponyi mellett a magyar közélet lágyabb és szelídebb

őregura. Egyszer meghallgattam az Akadémián. Olyan optimizmussal beszélt a pénz értékállandóságáról, mint ugyanebben az időben Hoover elnök a világkereskedelem szédítő jövőjéről. A húszas évek hátán úsztunk, a jéghegyek felé.

Azok a jéghegyek a harmincas évek elején irtózatossággal szétmorzsolgatták az aranyalapot. Popovicsnak másodszor kellett szakítania ifjúkori eszményével, az Értékálló Nemzetközi Valutával. Amit az első világháborúban még csak véres közjátéknak, bűnös kilengésnek vélhetett, a valóságban egy új gazdaságtörténeli korszak előjele volt. Az irányított pénz kora. Popovicsnak most már számolnia kellett azokkal az új eszmékkal, amelyek a tömegdemokráciákban munkaszervező, «közösségi» szerepet osztottak ki a pénznek. Az áramlat nem érthette egészen váratlanul, legalább is erre vall egy megjegyzése a «rigorózus» pénzügypolitikával kapcsolatban:

«A sokat bírált osztályparlamentnek sok fogyatkozásai lehettek, de a tárgyilagos bírálat egyet a javukra kénytelen írni. Az állami szükségletek, elsősorban a helyes pénzügyi gazdálkodás támogatásában, a kormányzat pénzügyi ténykedésének ellenőrzésében jóval többet tettek a mai népképviselőknél. Lehet, hogy annak a talajnak a kibővítése, mélyebb felszántása, amelybe a mai népképviselők lebozsát ják a gyökereiket, a nemzeti akarat hűségesebb kifejezését termi meg, de a pénzügyi gazdálkodást már nem szolgálja oly erővel, aminőt a mai állapotok megkövetelnek. Csak a jövő fejlődés, a gazdasági tudás általános elterjedése s a közhatalomban részes egyénnek az állammal való tudatos öszekapcsolódása javíthatja meg e népképviselő tagadhatatlan fogyatékosságát. Bizonyos emberi tragikum van abban, hogy a politikai fejlődés mai állapotának ez a káros jelensége arra az időre esik, amikor a rideg számításnak kellene a közviszonyokban érvényre jutnia».

Vereté van ennek a nehézkességnek. S a nehézkes szavak közt Popovics elárulta, hogy tisztában volt az újfajta pénz szociológiai eredetével. Tudta, hogy a világháború herkulesi utószülötte: a parlamentáris vagy diktatórikus formájú tömeguralom egyaránt megköveteli a népies jegybankpolitikát. Ez a jegybankpolitika mai, kezdetleges és tapogatózó

állapotában körülbelül kimerül abban, hogy az állam hatalmas kölcsönökkel vagy tervszerű pénzduzzasztással megtoldja az egyének vásárlóerejét.*

Az 1931-es dráma nem érte készületlenül. De valószínűleg értetlenül nézte a harcot, mely a népies pénzpolitika prófétái — jórészt közírók és párttanácsadók — s azok közt a céhbeli nemzetgazdák közt dúlt, akik hamis előkelőséggel makacsul kerülték, hogy ítéletet: *értékítéletet* mondjanak a nemzeti jövedelem megosztásáról s az emberi munka igazságos felhasználásáról. A tervgazdasági világhadjárat elején halt meg; jóságos arca felett tovább csatogtak a közgazdasági eretnek és a tudós orthodoxok kölcsönös átkai.

Hanyatló erejével helyállt azért a bankpolitikáért, amelyet ötven évig nemcsak egészségesnek, hanem etikusnak is tartott s amit egy letúnt korban az egész világ megbecsült. Nem volt a pénz lángelméje. (A világcsaló Law sokkal inkább az volt.) A jó pénz első szolgája volt. Ez a belső alázat tüntette ki. Példásan gyakorolta az állam szolgáinak feledésbe merülő szolgáló erényét.

Egész tartása elárulta, hogy legalább egy fél évszázadig volt «öregúr». Abban az időben ért a férfikor delelőjére, amikor a fiatal államhivatalnokok sietve az öregedő uralkodóhoz öregedtek. Alattvalói tisztesség volt állami szolgálatban külsőleg is az államfő ruganyos öregségéhez alkalmazkodni. S valljuk be, sokkal szebb volt ez a látvány, mint a strandokon tótágast álló, kamaszosan fürge államtitkárok.

Fehér oldalszakállt viselt s szívesen kártyázott öreg dámaikkal. Szerény volt és tiszteletreméltó; látszott, hogy sose tört előre, mert mások kérése mindig megelőzte a vágyait. Nagyúri öngúnnyal viselte a köztisztviségeket. «Mivel már, fájdalom, néhány évtized óta a közélet terén tevékenykedem» mentegetőzött egyszer a hallgatói előtt, «a tisztelt jelenlevők közül igen sokkal volt szerencsém megismerkedni. Nem szerénytelenség tehát tőlem, ha azt kérem, hogy személyemet adottnak méltóztassanak venni*. Nem tudom, érzik-e az *adott* szó szerény, szinte fájdalmas ízét. A legjobb fajta osztrák-magyar államférfiakkal osztozott abban a lelki udvariasságban, amely Ferenc József találmánya volt,

* E mondatnál a Rooseveltt kísérletre gondoltam.

mint annyi más múltó és törekeny erény, amit «a régi monarchiának» hívunk. Állítólag senkise látta haragudni. Legalább is nem mutatta. Volt egy kor — nem lehetett az olyan utolsó — amikor a harag nem illett a Forumra. S egy föl-emelt ököl láttán egyszerűen senkise hitt volna a szemének.

Ha nem is volt politikus, tekintete túljárt a bank-kormányzás láthatárán. (Nem olyan kis láthatár az!) Egy ízben a társadalom szerepéről szólva, cselekvő és negatív szerepét különböztette meg. Cselekvő kötelessége: a munka és takarékoság, negatív kötelessége (maga használta ezt a kevésbé sikerült szót): egy ellenőrző köztudat ébrentartása, önmagát s az államot kell ellenőriznie. Azt hiszem, ezzel a társadalom-erkölcsi követeléssel árulta el legjobban Popovics Sándor, hogy már nem e világból való.

Egyszer egy ülésen magához intett és sűgva kocsiórt telefonáltatott. Nagyon nagyon fiatal voltam akkor s ő már nagyon öreg. Mikor visszasűgtam, hogy megjött a kocsí, nagyot biccentett. Köszönöm *alássan*, mondta. Valahogy a köszönete is Ferenc József kabátot viselt.

Sokféle könyve volt, mint minden valamirevaló olvasónak. Halála előtt a könyvtárszobába vitette az ágyát. Ott halt meg, perzsa költőkkel, latin moralistákkal és régi magyar nemzetgazdákkal társalogva.

ADY.

Húsz éve halt meg Ady. Huszonnégy évvel Berzsenyi, huszonegyvel Kölcsey, kilenccel Vörösmarty s hárommal Bajza halála után megjelent a teljes kiadásuk. Kritikainak nevezték e kiadásokat a közrebocsátó barátok s a kor fogalma szerint azok is voltak. Adynak máig sincs ilyen kiadása. Úgy látszik, ha nem is új Mohács, legalább is új Bach korszak kellene ahhoz, hogy méltón bánjunk a költőkkel. Mert azt a négy oltárt a Bach korban emelték.

Ady ma egy vaskos verskötettel hódít. Ez a könyv tiz korábbi kötetből nőtt Össze magától; ma már a forradási helyek se látszanak. A kezdő olvasó az első lépéssel bekerül a vadon közepébe. Ennek is van előnye: Ady tovább marad kaland. S ez sose árthat egy olyan költőnek, aki eleinte kárhozatos, tiltott vagy titkos olvasmány volt. Csakhogy a költő a magyarság új öneszmélése akart lenni, ehhez pedig már alázatos külső segítség, baráti, értő írásmagyarázó kéne. Ady győz, folyton győz, a halhatatlanok vak biztonságával. De ez a győző csak nagyon kis része Adynak. A vakmerő képkötő, a szóképző lángész, a halálosan célzó verbális művész ez a győző. Sámán volt, napkeleti varázslatot tudott. De pap is volt: látta az igaz utunkat. Erre az igaz útra kéne ösvényeket vágni a mű összenőtt sűrűjében. Halódó keleti sugallatainkat a sámán Ady felszította, ám a magyar politika Adyja mégis csak a gondolkodó, a pap Ady: a tiszta, világos és félreérthetetlen. Lehült a keleti vérünk, Ady ismét fellobbantotta. De veszendőben a régi bátorságunk is. S ezen már csak a gondolkodó Ady segíthetne, ha az átlag olvasó könnyebben átlátna a sűrűn. Ma minden

gyékényen Ady nevével árulnak s ez a költő hibája. Világosan gondolkodott, de néha homályosan szólt. Ezt a homályt csak egy bátor írásmagyarázat űzhetné el. Máskülönben Ady is Petőfi sorsára jut: félreértik, kifehéritik s aztán zavartalanul bámulják. Ne essünk mi is a restség bűnébe s próbáljunk legalább egy félreérthetetlen gondolattal e sűrűbe hatolni. A csapás keskeny, de szívós — (gondolatban évekig tapostam); — remélem, nem fog könnyen összenőni.

Ady verses műve a legteljesebb léttani egység. Ahogy a láng nem áll darabokból, az ő költészetében sincs szakadás, minden verse a teljes mű rabjával esett. Sokat pózolt, de sohasem hazudhatott, mert a mű könyörtelen léttani összefüggése kilökte volna az idegen testet. Minden versével meztelenül kellett kiállnia a próbát a megelőző többi vers előtt.

*Csodálatos, képes rettenetek
Szent zavaros kora, íme, szakadt rám.
Ülnek bennem víziók és valók
Szerelmesen, fájón összetapadván
Hogy minden: ugyanegy legyen.*

Ezt az összetapadt víziót a közepe táján lehet a legjobban megközelíteni. Gonoszul vadásztak rá s a fiatal Ady hangja eleinte eltorzult a haragtól; türelmét veszítve túl hamar s túl nagyokat kiáltott. Végső látomásai viszont a korábbi jelenésekből szálltak fel, valósággal párlatok párlatai. Önjellemzése a harmadik, negyedik és ötödik kötetben a legszabatosabb, itt jelölte meg igazi helyét a magyarságban. Már nem hallgat a haragjára s még nem leng a halál peremén; most kell erősen odafigyelnünk. Mint sok öregedő lángelmében, a megvilágosodás a hamar öregedő Adyban is feloldozta a belső görcsöket, a vergődő, vonagló elemek szétterülnek s egyenletesen betöltik egész világát. Még hadakozik, még ki-kiszáll a régi ellenfelekre, pedig már nincs ellenfele, egyedül van a maga világában, teljesen betölti, minden ő, a Jó Csönd herceg és Tisza István egymásba olvadva s legyőzve lépked előtte.

Ez az egyetemes világ, Ady költői vilásképe két halálérzet kereszteződéséből alakult ki. Az egyéni és a néphalál

érzetéből. Szándékosan írok halálfélelem helyett halálérzetet. Kosztolányi viszonya a halálhoz emberszabású félelem volt: egy véges, de világos értelem remegett benne a végtelen, de homályos elemektől, egy múlandó ember a megigéző Gorgo-főtől. Adyban az egyéni halálsejtelem egy emberföltötti életerő vetülete volt. Csak a halál barlangfalára vetítve tudott az élet vakító, túl heves fényébe nézni, csak a jeges halálon átszűrve tudta felhajtani az izzó italt. (Goetheben is gyakran átfordult a roppant életerő feszült halálérzetbe.) Eleinte ezzel a kegyetlen, követelő életerővel közlekedett ellankadt népéhez is. Mindenütt halálszagot szimatolt s ez a szag nem indította meg, hanem felbőszítette. Göggel, kihívón támadt a halálra, asztalához hívta a kísérteteket — (Kosztolányi mindig alázatos, kíváncsian riadozó ellenfele volt a halálnak); — kihívó, úri göggel, harsogó «Herrenmoral»-lal megvetette önáltató, rászedett, halálbasorvadó népét. De élete közepén s a mű közepe táján, az érett Adyban keresztezte egymást ez a két érzés. Mindjobban elfogadta az egyéni halált, a zabolátlan életérzés színültig telt a halál nemességével, de mindinkább visszautasította azt a néphalált, amely a magyarságot történelmi pályáján Mohácsnál kötésig s Rákóczi korában szájig elnyelte. Ettől az időtől kezdve személyesítette magát kuruccá. A magyar nép az érett Ady előérzetében ugyanoda jutott, ahol a nagy fölkelés előtt állt. Akkor a fejedelem zászlója s maroknyi kezdőcsapata fordította el a haláltól, most a költő a maga rettegetését akarta keresztülvetni a halálos úton, a maga rémületét akarta zászlóvá avatni az új harc beregi piacán. Ady kétszer tört be a hazájába: Dévénynél a «Herrenmoral»-lal, Vereckénél Rákóczi örökségével, az életmentő népszabadsággal. (Jól vigyázzunk: ez Ady szótárában már több, mint nemzeti szabadság.) Míg a századeleji kuruckodó költészet azon erőlködött, hogy karakánul, de azért udvarképesen gyűlölje a Habsburgokat, Ady egy új, igazi kuruc csodához fohász kodott. Hallotta a halál közeledését s ez a halál már nem őt kereste. Ez a halál a népét kereste, egyelőre ismeretlen irányból. Ady előle fohász kodott az új kuruc csodához: a néplélek föltámadásához, amelyen nem fog külső vereség, testünk halála.

*Minden jó, jog, ami lesújt,
Minden megszentel, ami büntet:
Istenem, Halál, pitvarod
Megjavít bennünket.*

*Sohse szerettem úgy magam,
Mint most a Halál pitvarában,
Megszerettem a multamat
S lépek beljebb, bátran.*

Ez a középső korszak, az érett Ady legszebb hangja. Megritkulnak a harsogó versek, a királyi üzenetek; Ady életmohósága — amely túlcsondultva mindig a halál közelébe sodorta — átlényegül vallásos magafeszültséggé. A *követelő* Adyból kiemelkedik a *számadó* Ady. Ebben az állapotában fogadja el királyi gög helyett immár királyi alázattal s összes következményével a magyar sorsot: az örök szorongást s a vértanúság szomját.

*Áldott inség: magyar élet,
Világon sincs párod néked,
Nincsen célod, nincsen véged,
Kínhalál az üdvösséged.*

*Elbocsát az anyánk csókja,
Minden rózsánk véres rózsza,
Bénán esünk koporsóba,
De így éltünk vitéz módra.*

A két ellentétes vonalú halálérzés a «*Szeretném, ha Szeretnének*» kötetben keresztezi egymást. Egyéni viszonya a halállal kiengesztelődik a protestantizmusban — (értelmes, boldog harc már ez: harc az Angyallal) — s felszabadultan növekvő költői erejével, késő nyarának ércszavaival most immár egészen a néphalál látomása ellen fordulhat. Kölcseyben szintén megvolt ez a kettős halálsejtelelem s az egyénitől ő is megszabadult, de a másik erősebb volt nála, a végén betakarta a nemzethalál rémképébe. Megvolt Vajdában is, de ő végig a halál szilaj metafizikusa maradt, a katolikus dogma eresze alól visszarohant az orkánba s békétlenül, átkozódva halt meg. Ady szomorún, de szeretettel és győzelmesen halt meg,

sokszor az az érzésem, hogy a mind a két elődjét megváltotta. (Egy harmadikat: Csokonait mindenáron meg is akart váltani.)

Ady, a protestáns legyőzte az egyéni halál, Ady, a politikus a néphalál érzetét. Megtalálta a magyarság egyetlen útját: a néplélek föltámadását s a maga jövő sorsát e néplélek új honfoglalására tette föl. Tudta, hogy a lélek honfoglalását egy másik honfoglalás is követi. A földé. Ady, a költő Petőfit folytatta, Ady, a politikus, *1849-et*. Benne gyűltek össze a kiegyezéskor balsejtelmei, az ő félelmében látogattak vissza a hamis aranykor pesszimistái, de ő foglalta költői igékbe az utódok tágabb és mélyebb magyarság-szemléletét is. Bartók, Kodály, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Illyés Gyula, Németh László Adyn keresztül jutott az őrhelyére; az új magyar szellemi hálózatban ő indította el a villamos áramot. Azelőtt a legnemesebbek is a közbeeső társadalmi rétegeken át akartak a magyarság mozdulatlan mélyrétegeihez férni, a közet azonban ellentállt s lefelé fúródás közben szétolvadt minden jóakarat. Ady volt az első, aki «magyarság»-on mindjárt a legalsó réteget értette s nem tompult el a szabályos és reménytelen lefelé fúródásban. Ezt úgy hívta: Petőfi nem alksuzik.

Magyarország Ady óta forradalmi ország. S az lesz talán még évtizedekig. A megváltatlan nép felszínre került s ez a látvány két oldalról is forradalmasítja a lelkeket. Magyarországon majdnem minden jóhiszemű ember forradalmár, még a konzervatív is. Csak nem mer szembenézni magával. Félt a szó elavult értelmétől. Ady magyar forradalma azonban nem nyugati értelemben vett forradalom, nem egy telített osztály feszíti a költőn keresztül a hatalom kapuit. Ady forradalma becsületügy, harc azokért, akik nem tudnak magukért harcolni. Az ilyen forradalom vér és erőszak és polgárháború nélkül is megváltoztathatja Magyarországot. Ha ez a századok óta szegény ország egyszer mégis csak a szegényeké lesz — (van ilyen ország is: a rokonunk!) — s megtanul hatalmi lázalmok nélkül szegényen, de a maga lelke szerint élni, Ady munkája befejeződött. Politikus költő volt, mint a legnagyobb magyarok. De a költő politikája honszerzés. Ady egy szegény, de szerető hazát akart adni Nyugaton a keleti bujdosónak, akit vérből való s idegenből jött urai egyaránt

sokáig elnémítottak. Még hozzá úgy, hogy folyton az ő nevében beszéltek.

Ezt a hazát az utódok még mindig megadhatják a népnek. Akkor, de csak akkor elkezdődhetik Ady hivatalos halhatatlansága. Mert azzal a hivatalos halhatatlansággal túlságosan siettek. Hívatlan papok állnak az oltára körül s képmutató könnyekkel szórják a hamut a veszedelmes szent tűzre. S a tömeg közben azt hiszi, hogy jámbor és igaz szertartás folyik.

1939.

KÉT ÍRÁS BABITSRÓL.

A SAN REMOI DÍJ.

San Remo ősrégi ligur kikötő, feleúton Genova s Marseille közt. A zegzugos óvárost valósággal beboltozza a «Parti Madonna» kupolája; a sziklákon, lapos tetőkön, erkélyeken s a rácsok közt délszaki cserje virít. A hullámok Gibraltártól görögnek a küszöbére, szemközt Tunisz fekszik a tenger túlsó partján. San Remo tehát római, katolikus és mediterrán városka s a sanremoi díjat egy kis fokozással mediterrán díjnak nevezhetnők. Babits Mihály olasz kitüntetésé a *Dél* s a déli tenger ajándéka; latin leckénket most követte a jutalmunk s e jutalom leglatinabb tájunk szülöttének szól. Janus Pannonius boldogtalan hazajáró lelke egy pillanatra megnyugodhat) királya s bírāja: Mátyás jubileumi évében az imádott Olaszország egy dunántúli magyart koszorúzott meg. Tegnap még *Észak* hódolt a természet-tudományunk előtt* és Stockholm ünnepelt, ma a *Dél* tünteti ki nyelvünket s egy mediterrán kikötő vendégel. Van miért harcolnunk, van mit védenünk: Észak és Dél megbecsülése kötelez az önbecsülésre, a további nemese-
désre s a szabadságra.

Az olasz bírák előtt bizonyára a Dante fordítás feküdt. De az olasz műveltség nem Danteval kezdődik s Babitsnak is csak kiinduló pont volt visszafelé, az olasz nyelv előtti Itáliába. Lefordította a keresztény himnuszokat, már pedig az első himnuszok szerzője az olasz Milánó püspöke, szent Ambrus volt. Olasz volt Celanoi Tamás, a Végítélet s Jacopone da Todi, a Kereszt költője is. Afrikai latin volt Szent Ágoston, aki a háború alatt magához fogadta az üldözött magyar költőt s didergő lelkét nagy lelkébe takarta. Görög

* Szentgyörgyi Albert Nobel-díja.

volt Theokritos, a legvidámabb és Sophoklés, a legszebb fordítói emléke, már pedig Olaszország Nápoly alatt átváltozik Theokritos ógörög hazájává s Sophoklés darabjait Szicíliában ma is az eredeti görög színházban játsszák. A sanremoi díj tehát nemcsak az olasz, hanem az olasz földön összefoglalt mediterrán műveltséget jutalmazta. Mert Olaszország csak gyűjtő színhelye, az olasz nyelv csak végső fejleménye annak a láncolatos görög-római-keresztény műveltségnek, amelyen a délitáliai Pythagoras, a szicíliai Theokritos, a latin Catullus, a milánói Ambrus, a firenzei Dante s a délolasz Leopardi közösen munkálkodott. Babits a hír pillanatában nemcsak Dantera, hanem Paestumra, Vergilius sirjára s a keresztény katakombákra is gondolhatott. A jutalmat Itália adta, amely a Brennertől Lybiáig ér. Itália azonban a Földközi-tengerből merült föl s ez a tenger is Babitsé, ringatta első látomásait a messi Fogarásban s ezen hányódott utolsó hőse, alig titkolt önarcképe, Jónás próféta. A hír a Mátyás-évforduló előestéjén érkezett a költőhöz. Aznap, amikor Teleki Pál a királyi palotában megidézte a fehér asztal mellé Mátyás magyar és olasz asztaltársait, az ország azt is megtudta, hogy a sanremoi díjban a magyarság ismét jegyet váltott Latin-Európával.

1940.

A TANÍTVÁNYOK.

Vidéken ért a hír, emberi ajakról, mint a legősibb híradások. Megelőző éjszaka hirtelen abbamaradt a nyár, száraz vihar csattogott a ház körül, elfulladva kimentem a tornácra. Abban a pillanatban a villám bevágott a közeli kertbe. A világ iszonyú viharral jegyezte be utolsó óráit az egyik tanítvány emlékébe. Rádió és újság híján csak másnap estefelé tudtam meg a hírt; a hírhozó zsebéből egy újság is előkerült, Szabó Lőrinc siratójával. Egy keleti szerzetes veti így magát földre a megistenülés láttán. Láoce elszállt, gondoltam, most kezdődik a Dsuang-Dszik feladata: a nagy Tanítás után a terjesztés. És másnap megtudtam, hogy Illyés Gyula Erdélyből fordult vissza az utolsó tekintéért. Széttört verssorok hányódtak az emlékemben: az egyik

József Attila versben megtaláltam a helyüket. Róla szólt a vers, szomorún, arcraborulva. Barát és ellenség egyformán a tanítványa volt; egy nemzedék találkozott ebben a sorsban. Olyan nemzedék, amely máskülönben nem szereti egymást, már nem is érti egymás nyelvét. Megigézem követte az írókat, átnézett a válluk fölött, a lázadó is neki írt. A rossz költő őt akarta túlélni, a magános dúvad csak őt engedte be barlangjába, a gyöngö jellel csak előle bújt. Már nagyon beteg volt, rég nem láttuk, egyszer mégis eljött közénk. Kezelésről jött, csontig aszva, összetöpörödvé, mintha egy gyermekoporsóból kelne föl. Három nemzedék ült a kis asztaloknál. A legidősebb még ismerte Vajda Jánost, a legfiatalabb a világháború alatt született. Mindenki fölállt a láttára. «Az egész osztály», mondta Illyés mosolyogva s majdnem könnyekig megindultan. Az egész «gyülekezet», toldottam meg magamban a régi szép református szóval. Már nem voltunk pusztán egymás közt: rejtélyes átlényegülésen estünk át. Egy belépő Jeanne d'Arc a királyt keresve, habozás nélkül eléje térdelt volna. Ezt éreztük abban a pillanatban.

Magyar költő volt, de bizalmasait inkább emlékeztette Szent Pálra vagy Szent Jeromosra, mint irodalmi elődeire. Négyszemközti beszélgetéseinken a kultúrák hajnaláig, a nagy vallásalapítókig szálltam vissza vele. Ezek voltak az igazi elődei. Minden új hit s az új hit által minden kultúra úgy kezdődik, hogy a mester szétküldi tanítványait a világban. Egy tanítással kezdődik, amelynek tudatosan semmi köze sincs a körülötte folyó élethez s éppen ezáltal erősebb nála. Az új hit a nagy kultúrák hajnalán mindig abból a tanítványi kapcsolatból született, amit mi éreztünk Babits iránt. Erre gondoltam négyszemközt s a gondolattól valóssággal megbénult a nyelvem. Elfeledkeztem a foglalkozásomról s az élet sűrű szövevényéről — (összes tanítványa közül talán engem hálózott be legjobban ez a bozót) — s már nem voltam rá olyan naivul büszke, hogy pontosan ismerem a nagyvilágot, amelynek szemfüles garabonciása lettem.

Áhítatot lehelt belénk, a kultúra igazi éltető elemét. Helyreállította mester és tanítványok viszonyát: a legmagasabbrendű emberi kapcsolatot. Ez a viszony emelt ki minket a korszerűségéből, amelynek az egész nemzedék egy

kicsit áldozatul esett. Ismerte és megmérte a korát, késői tanulmányaira sokszor visszhangos napi írások ösztönözték. De ő volt az egyetlen nagy és néha félelmes intelem a lenyűgözőn érdekes kor ellen, amelyet ahisztórikusan szemlélt s éppen ezáltal legnagyobb varázsától: viszonylagos történelmi nagyságától fosztotta meg. Poéta, Bölcsész és Matematikus volt, lenézte a történelmet, mely mélyen az időtlen szemlélet alatt, a perc igájában sínylődik. Ez a lenézés avatta mesterré abban a fiatal körben, amelyet megigézett a jelenkori történelem s jó húsz esztendőn át különböző dokumentálásokra, társadalmi ábrándozásokra s néha egész olcsó politizálásra csábított. Ha nincs fölöttünk Babits, a rögtönzésekről elhittük volna, hogy művek s a töredékekről, hogy monumentumok. Elhitette volna a beléjük ömlő, lebilincselő és romlékony «történelmi anyag». Lélekmentő intelem volt ő: másokban is, tanítványaiban is fölkelte a maga kételyét és lenézését az időhöz simuló kifejezés iránt. Mindjárt megértének, ha bármelyik esszénk után elolvassák Szent Ágoston, Dante vagy Bergson tanulmányát. Hiszen rosszakaróinknak is az a legnagyobb erejük, hogy írásainkon kívül Babits munkáit is ismerik. De a mi legnagyobb erőnk is az, hogy ismertük ezt a mérhetetlen fölényt, ez fegyverezte le párttűtő tanítványait, kedvetlen, egyoldalú, hamar lankadó hadakozás után. Halálával ismét pályánkra ereszkednek a kísértések, a leggyöngébbeket végkép elsodorja a Ma történelme s az utókor majd a társadalmi utópisták közül halássza ki a roncsaikat. Eltűnt a magyar irodalomból s talán Paul Valéry kivételével az egész európai irodalomból az a szellem, aki semmilyen formában és semmiféle világnézeti álnév alatt nem volt a történelmi materializmus rabja. A szabad akarat, amelyet halála felé hittételszerűn, katolikus értelemben és egyre büszkébben vallott, a szellem egész területén szinte embertelen tisztasággal testesült meg Babitsban. Ez volt egyik legfőbb tanítása. A nemzet költőjeként halt meg, mint Vörösmarty vagy Arany, de a tanítványok munkáiban úgy fog visszajárni, mint Sókratés, Szent Ágoston és Dante: hitvallónak, a lélekszabadság szilaj és mégis szelíd jelképeknek.

Akkora életmű marad utána, mint Arany Jánosé. Szándékosan választottam ezt a hasonlatot. Nemcsak az irodalmi

életben elfoglalt, megdöbbenőn hasonló szerepük miatt, amelyet az utókor még sokszor fog összehasonlítani, hanem irodalmi pályájuk miatt is. Mind a ketten elkerülték az üstökös sorsot s ezzel művük is jobban hozzásimult a lassan érő, időtlen mintaképekhez. A szertelen, «fejnaturalista» magyar zseni-imádás minden nagy írótól önálló mitológiát, új világteremtést, kronoszi istenfalást, utánozhatatlan eredetiséget követel. Arany és Babits megbízható nagysága éppen az, hogy utánzás nélkül lehet őket követni; felszabadító és önállóságra vezérlő mintaképek. Életművükből ugyanazt a művészi tanítást lehet meríteni, ami a görögök óta fennálló közmegegyezés szerint a nagy műveket leginkább megmenti a romlástól. Türelmes és alázatos fiatalkori tanulás, ember-séges mély tartalom, világító értelem s az értelem fölé szálló teremtő önkívület, forma és mondanivaló, kínzó, de nem bénító önkritika, hősi jellem, könyörtelen hit, boldog áhítat s nem e világból való büszkeség egyesült Babits munkájában s minden a maga idejében, a maga helyén virágzott ki úgy, hogy minden év Babitsa nagyobb, egyetemesebb és érthetőbb volt a megelőző évinél. A művészet (s itt egyaránt gondolok az irodalomra, képzőművészetre, zenére) nem életbiztosítás; néha évtizedes tündöklés után is elbukhatunk. (Természetesen nem a közönség előtt, hanem szellemileg vagy erkölcsileg, szóval a munkatársak előtt.) Az ilyen művészen mindig volt valahol valami titkos hiba, hiány, repedés, amelyet eltakart a hamvas ifjúság vagy a kezdeti szerénység vagy a mesterségbeli ravaszkodás s csak az Isten próbái és kemény furdetései derítették ki. Talán hiányzott a fiatalkori tanulás, talán rossz volt a jellem: hitvány anyagból szőtték az embert, talán kevés volt az értelem, hazug a hit, kevés a tehetség, talán maga az ifjúság volt a tehetség — (harminc éves koráig majdnem mindenki tehetséges) — süppedékes a tudás: ki tudja megmondani, hol sülyed el a legtöbb művészpálya? Az ilyen művész után marad elragadó munka, néha egy-két remekmű is, de semmiesetre sem olyan életmű, amely a természet csodálatos törvényei szerint érik be. Már pedig csak ezek a művek tartják fenn a műveltség folytonosságát. Babitsban megvolt a tudás, értelem, lángelme, jellem és hit s minden gyümölcse a maga évszakában termett. Csak így születhetett halálos ágyán s a nép nyelvén a leg-

nagyobb magyar filozófiai költemény, a *Jónás Könyve*. Kitöltötte a négy évszakot, mint maga a föld, megfordult az összes csillagkép alatt: bolygópályán forgott, nem üstökös-ként szaladt le. Ez is egyik nagy tanítása s a Nagy Magyar Parlagnak különösképpen az.

Szerettem volna úgy búcsúztatni, mint Eötvös és Gyulai a nemzet klasszikusait. A halott most se kisebb, de a mai búcsúztató már nem ér föl a régi búcsúztatók hangjáig. Életében tárgyilagosan tudtam róla írni, de most, a halhatatlanság nyomasztó tárgyilagossága megbénít és apró emlékek mögé kerget.

A háború végén egy Reviczky-utcai barátságtalan sárga ház harmadik emeletén lakott. Naponta arra mentem a gimnázium felső osztályaiba. Felnéztem az ablakába, de sohase nézett ki. Ebben az időben biztatta a félig kamasz Szabó Lőrincet a Shakespeare-szonettek lefordítására. Egyszer verekedtem érte: egy osztálytársam azt mondta, hogy «jó műfordító, de Ady után méltatlan a költői címre». Előző este hallotta ezt Szabó Dezsőtől, egy előadáson. (A legfurcsább az, hogy ugyanakkor én is faltam Szabó Dezsőt.) Karácsonyra megvettem a Dante fordítás szebbik kiadását; két kötet jelent meg addig belőle. Egy igazi erdélyi fenyőfa alatt olvastam, egész fejezetrészek ragadtak a fejembe. (Talán ez a régi, fenyőillatú emlék vitt rá, hogy majdnem két évtized múlva karácsony napján íratam alá a két kötetet.) Aztán multak az évek, ifjonti daczból kerültem az «öreg» *Nyugatot*. De amikor üzent, ész nélkül jelentkeztem. Beszéd közben észrevette, hogy kerülöm a megszólítást. «Szólíts Mihálynak*, mondta mosolyogva. Egy darabig még tornásztam a szó körül, aztán beleszorultam. «Mihály», mondtam fülig vörösödve. Azt akarta, hogy érezzük a barátunknak. De egyedül Illyés volt az s ez a barátság nemzedékem közös büszkesége.

Már betegeskedett, elkezdődött a bibliai Jób új története. Az orvosok névről-névre lovagolva üldözték a bajt, amely csak évek múlva ejtette le az utolsó álarcot. Babits fölállt az ütések után, eljárta közénk. A tekintetéből, a hangjából kitaláltuk, kit szeret legjobban: Schöpflint, Gellértet, Karinthyt a régi fegyver társakból, Komjáthyt, Sárkózit,, Németh Lászlót, Illyést a fiatalabbakból. Ebben az időben

találkoztam egy emberrel, aki fényes múltjával szakítva, Babits mellett kezdte el «irodalmi vezeklését». Nagy Endre volt ez az ember, őrzök egy Valéry verskötetet, Gyergyai Albert adta Osvátnak, az ő hagyatékából került Nagy Endréhez. Az egyik vers mellé följegyezte a fordítást, amelyet Babits tiszteletére készített s elvitt a betegágyához. «A hatvan felé járok», mondta fanyarul és a múltamhoz semmi közöm. Vezekelni szeretnék. Már csak Babits jóindulata érdekel.»

Aztán elkezdődött a hosszú utolsó felvonás. A halál sokáig kerülgette, nem fért a nyomorult testhez, amelyben egy hatalmas, hívó lélek diktatúrája lobogott. «Mégis csak lenézhetjük a fegyvereket», gondoltam a betegágyánál, «ha a lélek ilyen erős. Csak rajta görbülnek meg a szuronyok. A halál csak a lélek gyengesége». A szörnyű kór sokszor leteperte, de mindig a hátára fordult, arccal az égnek. Végül már komolyan elhittem, hogy nem fog rajta a halál: haldo-kolva, a «spanyolfal mögött» túlél minket.

Életében szinte elvontan élt az elmében; úgy gondoltam rá, mint a felhőből leereszkedő Kongfucséra. De halála óta folyton arra gondolok, hogy ez a csúcson járó ember mennyire szerette az életet, a mi kicsi életünket. Csupa apró, esendő emlék kerülget: egy sovány kéz s egy gyermeki mosoly, amikor Ortutay detektívregényeket tett az ágyára, néhány vércsöpp a hálóingén, diákos izgalma a hanglemez-felvétel előtt. Szerette a szivart, a feketekávé, egy pohár szódavizet ivott utána, nagyon szeretett moziba járni. Ünnepi búcsúztatóra készültem s most feledve a méltó szavakat, szeretnék utánaszaladni:

«Állj meg, Mihály, ne menj még, jövő hétre egy jó filmet hirdetnek!»

KOZMA MIKLÓS.

Kozma Miklós nagyapja Petőfi iskolatársa volt. Egyszer a költő — mindketten kamaszok voltak — kölcsönkérte az iskolatárs írói álnévét. Ebbe takarta be fellobbanó hódolatát egy vándorszínésznő iránt. A kritika meg is jelent a Regélő Pesti Divatlapban, Kozma Leveldinek hívták a hevülékeny Petrovics Sándort a cikk alján. Így tett lovagi szolgálatot a leveldi Kozma név Petőfinek.

Mikor ezt Kozma Miklós először hallotta, szótlantul kihúzta magát a széken. Régi, lovastiszti szokása volt ez a mozdulat; a párnázott szék olyan feszes lett alatta, mint a nyereg. De a kihúzott test fölött könnyeborult a szeme. Ebben a pillanatban, a Petőfi név bűvös varázsütésére elárulta igazi lényét.

Apja egyidőben fogta be lovaglásra és verstanulásra a hatéves fiút. Rendetlen szíve miatt néhány éve lemondott a lóról, de a versek szinte az utolsó pillanatig hibátlanul ömlöttek az emlékéből. Ungvárra költözve megvette az ötkötetes Csokonait. Amikor legközelebb Pesten járt, betéve idézte a fölfedezéseit. Ma is hallom, ahogy minden szónál meg-megáll a gyönyörűségtől:

*Ints hallgatást nárcisz pálcáddal,
S halkan nyomd pamut hintócskáddal
A harmattól nyirkos eget...*

Egy alkalommal felvitt a Ceholnyára. Így hívják a Kálvária-dombot Ungváron. Igazi kárpáti ősz volt, aranyeső záporozott az üveges égből, kéklő párát lehelt a hervadó világ. A tetőről átmutatott az elnémult szőlőhegyre. «Oda bújt Alvinczi és Sirokai tanár úr a nővel» mondta. Krúdy regényére, az *ősi Utazásokra* célzott. Az út a temetőnél

vitt le. Megállt, mellére tette a kezét. Ma már tudom, hogy ott van az aorta. «Ideje, hogy egy kicsit hozzászoktassam magam ehhez» biccentett a fejével a sírkert felé. «Pedig még van egy elintéznivaló ügyem».

Szívügyére: az emlékirataira gondolt. Utolsó éveiben egyre jobban viaskodott benne a státusférfi és az író. Megdöbbenve figyelte ezt a harcot; sejtette, hogy végül az írásszenvedély marad felül. Szó szerint megújult benne apja, Bárd Miklós sorsa.

Sok emlékeznivalója volt, de érezte, hogy beteg. Sietni akart; gyorsan, «energikusan» szeretett volna az írás végére jutni, hogy mindent elmondhasson. De már nem ő parancsolt a toll ütemének. Nem volt többé gyanútlan, úri műkedvelő: éjjel fölkelte egy mondatért, fejcsóválva visszalapozott, javított, tisztázott, kétkedett. Tréfásan Montesquieu mondására emlékeztettem: «Egy ideig elbújtam a munkám elől, mert észrevettem, hogy az életemre tör». Bólintott, nem vette tréfának a mondást.

Pontosan tudta, hol van a fiatal magyar irodalom. Illyés Gyula, Németh László, Ortutay Gyula, Szabó Lőrinc, Tamási Áron munkái maradtak meg a könyvtárában, ők a koronatanúk. Mikor egyszer Illyés meglátogatta, mosolyogva odaszólt a titkárnőjének: «Aztán jól nézze meg azt az embert».

Az első szívroham után egy baráti kéz ágyára tette a *Jónás Könyvét*. Csodálatos erővel hatott rá.

Van időm, én várhatok.

*fűjják szikrámat, míg láng lesz belőle;
bár Jónás ezt már nem látja, a dőre.
Jónás majd elmegy, de helyette jó más,
így gondola az Úr; csak ezt nem tudta Jónás...*

Igen, már ezt is kívülről tudta zihálva, akadozva idézte.

Huckleberry Finn volt az utolsó olvasmánya. Egy tele bőrönd könyvet vittek ki a halottas szobából.

ILLYÉS GYULA.

Illyés Gyula Márainak engedte át a társadalmi önvallo-
más elsőbbségét s Erdélyi Józsefet tekinti a népi líra meg-
újítójának. Egyszerre két Keresztelő Jánost jelölt ki a kor-
társai közül. Nincs még egy írónk, aki több mestert, útmu-
tatót, fegyvertársat vállalt volna, mielőtt első lett az egyenlők
közt. Ez a lovagiasság azonban a legnagyobb öntudat jele.
Pályáját keresztútnak szemelte ki a sors s ezt ösztönszerűn
érzi; nem szorult rá, hogy arasznyi eredetiséggel tüntessen.
Nem azzal lett naggyá, hogy elütött a többi írótól, hanem
azzal, hogy minden oldalról: próza és vers, falu és város,
Dunántúl és Erdély, Bordeaux és Szibéria felől felfogta a
jeleket s elfogadta a segítséget,, Összefoglalónak született,
aki csak hosszú pályán, sok pályát súrolva, sok csillagzónán
átvonujva egyesítheti mások szétfolyó szenvedélyeit. Minden
korban van egy gondviselészerű alkotó, aki a kortársak,
töredékeit a maga harmonikusabb életművével megváltja.
Lehet, hogy egyik-másik töredék hatalmasabb, mint a meg-
váltó mű s lehet, hogy némelyik író nyugtalanítóbb, villogóbb,
kalandosabb, mint a megváltójuk. A hitnek azonban meg-
váltó kell s a Világ hamar elvesztené hitét az írók hivatásá-
ban, ha megváltó nélkül kellene a lángelmeű töredékek közt
bolyongania.

Minden nagy erőfeszítés tiszteletreméltó. A töredékeknek
néha rettentő szenvedés és embertelen magány az ára; az
elvértő nagy szándék is kerülhet annyi munkába, könnybe,
mint a felszabadító, harmonikus mű, amelyet a kegyelem a
többi közül kiválaszt. De ezeket a töredékeket csak a meg-
váltó mű egyesíti zord harmóniába, halhatatlanságuk is
azon múlik egy kicsit, hogy egy megbékélt, egyetemes mű
világít mögöttük.

Pedig a kiválasztott író is a legnagyobb próbák, indulatok és szenvedélyek látogatják meg. ő is a Gecsemánkertben töltötte egyszer az éjszakát. De a veleszületett harmonia kiegyenlíti a szenvedélyeket, okos iróniává hegyezi az indulatot s nemes formákba, lebegő, tündéri látomásokba teríti szét a szenvedést. Lehet, hogy éppen olyan magános 'és boldogtalan ember, mint íróársai. De a műve boldogabb: mindig benne marad a mennyek mosolya. Kiválik a megrendítő rögeszmék közül, kiröppen a gyűlölet köréből s mint egy megrakott léggömb elszáll az utódok felé a koreszmék ostromgyűrűjéből. Illyés életműve ilyen vagy legalább is ilyennek ígérkezik.

Eleinte a szelíden emlékező költőt szerették benne, aki még akkor is mosolyog, ha fenyeget. Ez a szelídség úgy hullt rá, mint csillagpor a szelíd körű szülőföld egéről. De hát csakugyan szelíd-e a Dunántúl? Csakugyan egy-kettőre levetkezi-e a lila viharfelhőit? Ennek a legendának is csak a fele igaz, mint a többinek. A Dunántúl adta legindulatosabb költőinket, a nagyokat hördülő Berzsenyit, a tomboló Vörösmartyt s a messze sikoltó Babitsot. Illyés se szelídebb náluk; merengő visszapillantásokkal nem is tudná betölteni közéleti hivatását. Elnevezték mosolygó forradalmárnak. De ütni derűs arccal is lehet.

Illyés szépíró, az olvasó tehát joggal megütődhetik, hogy írói szerepe helyett mégis közéleti hivatását említem. A régi magyar agyakban azonban egyet jelentett ez a két kifejezés. Kőlcsey, a földesúr az Isten háta mögött, elhagyatva élt Csekén, de törvényhozó szelleme hatalom volt Pozsonyban. A magyar író a kiegyezés után fölkerült a fővárosba, a magyar élet központjába, szellemét azonban számúzték az ország dolgaiból. Az irodalom Arany László és Vajda János óta kiszorult a magyar közéletből; a testi remeteséget fölváltotta a sokkal súlyosabb szellemi remeteség, amely elől Paris művadásban vagy kávéházi páholyokban keresett önáltató feledést. Az első *Nyugat* nemzedékből Kosztolányi, Juhász Gyula, Tóth Árpád teljesen félrevonult a közügyektől, Babits ótestamentomi harag fenekére vetette magát, Ady és Móricz körül pedig nem közéleti vita, hanem kancsal rágalom és tudatlan hazudozás tombolt.

Az új magyar élet az összeomlás után már nem is tudott

az igazi irodalomról. Valósággal fertőtlenítette magát tőle. Ennél a naiv tudatlanságnál még Tisza István gyűlölete is jobb volt. A magyar írók megérthették, hogy nincs rájuk szükség; az országot a ^svábokból jött» városatyák nélkülük is föl tudják építeni.

Nincs megalázóbb az ilyen belső száműzetésnél. A «felesleges» írók szétszóródtak az agrárszocializmusban, az ábrándos marxizmusban vagy Szabó Dezső körül élesztették az ébregdező népi misztikát. Egyrészt elvándorolt, de külföldre is magával vitte a szegénységét, a kisebbségi érzését: önkéntelenül ott is szektákba szorult. Az egyik ironikus világpolgár lett, mint Thomas Mann, a másik elméleti kommunista, mint a legtöbb fiatal francia, a harmadik jobboldali nacionalista, mint Maurrasék, a negyedik piperkőc esztéta, mint a divatos angolok. De a magyar józanész még ebben a zűrzavarban sem merült el egészen, megvívott magával, győzött a kétegyen s a harmincas évek óta ismét részfűsz egy olyan eszményi közéletben, amelyet maga teremtett magának, csak a képzeletében él s a magyar önismeretet éppen úgy magába foglalja, mint a félszázad óta, elmaradt rendszeres népi reformokat. Ebben a különváló írói közéletben egyesült aztán a dunántúli cselédfiú s a szegény székely nemes, a pesti tanárfiú s a hajdúsági paraszt. Senkise tudja pontosan, hogy miképp s hogyan történt ez s kinek az intésére vagy miféle jelekre? Mindenesetre évekig tartott, amíg az irodalom életerejé és életkedve helyreállt ebben a valóságfeletti, de a valóságra folyton igényt tartó közéletben.

Ez a láthatatlan közélet könyörtelenül megszabta az irodalom új irányait is. A szépirodalom s a tudomány nyelve összeolvadt s ebből a vakmerő házasságból született a második *Nyugat* nemzedék legkedvesebb kifejezési formája, az *esszé*. E műfajra nálunk csak a reformkorban volt elszórt s nem egészen hasonló példa, sokan tiltakoztak is ellene, néha éppen maguk a legjobb munkásai. Mégis jellemző tünet, mert Politika és Költészet szövetségéből született s ez a szövetség Zrínyi Miklós óta különböző műformákban, néha törvényes, néha törvénytelen műfaji keretekben, megszakítás nélkül követi a magyar életet. Előrenyomult az értekező széppróza, megszorodtak a történelmi arcképek a társadalomfestő önéletrajzok, a származás és kiválás regényei, a tájrajzok,

útinaplók, dokumentumok, tanúságok, szóval mindaz, ami — elismerem: néha a zárt művészi alkotás rovására — egy nép önismeretét és jellemét tágitja. Van abban valami lelephogy minduntalan e nemzedék tollára csúszott Kölcsey, Széchenyi, Eötvös, Pulszky, Bölöni Farkas, Szalay László s Kemény Zsigmond neve, mintha a szellem egy száz esztendő pályakör végén visszajutna a forradalom előtti reformnemzedékhez. Bárhogy ítéljen rólunk az utókor, az igazi és példás magyar közéletet a magános magyar írókban fogja fölfedezni. Politikusaink ötven év múlva valószínűleg többször idézik Illyést, mint a mai parlamenti beszédek s a jövőző Illyés Gyulát a mi Illyésünk s nem a mi honatyáink emléke fogja munkára biztatni. S ha a magyarság megéri valaha, hogy nemcsak reformnemzedéke lesz, mint eddig annyiszor, hanem radikális reformpolitikája is, éppen elég példát és útmutatást vehet ebből a láthatatlan írói közéletből. Ennek a közéletnek két sarkalatos tétele a magyar nép elhelyezése a magyar földön s a magyar középosztály elhelyezése a magyar nép szélesebb alapjain. Az első a magyarság élettani megerősödését szolgálja s egyet ér a legnagyobb területfölszabadítással, a másik helyreállítja a szűkkeblű, idegen ösztönű, hiszékeny, ingatag és riadozó középosztályban a politikai realizmust és keleti jellemünket.

Ennek a lázas és lázasan termékeny képzeletbeli közéletnek azonban van egy veszedelmes lélektani visszahatása. Elejétől végig az írók köztársaságában folyik s híve: pár ezer olvasó. (Főleg az egyetemi fiatalság.) Ez mindenesetre megóvja erkölcsi tisztaságát, de megrontja az írók arányérzékét, mértékét s hallását; a megváltó akaratból dühös rögeszme lesz az íróból diákegyesületi próféta, ide-oda utazgató sámán, táltos, bohóc, szóval: irodalomalatti tünet. Irodalmunk az utolsó két évtizedben tele volt feszítő élet-erővel s elrémítő mániakkal, nagy tehetségekkel és tolakodó vértanukkal. Róluk is beszéljünk tisztelettel, mert ők szenvedtek tőle a legjobban.

Illyést is megkísértette a téboly; verseiből messze hangzik ez a jákobi birkózás. Idáig ő volt az erősebb. Csupa egyensúly, de ezt az egyensúlyt nemcsak szelíd dunántúli tájlelkek közt osztotta szét, ezzel az egyensúllyal iszonyú indulatokat s kortársi keserveket tart féken. Egyformán szól

az erdélyi és dunántúli magyarhoz, a szibériai néprokonhoz
s a délf francia sógorokhoz. Képzelete a sztyeppére bujdosik
vigaszért, gondolata azonban az ősi műveltség földjén,
Franciaországban vigad. Ebben a megindító, egyetemes
emberségben székel az ereje. Megváltást és szabadságot merít
tek a könyveiből, mert aki írta: jóhiszemű, emberséges és
befogad minden jószándékot.

A hazaáruló labancok és nekikeseredett kurucok közt
Illyés megtalálta a magyar és európai hűség útját. Ocskaynak
és Esze Tamásnak lenni egyaránt könnyebb, mint Mikes
Kelemennek.

1941.

MÉRLEG I.

Író az író legnagyobb farkasa. A keresztfán is azt nézi, nincs-e spongya a másik ajkán? Jobban fáj neki más ajkán a spongya, mint a maga testén a legerősebb lándzsadöfés. Lenn folyik a kockajáték. De a koccanás nem hallszik föl a magasba; a megfeszített író a szomszéd kereszt felé hallgatózik.

A magyar író a magyar múlt elé áll. Megőszül a látványtól. Áll a magyar társadalom előtt. Megfagy a mostoha tekintetétől. De harmadszor is elő kell lépnie. A fegyvertársak véstörvényszéke elé. Mint a reménytelen lázadók, akiket «beteg századok» csendőrgyűrije kerít, az írók keserű kedvükben egymást késelik. A haza mindig keményen bánt énekes fiaival. Csak egymással bántak még keményebben.

Engem keveset bántottak. Igaz, hogy nem vagyok kimagasló zászló, de láttam már magamnál kisebb zászlót is szitává lyukasztva. Talán megéreztek bennem a nazarénust, aki sohase fognék fegyvert író társaimra. De hagyjuk az okát. Megkíméltek, jól esett. Most azonban eljött az ideje, hogy fegyvertelenül leszálljak a harcba. Nem bántott senki, harag, bosszúvágy, gyanúsítás, sértettség, csalódás, indulat nélkül szólok. Talán éppen ezért kell szólanom. A jóhiszeműek hinni fognak nekem. De más olvasó nem is érdekel igazán. Slija a rosszhiszeműek, rémlátók föláldoznak, talán az se történik hiába. A kaján istenek kiengesztelődnek, megjön a jó szél s a magyar hajók elindulhatnak Trója alá.

Messziről kezdem: az összeomlásnál. Ma már tudjuk, hogy a *Nyugat* irodalmi forradalma nem sülyedt el a világháborúban. Az országcsönkítés s a bibliai betegségek lelki és testi malomkövei közt az első *Nyugat* nemzedékről letört a szeccszíós disz; ki-ki megkövült pogány arccal vagy bibliai komorsággal emelkedett fel a nemzethalál árnyékából.

Az 1910-es évek csak előkészítették s rostálgatták őket, a húszas évtized még egészen az övék; az együttes, nemzedéki fellépés után ez a magános kijelentések kora. Benjáminjuk: Tóth Árpád egyenesen a háború után röppent át rövid, fényes pályáján. Babits szétrepedt filológus álarca mögött megjelent a szikár próféta, a katolikus Jób. Juhász Gyula visszabújt a pogány magyarságba. Móricz Zsigmond msgírta hiányzó nagy regényünket, a magyar *Háború és Békét*. Felzengtek Krúdy búcsúzó gondokahangjai. Kosztolányi átváltozott szellemi nagykövettünké az ébredő Európában. Csak a vezér s a *nesztor* hiányzott már a sorból: Ady és Ambrus. Ambrus élt ugyan, de teljesen kiégyve; munkáját már a háború előtt elvégezte s a húszas években csak egy epés, megromlott hallású öregúr maradt köztünk. Adyt egy élettani sugallat többi kortársa elé hajszolta; sietne élt-és. sietve alkotott, halála pillanatában mindenkit beárnyékol. De a mű mégis félbemaradt, az óriás közelgő lépte csak az utolsó kötetekben hallatszott igazán; a *Halottak Élén* az én fülemnek korántsem költői végrendelet: abban hallom a teljes kijelentést. Ady adós maradt a húszas éveknek, az; első nemzedék igazi nagy évtizedének. Ha életben marad, az ő szerepe is tovább nőtt és nemesedett volna megnőtt és megnemesedett barátai közt.

Az ifjonti harci kedv és a sok szitok által összesodort írók a férfikor delén szétváltak; a közös hitvallásból és együttes haditervből lassan kivált a külön-külön kihordott nagy mű, amelynek a közösen vívott fiatalkori forradalom csak előhírnöke volt. Legtöbbjünkben már ástott a halál. Görög sors függött felettük, életüket Aischylos fekete képezelete találta ki. Ady és Kaffka majdnem egyszerre pusztult el, Juhász Gyula, Karinthy, Kosztolányi, Osvát, Tóth Árpád már ki van jelölve a kínhalálra, Babits szakadatlanul szenved. A halál egyre morajlik a kivájt testekben; ebben a szakadatlan barlangi morajban dolgoznak az első tanítványok szeme előtt. A legtöbb barátság kihűlt, a fegyvertársi kötelék szétszakadt, de — Kosztolányi hírhedt Ady-cikkét kivéve — lovagiasan kímélik egymást. A század első évtizede volt a nemzedéki korszakuk, a húszas éveket már ki-ki a maga titáni nevével jegyzi.

Egyetlen lázadójuk és önkéntes száműzöttjük volt:

Szabó Dezső. Ő magány helyett ellenzékbe vonult s Móricz kivételével megtagadta a *Nyugat* nemzedéket. Úgy érezte, hogy a sors a magyar küldetést egyformán osztotta szét Ady és közte. Ady szóképző lángelméje távoli villámlásként villogott tovább Szabó Dezső parttalan prózakölteményeiben, Ady titkos ellenszenvei és politikai álmai tovább fejlődtek Szabó Dezső háborúiban. De ez a fejlődés természetesen már Szabó Dezső és nem Ady belső törvényeit követte. Kielezte Ady és Babits gyönyörű vetélkedését, elmérgezte az Ady és Kosztolányi közt lkappangó keserűséget s a három költő arcképét e Halálon-túli ellentét jegyében mintázta meg a fiatalok számára. Ugyanezt tette Ady politikai eszmevilágával. «Fajiság» és «nemzetiség», «mély magyar» és «híg magyar», «népi kultúra» és «polgári kultúra», «keleti magyarság» és «európai magyarság» új magyar ellentétei Szabó Dezsőre mutatnak vissza. Csírájuk Adyban is megvan, anélkül, hogy félbeszakadt későbbi fejlődésüket ismerhetnők. Ady szóképét: az «énekes» *Vazul-t* sejtelmi magjából egész világgéppé növelte s a magyarság eszméjét Koppány oldalára vezette át. Keleti nomád jellemünk s a görög-római műveltség mindig ingadozó g mindig megőrzött egyezményét fölbontva, az igazi magyarságot egy új paraszt mítoszban kereste, amely az összes többi népelemet lekicsinyelte, a parasztságot ellenben az egész Dunatájról s a Balkánról magába fogadta. Ő volt az a látnoki Közelkelet, ahonnan később a fiatal próféták elindultak Athén s Róma ellen.

Pályáját már egy leszámolással kezdte. Föllázadt első szerelme, a vérszegény francia szimbolizmus ellen. Egészséges magyar ösztön dolgozott benne, de fitogtató erő-kultusza is ebből a lázadásból maradt vissza. A sorsdöntő megrázkódás azonban csak a háború végén, az összeomláskor érte, front-mögötti városkákban, büntető állomásokon, az ájult Budapesten. Az elvetélt magyar demokrácia Szabó Dezső hősi stílromantikájában lihegett tovább, a gyászos valóságból az ő harsogó politikai költeményeibe menekült. Ezekben az években csakugyan a magyar irodalom Walt Whitmanje volt. Ady jóslata: a magyar forradalom Szabó Dezső műveiben egy képeletbeli, új pogánykorként támadt föl, amelyben a parasztnak elsöpörték a várost s a mítosz a rációt. Önmagát is egy ázsiai khán romantikus képére formálta át, nem szö-

vetkezett senkivel, egyedül ült törvényt minden fölött, ami *csak* nemzeti volt s nem népi, *csak* városi-polgári s nem paraszti. A nagy lázadókban időről-időre egy magas kultúra alá szorult ősi ösztönvilág szabadul föl. Az európai múlt tele van ilyen vulkánnal; a keresztény alsó papság jó fél-ezer évig ennek a lázadásnak a melegágya. Azt egyházi doktor s a humanista mellett mindig ott áll az eretnek, a magános hitvalló, a tüzzel-vassal tisztító szerzetes. Egy helyett ezer Savonarola pör is lehetett volna a múltban. Szabó Dezsőben ez a lázadó szólal meg magyarul. S nem ő az első a sorban: Szerémi György, Dávid Ferenc, Esze Tamás és ezer más járt előtte. Latin vérenek savonarolái öröksége összefolyt a protestáns indulattal; egy mélyen áramló magyar és európai eretnek hagyomány hajtotta őt a keleti, kismagyar, romantikusan pogánykodó világ felé, mint ahogy egy magasban áramló hagyománnyal érkezett el alkati ellentéte: Babits a keresztény feloldáshoz. Babits és Szabó Dezső a legjobb barátságban is örök ellentétet képviselt volna. Ezt az ellentétet nem is a magyar múlttól, hanem egyenesen az emberiség múltjától örökölték. Az örök Erasmus s az örök Luther nem fér meg egy hitvallásban.

Aki homogén típus, még lehet bonyolult egyéni szellem. Szabó Dezső is az. A francia-magyar szakos tanárban már ott szunnyad a délolasz szerzetes eretnek, a keresztény egységből kivonuló Luther, a szekta felé sodródó protestáns s a nietzschei romantikus új pogány. Magyar paraszt-mitosza német hatás nélkül is a német romantikából felgomolygó népi mítoszhoz hasonlít; húsz évvel a németek előtt megsejtette az asszimiláció és disszimiláció kérdését; az első szót ki is mondta, a második talán ajkán lebegett. Műveltségi alapja teljesen latin, stílusa, gondolkodása latin-ellenes. (Francia mestere: Victor Hugó se túlságosan latin jellem.) Ezek a belső feszültségek a magyar csalódás idején Szabó Dezső személyét hamarosan a műve fölé kapták; az íróból jelkép lett, egy mély lelki válságának átmeneti megoldása, az Európában és demokratikus forradalmában egyaránt keservesen csalódó magyarság bosszúállója az irodalomban, egy képzeletbeli Keletre vonulás Csaba királyfija, egy képzeletbeli veszprémi csata győztes Koppánva, egy képzeletbeli kelyhes mozgalom győztes Húsz Jánosa, egy képzeletbeli

parasztlázadás diadalmas Dózsája s egy képzeletbeli népfelkelés veretlen Esze Tamása. Szabó Dezső jókedvűn vállalta ezeket a szerepeket. Volt hozzá harcikedve, szóbősége, önbizalma.

A húszas évek derekán mégis visszavonult. A harc elült körülötte, a fiatalok látszólag elhagyták. A harmincas évek fordulóján majdnem elfeledett író volt. József Attila, Németh László, Szabó Lőrinc még Babitshoz tartozott, Márai Karinthytól, Kosztolányitól és Krúdytól tanult, Kodolányi Móricz Zsigmondtól, Illyés Babitstól és Füst Milántól. Az új nemzedék egymást nem ismerve is elég zárt csoport; egymáshoz köti őket a tanítványi tisztelet. Még keresik a szerepüket s tudjuk: a szerep a legnagyobb vízváltzó. E nagy vízváltzó előtt megegyeznek a mestereikben.

2.

Huszonöt év a legnagyobb távolság két író közt. Az egyetértés csak egy félszázadnyi korkülönbséggel kezdődik. Apák és fiúk közös vállalkozásában rendszerint egymás ellen fordul a fegyver, az irodalom még az őstermésztől örökölte ezt a törvényt. Az igazi halhatatlanság is azzal kezdődik, hogy az unokák megbocsátanak a nagyapáknak s nem azzal, hogy a fiuk elismerik az apákat.

Az 1880-as Ady nemzedék s az 1900-as új nemzedék szétválását azonban megnehezítette az apák félig-meddig törvénytelen helyzete. Még mind megbélyegzett s kitagadott pártütők voltak, botcsinálta forradalmi örökifúságban éltek. A fiú csak az apák bírói tekintélye ellen lázad fel, az üldözött apát már bajtársnak tekinti. Így történt most is.

Az irodalmi tekintély s hatalom megkövült a hatvanas nemzedékben s a nyolcvanas nemzedék szeretettel, szánalommal sietett a fiatalok elé. Meg akarta őket kímélni a saját sorsától. A fiúk az apák telenyilazott pajzsa mögé álltak. Ma sok felzaklatott képzeletben Babits egy füstölgő, iszonyú Visnuhoz hasonlít. Próbáljanak egyszer visszaemlékezni a húszas évekre, amikor még nem volt Baumgarten-díj a világon. Próbálják csak összerakni első emlékeidet Babitsról, Kosztolányiról, Móriczról.

A függetlenséget békés szétválással elsőnek a vers

vívta ki. A fiúk úgy önállósultak, mint Belgium s Norvégra: az öregebb társország kiengedte őket a kötelékből. A líra az Ady-szirtfokot megkerülve útirányba áramlott. Sem Adynak, sem Babitsnak nem volt igazi költő tanítványa, A költészet csodálatos életmentő ösztönnel visszafordult a népi klasszikusokhoz (Erdélyi, Illyés), a népköltészethez (Erdélyi, József Attila) s az idegen óriásokhoz (Szabó Lőrinc). Lapozzuk fel Berdát, Fodort, Komjáthyt, Sárközit: a két óriás csak elvéve visszhangzik a versükben. Á jósok megbuktak: tíz évvel Ady halála után ismét hatalmas költészet lobbant föl. Nem kellett ugarolni, nem kellett pihenni, mint annakidején Vajda János és Ady közt. / A költészet csöndben önállósult, világszemlélete, élet-érzése, nyelve megváltozott, csak a remek «facture» váltott az apák kézműves tudására. Az irodalmi utak szétváltak, de Babits és Illyés egyenrangú barátsága megmaradt s a zokogó József Attila egy idősebb testvérré borult Kosztolányi sírján. 1905-ben a vers volt a hadüzenet, az új forradalmat harminc év múlva a próza képviselte. Kezdeti közös fegyvertények után itt be is következett a lelki hasadás a két nemzedék közt. Ezt a hasadást azonban az engedékeny apák helyett a fiúknak kellett kieroszakolniuk. Hatalmas természeti törvények dolgoztak a mélyben. Az új nemzedék jobban meg akart szabadulni az elődeitől, mint amennyire a költészetben elérte. Mert a népi líra még nem volt forradalom, csak a forradalom előszele. A forradalom a prózában tört ki. Anélkül, hogy az új nemzedék önmagával meghasonlott volna vagy kettévált volna, egy része megtagadta tegnapi bajtársait, az apákat. Ez a lázadás önkéntelenül visszafordította őket Szabó Dezső elhagyott s félig bedőlt állások felé. Eleinte maguk se sejtették ezt; Szabó Dezsőt csak később ismerték el ősüknek.

Németh László 1932-ben megalapította a «Tanú»-t s 1934-ben a «Válasz»-t. Babitssal kötött egyenrangú barátsága reménytelenül megromlott, 1939-ben az idősebb írotárs örökre elbúcsúzott tőle. Babits és Illyés azonban tovább is jó barát, Németh és Illyés tovább is fegyvertárs, e sorok íróját egyszerre unszolja írásra Babits és Németh. (Egyedül Halász Gábor vette észre rögtön, hogy milyen nagy hasadásról van szó: mindjárt az első szám után csöndesen visszahúzódott

a Választól.) Ezek a tünetek s a Babits—Németh pör jelentéktelen indítóoka arra mutat, hogy a szakadás idején a külső okok fölött személytelen élettani erők dolgoztak Németh Lászlóban. Benne kerestek maguknak nevet s alakot. Jellemző, hogy regényei s drámái előtt első számottevő könyvében a saját szerepét jellemezte. Az *Ember és Szerep* a prózában felújított *Góg és Magóg*: profetikus szerepvállalás, maga-bátorító zsoltár a harc előtt. Németh László átható ószövetségi hangjában, támadó önvédelmeiben, egocentrikus gyötrődéseiben, kihívó puritánizmusában egy új nemzedék tépte el magát a túl szelíd apáktól. Visszatért az irodalomba Szabó Dezső kedvenc hőse: Don Quijote, a harcok gyermeklélek.

Az új nemzedékben háromféle író van. Olyan, aki teljesen kikerülte Szabó Dezső hatását, olyan, aki leküzdötte s olyan, aki leküzdve a stiláris emlékeket önállón felújította azt a magatartást, amelyről a megelőző fejezetben írtam. Ilyen Németh László. Csakhogy Szabó Dezsővel ellentétben őt már nem árnyékolja be Ady, a *költő* hitvalló. A sors választása egyenesen egy prózaíróra esett.

Nem valószínű, hogy túlbecsülöm ezt a szecessziót; megvan a helye irodalomtörténetünkben. Barátság és gyűlölet nélkül írok, pártatlan magányban. Németh László erőszakos kiválása jelkép volt. Ebben az időben tört át igazán az új nemzedék, akár Németh László pártján állt, akár nem. Barát és ellenség helyett egyaránt ő a jelkép. A húszas éveket még az Ady-kortársak jegyezték. A harmadik évtized azonban már a kilencszázás évjárat birtoka. Ezt az új birtokhatárt, ezt a nemzedékváltást Németh László kiválása jelölte meg. Nem tehetett másképp. Ha nem vállalta volna a lutheri szerepet, a sors mást keresett volna rá. Ez a keserű szakadás egyébként az új francia irodalomban is megvan. Az örökké megújuló Gide s a negyvenévesek pőrére: a «Vendredi» vitára célozok, amelyben legnemesebb tanítványai egy másodrendű kérdés: Gide oroszországi könyve miatt örökre elszakadtak tőle. A válasz jobban megviselte őket, mint az örökifjú Proteust.

A birtokból nem volt sok öröm. Az új élet a romok alatt kezdődött. «Rend a romokban»* írta pár év múlva Illyés egyik versköteté fölé. Ezt érezte, erre akart vállalkozni az

új költészet s az új próza. A költészet már nem boldogult volna egyedül, a szörnyű kóhalmazt prózával kellett szét-
rakni. A magyarság talán megint beérte volna egy nagyszerű
halálvizióval, mint Ady idején, de a világ ezúttal rideg szá-
madást követelt tőlünk is, más népektől is. A nemzedékváltás
ugyanis egybeesett a világválsággal. Politikailag is, gazda-
ságilag is akkor omlott össze a versaillesi mű s a falai közé
vakolt nemzetközi bank-kapitalizmus. Ott indult meg a
hegyomlás, ahol politikailag mindig visszautasították Versail-
iest, gazdaságilag ellenben fenéig kihasználták. Az Egyesült
Államokban. A vihar átszáguldott Európába s feldöntötte
a köztársasági Németország vékony díszleteit. A világválság
egyszerre két vezért nyomott ki a népből: Hitlert és Roose-
veltet; mind a kettő óriási emberi és gazdasági erőkon ural-
kodott, mind a kettő «módszer»-ben és nem «rendszer»-ben
gondolkozott. A világnézeti rendszert meg kellett, hogy előzze
a gyors segély: milliókat kellett etetni s felruházni. A férfiak
évek óta otthon főzőcskéztek, dadáskodtak, a nők olcsó
munkába jártak; a munkanélküli segély házi cseléddé sülly-
esztette a férfit a családban. Kiderült, hogy Versailles még
jobban megalázta az emberi munkát, mint a nemzeti kisebb-
ségeket. A nyomába szegődő bank-kapitalizmus deflációt
vetett és munkanélküliséget aratott. Tenni kellett valamit,
a fővárosok felé inséglégiók meneteltek. Rooseveltet és Hitler
kormányzása eleinte alig különbözött egymástól. Vissza-
küldték a férfiakat a kiszáradt völgyekbe s az abbahagyott
utakra. Olyan kevésbé különböztek, hogy egy Roosevel-
tanulmányom után a marxista szellemi ellenőr orromra
koppintottá, hogy végre kifakadt belőlem a hitlerista!
(Vagy fasiszta: már nem emlékszem a szóra.) Az emberek
közös előjelt képzeltek a két teljhatalom elé.

Ez a világválság a «gazdasági Versailles* magyar csücs-
két is leszakította; már nem takargatták nemzetközi köl-
csönök a didergő magyart. A beomló gazdasági rendszer alól
kibukkant a meztelen nép, határon innen és határon túl.
Ügy látszott, hogy a fiatal íróknak bőségesen kijut a társa-
dalmi munkából. Egy régebbi könyvemet lapozva látom, hogy
akkor hittem is ebben a vállvetett munkában és baráti
szereposztásban: Márai, Illyés és Veres Péter nevét együtt
említem. Ügy látszott, hogy akik a nagyvilág útjáról tér-

nek vissza, kiábrándult, korai bölcseséggel megpróbálják Összeegyeztetni a magyarságot azzal az örök, igazi Európával, amelyhez sohasem ért föl a genfi dzsungel-zsivaj. Azok pedig, akik már a Bethlen korszakban a fürdőkölcsönökön, öntözési terveken, falumozgalmakon, Alföld-kultuszon és kisgazdapárton keresztül lefűrták magukat a szegény népig, beszámolnak erről a földalatti hazai utazásról. De alulról is fűrták magukat írók fölfelé. Erdei Ferenc, Kovács Imre, Veres Péter valahol az alagút közepén találkozott a szegedi fiatalokkal, Féja Gézával, Szabó Zoltánnal. Arról volt szó, hogy az 1920-as kéreg alól felszabadul a magyar demokrácia. 1918 a kommün tragikomédiájához, az 1920-as ellenforradalom a neo-barokk társadalomhoz vezetett. Ügy látszott, hogy most végre maga a magyar nép is megszólal, először az írók ajkán. Mert a világválság nagy pusztulások és nagy lehetőségek pillanata volt. Rend kellett a romokban, a magyar nép rendje. Tudjuk, hogy nem hiányoztak hozzá az írók. Jobb szó híján falukutatóknak keresztelték el őket. Magukat később márciusi frontnak, népi frontnak, népi íróknak is hívták. Ma leginkább ezt a szót használják.

3.

A népi front vagy márciusi front 1935-ben jelent meg az ország színe előtt s 1941-ben már emlékirói voltak. Ezek majdnem egyöntetűn 1938-tól számítják a hanyatlást. Noha Kodolányi és Nagy Lajos szépirodalmi, Féja közírói és a szegedi fiatalok tudományos előkészítése jóval korábban kezdődött, a tulajdonképpeni mozgalom csak négy-öt évig tartott. A *Puszták Népe* volt az első műfaji határkő s egyben a fölülmúlhatatlan példa. Ezt a könyvet Illyés 1934 óta írta s 1936-ban adta ki. Az irodalmi áttöréshez különböző származású, műveltségű s felfogású írók csatlakoztak, az idősebbek közül ott van Erdélyi, Féja, Illyés, Kerék, Kodolányi, Sárközi, Szabó Pál, Tamási, Zilahy, a fiatalabbakból Darvas, Erdei, Erdős Jenő, Kovács Imre, Ortutay, Szabó Zoltán. A forgószelemben nem nagyon nézhették, hogy ki ki mellett áll. Régi haragokat, régi féltékenységet nyomott el a harci hév. Ahhoz képest, hogy a századeleji kivándorlás, a kárpátaljai éhínség s a kubikos szegénység évtizedek alatt

is csak egy-két sikolyt szorított ki az irodalomból, az új népi irány valósággal végigsöpört az országon. A vidéki városok, különösen az Alföldön, kézről-kézre adták az írókat; 1848-as hangulat remegett a levegőben. Ki lesz az új Kossuth, aki végigszágul az Alföldön? Hosszú hallgatás után egyszerre rajzoltak ki a bomló parasztság szemtanúi, mintha a türelmes falu erre a döntő pillanatra tartogatta volna őket. A város már nem tudta sem elnémitani, sem elkápráztatni a falusi elszármazókat; nem volt többet olyan biztos a dolgában, mint a félakkora millenniumi Budapest. Szorongó, Önvádoló érzéssel menekült önmagától s úgy látsozott, mintha ő várna legjobban egy fegyvertelen szellemi parasztforradalomra. A lelki üdvét kereste benne. Az írókat egyetlen óra híressé tette ebben az időben s egy láthatatlan országos hullám egy pillanatra még a Nemzeti Múzeum lépcsőjére is fölemelte őket. 1937 március 15-én Petőfi helyén állottak. Ügy látszott, hogy 1918 bűneit mégis ki lehet engesztelni: végre megszületik az igazi magyar demokrácia. S néhány év múlva mégis a pesszimista történetét írták. Az új márciusi forradalom csak egy új Boulanger mozgalomig jutott. Mi történt közben? A kérdést nemrég Kovács Imre vizsgálta meg, széles körültekintéssel, de helyenként nagyon elfogultan.

Mindenekelőtt az történt, hogy az írók az első diadalok után szétnéztek egymás közt. Észrevették, hogy nagyon vegyes társaságba kerültek. A közös ügy lazább kapocs, mint a közös ízlés vagy az egyforma alkat. A negyvennyolcas márciusban is csak két ember tartott igazán össze: Petőfi s Arany. De nekik a közös ügyön kívül egy közös titkuk is volt, a költészet. A mozgalomban túltengett a politika s az irodalmi érzékenységet most már politikai hiúság is fütötte, különösen azokban, akik hosszú, érdemtelen, megalázó nyomor és üldözés után egyszerre országos szerephez és hírhez jutottak. Hiányzott belőlük a lassú emelkedéssel szerzett keserű bölcsesség és sztoikus lenézés. Mérlegelni kezdték egymás múltját. Keserves volt az a legtöbbnél. De a nagyobb szó jogát most pontosan a nagyobb nyomorhoz s az alacsonyabb származáshoz akarták mérni. Az első áruló a féltékenység volt köztük.

A másik okról sehol sem olvastam idáig. Az írók el-

végezték a feladatukat, a folytatás már nem volt az ő dolguk. Nagy tévedés azt hinni, hogy az író egészen a jövő felé fordul. Ellenkezőleg. A legtöbb író azzal szolgál a jövőnek, hogy egy befejezett történelmi rendet összefoglalón, végértévesen ábrázol, a művészet karján átadja a történelemnek s ezzel ellenállhatatlanul fölkelti a vágyat az új rend után. Maradjunk a legnagyobb példánál, a franciánál. Villon az *északi* középkor vége felé szedi fel az útszélről a középkori vágáns költészetet, Saint-Simon herceg a főurak bukása után ábrázolja a hűbéres Franciaországot, Proust és Roger Martin du Gard a haldokló individuális polgári társadalom epikusai. Még Voltaire is akkor a legnagyobb, amikor történész s nem amikor alkotmányokat tervez. Az író éppen annyira elavult kortárs, mint amennyire úttörő forradalmár s ugyanaz a mű mutatja mind a kettőnek. A magyar írók néhány év alatt a «pógár» paraszttól a tanyai cselédig, Vas megyétől Csízig tájilag is, társadalmilag is megmutatták a parasztságot. S az irodalom ősi törvénye szerint ők is majdnem «végszó»-ra érkeztek. A parasztkultúra bomlik, a paraszt-társadalom óriási örvényekben oldódik szét, különösen az Alföldön. Külföldön is így van, a szaporodó parasztregevényekben a mitikus paraszti kultúra, az ősi hiedelemvilág s a gépi civilizáció viaskodik egymással. Ezt a megváltozó parasztságot ábrázolták az írók a történelmi befejezés előtt. A folytatáshoz már egy nagy parlamenti parasztpárt vagy egy országos parasztmozgalom kellett volna. Mind a kettő hiányzott. De abban már csak Kovács Imrét és Veres Pétert tudtam volna elképzelni. A többi sokkal inkább író, mint politikus.

A mozgalom felbomlásának volt egy harmadik oka is. Sokat megfélemlített az államhatalom. A társadalom eleinte lelkendezve zsi bongott körülöttük. A rendőri kötelességérzet azonban nem ismert tréfát s az írók egyrésze büöség elé került. S a tetszeszaj a Markó-utca hírére egyszerre elült. Síri csönd támadt az írók körül, néhányan ekkor ismerték meg a szelíd szegénység helyett a harapós nyomóit. A paraszttivadékok kétségtelenül jobban bírták, mint a városiak. Megtanulhatták, hogy Budapestben s a polgári társadalomban már nincs önvédelmi erő, de az államhatalomban még van. Mi elől védekezett ez a hatalom, amely rég

felszabadult a társadalmi osztályok alól s a legkülönfélébb származású emberek rejtélyes együttérzéséből alakult újjá? Ezek az írók irtóztak a vértől s reform helyett véletlenül se igen csúszott forradalom a tolluk alá. Annál nagyobb lehetett a megdöbbenésük, hogy vértelen vágyaikra is lesújt egy láthatatlan kéz.

De ha pörbefogások helyett az egész országot megkapták volna kísérleti botanikus kertnek, akkor is elakadnak az első kapavágásoknál. Elakasztotta volna őket a történelem. A föld megindult, Magyarország körül gyűrűzni kezdett a második világháború. Az íróból lett miniszter se tehetett volna egyebet, mint amit az igazi miniszterek tettek: elrendelte volna a mozgósítást. Ez volt a bomlás negyedik oka. A legerősebb.

A falukutatókat (használjuk egyszer ezt a nevet is) szétszórták a személyi villongások, a pörök s az új világháború. A személyi villongásba a politikai féltékenység fecskendezte az igazi mérget, a pörök visszariasztották a gyáva olvasót, a második világháború félbeszakította a vajúdó, új reformokat. A mozgalomból csak az egyéni hírnév maradt fenn. De a népi írókat sokkal nagyobb és nemesebb szándék vezette, semhogy ezzel a hírnévvvel beérték volna. A paraszt próféták és az új reformerek közösen kitervelt vértelen mozgalmából, a népi újjászületésből egy hirtelen felvonásvéggegel irodalomtörténeti emlék lett.

Elérte őket a politizáló írók végzete, amely Cicerótól Lamartineig és Giraudouxig mindig a sarkukban járt. Az alantasabb szakember s a megmozduló történelem elsőnek rajtuk taposott keresztül. De a közös emberi végzetben ők egy külön magyar végzetet is éreztek; politikai meddőségükben a meddő magyar messianizmus fájtt legjobban. Ez az a pillanat, mikor a népi mozgalom visszafordul a szűkebb irodalomba, akárcsak Szabó Dezső fellépésekor. Most egy egész csoport kerül Szabó Dezső lelkiállapotába. S a vértelen parasztforradalom visszaszorulva az irodalomba, véres parasztlázadássá változik át.

A nagy változás földrengésmérője ismét Németh László. Akkor már rég nem tartozott a márciusi fronthoz. Érzékeny idegzete, finom hallása, egocentrikus látomásai eszmék és pártok közé állították. Minden kötést fölbont, minden tanítványt eltaszít, Dávid Ferencként mind radikálisabb tiltá-

kozásba menekül, ő fejezi ki legjobban az ellentmondásokban vergődő kort; ezért is tartom regényei s igen jó drámái ellenére valamennyiünk közül a legkorszerűbb esszéírónak. Könyve, a *Kisebbségben* (1939) már átlépte a Szabó Dezső-féle vonalat is s a népi revíziót kiterjesztette az utolsó két évszázad irodalmára. (Féjának is volt erre hajlandósága, de nem jutott döntésig.) Először fordult elő, hogy a magyar irodalmat a balsors, a kitagadottság s a korabeli sikertelenség alapján mérték fel. Mekkora csalódás szánthatott végig az írókon, ha közös kifejezőjük ilyen komor, önkínzó és igazságtalan mérlegre vetette az egész magyar multat! De Németh nem állt meg itt. Mivel az új csalódásban az alsó nép ügye látszott elmerülni, ösztönszerű keserűséggel a multat a népi-faji hovatartozás szerint is felbontotta mély és híg magyarokra. Az irodalmi balsors s a társadalmi származás királyvizében aztán megváltozott és összezsugorodott a magyar irodalom. A népi írók egy része azonban úgy érezte, hogy a kívülálló Németh László ezzel az ítélettel pontosan kifejezi egész keserűségüket. Kéretlen tanítványban nem is volt hiány. Németh László ítéleteit nyilvánvalón nagy lelki tusák előzték meg, mindegyik pörben magát is megpörkölte. Ki mondaná, hogy Torquemada könnyen ítél? De a fűrge kis szerzetesek már könnyű lélekkel futottak szét az égő rőzsékkal. Ugyanekkor a felbomló népi fronton belül is megindult a szomorú testvérharc. Ekkor lett igazán az író az író farkasa. Mikor a gyanútlan erdélyi író egyszer feljött Pestre s szétnézett márciusi fegyvertásai közt, csupa üldözött talált a helyükön. S minden üldözött egy személyben üldözött is volt vagy annak képzelte magát.

4.

Németh László könyve nem maradt szó nélkül. Egy irodalmi mozgalom csalódását jelképezte, nagyon mélyről fakadó, keserves sóhaj volt, méltatlan is lett volna, ha szó nélkül marad. Hatása alatt a magyar irodalom sora sok ember szemében erősen megritkult. A felülvizsgálat Bessenyeinél kezdődött. Csokonai, Fazekas, Berzsenyi, Vörösmarty, Kemény, Madách, Arany, Vajda, Ady és Szabó Dezső megerősödött helyével szemben a régiek közül mindjárt elsőnek

Kazinczy és Kölcsey emléke ingott meg. Az analógia csalóka visszfényében ugyanis Kazinczy Babitsra hasonlított, már pedig a népi irány egész kismagyar keserősége és csalódása még a nagyműveltségű Németh Lászlóban is az európai magyarság megtestesítőjére: Babitsra zúdult. A talpazatok körül megforgatott szobrok túlsó felén ismerős arcok bukkantak föl: Kazinczyén Babits, Kölcseyén egy komikus háromorrú Illyés—Márai—Cs. Szabó összenövés; a Berzsenyi és Csokonai szobor másik felén a népi írók arca jelent meg.

A mély magyarok sorát később megtoldották Bartókkal és Kodállal. Aztán odasodródott még néhány kortársunk, akikre Németh László nyilván álmában sem gondolt. A pótlás ezzel kész is volt. Még Vajda Péterről is elfeledkeztek, a szerencsétlen, lángeszű jobbágyfiúról. Kimaradt Liszt, akit Bartók áhítattal emleget a mesterének, kimaradt Székely Bertalan, Kalotaszeg igazi fölfedezője, Szinyei, aki elsőnek látott magyar szemmel magyar tájat, kimaradtak a nagy mesegyűjtők: Erdélyi, Kriza, Arany László. (A dúlt életű, félreértett Kálmány Lajos már helyet kapott.) De minek folytassam? Németh Lászlónak már semmi köze se volt ezekhez a listákhoz; Dávid Ferenc-i heve tovább űzte a kezdeti katolicizmustól (Babitstól) azon a pályán, amely talán a szombatosságnál, talán a legkeményebb katolicizmusnál pihen meg. (Természetesen mind a két szó szellemalkati s nem vallási értelmében.)

Közben Féja kegyetlen búcsúztatója számúzta Kosztolányit a magyar halhatatlanok közül. Juhász Gyulát elkerítették a «nyugatos» Babitstól és Kosztolányitól, feledve, hogy egyikről a kereszténység, másikról a testi szenvedés éppen úgy leolvastotta az öncélú esztétikát, mint a tiszaparti remetéről, aki hármuk közül formailag még leginkább megmaradt «nyugatos» költőnek s az ősi magyar versformák helyett félféken ragaszkodott a szonetthez. A felülvizsgálat az első *Nyugat* nemzedék közepébe hasított. Ady, Móricz, Szabó Dezső és Juhász Gyula az egyik oldalra csapódott, mindenki más, elsősorban Babits és Kosztolányi, a másikra. Ez az a pillanat, amikor a mélység felé szédülő romantika megtagadja a mélység megfélemezőit. Goethe és Schiller nem mindenkinek példa. Csak e szakadás óta beszélhetünk komolyan «kettészakadt magyar irodalombról.

Ezt a szakadást egy «emigráns közérzet» váltotta ki a népi írókból. Az osztályharc a maga természetes területéről beszorult az irodalomba, sőt az irodalomtörténetbe; az ütés, ami a nagybeteg Babitsot s a halott Kosztolányit érte, társadalmi hatalmasságoknak volt szánva. Háború van, az író nem politizálhat. Csakhogy a népi írók a márciusi mozgalom idején túlságosan megszokták a politikát, reformpolitika helyett tehát csinálnak irodalompolitikát. De itt már sokkal kevésbé mérsékeltek. A világháború száműzte őket az elnémult belpolitikából, a mozgalom felbomlott, de az írók nemsokára ismét találkoztak az irodalomban: testvérharcban a szerepek és belső árulások körül, egyetértésben a város s a szélesebb műveltség ellen. Az ország területi helyreállításával egyidőben megcsönkul a magyar irodalom: a mozdulatlan parasztsorsért a népi írók szemében az európai műveltség, a művelt író tartozik fizetni. Ítélnék, számúznak s aztán a területileg megnagyobbodott nemzet elől az irodalom bujdosó jobbágyaiként elrejtőznek az alsó népben.

Azt hiszem, minden jóhiszemű ember érti, hogy egy kicsit sem vádolok. Tragikus emberi sorsokról, a magyar nép ügyvédjeiről írok. Honfitársaimról írok, akik nem lelik honjukat a hazában s tehetetlen haragjukban lángelméket száműznek a halhatatlanságból. A népi mozgalom a politikában csak reformálni akart, az irodalomban azonban nekikeseredett parasztlázadással áll bosszút a politikán. A vészbíróság lelki száműzöttekből áll; a félbenmaradt márciusért az európai műveltséget húzzák karóba. Mászt nem is igen húzhatnak. A szovjet mindenesetre irgalmasabb volt a nagyjaihoz. Puskin a nyugatos udvaronc és Lermontov a nyugatos lovastiszt százhatvan millió ember pajzsán emelkedett a magasba. Érthető is, hogy pajzsra emelték. Ott a birtokon belüli nép az egész múltat meg akarta szerezni magának s inkább átmagyarázott, csakhogy átvehessen minél több nagy szellemet, semmint kitagadott. Oroszországban Lehár-opereteket játszanak * s nálunk Kosztolányi túl könnyű!

«Félrecsúszott forradalmár, tehát irodalmán) írja magáról Veres Péter. Ez az önarckép más népi írókra is ráillik s egyszerűen megmagyarázza osztrakista politikájukat. A cse-

* Ezt még az orosz semlegesség idején írtam.

lekvés után sóvárogva írnak, tett híján írnak s ezt a társadalmi sérelmet azokon kéri számon, akik a kezük ügyébe esnek. író társaikon. Azokon, akiket nem éreznek eléggé a nép fiainak. Nem is tehetnek másképp: ma már csak az irodalom belügyeiben van korlátlan sajtószabadság. Magyarországon szerencsére nem volt polgárháború, mint Spanyolországban, idáig kimaradt a világháborúból s nincs kimondott fasiszta rendszere, következésképpen a «jobboldal» és «baloldal» elég sok színben játszik. A társadalmi feszültségek nincsenek feloldva se háború, se diktatúra, se reform által. Nem vagyunk legyengült, kivérzett ország. A feszültségek, ellentmondások, a színeváltozó jelszók, a magyar élet összes ellentmondásai tehát egyelőre kizárólag irodalmi harcokban csapódnak le. S ha ezek legalább lovagi párbajok lennének! De az írók véstörvényiséket ülnek egymás fölött.

5.

A szavak súlyosak, a sebek könnyűek. Szeretném, ha mindenütt hamar begyógyulnának. Vannak írók, akik mindennap megsértve ébrednek s író társaik vérében szépülnek. Nem irigyelem a lelkiállapotukat. Nem is velük beszélgetek most írás közben. Szeretni könnyebb s jobb. Adjunk még egyszer számot a népi írók érdemeiről, hogy aztán a többiek érdeméről szólhassunk. Érdem álljon érdem mellé, így többre jutunk.

Féja, Kodolányi, Nagy Lajos s a szegedi fiatalok előkészítése után Erdélyi, Illyés, József Attila költői példáján buzdulva a népi írók átvizsgálták a legnagyobb társadalmi réteget, amely szinte a teljes magyarsággal azonos. Nincs még egy irodalom Európában, amely a hatalmasoktól és gazdagoktól ennyire átpártolt volna a szegényekhez és megalázottakhoz. Megmutatták, hogy a középosztály lecsúszott a törzsökös népi alapról s ezzel kimaradt Európa polgári fejlődéséből (Féja), hogy a rossz birtokeloszlás élettanilag is megtámadja a népet (Illyés, Kodolányi), hogy a paraszti életforma bomlik az Alföldön s új életforma híján lelkileg is alámerül (Kovács Imre, Veres Péter), hogy maga a parasztság is társadalmi osztályokból áll (Erdei, Kovács Imre, Ortutay), hogy a civilizáció állóvizéből helyenként kiemelkedő

paraszt-kultúra magasabb, mint a nagyvárosi «szellem» (Illyés, Ortutay), hogy a fegyvertelen erkölcsi ellenállás még a szent-istváni gondolatnál is erősebb (Tamási Áron) s hogy a magyar író leghatékonyabb megtestesülése a protestáns prédikátor, ő az nekünk, ami a franciának az írástudó, az angolnak az irodalmár lelkész, az olasznak az udvari humanista. Belül Európát éli, de sorsát egy faluba helyezi. Folyton Európából érkezik s szüntelenül a nép közt munkál. Ilyen volt a korán elhunyt erdélyi Balázs Ferenc, ilyen ma is Fülep Lajos. Sokáig ezen a metszőponton állt Németh László — (a«Tanu»-t európai tájékozódásnak szánta s a «Válasz»-t a népi írók rendelkezésére bocsátotta); — ez vonzotta őt Debrecenhez, a hajdani prédikátor fellegvárhoz.

A magyar azonban nemcsak nép, de nemzet is s az ország nemcsak az alföldi néptartályból áll, hanem kiterjedt peremvidékből is. És ott az idegenajkúak beárnyékolják a magyart. Olyan időket élünk, amikor minden erőnket a nép élettani megerősödésére kellene fordítanunk. (Nem tesszük, vagy nem eléggé tesszük s ebben igazuk van a népi íróknak.) De szellemileg nem bújhatunk vissza Tarpára s Szoboszlóra. Hány Istók a Fertő-tóban s Esze Tamás a nádban túléli a császáriakat, de Hány Istókot s Esze Tamást is csak Európa felől lehet egészen fölszabadítani. A veszély s a szabadulás egyaránt mindig Európából jön. A népi mozgalom azonban hovatovább szellemileg is bezárkózik egy tiszaháti kismagyar világba, amely se nem nyugati-polgári, se nem keleti-nomád, hanem csak dunatáji: «kelet-középeurópai». Magyarok helyett ne legyünk elkeseredésünkben dunai parasztlakók. Hagyjuk ezt a román fáklyaevőkre és éjféli táltosokra. Nem is lehetünk: nem engedi az ország, amelyet más népekkel együtt lakunk.

Nemrég fent járt Pesten egy erdélyi író, Szabó Dezső megcsontosodott katonája. Alkata, vérmérséklete a népi irányhoz köti. Néhány napos körületek után elpanaszolta nekem, hogy a hivatalok s az írók egyaránt készületlenek a nemzetiségi kérdésben. Az országnagyobbodásnak alig van lecsapódása az irodalomban. A hivatalos vezetőket elzsongítja a szentistváni szólam s a Joó Tibor-féle nomád birodalmi gondolat, az írók javát leköti a parasztválság s a magyarországi földkérdés. Erdélyi s József Attila verseiben, Féja s Németh írásaiban fölmerül ugyan egy ködös keleteurópai

szövetség, a marxisták pedig egy dunatáji paraszt- és munkás-föderációval rázzák le magukról a gondot s gyorsan visszafordulnak igazi szívügyükhöz, alföldi gondjaikhoz. Szörnyű meglepetést tartogatna az íróknak ez a szövetség. A nemzetiségek nem kérnek Joó Tibor daliás magyar birodalmából, a magyar nép viszont nem találná helyét és hivatását a dunatáji parasztszövetségben. Lehet, hogy az első lelkesedés hevében valamelyik költőnk kikiáltaná az összes dunai népek költőfejedelmévé, de a nagy ölelkezés és költőválasztás után a népek harca hamarosan széttörné ezt a paraszttestvériséget és új huszita hitvallást. A magyarság az ősi elleneséges ösztönök közt az ukrán nép sorsára jutna. Nem lehet évszázadok emlékeit egy föderációs jelszóval betemetni. Én erdélyi vagyok, tudom, mit beszélek. Éppen ettől a szellemi légritkulástól döbbsent meg az erdélyi látogató. Erdélyt megtartotta a magyarságnak a mosolyogva vérző székely, kalotaszegi és marosmenti néptömb, de szellemileg csak egy osztályfölötti eszme ölelheti vissza. A hódító megtört a nép, a papok s a tanárok csöndes ellenállásán. De ez még nem Erdély vagy legalább is nem a teljes Erdély. Erdély egy eszme, amely egyformán átizzik a fejedelmi leszármazotton s a körösfői lányokon.

6.

A magyar élet óriási ellentéteket egyesített a múltban. Szinte minden döntő hajlamunknak van egy vetélytársa, minden kijelentésre van egy tagadásunk, minden nyugati őrjárónkra esik egy keleti visszavándorlónk. A szellem világában sem múlik el semmi nyomtalanul; a legkisebb igazság is újjáteremti időnként a maga hitvallóit és vértanúit. Bármelyik pillanatban fölújulhat bármelyik szellemi pörünk s a peres felek az első szemvillanásra fölismerik egymást. Pogányság, latinság, katolicizmus, huszizmus, protestantizmus szívódott fel a magyarságba, amelyet a vére is szétválaszt mosolygókra (talán ezek a finnugorok?) és konok mormogókra (talán ezek a turkok?) Janus Pannonius a husziták kortársa s Oláh Miklós mellett ott áll Szerémi György. Túl könnyen megfeledezzünk ezekről az ellentétekről. S miért is hiányozna az irodalomból az a vég-

telén belső vita, amely politikai nemzetünket a Duna-völgyi «szégyenkalodában» a szláv tömegek fölé emelte? így van ez más országokban s más irodalmakban is; minden nagy irodalomban. A párbaj szabályait azonban mindegyik betartja. Nem tudok róla például, hogy John Steinbeck, a földönfutó farmerek epikusa kiparancsolta volna az amerikai irodalomból Thornton Wildert, amiért perui táncosnőkről s római bíborosokról ír. S Aragon, a kommunista, mindvégig íróársának tekintette Maurrast, a mérges rojalistát.

Az új magyar irodalom Ady és Babits hatása alatt csakugyan két irányra vált ketté. Szabó Dezső éles ösztönre vall, hogy ezt a szétválást még csirájában észrevette. Hamarabb tudott a kétféle hatásról, mint maga az új nemzedék. De az irodalmi kettészakadás lehet barátságos is. Ady és Babits még jó bajtárs volt s az volt Móricz is. Azok lettek volna a háború után is? Sohase fogjuk megtudni. A hasadás közé mindenesetre Szabó Dezső hintett gyanút és haragot az utódok lelkében.

Átvesszem Szabó Dezső elnevezéseit, de lekicsinylő mellékíz nélkül. Ezzel is igazolni akarom, hogy a szembeállítás csak személyes indulatokból fakadt; itt valójában a mellérendelés volna az igazság. Irodalmunk Ady-oldalát *népn*-nek, Babits-oldalát *«nemzeti»-nek* nevezem. Németh László az előbbit mély magyar, Veres Péter közösségi irodalomnak is hívja, az utóbbit legtöbbször polgári, urbánus, tanult irodalomnak emlegetik. Idáig minden rendjén volna s csak azt mutatná, hogy sem múltunk, sem a nagy irodalmak előtt nem vallunk szégyent: most is nagy ellentéteket egyeztetünk. A baj ott kezdődik — s ez a szomorúság nyomta kezembe a ceruzát — hogy egy sereg népi író az áldatlan testvérharcon felül az urbanizmust, írásművészetet, európai műveltséget gyanakodva, lekicsinylőn, sőt megbélyegzőn emlegeti. Ez az a pillanat, amikor a magyarban a kuruc átváltozik fölgerjedt jobbággyá. A tüzes koronát azonban nem a földesurak fejébe szorítja, hanem a nemzeti műveltségébe. A *népi* műveltség a parasztság kétezer éves hagyatéka, a *nemzeti* műveltség a népi műveltségen átszűrt európaiság s történelmi okok miatt elsősorban a nemesség és néhány szerencsés város hagyatéka. A Kölcsey szövegére írt Kodály

zenében ez a két műveltség ölelkezik. De a természetes megoldás ebben az esetben is Petőfi. Kortársaink közül leginkább Illyésben egyezett ki a két műveltség. Olyan gazdagok vagyunk, hogy irodalmunk két szárnya Erdélyitől és Sinkától Márai Sándorig, Hunyady Sándorig, sőt Szentkúty Miklósig ér.

Most értem oda, hogy népi irodalmunk után e másik irodalom: a Babits-oldal érdemeire emlékeztessenek. Az elmúlt húsz évben nemcsak a népi íróknak volt dolguk. Ők felmutattak egy elvesző zárt kultúrát s egy ismeretlen népet, amelyet vérszerint ez a föld elsősorban megillet. Jól van, nevezük ezt közösségi munkának. De ugyanakkor egy gonosz Európában is helyt kellett állnunk, szellemünkkel kellett megszégyenítenünk a trianoni gyalázatot s a csonka határok fölött őrizni kellett az érintetlen hazát. Itthon is, odakinn is volt elég dolog. Ez is «közösségi munka» volt a maga módján; egyenként, magánosan s mégis rejtélyesen összetanulva csinálták.

A sebezhetetlen haza képét Babits költészete s Márai szimbolikus regénye: *A Féltekenyek* őrizte meg ebben az időben. S talán a magam írásait se kell szégyelnem. Veres Péter Hajdúsága és Tamási Áron Székelyföldje közt Babits nemes hazafisága az igazi kapocs. A népi írók egy parasztszocialista szövetségben bíznak, én a Babits-féle kapcsolatot erősebbnek tartom. *A Féltekenyek* pedig nem «polgári regény» (így is tiszteletet érdemelne), hanem csöndes honvisszaszerzés, nemzeti mű.

Ennek az európai belmisszióknak volt egy külföldi vetülete is. Mindaddig, amíg Európa nem változik át nagy parasztállammá — (s vajjon átváltozik-e egyáltalában?) — teljes történelmi és tudományos mezünkben kell a világ elé lépünk. Széchenyi attól irtózott legjobban, hogy Európa indiánjai: exotikum, néger falu legyünk. Amíg külföldön a magyarban nem parasztok nézik a parasztot, hanem tanult emberek a tanult embert, Széchenyi a síron túl is retteget értünk. Ebben a tudatban utazott versenyt a halállal legnagyobb írói követünk: Kosztolányi. Nem akarunk megállni többé a világ előtt? Amerikától az erdélyi szászokig körlevélben tiltjuk be Kosztolányi lefordított verseit? Megtiltjuk Valérynek és Thomas Mannak, hogy emlékezzenek rá?

A visszafojtott s magábakeseredett osztályharc ide-oda csapkod a magyar irodalomban. Éri a testvéreit holmi képzelt árulásért s éri a többieket, mert polgárok s mert állítólag kedvtelő műgonddal írnak. De a műgond éppen annyira paraszti, mint polgári erény. S az ősi bútorok és szerszámok arra vallanak, hogy nem lehet eléggé megbecsülni ezt a polgári erényt.

A harag rossz és meddő tanácsadó. Főleg, mikor azt sítja, hogy irodalmunk Babits-oldalán vagy ha tetszik: urbánus szárnyán *polgári* írók állnak. S a polgáron természetesen körutat ért. A magyar íróknak van polgári erényük, de nincs polgári szemléletük. Hiába írta magáról Márai: keresztény, magyar, európai és *polgár* vagyok. Polgári író nincs Magyarországon, ehhez hiányzik a zárt magyar polgári életforma. A német irodalomban sincs igazi polgári író, még Goethe sem volt igazán az. Márai fiatal korában világpolgár és anarchista volt (— valljuk be: ez volt a legpezsgőbb korszaka —), de *A Féltékenyekben* már egy nemzeti művet alkotott. S irodalmunk «nagypolgáráról» egy szép napon az is kiderült, hogy a lelke együtt kóborol a magyar irodalom csodálatos futóbetyárjával, Krúdyval.

Ha elhagyjuk Szabó Dezső lekicsinylő mellékgondolatát, a *népi* s a *nemzeti* a legjobb megkülönböztetés irodalmunk két oldala közt. Nemzeti a jó szó s nem polgári vagy urbánus. Ebben aztán nincs semmi él, a népi mellett egy másfajta kötelességet jelent, amelyet párhuzamosan vagy akár egyesítve is teljesíthetünk. A harmincas évek elején egyszer már bíztam is ebben. És azt hiszem, sem Illyésnek, sem Tamási Áronnak nem kellene ezt bővebben magyarázni.

Leírtam azt a két nevet, amelyből a béke kihajthat. A lelkek békéje. Mert megérintette őket a kegyelem, a kiapadhatatlan költészet.

Szeretem és becsülöm Veres Pétert. Erős lélek, Bocskai kedves öreg hadnagya lehetett volna. De székely vidámságom mindig visszahőkölt konok hajdú szomorúságától, amelyet a marxizmus száraz heve is kiperzsel. Daltalan vidékről való; még a versnek is nehezen bocsátott meg. Ha egyszer az ország a Veres Pétereké lenne, nem hiszem, hogy egészen Veres Péterhez hasonlítana. Meglágyítaná a palóc s a dunán-

túli magyar, felpezsdítené a székely. S az elsüllyedt nemesi vonások is kitörnének belőle.

Illyés, «a mosolygó forradalmár* s Tamási türelmes szamaras apostola a márciusi front, a népi mozgalom igazi megmentői. Költészetük az irodalmpolitika fölött lebegve tovább folytatja a parasztlélek csöndes hódítását, amelybe a kiégett társadalmi rendszer beleomlik. Az író végső feladata ugyanaz, ami a szenteké: fölszítja az emberekben a vágyat egy jobb élet után. Ezt a jobb és emberségesebb életet mindkettőjük művében az a parasztkultúra képviseli, amely sok dunántúli folton s majdnem az egész erdélyi közösségben érintetlenül fennmaradt. Ez a legnagyobb írói tett, a többi a politikusok dolga. S a titkuk is egy: született költők.

Nem véletlen, hogy egyikük se volt bizalmatlan ahhoz a másik oldalhoz, amelyet feladata szerint egyforma joggal európainak is, nemzetinek is nevezhetünk. (*Párhuzamosan a kelet-középeurópaival, kismagyarral, népivel.*) Illyés az elsők közt nyújtott kezét a hazatérő Maráinak. S emlékszem, Tamási távoli bolyongásaim alatt is megbízott bennem, tudván, hogy az erdélyi ember folyton Európán keresztül tér haza. Legalább is van egy ilyen fajta erdélyi. Nem méricskél «polgári» vagy «népi» mértékkel, jobban megbízott erdélyi szemmértékében. Tudta, hogy az «öt erdélyi bujdosó* irányít engem s a székely balladáktól tanultam magyarul.

7.

Minden jó írónak van utódja, még a kicsiknek is. Minden becsületes szándék újraszületik, még a sikertelen is. Írókat el lehet némítani, típusokat nem. A mai magyar irodalom is a legkülönbözőbb ivadékokból gyűlt össze.

Csokonai utódját például hiába keressük a népi költők közt. Tóth Árpádon keresztül Szabó Lőrinc az igazi leszármazottja. Lám róla, a legnagyobbak egyikéről még nem is szóltunk. Kosztolányi tovább él Illyésben és Máraiban, aki ezt az örökséget Karinthyhoz és Krúdyhoz köti. A hitvitázók Adyban, Szabó Dezsőben és Németh Lászlóban ébredtek föl: ők hárman az utolsó félszázad igazi protestáns írói. (A szónak nem pietista-anglikán, hanem harcos, skót, dis-

senter értelmében.) Veres Péter egy nagyobb tehetségű, nagyobb hivatású s nagyobb hatású Tánicsics. (Gondoljunk Tánicsics ismeretlen jobbágyrajzaira!) József Attila az ősi népköltészetet formálta át proletár költészetté. Az irodalmi Deák-páit hálátlan szerepét úgylátszik én vállalom. Bár minden íróban csak Arany és Petőfi újulna meg! S az ő barátságuk.

Ez a bőség boldoggá tehetne. Van írónk, akit már ért az alsó nép s van, akit még ért egy jobb és elpusztíthatatlan Európa. Ehelyett erőnek erejével meg akarunk rövidülni. Éppen az országyarapodás idején.

A hadieszközök s a hadijog pedig közben egyre durvul. Talán az igazi háborútól tanulja. Egyik írónk újévi cikke türelmet s irgalmat kívánt a világnak. Fűlsiketítő zaj volt a válasz. Türellem s irgalom? Azt már nem. A legnagyobb gorombaságot jobban eltűrték volna, mint ezt a két szót. A gyűlöletnek — fájdalom — éppen úgy ki kell égnie, mint a szeretetnek; nem lehet siettetni.

A népi írók testvérharca a vége felé jár. Az emlékirók jórészt kiadták a haragjukat, ma már a társadalmi származás s a tanult irodalom van a vádlottak padján. Aki nem parasztfiú, gyanút érez magán az írók közt. Aki ragaszkodik a tanult műveltséghez: fényűző polgár. Aki gondolkozik a leírt mondaton: áruló. A világos, művelt mondat sérti a világot. Állítólag meggyalázza s elárulja a szegények ügyét. Itt tartunk ma. Jutunk mélyebbre is. Jutunk odáig, ahová egyetlen író se követheti már a világot. Az éjféli szertartásokhoz és bűvös jelekhez egy sötét erdő közepén.

De addig emelt hangon kérem, hogy a józan, értelmes magyar emberek közt a nemesi vagy városi származás s a mesterségbeli igyekezet ne legyen szégyenfolt. Írnitudás nélkül a közösségi irodalom is csak olyan hivatalos irodalom, amelyet népiek és urbánusok egyformán kiköpnék.

Mindezt persze csak a jószándékú, józan magyaroktól kérem. Vannak, akik túlságosan megátalkodtak már a gyanúsításban, gyűlölködésben és kiátkozásban. Lehet, hogy ezzel is célja van Istennek. Vannak, akik áldozataikat egyik nap a jobboldalról, másik nap a baloldaltól füstölik ki. A napisajtó például egész kabbalisztikus tudományt fejlesztett ki ebből. Ha Szekfünek, Illyésnek vagy Veres Péternek annyira

oldala volna, amennyit ráfogtak, az ábrázoló mértanban mutogatnák őket. Ebből is látszik, hogy a hajtóvadászat nem válogat világfelfogás vagy származás között.

Miért írtam mindezt? A mai világban állítólag legjobb fal mellett élni. Lehet, de ez nem az író dolga. A háborúnak egyszer vége lesz. Akkor következik csak a nehezebb munka. Nekünk is, más népeknek is. Rendezni kell a helyünket s ehhez öntudatos néperő és tanult bölcsesség kell. Őrizzük meg s kíméljük meg mind a kettőt. A külső rendezés megindítja a belső rendezést is s ezrek fognak tolongani a piacon, hogy a nép ügyét kezükbe vegyék. A kétségbeesett nép akkor még egyszer az írók felé fordul. Még egyszer, utoljára. Jó volna, ha addig rendeznők a magunk kis ügyeit. De nem azzal, hogy egymást föld alá tesszük.

Ezért írtam mindezt.

1941.

MÉRLEG II.

1.

Három fénykép függ a könyvespolcon. Az egyikken egy hindu fejedelem s egy középkori rendfőnök hajol egy kálvinista bibliára. Utolsó földi útjukon Ady és Babits volt a nevük. A másik fényképen orosz szerzetes lapoz egy könyvben. Megaludt a tekintete) a csöndet hallgatja. Azt a csöndet, amely Szegednél kezdődik s a tatárföldre nem zavarja szekérszöregés. Juhász Gyula volt ez a szerzetes, amíg köztünk járt. A harmadik képen Miasszonyunk bohóca mosolyog keservesen. A nyakkendő vékony tintacsíkban folyik le az ingén, a kalapja olyan, mint egy áprilisi tréfa. Csak a mosolya: Kosztolányi mosolya nem tréfál, a halált próbálja megvesztegetni. S ha itt volna Móricz Zsigmond képe, a hindu herceg, a szilaj apát, a muszka szerzetes s a latin bohóc mellett a polcon függne az Ezeregyéj ravasz városbírája is.

Az arcismeret a világ öt sarkába osztaná szét ezt az öt embert. Pedig végzetesen összetartoznak; a nagy művészi forradalmak törvénye telt be rajtuk. Az a törvény, amely nem elégszik meg a rokonlelkek szövetségével. Ma már tudjuk, hogy az olasz reneszánsz egy sereg ádáz ellenség közös győzelme volt. Shakespeare kortársai keresztül-kasul gyűlöltek egymást s együtt főlzabadították az európai színpadot. A francia forradalmárok fejében szentháromsággá egyesült két gunyoros ismerős: Montesquieu és Voltaire s két halálos ellenség: Voltaire és Rousseau. A *Nyugat* költői forradalma is a legkülönbözőbb írói alkotokat egyesítette.

De az ilyen alkalmi szövetség sose terjed ki az utódokig. A forradalom a tanítványokban ismét szétszóródik ősi és változatlan írói alkotokra. Ady, Babits, Móricz és Kosztolányi kölcsönös távolságát is csak a mai nemzedék tagjain lehet lemérni. Eleinte maga a nemzedék volt a legjobban

meglepve, hogy ilyen mérésekre használható. Húsz esztendőös tekintetükben még összefolyt a négy-ötömester, húsz év múlva, húsz esztendőös életművük azonban már csak az egyik vagy a másik mestert vállalja. A gyanútlan és jószívű olvasó legendás író-barátságokba szeretné összeboronálni őket. De kihűlő barátságukban a *Nyugat* forradalmának ellentétes erői röpülnek szét új szövetségek vagy az egyedüllét felé.

Nyelvünk megújult, stílárís forradalmunk lezárult s új császárkorig jutott el. Az új nemzedéket már csak az egységes politikai örökség tarthatta volna össze a régi forradalomban. De éppen itt derültek ki az ellentétek. Az első *Nyugat* nemzedék tagjainak nem volt egyforma közéleti vérmérsékletük. Babits az emberiség és a magyarság nagy ügyeit kizárólag az emberiség s a magyarság nagy gondolataival azonosította, Kosztolányi egyenesen lenézte az emberiség nagy ügyeit s a magyarságot egyedül a nyelvében szerette, Juhász és Tóth Árpád fáradt volt a politikához s káprázva, rajongva szurkolt Ady párviadalainak. Az első nemzedékből csak Adyt és Móriczot lelkesítette igazán a politika.

Adyt egy negyedszázad óta befalazták kuruc sóhaj-tásai és gyermeki gyónásai közé, mintha egész életében egy öreg méhes mellett vagy négy-öt dörmögő Tyukodi közt ült volna. Az igazi Ady azonban a parasztforradalom költője volt: hasonlatok és jelképek tüzes trónjára ültetett Dózsa, akít a visszafojtott tetterő hevített legvakmerőbb nyelv-újítónkká. A magyar paraszt a magyar faj megőrzője, röviden: maga a magyar faj. A magyar parasztforradalmár tehát fajvédő forradalmár. Ady is az volt, életében a zsidókkal, ha tovább él, talán ellenük is. Sokszor hallottam suttozni, hogy a húszas években ő lett volna az első fasisztánk. Mért kell ezt suttozni? Ady, a hírlapíró, sokkal közelebb állt Mussolinéhoz, a fiatal hírlapíróhoz, mint legtöbb költőtársához, akivel egy közös irodalmi forradalomban küzdött.

Az ő politikai öröksége bontotta szét az utódokat egyenes örökösire: népi írókra és olyanokra, akiket jobb híján esszéíróknak hívunk. Igazán csak jobb híján, mert a köztudat szépírókat, kritikusokat, sőt költőket is betuszkol e közös fedél alá. Igaz, hogy a népi írókat is összekeveri a falukutatókkal, gondolván, hogy aki Gidet idézi: esszéíró, aki körül-biciklizik egy szektás tanyát: népi író. Mi az «első vonal»-

ból Erdélyit, Kodolányit, Tamásit és Veres Pétert látjuk a népi írók közt. (Németh László és Illyés helyzeteről külön szólnunk.) Nyíró is oda tartozna, ha a régi volna; egyik leg-erősebb kismesterünket öldöklí benne a góbé Göre Gáborra ittas középszotály.

A parasztforradalmár Ady lelki «Marcia su Roma»-ja, Petőfi egyetlen igazi diadalnapja s Kossuth alföldi szekérút ja lángolt fel a népi írókban, amikor a harmincas évek derekán új március 15-ére egyesültek. Jól értésük meg: új márciusra s nem új negyvennyolcra, ők azt a napot akarták folytatni, amelyen Petőfi a vásárosok kaszáit Pozsony felé irányította s Irányi kitámogatta Táncsicsot a börtönből. Nagy remények hátán úsztak a szívek, az új március felett nem kóválygott a bécsi sas, ellenkezőleg: a mozgalomnak a miniszteri székben két barátságos, szélesvállú, erélyes Nyáry Pálja volt: Gömbös Gyula és Kozma Miklós. Vértelen, fajvédő, népi forradalom készült Magyarországon; ugyanaz, amit negyvennyolcban hetek alatt szabadságharccá kellett átváltoztatni.

Csakhogy ez a forradalom jó tíz esztendővel elkésett. Akkor még a kis népek szabadon dönthettek a sorsukról az alélt nagy népek között. Mi is döntöttünk akkor egy-két dologról, csak éppen a földről nem *illett* túl hangosan beszélni. S a harmincas években már nem *lehetett* róla beszélni, nem hagyta a történelem, amely ismét visszakullogott nagy népek cselédjének. Az új márciust Bécs helyett ezúttal egy új világháború előszele taszította le a Nemzeti Múzeum lépcsőjéről. Gömböséknek az írók helyett csakhamar fegyvergyárosokkal kellett tanácskozniuk. Magas helyükről észrevették, hogy a történelmi pillanat nem a mélység: a fajmagyarság felé tágítja a magyarságot, hanem régi határai: a szentistváni nemzet felé. Politikusok voltak, hamar alkalmazkodtak. A népi írók azonban mozdulatlanul tovább néztek a márciusi napba. Lelkileg évek óta egy új faji honfoglalásra s néma történelmi visszafoglalásra voltak felkészülve. Túlnyomón az Alföldről s a Dunántúlról származtak, a nemzeteszmében titkos birtokvédelmet gyanítottak s hűvös jogászí szépsége elől behúzódtak egy dunatáji parasztestvériség akol-melegébe. Még Petőfi napja süttött az arcukba, mikor az ország hirtelen kihúlt körülöttük. A közeledő föld-

rengés előtt mindenki magukra hagyta őket. Nem is magukra, hanem az ellenségeikre. A népi írók mögül eltűnt Gömbös és Kozma meglepett, érdeklődő mosolya, most már csak az írói becsület védhette őket s ez tudvalevőleg nem golyóálló. A Köztelek-utca, a József-körút, a Conti-utca s a Vilmos császár-út végre külön-külön bosszút állhatott a Centrál-kávéházon.

De a csalódás attól még igazán nem volt kisebb, hogy torlaszok helyett egy kávéház különtermeiben vérzett el a forradalom s a Vérmező helyett csak a bérsajtóban rövidültek meg egy fejjel Illyés Gyula és Németh László írásaiból tudjuk, hogy a legkülönbek összetört lélekkel kerültek ki ebből a csalódásból. Szétszóródtak, mint az 1790-es reformláz után; Bacsányi és Verseghy emlékével megrendült idegekben. Petőfi diadalnapjából nemsokára Vörösmarty oktalan önvádjába zuhantak. Németh Lászlóban ez a csalódás ültette el a nazarénust; kivonult korábbi hódításaiból, a napsütötte latin tájakról, az érett kultúrákból, nyugati kalandozásai legszebb emlékeiből. A lélek útja olykor nem kevésbé veszélyes attól, hogy kálvinista önbüntetés vezérli.

A magyar irodalom elkomorult. Mialatt az ország nekifeszült az országgyarapításnak, az írók egymást vizsgáztatták. A népi írók mértéke Ady volt, Ady politikai öröksége. Aki nem állt helyt az írásaival az ő fajvédő parasztforradalmáért, kihullt az összeszűkített magyar irodalomból. Ott már csak a sértetteknek, a kivonulóknak, a hazájukban is hontalanoknak volt helyük. Ekkor érték otromba támadások a félig holt Babitsot, ekkor tapadt leminősítő mellékíz az esszéírókra, ekkor taszították leghajlékonyabb s legeszegebb írónkat, Márait érthetőn dacos «polgári» magatartásba.

Egy korábbi írásomban sine ira et studio az irodalom parasztlázadásának neveztem ezt a szomorú hadjáratot. Dózsa népe, helyesebben Dózsa népének szószólói a cenzúra csatornáit közt író társaikra zúdultak vissza. A port Babitson s a «polgári» írókon kezdték, de tüneményes gyorsasággal 1711-ig terjesztették ki. Addig az évig, amikor másodszor tértünk be — ezúttal nem Vereckén át, hanem valósággal a föld alól — Európába. A magyar irodalom e visszaható

* Mérleg I.

pör mentén tovább hasadt keleti és nyugati irodalomra arra a nyugatira, amely *csak* a nemzetet és európai helyünket tükrözi s irodalmi ősei elfogynak Faludi Ferencnél; s arra a keletire, amelynek emléke Kún Lászlónál kezd derengeni, az orosz pusztán egészen kitisztul s irodalmi ősisége a medvénekekben s a szóhagyományokban gyökerezik. Erről az új nézőpontról egész irodalmi értékrendszerünk megváltozott. Leírták például Babitsról, hogy műveletlen. S ezt nem gúnyból vagy daczból tették; egy pillanatig sem érezték a mondat magasztos komikumát. Az új értékrend diktálta a tollúkbá. A Bartók-Kodály gyűjtötte hagyományvilághoz viszonyítva volt Babits műveletlen író. Húsz-harmincezer kötetnyi könyvműveltsége volt s nem íratlan vallásos sugallata, szelleme csak a katolikus dogmáig ért s nem a Menyétasszonyig, Dante csúcsait jobban ismerte, mint az Eddák örvényeit.

Az európai műveltség emlékeit viszonylag az Alföld nyelte el legjobban. Míg a Dunántúl, a Felvidék és Erdély koszorúja európai, keresztény és nemzeti létformánkban vérzett, a török a központi medencében visszavert pusztai életformánkba. Erdélynek s a Dunántúlnak jobb a dallamemléke, mint az Alföldnek; Ázsia jobban megragadt a kalotaszegi és somogyi ajkon, mint a Hajdúföldön. De viszont ezeken a peremvidékeken az európai keret is épebb maradt s az életforma nem követhette olyan szabadon a fennmaradt ősi daltalant, mint a nomádabb, alföldi életforma a vér daltalan ősi emlékeit. A magyar népelet egyik különös ellentmondása ez. S ez a keleti életforma vonzotta a Tiszántúlra irodalmunk keleti magyarjait is. ők is a fővárosban vagy a főváros környékén élnek, delelkileg mindinkább Békés—Debrecen—Szalonta háromszögének vetik a hátukat. S ha a hivatalos Debrecen nem is mozdult meg a bizalmuktól, nagyon sok kitűnő debreceni koponya gondolta, hogy ha volt ereje a városnak szembeszállni Rómával s a Nagytemplomnak a Burggal, volna ereje leszámolni a méltatlan Európával s a nomád kultúránkon élősködő papi műveltségünkkel is. Mert a keleti magyar lassacskán minden könyvműveltséget egy kicsit a beszivárgó papok örökségének tart. Debrecen befogadta az elkeseredett, lázadó, szektás és nazarénus magyarokat, pogány múltunk első irodalmi ellenforradalmárait. A dunántúli Kodolányi és Németh László a szelíd Szombathely s a

két magyarság közt mértékkel egyeztető Pécs helyett itt talált igazán kibékítő hazára. Itt találkoztak Petőfi utódai a Nemzeti Múzeum lépcsőjén Táncsics népével, a hajdú Veres Péterrel s a nagykun Sinkával. A lelkek egységére megerősítette Kodolányit s kiegyenesítette Németh Lászlót. Ma már fővárosi folyóirataik s fiatal rajongóik is kiköltöztek ebbe a jelképes Tiszántúlba. Mert a valódi Tiszántúl felett egy idő óta van egy lebegő, jelképes Tiszántúl is, ahol a hajdúkuruc függetlenségi és önkormányzati szellem egyesül az önálló lábra állított keleti magyarsággal vagy mély magyarsággal. A szó Németh Lászlóé, de népi íróink legjava szívvel-lélekkel vállalta.

2.

Illyés volt az egyetlen író, akiben a válság még szorosabbra fogta az első *Nyugat* nemzedék négy- vagy ötarcú magyarját, tiszántúli osztályzattal szólva: a keleti s a nyugati magyart. Pedig első látszatra neki lett volna a legtöbb oka kettéhasadni. Evekig élt Nyugaton, nemzetközi osztályharcosok, bábeli világújítók közt. S egyedül járt Keleten, nomádkori véreink közt. Nyugatról is, Keletről is többet tud nálunk; nincsenek ellenséges emlékei Nyugatról és sóvárgó látomásai Keletről, terített asztalok, csengő poharak, női szarvasszemek melege lehel rá Bordeaux és Novgorod felől. Éppen ezért nem hasadt keleti és nyugati magyarra. Nem szakadhatott két égtájra, mert a mindennapi kenyérral magábefogadta egyforma emberi igazságukat és egyformán vonzó valóságukat. Ez a valóságismeret mentette meg attól, hogy csalódását tolsztojánus daccal még mélyebbre ássa a lelkébe. Együtt csalódtak Németh Lászlóval, de nem egyformán bosszulták meg. Németh László önként fölégette mámorosan megszerzett napnyugati birodalmait s visszavonult a népi írók közé. Illyésnek, a népi írónak, hasonló szenvedések közt nagyobb lelki béke adatott meg. Megmaradhatott Babits mellett, mert Nyugateurópát a Széchenyi korszak, Keleteurópát a Reguly Antalok valóságyszerető szemével látta. Tulajdonképpen csak másfajta — (mondjam-e, hogy jobb?) — idegélet választotta el a többi népi írótól. A többi a bérsajtó undok körvadászata elől kiverte

magát egy mitikus pogány világba vagy a dunatáji paraszt-testvériségbe.

Költött világok voltak ezek, megvigasztalták s egy kicsit kárpótlták az írókat az elvesztett fajvédő szerepért. Többször megírtam, hogy ártatlanul veszítették el ezt a szép szerepet, a történelem ütötte ki kezükből. Európa közbeszólt s ismét elodázta a magyar föld rendezését, a magyar faj megerősítését. S minthogy az írók nem üthettek vissza ezért Európára, visszaütöttek a kultúrájára s az európai magyarokra. Szeretném hinni, hogy olykor nekik is fájt ez az ütés. De azzal, hogy megértjük az elszakadást, még nem ismertük el a valóságértékét s kulturális jogát a magyar életben. Ilyés rendíthetetlen lelki egységét hívom be itt perdöntő tanúnak. A «nyugati» s a «keleti» magyar túl tiszta képlet, német agyakból szokott kipattanni ilyen «ideáltípus». Többször olvastam, hogy a «keleti magyar» ezentúl csak óvatosan, szűkklíku rostán fogadhatja be Nyugatot. De a multunk éppen amellett szól, hogy a magyar ember — minden előjel nélkül — akkor sebezhetetlen, ha félelem nélkül megfürdik a nyugati kultúrában s abból hajt vissza keletre. Az a magyar, amelyik eleve bizalmatlanul fogadja Nyugatot, sokkal védtelenebb, mint a rajongó «nyugatos» fiatalságból visszahajtó férfi magyar. Hiányzik belőle a biztonság, a derűs fölény; sokszor ősi keleti kincsei közt őrzi a jövevény eszméket, nyugati hagyományokat. Karácsony Sándor köréből (de nem az ő tollából) olvasom például, hogy a svábból jött magyar szerzetes rejtette, takarta, oltotta, szégyelte fényes nomádkori kultúrákat. Feledik, hogy a szerzetesek mindenféle szegyeitek a népi kultúrát s hogy ezen az alapon az ír vagy észak-francia szerzetes éppen olyan «nyugati» vagy «svábból jött* idegen volt a kelta hagyománnyal szemben, mint a magyar pap a szkítával szemben. Más példa. Némelyek hódoltságkori költőink s az erdélyi prózáírók közt keresik az igazi mély magyart. De nem volt-e ilyen «mély magyar* akkor egész Európa a protestáns harcmezőkön? Ragadd meg Agrippa d'Aubignét, emeld át a Marosvölgybe s a következő pillanatban az ő füstös képe, fütykösként fölemelkedő teste körül örvénylik a csata. S hogy napjainkra térjünk, sose gondolták-e keleti magyarjaink, hogy éppen olyan dölyffel vonulnak ki Európából, mint a Lajtán túl a «völkisch» gondolat? E világ-

hódító eszme elől költöznek ők egy irodalmi Lebédiába s közben keleti döllyük, pásztor döllyük folyton súrolja a Lutherék, Huttenek és Fichték «északi» gögjét, ők a legérzékenyebb magyarjaink. De a jó öreg debreceni Fazekas Mihály volna a megmondhatója, hogy nem a legbölcsebbek. Azt hiszem, a Ludas Matyi költője Illyésnek adna igazat.

Vájjon, amikor Körösi Csorna szellős köpenyben s egy sétabottal a kezében egy kicsit kísétált Erdélyből, gondolt rá, hogy ő most keleti vagy nyugati magyar? Nem tudjuk, hogy miképp vélekedett arról a Nyugatról, amelynek hatalmi megtestesülése magyar földön az ő korában a Habsburg ház volt. Valószínűleg félt ettől az Európától és megvetette. De vándorútját mégis azzal *végezte* a valóságos Keleten, hogy ott a legnyugatibb népet: az angolt egy új tudománnyal gazdagította.

Sokszor beszéltem erről Illyéssel. Ő bölcsebb nálam, mert többet látott. S az ő oszthatatlan magyarsága erősített meg abban a hitben, hogy a magyar ember a méltatlan és félelmes Európa ellen csak egy mélyebb Európával védekezhetik s akkor sebezhetetlen, ha oszthatatlan. Akármennyire erőlködöm például, sose tudok utólag két világot fölfedezni a rue Montorgeuil-i öreg mézárósom s a jászberényi írástudatlan Seres bácsi közt. Apám legénye volt ő a világháborúban, fényképe ott hever az elsárgult családi fényképek közt. Csak kevés ideje tudom, hogy szokásai néprajzi ritkaságok voltak. Engem egy kicsit se leptek meg, pedig siheder fővel akkor járogattam vissza Nyugateurópából. Igaz, hogy nem abból, amelyet Locarnóban vagy Stresában felköszöntöttek és Nürnbergben fáklyák fényénél eltemettek.

Az imént magyarságunk védelmében egy mélyebb Európáról beszéltem. S arról, hogy Illyés az egyetlen népi írónk, aki végig Babits oldalán maradt. De nem egészen Babits Európájában. Az övé jobban át van itatva társadalmi gondolatokkal s határozottabban Tolsztojjal, mint Babits jégcsúcsos hazája. Van egy majdnem tökéletes Európa, írta több ízben Illyés, amely valahol a XI.-ik és XIV.-ik század közt terül el. Én ezt az Európát az első keresztes háború s a nagy pestis közé tenném. A reneszánsz vakító vízesésén kell áthatolni, hogy rátaláljunk arra a völgyre, mely a késő középkor fényében melegedik. Harmonikus öntudata, fölöslegontó

lelki jóléte, nem kamatozó gazdagsága a délfrancia templomok s a prágai Károly-kapu közt három évszázad köveiről sugárzik az elszomorodott modern századokra. Egy jó fél-ezredév dolgozott, vergődött megelőzőleg ezért az egyensúlyért, amely még ma is megható szépséget lehel Olaszországra, a francia földre, Németalföldre s Németország rejtettebb tájaira. A parasztság, írja szintén Illyés, akkor vérfürdővel felelt olyan méltatlanságot vagy túlkapásért, amelyet ma már észre sem vesz, sőt föl sem tud fogni. A gazdagok sokkal szegényebbek voltak, mint a mai gazdagok, de a szegények akkori gazdagsága ma ott emelkedik a beaucei síkságon: Chartresben, Amiens főterén, flamand takácsfalvakban, toszkán sziklafészekben s a rajnai dómokban. Székesegyházakat emelt ez a *szegénység*, mert a *nyomor*, amely az embert barlanglakóvá, földönfutó ordassá és nagyvárosi csöcselékké süllyesztette, a reneszánsz ajándéka. Oda volt rejtve Tizian gyümölcsei közé, az arany tálba. Európa lelki békéje, gazdasági egyensúlya s templomtornyok közé szőtt egysége Azsia nagyságát és bölcsességét terjesztette ki néhány századig erre a pártütő, nyugtalan ázsiai félszigetre. Ha akkor jobban megtanultunk volna lassan élni és székesegyházakban gondolkozni, valószínűleg közelebb állnánk Indiához és Kínához, mint a mai világhoz s Padova, Tours, Thübinga vagy Kassa volna a legnagyobb városunk. Shogy ez nem volna baj, ma már tudja minden aggodalmas lélek, aki törődik népe sorsával s az emberi lélek üdvével.

Ebbe a régi Európába kell öltöznie a magyarnak, ha igazán fenn akar maradni Európában s ha kell, Európa ellen is. Foglaljuk le rég levetett erényeit, kimustrált lelki páncélját mai bűnei, hitványságai és farkasfogai ellen.

Az hiszem, ez a mélyebb Európa súgta Illyésnek azt az utópikus egységet, amelyet egyik könyvében a városnak s a falunak fölkinál. Tudjuk, hogy az Utópiákat rendszerint a legtapasztaltabb emberek írják. Azok, akik kiszabadulva a történelem örök szemfényvesztéséből, sehohsem lelik az emberi valóságot. Mert az Isten még egyszer se tudta rávenni az embereket, hogy abban a boldog, eseménytelen s felemelő valóságban éljenek, amely néhány hónapra legalább a viselős asszonyoknak megadatott. Olykor-olykor az utópisták álmaiban lengeti meg ezt a valóságot. Ilyen utópista Illyés Gyula is. A falusi ember testét beülteti városi kényelembe s a városi.

ember lelkét kihelyezi dajkaságba falura. Az élet ma fordítva dolgozik, sőt még csak fordítva sem. A város felbontja a falu hagyományait, lelki tartását, széles emberségét, a falu azonban tovább táplálja a várost. Lehet-e másképp? Illyés, a szelíd utópista végszükség esetén még a városok kiéheztetésére is gondol, hogy másképp legyen. A falun még milliószámra pislog a chartesi, bambergi, jaki, zsámbéki kőfaragók lelke. Lehet-e ezt a középkori lelket visszahelni a városba s cserében gépek millióival fölszabadítani a falusi munkát? Lehet-e nemcsak Pest környékén, de Tiszazugig, Göcsejig, Mezőkövesdig gépesíteni a világot s közben kiirtani a lélektelen gépi kultúrát a városból? (Spengler nem is kultúrának, hanem civilizációnak mondaná.) Lehet-e még valaha egyéni üdvözülés és kollektív jólét? Lehet-e feloldani ezeket a nagy ellentmondásokat? Ha az életünk démonaira hallgatunk, nem lehet többé. A történelem egyre kietlenebb tájakra ragadja a világot, mint a beteg Babits hajóját. Föltarthatja-e ezt a sodrást néhány költő jajszava, néhány bölcs utópiája? Illyés csizmája, Németh Cseresnyése, Márai kassai őrzárata? (Mert ebben az utópiában a legnagyobb írói ellentétek összesimulnak.) Nem tudom. De a költőnek nem is az a dolga, hogy kérdezzen. A pap s a katona se kérdez s Márai e két rend közé állítja a költő erényeit. A költőnek az a dolga, hogy remény nélkül is harcoljon az emberért, más szóval: a lélek szabadságáért s a mindennapi kenyerünkért.

3.

Illyés az ország legszolgaibb vidékéről származik. Az alföldi szegényparasztnak — például Veres Péternek — az anyagi végzetten kell keresztülfúrnia magát, a dunántúlinak ráadásul egy megpuhított lelkiségen is. Nem elég, ha leküzdötte a nyomort, amely egy életen át próbálja visszanyomni az íróasztaltól a régi szegénysorba, le kell gyűrnie azt a fogcsikorgató félenkséget is, amely folyton a sarkában érzi a kasznárt. S úgy kell legyűrnie, hogy közben ne zúzza szét magát meddő lázadásban és ide-oda csapkodásban. Illyés korai verseiből emlékszünk erre az óvatosan-vakmerő fölfelé vergődésre.

De aki ilyen súlyok alól szabadul fel, a szabad levegőn a legmagasabbra röppen. Osztálya fölé röptül, anélkül, hogy

elfelejtené az osztály emlékeit és üzenetét. Megszabadul abból a lelki és gazdasági fatalizmusból, amely népi irodalmunkat egy negyedszázad óta mindinkább megbűvöli.

A magyar nép emberibb, lovagiasabb, fölényesebb és jobbkedvű, mint irodalmi tükörképe. Egyik legnagyobb önismereti hibánk, hogy Mikszáth tengernyi epigonja elkedélyesítette, a fővárosi színpad elhülyítette és Móricz Zsigmond köre elsötétítette a magyar parasztot. Értsünk szót. Móricz visszahatására életmentő szükség volt. S jó ideje talán ő az egyetlen regényírónk, akivel kimerészkedhetünk a világ-irodalom elé. De úgy látszik, a valóságot a rideg adatok, az «életszagú» élet felé is éppen úgy el lehet torzítani, mint az álmok felé. Móricz körül ez történik.

Pályája elején Illyés is találkozott ezzel a kötelező orosz sötétséggel. «Azzal az irodalommal* írta később megnyihült bölcseséggel, «amelynek alkotásaiban már a harmadik oldalon megkívántatik egy elnyelt káromkodás vagy bőffenés, egy pofonra lendült tenyér, egyszóval a levegőben valami olyan hangulat, amelyből az olvasó megsejtse, hogy a vasárnapi ebédre gyűlt háznépe a föld tragikus szeretete miatt tulajdonképpen szeretné agyoncsapni a nagyapát, hogy minél előbb örököljön»... irodalmunkban már nyüzsgtek a lágylelkű tőzsdealkuszok, sőt kutyapécérek, az önfeláldozó utcalányok és zálogházi becsüsök. A parasztokra azonban nem engedett az idő. Természetesen nem engedett a népiesség nagy divata idején sem, hogy is lehetett volna máskép divat belőle? Az olvasók ragaszkodtak a maguk megszokott kedves apagyilkos parasztjaikhoz.»

Irgalmatlan előítélettel kellett megmérkőznie neki is, Tamásinak is, amíg a magyar népet nemcsak osztály-végzetében, hanem emberi magasztosságában is fölmutathatta. Említettem, hogy aki szolgai vidékről származik, a legnagyobb nyomás alól szabadul fel, izmaiban, eszméletében megtartja a régi erőfeszítést s magasabbra röppen, mint akit csak a falusi szegénység nyomott egy emeltfejú vidékhez. Móricz és főleg alföldi utódai egyetlen érzelmi kapcsolatban: föld és ember viszonyában ábrázolták a népet. Mélyen a nemzet alatt, félig kitagadva a magyar élet közösségéből s egészen a hasznából. Illyés azonban magasabb rőptében — s ebben nyilván a lírikus is segítette — fölfedte azokat a finomabb kapcsolatokat is, amelyek a magyar népet lélekben

a legmagasabb emberséghez kötik. Tőle nemcsak azt tudjuk meg, hogy milyen régóta adós a nemzet a népnek. Tőle azt is megtudjuk, hogy a nemzet történelmi öntudata és magas műveltsége is benne él a népben. Móriczék az emberi lelkiismerethez írtak, Illyés a büszkeségünkhöz és önérzetünkhöz szól. Mintha érezné, hogy a magyar ember erről az oldalról könnyebben megközelíthető. Ennek az erőfeszítésnek a jutalma legutolsó munkája, a *Koratavas*.

A *Koratavas* elsősorban történelem, az egyetlen kiemerítő följegyzés arról a földrengésről, amely nemzedékemet tévelygésekbe, hontalanságba, gyötrődésbe s végül a mindent vállaló magyarság útjára vezette. S a könyv egy lélek regénye arról, hogy miképp veszi el a gyerekkor tündérvilágát. De ez a könyv mindenekelőtt egy nép arcképe. Azé a népé, amely a lelkével nem követte gazdasági sorsát a hidegülő időbe. Azé a pusztai magyaré, aki legalább emlékeivel nem költözött a szeles domboldali viskókba. Illyés magyar népe minden életformában szabadon forog; ez éppen a mély belső igazsága s a mi megszégyenítésünk. Csak a ruha teszi köztük a különbséget; a mezítlábas cselédasszony aranyhímes szoknyában, bársony fűzőben rögtön fejedelemasszonnyá változna; adj tollat s egy kis időt a szegény bogárnak s megírja Bethlen Miklós emlékeit, ha egy kicsit elgondolkozik, talán még Saint-Simon herceget is. És Illyés mindezzel nem a népet taszította vissza az ártatlan idillbe, hanem a kívülállót buzdította alázatra. Mert csak a fegyvertelen győzelem igazi és végleges győzelem, ő a magyar irodalom legfőbb egy vértelenebb harcosa, más szóval a legerősebbek egyike. Egyelőre talán még nem is tudjuk, hogy ő is, Tamási is — Móricz két bámulója és hódoló barátja — milyen sokat tett a magyar népért, amikor átmenetileg «móricztalanította» irodalmunkat.

Illyés ma Babits helyén áll. A legmagányosabb költő örökében kell elosztatnia a lelkek magányát. Mert ő ma a maradék magyarok találkozáspontja, elhidegült szívek egyeztetője, hogy a döntő órákban «minden magyar író egy falhoz álljon a golyók elé» vagy egy hírrel oszoljon szét apostoli útjára a megbékélt népek között.

SIMONTORNYA, PASARÉT, HEBRIDÁK.

A betegágy jó kilátóhegy. Azzal a gyanúval húzódtam rá, hogy századunk elsőszülötteit már semmisem válthatja ki az Ady-nemzedék árnyékából. Babits halála egyszerre férfivá ütött nyolc-tíz író, akik az ő hosszú haldoklásával a maguk fiatalágát nyújtották meg. A maguk felelőtlenségét. A sor régóta ritkult előttük, a végén már csak Babits és Móricz takarta őket. Abban a korban is csak készülődtek, amikor apáikat már sebek borították. Nyár óta azonban Móricz egyedül maradt. Most majd az ő háta mögött készülődnek tovább? gondolta az ember Babits halottaságánál. A puszta gondolat már fél vereség volt. Eltűnt az első sor. az idő könyörtelenül birtokba helyezte az új nemzedéket, S egy háború közepén tette ezt, mint annakidején az apáikkal. Úgy látszik, most már sokáig úgy lesz, hogy a magyar írók a birtokátvétel idején föláldozott nemzedéknek érzik magukat.

A betegágy kilátója földerített. Onnan felülről nem látszott az Ady-nemzedék nagy árnya. Három könyvet olvastam a láz szélsőséges öbleiben; az új «első sor» vizsgálzik bennük. Az egyik *a. Koratavas*, Illyés Gyula regénye. Az a hatalmas líra, amely jó tizenöt esztendeje fúj Simontornya felől, most megkerülve a határt, egy eposzban zúg a szülőföldről. Eddig csak azt tudtam, hogy a nemzedékem nem hoz szégyent Babitsra. Most már Móricz előtt sincs restellni-valója. Szép és sugaras ez a könyv; nagyon messzire emlékeztet. Folyton arra emlékeztet, hogy a Bach korban mekkora prózairó folytatta volna Petőfiben a koltói és alföldi költőt. Mert lehet, hogy Petőfi már a dal vége felé tartott; lehet, hogy líránkat már nem rabolta meg a segesvári csatater. De a prózánkon rettenetesen dőft az a kozák lándzsa. Illyés

példája mutatja, hogy miképp vált át egy hatalmas líra még hatalmasabb prózára, ha világos, tiszta fej vigyáz a tüzes, vérző ujjakra a lanton. Petőfinek ilyen feje volt. A *Koratavas* utolsó lapjainál folyton az ő vérbefojtott prózájára gondoltam.

A másik könyv Szabó Lőrinc összes kisebb műfordítása, az *örök Barátaink*. (A cím Tóth Árpádnak hódol, az *örök Virágok* baráti mesterének.) Majdnem akkora ez a könyv, mint a Károli biblia. S a világa is bibliai. Csillagszemű virágok és messzi bolygók, útszéli és trópusi madarak, halak, vadak, címerszörnyek, romok, műalkotások, szelíd és szilaj szerelmek, lányok és rabnők, sárga és fekete istenek, a kiskert s a mindenség, a mulandóság, a metamorfózis s a halhatatlanság aprólékos, zsúfolt, szinte linnéi seregszemléje ez a könyv látszik, hogy az egyszerre botanizáló és verselő régi Debrecen ültette el az első csiráját a gyermek Szabó Lőrincben. Az ösvény a Pasaréten kezdődik, a költő ajtajában s eltűnik Indiában vagy annál is messzebb, valahol a csillagokban, a hideg és zajgó Hebridák fölött.

A harmadik könyv Szerb Antal *Európai Irodalomtörténete* a legnagyobb kalandregény, amit *A Kincses Sziget* óta olvastam. S egyben a zajtalan montaignei visszavonulás győzelme az érdekesítő, alantas történelem fölött. Szerb megírta *A Kincses Sziget* változatát; a felnőtt olvasó-kalózik a Homéros-foknál kötnek ki a tréfás kapitánnyal s három kötet gyémántmezőn, bíborcsigaréten, lótuszföldön, nárciszmezőn s metsző leheletű jégcsúcsokon át elérnek a napjainkban ásott sírokig. Az élet nagy ponyvaregény, de mértéktelen olvasással még ma is meg lehet nemesíteni.

A három könyv után alaposabban szétnéztem a kilátón. Csak innen láttam, hogy Adyék örökösei a tegnaphoz való hűségükben sem ehhez a tegnaphoz, hanem a régmúlthoz hasonlítanak. Ismét az egész ország ír, mint a reformkorban vagy a Bach kor elején. Az írókban ismét egy-egy országrész, egy-egy ősi hitközség szólal meg; az író megint a hátán hordja a csigaházát, amely nehéz, hidegedő időkben úgy látszik, kitűnően meszesedik. Hiába tudom Németh Lászlóról, hogy budai lakos, az író a stílusa mélyén a dunántúli protestáns-üldözés emléke. Hiába találkozom Tamásival a Krisztinában, mikor székely szemmel azt nézem, hogy neki is milyen

jó magasra van felvágva a lábszára. Márai olyan pincét tart, mint a kassai tanácsurak a szakértő Tinódi idejében. Kodolányival nem maradnánk éhen vagy fedél nélkül egy árpád-kori szálláson. Szabó Lőrinc a budai autóbuszon egy kálvinista kartézianus koponya. Egyszerre hallok Simontornya, Kassa, Szoboszló, Sárospatak, Far kaslaka s a Múzeumkert hangját.

Sokszor hallok a szemrehányást, hogy az írók ma egy kicsit egymásnak írnak. Ez is nagyon régi s egészen új tünet. Ne ijedjenek meg tőle. Az olvasónak eddig is abból volt haszna s az utókornak öröme, amit az írók egymásnak írtak. Annak, akit szeretnek s még inkább annak, akire haragusznak a pályatársaik közül. A világ háromszáz éve tanul a francia klasszikusoktól. Nézzék meg egyszer közlől ezeknek a klasszikusoknak az életét. Racine csak arra volt kíváncsi, hogy mit szól hozzá Lafontaine és Boileau.

De hiszen százezrével fogy a könyv! veti ellenem az olvasó. A könyvespincék úgy ürülnek, mint az egri hordók a cseh rablók torkán. Jegy nélkül adják a könyvet, nem drágul úgy, mint a cipő s olykor még a világgal is kibékít. Cicero kell, Cronin kell, mindenki kell. Éppen most írnak egymásnak az írók? Igen, éppen most.

Magyarországon van körülbelül ötezer olvasó (nagyot mondtam!) s vannak pszichózisok. Néha a halinakötés, néha egy nyíltszíni röntgenátvilágítás az okuk. A magyar olvasó a konjunktúrák idején se szaporodik nagyon, a pszichózis százezreken söpör végig. S amelyik író elkapja, élete végéig visszakívánja az ötezer olvasót s a tíz-húsz íróbarátot és ellenséget. Minthogy ezek a pszichózisok mind szélesebb gyűrűket vetnek a könyvek köré, az írónak a legmagasabb pontra kell tekintenie, hogy a *bestseller* pestis elől megmeneküljön. Szerencsére ez a legmagasabb pont egyre tisztábban látszik. Maga a nemzet ügye ez, a második világrengetésben. Mert a nemzet egy ideje ismét két baráti íróasztal közt üzen a legőszintébben, akárcsak hajdan Nagykörs és Hanva közt. A különbség mindössze egy jelentéktelen javulás. Most telefon is feszül az új Körs és Hanva közé.

Ezt láttam a kilátóról. Az ország csöndesen ír s az új első sor nem méltatlan a tegnapi óriásokhoz. De a nagy halottak helyére lépve sokkal ősbib arcokhoz hasonlít. Mai

helyén megvan a reménye, hogy a nemzet közügyévé tegye Ady fajszeretét, Babits emberségét, Kosztolányi szépségszomját és Móricz elégedetlenségét. Csak aztán arra vigyázzon, hogy magára zárva meg ne dohosodjék.

A mi irodalmunk egy kicsit megtartotta a pusztai rideg marha természetét. Zimankós időben is a szabadban él, négy égtáj szelében. Amíg így él, a világ első négy-öt irodalma közt a helye. De ha magára csukják, hamarabb megdohosodik, mint egy balkáni irodai macska.

Nem arra gondolok, hogy csak Nyugat felé legyen nyitott. (Személyes helyzetem indít rá, hogy ezt eleve le- szögezzem.) Ha csak a kirgizekhez járunk ki, az is sokkal jobb, mintha bezárkózunk a szombathelyi székesegyház s a zágoni Mikes ház romjai közé. Mert a római s a szkíta emlé- kek, keleti és nyugati kincseink összerakva se mentenek meg a dohszagtól, ha egyszer magunk közt maradunk s egyszerre mind itthon vagyunk. Már pedig most mind itt ülünk, az itthoni tűzhely körül. Jobban örülnék, ha a magyar írókat a szibériai tundrán, Finnországban, Konstantinápolyban, Egyiptomban, Sziciliában, Hamburgban, Weimarban, Genf- ben. Parisban, Marseilleben, Cambridgeben, Edinbourghban, Bostonban és Ceylonban érné ez a karácsony. Milyen pontos- san látná onnan az elszakított Györgyfalva problémáit! Remélem, még erre is sor kerül az életemben.

S ki marad itthon? kérdi a megrettent olvasó. Itthon marad helyettünk Petőfi és Arany összes verse.

1941 karácsony.

LATIN-EURÓPA

Én láttam csillogásodat még,
bár lázas volt már, mint lázmarta szem,
hallottam biztatásodat még,
bár meg-megakadt már öregesen,
midőn eléd álltam a szóra,
hogy örökségem átvegyem,
Európa, oh Európa!

Emelkedj fölibénk, Atyánk!
Zeusként száz és száz alakban
jelenj meg újra, szólj reánk,
hogy mégis egy vagy s változatlan.

*Illyés Gyula: óda Európához**

LATIN-EURÓPA.

Jellemezni annyi, mint túlozni és elhagyni. Az igazság ilyenkor egy ceruzanyomáson múlhat. Latin-Európát akartam jellemezni. Lehet, hogy helyenként én is túlságosan megnyomtam a ceruzát.

Számot vettem a veszélyekkel; ismerem a néplélektani tanulmányok hiábavalóságát. Ezért legtöbbször az emlékeimre bízom magam. Az emlék fölfedezi a mélyebb valóságot, ami rejtve marad az elmélet, sőt a közvetlen megfigyelés előtt is.

írás közben nem gondoltam se a fasizmusra, se a népfontra, se a spanyol polgárháborúra. Abba az életkorba jutottam, amikor csak szeretettel lehet írni. Már pedig a politika nem méltó a szeretetre. Aki szeretni akar írás közben, törődjön a maga örömeivel.

Ezért gondoltam írás közben a kopott római katonasírokra, Velasquez borivóira, a Verdunben elvérzett vendéi bakákra s arra a fiatal kocsmárosra, aki pár kilométerrel Colle di Val d'Elsa előtt megkínált egy pohár borral.

I.

HOL VAN LATIN-EURÓPA?

1. Ha a római tartományok megtartották volna eredeti szerepüket, ma Latin-Európa helyett Latin-Ázsiáról beszél-nénk. Mihelyt a köztársaság kijut a tengerre, keletnek fordul; a jövő népe a legendás múlt rabságát keresi. Aranybilincsből tér haza onnan. Hiába uralkodott az egész mediterrán medencén: értelme is, gyomra is hovatovább Napkeletnek hódolt. A görög szigetekről s Kis-Ázsiából hozott bölcselőt mérnököt, aranyművest, ruhafestőt, Afrika volt

az éléstára. A végtelen északi erődítés mögött napkeleti bolcseségért, selymekért, babonákért hevült; halálos ellenfele — s jogutódja — a kereszténység is szíriai kikötőkből húzódott be a fővárosba. 1938-ban a római *Augustus kiállítás* Kis-Ázsiából és Észak-Afrikából takarította be a legtöbb provinciális emléket. Nyolcvankét szobán át nőtt a gyanúnk, hogy a főváros egyszer maga is Keletre költözik. De hát akkor mit adtunk mi? — kérdezte csalódva az európai néző.

A nyugati és északi tartományok rangja is attól függött, hogy milyen messze estek a mediterrán medencétől? Róma Hispániát hódította meg leghamarább, pedig vadul védekezett s buktában is harapott. Ma félig-meddig afrikai sivátag, akkor császárok szülőföldje s a birodalom egyik ércforrása volt. Gallia már könnyebben békült, főleg a Loireig; irodalma csakhamar vetekedett az anyaországgal. Britannia határszéli hódítás volt, katonai támaszpont s nem állt nagyobb becsben, mint Noricum vagy Dácia. Nemesebb testrészeket védett az előretolt tengeri állásban s még a föld alatt is szolgálta Rómát: ónt és rezet adott neki. Nyugat és Észak folyton csak adott, adózott sóval, vassal, rézzel, ónnal, ezüsttel, arannyal, embervérrel. De a rabszolga, az arany, a borostyán, az állatbőr átpergett Róma kezén: mindent a Keletre költött. Hadrian katonái rajnai és dunai legények, de tiburi villáját keleti emlékekről másoltatta le. Róma meghódította a bozontos északi ősvilágot, hogy a végén visszatérjen a mediterrán bölcsőhöz. Ha nem zúdult volna rá két ázsiai ellenforradalom, ma Latin-Ázsiáról beszélnénk s a Rajna- és Dunavölgy talán még mindig adózna neki.

2. Két évezred után Róma emléke ma halódik a Keleten; meddő romok körül didereg. A perzsa ellentámadás Krisztus után 260-ban visszaűzte az indiai útról. Ázsia a rómaiak vereségében a hosszú hellenizmust is megbosszulta: az iráni bika széttaposta Apollót. Valerianus fogsággravetésével megszabadult a mediterrán világoasságtól; a fogoly császár Nagy Sándor emlékéért is lakolt, mikor a győztes Szasszanida kengyelét tartotta. Ez volt az első csapás a Keleten.

Az iszlám viláforradalom aztán a keleti mediterrán

vidékről is lesöpörte. Pedig Róma időközben a hét halomról Kis-Ázsia határára; Bizáncba vándorolt, tehát külsőleg is visszaköltözött az ősi bölcsőhöz. Ez a bölcső 700 körül mindenestül az arabok kezébe került. «Kelet és Nyugat örökre elvált» — írja Pirenne, a nagy belga történész — «a mediterrán egység megszűnt. Afrika és Spanyolország eddig a nyugati közösséghez tartozott, ezentúl Bagdad vonzáskörébe kerül. Új hit, új kultúra tűnik fel mindenütt.» A Földközi latin tengerből mohamedán tó lett.

Ázsia bosszúállón szunnyadt a hellén-római megszállás alatt. Előbb a Szasszanidákkal, majd az arabokkal visszaverette Nagy Sándor, Caesar és Marcus Aurelius Európáját; Rómának a csírája is kipusztult Keletről. A keresztesháborúk szétporlottak a szíriai sziklákon, a latin délibáb vérezve eloszlott Jeruzsálem fölött, a szentföldi frank lovagvárok már frissen vakolva olyan hontalanok voltak, mint Palmyra vagy Baalbek düledező oszlopai. A két ázsiai ellenforradalom: az irán-ária s az arab-sémita ellentámadás örökre győzött Róma fölött.

A barbár nyugati és északi örvidek ellenben a bukás után is tovább romanizálódott. Róma olyan területeket szerzett a szellemével, ahol valaha kicsorbult a fegyvere. Csak most látszott meg, milyen erősek néha a holtak. Britannia elmerült a barbár hódításban, a római utak begyepesedtek. De egy skandináv raj szállt a szemközi félszigetre, kelta és frank szomszédairól ráragadt a latin kultúra, átment a szigetre és romanizálta. Róma kettős közvetítőn: a latinizált keltákon és a kelták által latinizált normannokon át tért vissza Angliába. Az írek antik műveltsége egyenesen a kereszténységgel kezdődött. Később ők vitték be Rómát a rómaverő germánok közé. Az egykori vereségek színhelyén ír szerzetesek latin szöveget másoltak a német kolostorokban.

A csoda folyton megújul. Lapozzunk át például a «modern» tizennyolcadik századba, amely ledobva magáról a pán-célt s a tollbokrétás sisakot, bő házikabátban készül az emberiség fölvilágosítására. S mit tesz közben? Egy német iskola-mester a római régiségeket rendezi. Egy svéd fűvészt latinul osztályozza a természetet. Az Angol-keletindiai Társaság római oszlopsorral emeli a raktárházak tekintélyét a Ganges partján. Róma a harmadik században lesodródik az indiai

útról, de Észak-Európában romanizál egy népet s óriási tengeri kerülővel a tizenharmadik században eljut Nagy Sándor céljához. Ezért talál a mediterrán formanyelv a keletindiai raktárházakra.

Róma az elveszett Napkeletet Északon pótolta. A *védővonaltól* átváltozott *választóvonallá*: Európa egy *Limesen inneni*, azaz nyugati s egy *Limesen túli*, azaz keleti részre szakadt. A német öntudat mindig ehhez a nyugati részhez méri magát. Ha beolvad Európába — mint a humanizmus vagy az ellenreformáció idején — átveszi a római jogot s a római-jezsuita stílust, ha kivonul Európából, elveti a római jogot s jelképesen lemond a strasbourgi toronyról.

3, Mikor a római püspök a földi egyház csúcsára került s a többi püspök beköltözött a régi római civitasokba, az egyház Róma szellemi maradványain kívül a politikai örökséget is átvállalta. Rendet akart, de római rendet. A latin világ az egyházzal nyomult északra, északnyugatra és északkeletre: a normannok egy keresztény latinítást ültettek át Angliába, az írek a kereszténységben találtak az ókorral, a frank királyok papoktól hallottak a római birodalomról, Nagy Károlynak az egyház sugott.

A déli tenger bedugult, de kinyílt a germán erdő, a skandináv tenger s a keleti sztyeppe. Mikor Bizánc már valószínűleg a külvárosaira sorvadt össze, Visegrádon egy király bolognai jogtudorokkal kormányoz s valutareformja ebben a távoli tartományban teszi jóvá Diocletian császár hajdani pénzrontását. Magyarországon ismét arannyal fizetnek, mint Róma fénykorában. Unokája egy litván herceg felesége; Róma ezzel a katolikus házassággal a balti tengerhez is kijut. Ezúttal még alaposabban hódít, mint az ókorban, érintésére kettéválnak a lelkek: a lengyel-ukrán nemzetiségi harcban mind a mai napig a latin és katolikus kultúra birkózik Bizánccal s a pravoszláv hittel. A római őrtornyok lekoptak, a kövek múzeumokban szunnyadnak, de a lelkek Limese még mindig lángban áll.

Róma tehát nemcsak megmenekült, hanem ki is terjedt a keleti vereségek után. Ezt az új hódítást a kereszténységnek köszönhetjük. A perzselő kisázsiai hitvallás a hűvösebb északon lehiggadt a római rendbe, a sivatagi remeték Aachenben,

Fuldában, Yorkban, Canterburyban, Parisban, Toursban átváltoztak kancellárrá és diplomatává. De kéziratgyűjtővé, műpártolóvá, ingyencé s latin verselővé is! Jacob Burckhardt, akiben a nagy műélvező szerencsésen túlélte a tudóst, az ókor fölfedezését még a firenzei tudósok érdemének tartotta. Csakhogy e reneszánsz előtt a zsúfolt középkor már két ízben is visszatért a szent forráshoz. Erasmus előtt két humanizmus volt, tele erasmikus áhítattal az ókor iránt! A holland bölcsek nélkül csúfolódott a «barbár» múlttal: tudtán kívül egy sereg névtelen Erasmust ostromozott.

4. Az *Augustus-kiállítás*on tehát nyolcvankét másik terem telt volna meg abból a latinizált Európából, amely a Limesen túl örökre vagy hosszú időkre önként megadta magát Rómának. *Latin-Európa* földrajzi valóság, határai közt laknak a latinnyelvű népek; a latinizált Európa azonban szellemi valóság, folyton lebegő s ingó határokkal. Innen származik Janus Pannonius, Oláh Miklós (és Babits és Kosztolányi), Morus Tamás, John Fisher (és Lytton Strachey, Aldous Huxley), Erasmus, Johannes Secundus (és Huizinga), Melancton (és Spitteler), Winckelmann, Goethe, Schiller (és Stefan George, Rilke). A középkori reneszánszokban a latinitás még udvari és papi időtöltés volt; szűkkeblű írástudás selyemsátrát feszítette a nép közé. De aztán lassan leszállt a mélybe, a humanista biblia magyarázattal már helyenként a népnyelvbe olvadt s a tizenhetedik század óta Líviusszal, Vergiliusszal, Horatiusszal és Tacitusszal bevilágít a nemzeti öntudatba. Gondoljunk csak a német és magyar példára! Conrad Celtis piperkőc felületi humanizmusa Melanctonban protestáns lelki vizsgálódássá mélyül, Goethe latin műformaiban a német néplélek visszhangzik, Stefan George francia ösztönzésre szakít a filiszterekkel s egyidőben dicsőíti francia mestereit a speyeri császársírokkal.

Janus Pannonius csalódott humanizmusa fölött beborul a magyar ég; pádovai diákutódai már Mohács történései. Zrínyiben Vergilius a nemzet költőjét ösztönzi, Faludi Ferencben a spanyol moralisták a magyar nyelv nemesít őt. A *Nyugat* nemzedék latin mámorral fordul vissza nagy magyar elődeikhez s Illyés Gyula latin kultúrája már odáig magyarosodik, hogy dunántúli parasztnak nézi a bordeauxi szőlősgazdát!

Róma kisiklik a latin nyelv fogságából s szétárad a népvelvekben, elhagyja az egyházat s belép a nemzetek múltjába, státusférfiakat nevel s Vergiliusszá nemesíti a szegény dunántúli házitanítót.

5. Míg a latinizált Európa jóval nagyobb annál a területnél, amit a rómaiak északon és északkeleten valaha is megszerettek, maga Latin-Európa kisebb, mint az antik európai tartományok. Két mediterrán félszigetből, Franciaországból, a vallon Belgiumból s a francia Svájcból áll. Van benne északi, alpi és mediterrán rassz. Fajilag tehát beszélni sem lehet Latin-Európáról; földrajzi határait kizárólag a nyelvi romanizálódás szabta meg. Latin-Európa történelmi fogalom, egy láthatatlan hódítás jelképe. A természeti akadályok, ősnépek, bevándorlók és néproncsok fölött Róma megőrizte a nyelvi fölényt s az egyház a római gondolatokat.

A kutatónak is ebben a történelmi légkörben kell maradnia, nem lehet folklorista. A néprajz s a népiségtörténet kireked Latin-Európából; az ő munkája éppen ott kezdődik, ahová Róma pogány-keresztény szövetsége már nem ér le. Mert a hódító gondolat még román nyelvterületen sem szívódott mindenütt a mélyrétegekig; ott a néplélek évezredes fogság után is ellenáll. A bretonok például Latin-Európán belül éppen a latinitástól próbálnak szabadulni, nyelvi harcuk a nemzetiségi területről lesodródik abba az időtlen mélységbe, ahol még mindig latinok és kelták (s nem egyszerűen franciák és bretonok) viaskodnak egymással.

Róma ma is hadakozik, hódít és visszavonul. Goethét és Schillert kibékítette magával, a romantikusokat nem, a George-kör önként behódolt neki, Alfréd Rosenberg nem. De olykor magában Latin-Európában is kitör az elfojtott őslélek, a szelíd, megművelt föld csodálatos, vad kövületeket dob föl. (Victor Hugó, Hector Berlioz a nevük.) Még legősibb tűzhelyén sincs biztonságban: Giulio Evola, olasz filozófus alig pár éve szolgáltatta ki egy spengleri könyvvel Észak ködisteneinek.*

* *G. Evola: Rivolta contro il mondo moderno.* «Vannak történetfilozófiák, melyek mögött a szakavatott szem könnyen észreveszi a Berlin—Róma tengely politikai ihletését» — írja róla *Mátrai László* (Modern Gondolkodás).

6. A következő fejezetben felvázolom Latin-Európa fő jellemvonásait. Az anyag iszonyú nagy: élesen kell fogalmaznom. Olasz és francia földön néhány római és katolikus emléket tisztázok. A «gerinctelen Spanyolország»-ot — (a kép Ortegáé) — kihagyom, mert évezredek távlatban olasz és francia függvénynek lehet tekinteni. Rövid ideig Latin Amerikával az egyik szárnyon, egy Habsburg Középeurópával a másikon s egy északafrikai hódítással a háta mögött a latin világ közepébe került. Lepanto és Cervantes ideje ez. De Amerika nélkül Európától is félig elszakadt s visszadólt az arab sivatagra. Spanyolországot az amerikai birtok tette egészen európaivá és latinná; a világ közepe vagy egy nyomorult provincia tud lenni. Határszél volt, lángoló küszöb, Amerika egy kis időre visszaváltoztatta Hispániává, Trajanus császár szülőföldjévé. Lepantonál megverte az *ősi* Maré Nostrum bitorlóját, Tordesillasban megosztott Portugáliával az *új* Mare Nostrumon. «Világszínpad» volt, de kisebb színpadon még európai se maradt.

A legutolsó évek ismét Európához csatolták. A nagyhatalmak csatatare évszázadok óta leszorul arra a területre, ahol legkisebb a nemzeti ellenállás. A hadszíntér-ország valósággal befogadja a pusztulást, így bűnhődik belső gyöngeségéért. Mohács Magyarországa, Lombárdia és Németalföld a magyarok, olaszok és flamandok bűnéből süllyedt állandó hadszíntérre. Spanyolországot is egy nemzetközi «próba-háború» csatolta vissza Európához.

Nemrég egy magyar költőnek az a keserű ötlete támadt, hogy a hadakozó hatalmak válasszanak ki maguknak *egy* afrikai sivatagot. De hiszen mindig ezt tették! Csakhogy a hadszíntér politikai s nem földrajzi sivatag. Ilyen volt Mohács Magyarországa s ilyen a szerencsétlen, nmarcangoló Spanyolország.

II.

A) A KÜLDETÉSHIT.

1. A bencés, cisztercita és premontrei renddel Róma ismét megjelenik a barbárok közt, a ferencesekkel, domonkosokkal és jezsuitákkal a tengerentúl. A Kína küszöbén haldokló Xavéri Szent Ferenc ugyanannak a Rómának enge-

delmeskedik, amelyiknek hajdan Agrippa s Germanicus. A római hadvezér annakidején a hódoltság szellemi és vagyoni kiválasztottjaival szövetkezett, az egyház a lelki kiválasztottakkal. E szellemi és lelki szövetség körül terjed aztán az anyagi hódítás: az ókori városkultúra, illetve a kolostori kertművelés. A német a természetet hódítja meg, erdők, mocsarak helyére telepszik s az anyanyelv kagylójába húzódik. Csak anyagilag hódít, lelkileg védekezik. A latin misszió előbb hódít, aztán felolvad a legyőzöttekben, mint például a pannon bencések a szilaj magyarokban.

Az egyház Róma nemzetfölötti küldetését folytatta. Ami az ókorban világi szerep volt, a kereszténységben átváltozott egyházi feladattá. De azért a világi küldetés sem vész el, felújul nemzeti formában, ezentúl nem *római* és nemcsak *katolikus*, hanem *olasz* és *francia* is. Ezt a küldetést azonban szintén Róma osztja ki a két népre. Hódítás közben az olasz is, a francia is éppen olyan nemzetfölötti egyetemességre törekszik — vagy legalább is ezzel áltatja magát — mint maga Róma s egyenes örököse: az egyház.

2. Az elűtő történelmi sors okozta, hogy az olaszok és a franciák küldetése sokáig csak a franciákat lendítette nemzeti vállalkozásokba, az olaszok közt szétporladt egyéni erőfeszítésekre, magános kalandokra. A keresztesháború már a francia nemzet vállalkozása, ez belső visszahatásán: a gótika északfrancia tavaszán is meglátszik. De a nemzet ekkor még engedelmesen hallgat a nemzetfölötti Rómára. Csak a Valois ház s főleg Richelieu alatt lép tudatosan a romanizált Gallia örökébe s a «természetes francia országhatárát kitolja az ókori határszélig. A nagy forradalom megint csak Rómát — ezúttal a köztársasági Rómát — evokálja a germánnak, tehát idegennek képzelt hűbériség ellen. Egyúttal azonban vállalja a Richelieu-féle természetes, azaz — *galliai* határt; ebben az egyben megmarad királypártinak. A valmyi és jemmepesi csatásokon egy új keresztesháború kezdődik. A jakobinusok, a Directorium és Napóleón apró hűbérállamokat alapítanak Franciaország körül, akárcsak a kereszteslovagok az égői szigettengeren. Mivel a helyreökentett Bourbon királyság nem vállalhatja ezt a *forradalmi* küldetést, viszont a *francia* küldetésről ő sem mondhat le,

mert ezzel egész római örökségét elvesztené s tekintélye a Rómára hivatkozó forradalmárok mögé szorulna, hamarosan kiköt egy volt afrikai provinciában, Algirban. Megkezdődik a modern francia gyarmatbirodalom története. Szent Lajos, Richelieu, Dumouriez, Napóleon, Bugeaud és Lyautey a Szentföldön, a Rajnán, a ciszalpin, helvét és batáv köztársaságban, Algirban és Marokkóban a római jogfolytonosság tudatában pusztít és pacifikál; Aigues-Mortes, Neuf-Brisach, Saint Jean d'Acre, Bizerta e francia misszióhit részben omladozó, részben ma is fenyegető jelképe.

3. Mikor a nemzetgondolat Machiavelli korában elbukik az Apennin-félszigeten, az olasz lángelme inkább beleolvad az idegen hadtudományba, tengerészetbe, diplomáciába, költészetbe, művészetbe, zenébe és táncba, semhogy a rab hazában szolgáljon. Elveszti nemzeti önérzetét, de megtartja a római gögöt. Ahhoz gyenge, hogy megváltsa a hazáját, de közben a szórványaival elolaszosítja egész Európát; spanyol, portugál és angol zászló alatt bevonul az Újvilágba, muzsikusaival a francia operaszínpadra, művészeivel Fontainebleauban s a délnémet építészetbe, mérnökeivel a magyar várvédelembe, katonáival a Habsburg hadvezetésbe. Martinuzzitól a törökkori várépítőig, Luigi Marsigliól Monti ezredesig, Fortunato de Pratitól Marco Casagrandeig Magyarországra is bőven jutott ebből a csodálatos diaszpórából. Semmit se fogad el az idegen szellemtől, belső hitében a világ ura, költői, művészi, zenei és politikai törvényeket szab vendéglátó gazdáira. A spanyol szolgaság idején Milton tőle tanul verselni s Zrínyi hadászatot; szolgálja kenyéren él, de leereszkedik érte!

Miután az antik Róma hagyatékából hiányzott a *szülőföldre korlátolt nemzetgondolat*, a múlt századi olasz nacionalizmusból: a rísorgimentóból viszont hiányoznia kellett a *római küldetésitnek*. Először fordul elő a félszigeten, hogy egy politikai mozgalom nem hivatkozik Rómára, sőt egyenesen húzódik az emlékétől. *Csak* olasz akar lenni, nem római. Az olasz egységet francia szabadelvű eszmékkel tapasztották össze, a franko-piemonti Cavour az apja. (Haláláig rosszul beszélt olaszul.)

De a visszafajtott küldetésit a fasizmusból ismét lángra-

lobban. A szétszórt egyéni szolgálat, az öt világrészben eltékozolt olasz erő összeáll egy nemzeti vállalkozásban. A faszizmus belpolitikai leszámolásnak indult s akkor nőtt világpolitikai mozgalommá, amikor Mussolini a küldetésit a latin tengerre, a Mare Nostrumra vetítette. Száz évvel Algír megszállása után a «mission civilisatrice» és a «civiltá di Roma» összeütközik az afrikai parton s a spanyol harctéren.

4. De a két országnak van egy passzív küldetése is. Az, hogy befogadja a zarándokokat. Fővárosuk a világ tanító mestere, már a nevében annak tartja magát. Paris a «ville lumière», el Zí el Z el szellemi fény városa, Róma a «Cittá eterna», azaz a lélek örök városa. Parist és Rómát a zarándokok tették igazán halhatatlanná.

B) AZ EMBERSZABÁSÚ TERMÉSZET.

1. Az utolsó jégkorban Déleuropa kimaradt a fagy megszállása alól. Mialatt a brandenburgi síkságot a jég mardossa, a Garonne, a Tajo s a Po völgy menedéket ad a lehúzó állatoknak. Szomorú, leszegett fölvel megállnak egy barlangszájnál. Idegen szagot éreznek. Odabenn egy tömzsi, óvatos lény már a barlangfalra másolja őket. Aztán kibújik a sötétből s foglalkozni kezd a földdel.

A mediterrán part az ősnépek hazája, a délfranciák és olaszok faji gyökere máig az ibér és ligur népbe kapaszkodik; a baszk és katalán mozgalomból s a toszkán-etruszk gögből e kőkori népek ősisége tör fel. Szelíd gesztenyésektől hódították el a földet, nem a jég szörnyű boronája alól. A «jött-ment» történelmi népek már egy megművelt tájat örököltek tőlük. Latineuropa mindvégig megtartotta ezt a jégkori előnyt; megmagyarázhatatlan kultúrfölénye a történelmi őskorban kezdődik. Sem a kelta, sem a germán, sem a latin nem tudta kiforgatni a kőkori embert ebből az ősi foglaltságból. Névleg ugyan elmerült, de névtelenül folyton fölbukkan s ma is rajta van az ízlése a mindennapi eszközökön, a fazékon, az edényen, a szerszámon. Nézz be egy umbriai udvarba, egy provencei majorba vagy egy spanyol patióba. Tüzes virágok virítanak az ember nagyságú cserepekben, a falon ónedények, cinktárgyak fénylenek, óslény kuporog a sarok-

ban vagy szerszám? Szerszám, de milyen szörnyeteg! A pézsmakör s a gyapjas elefánt kortársa. Latin-Európa adta a Gergely naptárt, a forradalmi naptárt s a fasiszta naptárt, de időszámítása tulajdonképpen a barlangi rajzokkal kezdődik.

A latin táj már a történelem előtt kertté szelődött. Róma tovább urbanizálta ezt az emberszabású tájat, a természetművelés a légiókkal északra is felköltözött s új, ismeretlen gyümölcsfákkal növelte az ember uralmát. Mert a gyümölcsfa van olyan erőd, mint a torony a Limesen.

A római birodalom roppant városhálózat volt; az antik államélet és társadalom központja a *civitas*. Csakhogy ez a város néhány kozmopolita kikötő kivételével: villaváros, kifinomodott falu. A város kertekben folytatódik, a falu viszont csak csöndesebb, de nem elmaradottabb, mint a város. A latin kultúrának paraszti formája is városias, a földmunka: kertművelés, a táj: vergiliusi kultúrtáj s Calvisio éppen olyan fontos régészeti emlékük, mint Ostia vagy Herculaneum. Ott volt Vergilius farmja.

A későrómai kapitalizmus legelővé, ingovánnyá és sivataggyá züllesztette Itáliát. Mielőtt azonban a homok, a láp s a juhnyáj végképp elvadította volna azt a földet, amelyet a jég is megkímélt, kitört a szerzetesrendek ellenforradalma. Egy jelképes fa áll a bűnbeesés emlékére minden kolostorkertben. Ez a paradicsombeli fa az új latin-keresztény természethódítás jelképe. Az elvaduló táj ismét meghódol az oltókésnek és a kapának, a Madonna beül a rózsalugasba, a faliszőnyeg hímes kerteket varázsol a csupasz toronyszobákba. A rózsalugas, a várkert s a virágos faliszőnyeg mind a kolostor kert ivadéka. Ez a szelíd latin-keresztény kert alakul át később a fűvészkertben római remekművé.

Az értelem a boncasztalon végleg hatalmába veszi az emberi testet, alkatrészeit meggyűrűzi latin nevekkal. A természet boncasztala a fűvészkert. Itt végkép megadja magát az embernek; nagy névtelenségét latin nevekre aprózza. És ahogy a tetemboncolás a latin formaérzék számára a tudományos megismerésen kívül szépművészet is volt — (egy régi rézmetszetű tetematlasz Vitruvius építészeti tankönyveihez hasonlít) — a fűvészkert is félig építőművészet, millió levéllel lélező római tábor. Ilyen botanikus «római táborira» változott a természet Lisszabon, Montpellier,

Pádova, Palermo fűvészkertjeiben. A délamerikai jezsuiták igazi latin arányérzékkel és mértéktartással rögtön botanizálni kezdték a szertelen trópust, besorozták a táborba, változatossá rendezték bő egyhangúságát. A kupolában a kő, a fűvészkertben a növény, a boncteremben a test megadja magát a latin értelemnek s nem véletlen, hogy az első anatómiai amfiteátrumok fölé római kupola került.

Nyissunk be Eugenio d'Ors mögött a lisszaboni fűvészkertbe. Lángol a nyári délután, az író hajója másnap indul Délamerikába.

«Itt az Értelem leigazza a természetet — írja — s rámutat minden fára, bokorra, növényre, virágra, gyümölcsre s a gyümölcs vagy a virág bonctani elemeire. Egy-egy felirat jelzi az útját s a diadalát, egy-egy kéziratot latin felirat, Elzevir-utánczat a lap fehér négyszögében. A papírlap elsárgult egy félévszázad vagy egy század alatt, a tinta kifakult, sárgás. Tudós dichotomiák, kellő utalással a Linnékre és Candolleokra; hatszótagú szavak tiszta görög családfáról; bájos hibridek, itt-ott kifinomult barokk lejtéssel; homéri jelzők, tele mézillattal vagy az éj áhítatával; itt Plinius, ott Theophrastos; most egy bennszülött hangutánzás; majd egy akadémikus kényeskedés, titkos megvetéssel a *vulgáris, rusticus, sivestris* iránt; a származáshely megjelölése néha földrajzi álmodozással s matróz nosztalgiával vegyül: Brazília, Azorok, Madagaszkár, Jáva, Jamaika, ahol a cukornád-ból faragott páasztorsípnak rumos az illata! Egy szigetnév Robinsont idézi, egy másik Bernardin de Saint-Pierret. Minden címke tudomány, dióhéjban. Minden jel a kultúra ördögüzése.

A tántoríthatatlan világosság leszállt a mámor e zavaros és buja útvesztőibe. Még egyszer megismétlem a csodálatos ádami mozdulatot, amellyel minden teremtménynek emberi nevet adott. Elnevezni annyi, mint birtokbavenni. Bírni annyi, mint körülkeríteni. Minden töredéket, minden kozmikus látszatot egy logikus fogalom megjelölésébe és kerítésébe zárni s a kerítés tetejét beszórni szöggel és üvegszeréppel.

Ahogy a pástor tüzes vasat süt a jószág oldalába, az ember azzal jelzi a hatalmát a mindenség fölött, hogy a fűvészkert növénypéldányaira meghatározásokat szögez. A tábla megsebzti a törzset, de ezzel se nem gyengít, se nem ront

rajta. Latinul is a régi kedvvel virulhat. Most már művelt a nedve s a latin név meghagyván a nedvek gyöngédségét s duzzadását, fölfelé áramlásukat nagy méltósággal tölti el.»

A latinnak csak akkor tetszik a természet, ha egyszer már végigsimogatta. Ezért jutottak sokan arra képtelen gondolatra, hogy ő mesterkéltn tájakra, szolgálai díszletekre hamisítja a természetet. A latin azonban nem egy ál, egy mű, hanem egy *megművelt* természet lakója; szívesen tékozolja az erejét szabad és fölösleges virágokra, de ezek a virágok mindig nemesített magról teremnek. Umbria, Romagna, Toszkána, Lombardia, Veneto, Andalúzia, Provence, Tournaine, Bourgogne, Ile de Francé csupa «humanizált természet»; ősi és mégis lakályos, szabad és mégis kezes, nagyszabású s mégis emberszabású.

2. Ennek az emberies tájnak egyaránt nagy szerepe volt Latin-Európa *társadalomtörténetében s irodalmi szellemében.*

A nyugati hűbériség egy kultúrtáj katonai boltozata volt, sokezer jobbágytelket védett a hún, arab s normann pusztítástól. Az új rendszer alatt tovább lappang a római telkes jobbágy s ha időnként változik is a birtokos, alóla sose fordul ki a föld. Mikor tehát a hűbériség hivatását vesztve beomlik, a jobbágytelek szinte érintetlenül merül fel alóla. A romokból kibukkan a paraszt család «élettere». Az újkor francia és északolasz parasztját polgári színvonalon kell elképzelni; a jobbágyfelszabadítás Nyugaton valódi birtokosokat ültet a volt szolgál örökbérletbe.*

Közép- és Keleteurópában viszont a földművelés nagyrészt telepes- vagy nomádkultúra. A hűbériségnek mindig van egy szárnya, amely óriási telepítésekre, sajátkezelésű «alodium»-okra vagy a nomád csorda vagyomból földvagyonná

* Angliában Cromwell után a városi tőke kiárad a földekre s az ősi jobbágytelkeket átalakítja juhlegelővé. A föld elnéptelenedik; a juh erősebb, mint az ember, mert az angol posztó jobb, mint a kontinentális. Anglia a korakapitalizmussal kiesik a hűbéri fejlődésből. Addig egy vonalon halad Franciaországgal: hűbérrendszeri alapja, a Domesday Book is normann intézmény.

Spanyolországban a váratlan világhódítás s a velejáró aranyláz (és infláció) mossa ki a parasztot a jobbágyföldekből. A gyors hanyatlás idején óriási uradalmakká folynak össze a kiürült telkek.

változott uradalomra támaszkodik. Mikor Nyugaton a király hadserege a hűbériséget végkép megfosztja honvédelmi hivatásától s a címeres állatkert Molière és La Bruyère multságára betódul Versaillesba, a Habsburg uralkodó s a porosz király még javában óriási telepítéseket bíz a nemeseire. A keletporosz lovagi birtok, a galíciai vagy békésmegyei latifundium alatt nem lappang római jobbágy; zsellérnépe, cselédnépe éppoly hontalan, mint a vándormunkás. Ebbe a mélybe már nem is ért le az újkori jobbágyfelszabadítás. Délnyugati Németországban — tehát a leginkább latinizált vidéken — a paraszt még átlép a bérletből a birtokba, a jobbágytelekből a paraszthitbizományba, a latifundiális vidéken azonban a közjogi változás éppen a nagybirtokosnak használ, megszabadítja a lomha terménygazdálkodástól, pénzhitelhez segíti, a kisembertől viszont elveszi a közlegelőt és a szabad fagyűjtést. A latifundiumon csak a jobbágyfelszabadítás óta lehet haszonnal gazdálkodni, de azóta botozzák meg a tett helyén az erdőtolvajjá vedlett rőzseszedőt s azóta sülyedt a dédunokáiban micisipkás cselédé a számadó juhász. A jobbágyfelszabadítás Latin-Európa nagyrészn helyreállította az emberszabású táj gazdasági törvényeit,* Közép- és Kelet-Európában üzlettárrá tette a grófot és a bankárt.

3. De a táj az irodalom szellemét is átjárja. Átadja neki az emberi simogatást, az ősi erőfeszítés és lassú rendezés emlékét. Az «örök klasszicizmus» tulajdonképpen egy latin naturalizmus, mediterrán természetűség; a kipróbált szorgalom és mértéktartás stílári visszfénye. A kitartás kerti tájjá változtatja az őstermészetet s a természetten keresztül a természetutánzó műre is kihat. Ami kezdetben tudatalatti sugallat, formátlan emlék volt, végső állapotában már az emberszabású természet tükre: rajta is meglátszik a kitartás és a kertész türelme. A latin természetutánzással az ész s az észszerű erények győznek az irodalomban s Popé angol költő

* Ott sem egyszerre. Nyugat-Flandriában már a XIII. században, a francia Jurában (Franche-Comté) csak a nagy forradalom alatt. Legkorábban a városállamok (Bruges, Firenze) környékén, legkésőbb az egyházi birtokokon.

jó nyelvöszönére vall, hogy Boileau híres széptani szabályát: «Aimez donc la *raison*»-t így fordítja: «First follow *natum*).

«Természetes» és «észszerű» a latin irodalmakban iker dicséret s a legnagyobb. Légy természetes! — szabja a művészet elé a latin érzék, de ez a mintakép nem az östermészet, hanem a megszelídített, emberszabású táj. Ami egyszer bevált roppant arányban s a legnehezebb anyaggal: a Földdel, még inkább sikerül a művészet bensőséges méretei közt s nemesebb anyagával. A klasszicizmus sose menekült a légüres, mesterkélts udvarokba, ez a romantika dajkameséje I Már csak azért se menekülhetett oda, mert az udvar roppant huzatos volt, valódi szél zörgetett a palotaablakon. Tasso, Calderon, Malherbe, Molière hallgatói szenvedélyes, szélmarta vadászok, lóhátról szeretik a természetet, nem szájjal.

Mikor a latin klasszicizmus azt ajánlja, hogy légy természetes, egy ismerős, valódi természetre gondol. Légy olyan, mint egy dordognei szőlőoldal, egy umbriai olajfaliget vagy egy rivierai fűvészkert.

C) A TÓGA.

1. Az *Augustus kiállítás* harmincharmadik és negyvenegyedik termében néhány olasz és külföldi város térképére rávetítették a római ősök alaprajzát. Londontól Arlesig, Aostától Nápolyig a belváros ma is befér az antik falak közé; az alaprajz rendszerint pontosan az első kerületet fedi. A bécsi óváros határa, a *Graben* például a római Vindobona várakára céloz.

A város alaprajzában megmaradt a római mag, lakóiban a polgári («*civis!*») öntudat. Sokáig csak a hamu alatt. Mihelyt azonban enged a német-római császár szorítása, az olasz városok felélesztik a latin címeiket. Az olasz öntudat a városi szabadsággal kezdődik. Abban az időben, mikor a római tóga ismét megjelenik a Saint-Gilles-i, Moissac-i, Chartres-i templomszobrokon, az olasz városok tógás «konzulok»-at választanak. Mély jelkép van ebben a párhuzamos művészi és kormányzati romanizálásban. A polgárság Közép- és Kelet-Európában csak hivatásrendi fogalom, Latin-Európában egy felújított római életforma. «Mi a harmadik rend?» — kérdi Sieyés a polgároktól a nagy forradalom küszöbén.

«Minden. És mi volt eddig az államban? Semmi. Mi akar lenni? Valami.» Kiáltjuk Siewés után a sírba, hogy Európa története akkor már rég összefort a harmadik renddel. Az ő segítségével, az ő erejéből nő fel a nemzeti királyság s szabadelvű jogutódja: a nemzetállam. Milánó fölkelése Rőtszakállú Frigyes ellen csak a párisi Konventben verődik végleg a parthoz; a hullám ereje addig folyton nő.

A császárverő legnanoi csata (1176) és a firenzei köztársaság bukása (1530) közt az olasz városok «ab antiquo» szerzett jogokkal az államiormák és a kormányzati bölcsélet kísérleti telepei, végigpróbálják a diktatúrát, a mérsékelt és radikális népuralmat, a plutokrácia és demokrácia változatait. Firenze története egy csodálatos politikai filogenetikában már előre lejátssza Európa későbbi történetét. A város volt a nemesek és a patriciusok, volt a kis polgárok és a kényurak kezén. De mindegyik a római történelemből tanul, azzal fedi magát; Dante kortársa: Dino Compagni selyemkereskedő, prior és krónikás éppen úgy Sallustius és Cicero tanítványa, mint jó száz esztendő múlva Niccolö da Uzzano s az oligarcha párt Cosimo Mediciben egy új Július Caesar felkelő napjára lövöldöz. Donatello Juditját a Városház elé állítják: egy zsarnok feje van a kezében. A firenzei megnézi és Brutusra gondol.

2. Olaszország ura, a német császár a járhatatlan havasok mögött élt. Távoli gazda volt, metafizikai harcokban vérzett el. A francia király ellenben otthon lakott s jó gazda volt. Tehát meg kellett alkudni vele. A polgár a király szövetségese; amit elveszít hatalomban, visszaszerzi védelemben a kiskirályok ellen, ő újítja fel a római jogot (a *hitelező* jogát!), ő uszítja titokban a királyt egyeduralomra, ő ruházza fel a háborúzó és dolgozó nemzetet. S a hosszú szövetség jól kamatoz neki: XIV. Lajos napkeleti udvarában már egy posztós fia a mindenható miniszter s egy kárpitos fia a kedvenc költő. Franciaország válságai és hanyatlásai Richelieu óta összeválnak a főnemesi ellenforradalmakkal.

De a végső hatalomátvétel előtt még egy szörnyű válság zúdul az országra. A nagy forradalom. A polgár most már nyíltan a korona után nyúl, leszámol volt gazdájával s ugyanakkor visszanyomja a vagyontalan népet a mélybe.

A király felé forradalmár, a nép felé ellenforradalmár: XVI. Lajos, a korlátlan uralkodó és Babeuf, az ábrándos kommunista egyaránt vérpadra jut.

Középeurópa ebből a fejlődésből is kimaradt. Volt ugyan egy furcsa közjáték a latin műveltségű Luxemburgok — Henrik, János, Károly és Zsigmond — alatt, amikor ez a földrész is már-már polgárosult a vándorló udvar, főleg Prága és Buda körül. Zsigmond az első «ügynök király»; mindenből pénzt csinál. Lovagrendet alapít, de újjászervezi a kincstári kamarákat is, bűvös középkori jelek közt él, de csak a városi pénzesládákat becsüli, nagy gavallér, meg-játssza az utolsó lovagot, de magában mulat a lovagi komédián s óriási üzleteken gondolkozik, mint későbbi földije, a belga II. Lipót.

Habsburgok lépnek a helyébe, vérbeli utolsó lovagok, fenkölt, szomorú Don Quijoteok. Középeurópa ismét elmerül a metafizikai háborúkban. Úgy látszik, ez a sorsa.

D) A CSALÁD.

1. A latin népek egyetlen társas életformája a család. Minden kötelékük laza, a családé azonban elszakíthatatlan. Aki mégis eltépi, bukott angyal. Az időtlen földműves múlt dolgozik ebben a törvényben. Ott, ahol a munkának csupán családi kötelékben van értelme s a vagyton folyton úton van az apáktól a fiúkhoz, a nemzedékek halhatatlan személyiséggé fonódnak össze. Le Play a múlt század közepén helyes népismerettel még a francia munkástársadalmat is csak a családi ősmagig bontotta fel. A felbontott családból latin földön nem egyének szóródnak ki, hanem tékozló fiúk, bukott lányok, eltűnt anyák és örült apák.

A faszizmus félig kiragadta a gyereket a családból. Nem hiszem azonban, hogy legyőzi az évezredes ösztönt: a megsebzett mag ismét beheged. Az egyenruhás apa szolgálát után visszaváltozik páter familiásszá, három, négy balilla csüng a vállán s egy teltmellű, szép anya úszik mellette. Csak első harminc évünkben vagyunk egészen a korunké, aztán legyőznek az őseink. A leglelkesebb balillában is tovább szunnyad a páter familias; csendesen vár a sorára.

A családapa a család bírója; «pater familias» a szó fenyegető, római értelmében, élet és halál ura a gyermeki félelem mélyén. Isten-erejében római emlékek és katolikus látomások villámlanak, a lázadás lesiklik róla, magános, mint Mózes, de halála után hazájár a gyerekekbe, nehéz szív a szívük alatt, nyomorult kis életüket behúzza egy évszázados összeesküvésbe. Uralkodótársa a családi vagyon. Csak a latin irodalmakban van igazi «családtörténet», «családtörténet», egyéni hős helyett egy közös bünszövetkezet, amely a rettegett családapa s a démoni vagyon körül örvénylik.*

2. Azt írtam, hogy a latinok egyetlen társas életformája a család. Két család közt gyér a vakolat. De annál erősebb mindegyikben a gyökér. A családi jószág fekszik vagy fekdül valahol, egy falu határában, egy fatornyos hazában. Latin-Európában mindenki származik valahonnan, még az is, akinek sose volt földje. Mindenki paraszt a lelke mélyén; hazai föld tapad a sarkára.

Jellemző például, hogy a táji származást az irodalom rendszerint jellembrázolásra is felhasználja. S még a testük, az élettani légkörük is tüntet a származással. Az olasz utasok, különösen a szárnyvasúton vagy a falusi autóbuzson időről-időre átváltoznak; Toszkána s Romagna közt például a száraz, okos, ördögi arc izzadó parasztarcra kerekedik ki. Egy etruszk sírszobor volt a szomszédod, most helyet cserél egy falusi Néróval. S a franciák egy-egy táj jelzővel már a szellemitérképen is elhelyezik a honfitársaikat. A «lotharingok»: katonák és lángoló hazafiak, az «albigeois» vagyis Albi szülőtte pörköltzagú eretnek, egy toulousei biztosan papgyűlölő. A centralizált francia irodalom pontosan számontartja a vidéki származást, ez a fatornyos szemlélet még a ponyváig is lehatolt. «Artoisi vagy?» kérdik az utcalánytól a detektívregényben. Ebből már tudhatjuk, hogy magára is, a szobájára is nagyon tiszta. «Périgordi volt» jelentik a vizsgálobíróról.

* Gondoljunk csak a kortársak közt Arland, Duhamel, Julián Green, Lacretelle, Mauriac, Roger Martin du Gard, Schlumberger nagy családtörténeire!

3. Ez a származtatás átszáll Latin-Európa legnagyobb alkotására, a borra is. Ő is mindig családtag. Nincs magános, személytelen bor, minden csöpp magában hordja a családfát, a vidéket, a nemzedéket. A latinoktól tanultuk a «borföldrajz»-ot. Minden vidéknek van bortermelő önérzete, büszke a borára, mint a katonavirtusra vagy az asszonyra. Friulban sértés pugliai bort kérni, Rómában veronait. «Burgundi vagy bordeauxi fehéret szeretsz-e?» kérdezte egy párisi barátom. Barátságunkba került volna, ha azt mondom, hogy mindegy. Egy francia miniszterelnök állítólag majdnem megbukott Narbonneban, mert a rodáni bort bordeauxinak itta. «Féher chiantit a rákhoz!» szörnyülködött a firenzei pincérem, megtiltom!» «Az Augusteo mögött van egy kiskocsmá» kedveskedett a római házigazdám, «csak ott kap jó pugliait». «Csakugyan szereti a veronait?» ragyogott fel egy olasz vonatszomszédom. «Kevesen ismerik. A legmellőzöttebb lángelme!»

E) A KATOLICIZMUS.

1. Az utas egy sugaras, őszi délutánon megérkezik az idegen városba. Kitérja az erkélyajtót a kertre. A platánok most bocsátják el az első leveleiket. Szirti fecskék vijjognak a nyurga kémény körül. A kert végében sima, sötét ház; fehérrámás ablakai kipirulnak az alkonytól. Nagyok a platánok, egy szétrombolt kertóriás utolsó hírneműi. Két asszony siet alattuk, talpig feketében. Csak a gyöngéd tartásuk nőies, a járásuknak nincs neme. Nagy szerelemtől vagy nagy bánattól kókadt a fejük? Nagy szerelemtől, földöntúli szenvedélytől. Az erkély egy kolostorkertre nyílik.

Kijutottunk az ókori Rómából. De Kölnig s Antwerpenig még mindig a katolikus Rómában járunk. Egy feldúlt kolostor kertre nyílik az ablakunk; kedves nővérek kapálnak alatta. Csakhamar a protestáns utas is arra ébred, hogy valamelyik plébániához tartozik. A kupolákért mentem Rómába s ma a félreeső Santa Maria in Vallicella a gyöngéd szerelmem, az első párisi ékszakán a Notre-Damehoz zárandokoltam s ma Saint Germain des Prés a templomom. Ezekhez a plébániákhoz tartozom.

Egyszer Strasbourgban a meredek háztetők közt beláttam egy francia zárda veteményeskertjébe. Akkor értet-

tem meg először az elzásziak vívódását két világ'közt s nagy írójukat, René Schickelét. Volt Pesten egy sikátor a régi piarista ház mögött. A Galamb-utca. Kegyszereket árultak benne s ide nyílt a katolikus népkönyha. «Milyen olasz!* mosolygott Illyés, mikor végigmentünk rajta. Csakugyan az volt: katolikus utca. Egyszer meg is énekelte. Azóta megölték.

Egy gyűszünyi katolicizmussal már egész Rómát felhajtod. S még ott is, ahol kialudt a hit, melegít a hamuja: a katolikus kultúra. Róma hasadékaiból folyton buzog a hit, de a forradalmár, «hitetlem Paris szintén katolikus város: új falai közé beárad a régi áhítat. Gyöngé ahhoz a városrendező, hogy megbirkózzon katolikus emlékeivel. A Val de Gráce vidékére, Pascal területére a világi feldarabolás után visszaszállt a kolostorkerti csönd, a Panthéon körül hitvitázó árnyak suhognak, a földalatti vasút folyton szentekhez robog, a jobbparton ellenreformációs, a balparton bibliai és frank nevekhez. Még a nemzeti érzésnek is egy zarándokút a jelképe. Szent Johanna napján a hazafiak a Saint Augustin-tériszobortól lesétálnak Pyramides-téri másik szobrához: így ünneplik a maguk március tizenötödikéjét.

Abelard, Aquinoi Szent Tamás, Loyolai Szent Ignác, Xavéri Szent Ferenc, Szalézi Szent Ferenc, Paulai Szent Vince lángja süt a párisi lávakéreg alatt. Itt voltak ők diákok, tanárok, gyóntatók, vezeklők. Pár évvel a századeleji vallásüldözés után Péguy Parisból gyalog vág a chartresi székesegyháznak, Claudel katolikus drámáin dolgozik s Renan unokája, Ernest Psichari, «apjától az örök apákhoz pártolva* egy afrikai vadászszerepben szolgálja a keresztény Franciaországot. A tételes hit visszahúzódik a családok mélyére, kegyes asszonyok közé, de emlékei az eretneket, a hitetlent is kormányozzák. Paris ma nem katolikus hitforrás, a kultúrája azonban változatlanul római katolikus. Ezt a kultúrát finom hitézelmi és szívós értelmi szálakból szőtték s ha ki is feslik belőle az érzés selyemszála, a szövet még mindig összetart.

2. Latin-Európa katolikus a szó gazdaságfilozófiai értelmében is. Nincs érzéke a puritán vagyonszerzéshez. A katolicizmus az alamizsnaosztástól a főpapi fényűzésig minden

ranglépcsőn pazarol; lustán és koldusán is Isten dicsősége él. Könnyelmű vallás, ezért a legemberibb. A tőkés viszont hiába költekezik, maga a rendszer önmegtartóztató. Alapja: a tőkekamat önmegtagadást, *számító* lemondást és lelki malthuzianizmust követel. Jól megfér a protestáns világgúnylőlettel és dölyfös istenszolgálattal. Murillo gondatlan szőlőszemező suhancait az angol puritanizmus vallásos buzgalommal hajtotta volna be a dologházba s a gyárakba. Az igazi latin ember csak egy öregkori szabad szemlélődés számára kuporgat. S ebben csodálatosan hasonlít a kínaihoz. Egyik se *kapitalista*, mind a kettő *zsugori*. Magáért s a családjáért gyűjt, egy ősi, tisztos életformáért. A franciák mindig jómódúak voltak, de vasúthálózatukat akárcsak a szegény Olaszországban, idegen tőke szőtte az országra. Lajos Fülöp királyt eltakarja Nucingen báró, az elzászi bankár, III. Napóleont a spanyol-zsidó Pereire testvérek. Sokszor megírták, hogy Balzac műve fordított istenítélet: a rosszak győznek, a jók elbuknak benne. Csakhogy ezek a rossz emberek rendszerint idegenek: zsidók és elzásziak, ők ássák meg a sírját annak a katolikus királyságnak, amelyet Balzac tisztelt és szeretett.

3. A bevándorolt kapitalizmus már nem jutott el a gyarmatokra. Anglia is, Franciaország is sok tenger ura, de birodalmi öntudatuk s gyarmati hivatásuk nagyon elüt egymástól. Az angol tőke «nemzetközi kereskedelmi köztársaság»-gá szervezte a tengerentúli világot, a francia gyarmatbirodalom a katonák szerelme, majdnem azt mondtam: rögeszméje. A gyarmaton az angolok, németek és hollandok kapitalista szelleme a germán táborban, a franciák és olaszok katonai telepítő eszménye a római táborban találkozik. Itt eldől, ki germán, ki latin.

Jellemző például, hogy Francia-Kanada ma is nehezebben újít, gyanakvóbban változtat az életmódján, mint az angolszász Kanada. Egy parasztemléket őriz a lelkében, egy odakövesedett francia királyságot s az Egyesült Államok tőzomszédságában is papjaira és pénzes harisnyájára bízta magát. De magában az Egyesült Államokban se múlik a Délvidék varázsa, poézise, faji türelme, formaérzéke *csak* a lankasztó féltropikus éghajlaton s a patriarkális ültetvényes

hagyományon. Valami másnak is adója. Egy alámerült lélek: a latin lélek hagyatékának. Az amerikaiak ma már egyre jobban beismerik a déli államok francia és spanyol örökségét.

4. A latinok műszakilag sose aknázták ki a természettudományukat. Ez is gazdaságbölcseleti magatartásukkal a katolikus műveltség anyagi nemtörődésével függ össze. Gyakran csúfolták a «világújító» franciát, hogy középkori kényelemmel is megelégszik. Esmék kohója, de irtózik a műszaki újítástól, újjáteremti a világot, de egy rozsdás vízköpő alatt mosdik az udvar végén. Az olasz pedig «jezsuita béklyó»-ban évszázadokra megadta magát a babonáknak. Páratlan művész, de nincs természettudományos érzéke.

Holott a latinok a legkülönb természettudósok s az angol, holland, zsidó, sőt német tőke jórészt latin fölfedezéseket hasznosított a világ technikai felszerelésében. A kollektív kísérleti műhely a germánokat jellemzi, de a legtöbb igazság először az avult latin műszerekben és lombikokban jelenik meg.

5. Smith Ádámit veretlenek voltak a közgazdaságtudományban is. Katolikus személyiségtszeteletük és ősi emberiségük visszariadt a mechanikus rendszerezéstől, de a tizenkilencedik század összes alapelvét megpendítették már. Érezték, hogy maga az ember épp úgy kimaradna egy dolyfős, öncélú rendszerből, mint a felfedező természettudományos elme a műszaki alkalmazásból. Műkedvelők voltak a rideg céhbéli szem számára, a múlt század közepétől nem is illett emlékezni rájuk. Egy német-olasz tudós, Roberto Michels érdeme, hogy már nem is a port, de a hamuesőt legalább az olaszokról lefújta.

De a szocializmus is jobban járt volna, ha megmarad a latin mesgén s nem fekszik Marx légmentes acélkopszójába. Saint-Simon vagy Proudhon gondolataiból mindenki maga csinálhat magának szocializmust, Marxnak vakon kell engedelmesskedni. Olvass el egy proudhonistát s földérinti korod problémáit, olvass el egy marxistát s megesik a szíved a vak dörömbölésen. Még a fasizmusra sincs magyarázatuk; egymás szájáról szajkózzák, hogy «a nagytőke ellenforradalma».

Marx természetesen kicsúfolta a «műkedvelő», rendszeretlen franciákat. Ezzel jó időre megpecsételte a sorsukat. A mester véleménye parancs volt; a francia szocialisták még otthon is úgy elsüllyedtek a marxi gúnyban, mint a régi olasz közgazdák a szabadkereskedelmi «alapvetők» emlékezetében. A gúny s a feledékenység egyformán öl. Szabadkereskedők és marxisták remekül egyetértettek abban, hogy csak maguktól számítsák a tudomány kezdetét.

Közgazdasági közhely, hogy a liberális iskola egy századon keresztül Ricardo elveit finomította. De Marx is Ricardot fordította vissza önvádlón a tőkés gazdálkodásra; egész életében egy ellen-Ricardon dolgozott. Már pedig Ricardo az a pont, ahol az ember eltűnik a közgazdaságtudományból és cseretárggyá, «emberanyaggá», kalappá változik. Attól kezdve orthodox szabadkereskedők és forradalmár szocialisták egy elvont, szomorú sivatagban bolyonganak; a latin emberségre rázuhan az akadémikus Alapvetés és a marxi koporsófedél.

F) FORMATISZTELET.

A latin formatisztelő. Ezzel korántsem mondtam azt, hogy felületes. A ragyogó latin «felületesség» éppen olyan mély, mint az önkínzó germán örvény. Mindössze annyiban különböznek — s ez nem kevés — hogy a germán a mélységet átéli, a latin kifejezi.

A latin formalizmus: belső fegyelem és határérzék. «Latin örület, tehát világos* mondják. Még a tébolyuk is értelmes; belső világuk szabályos formákban bomlik fel. «Az örvény egy hídra emlékezteti* írja Valéry Lionardoról. Ma is hidakban, határokbán gondolkoznak, mint a római légionisták. A latin *áthidalja*, a mélységet és *körülhatárolja* a végtelent. Ehhez azonban ismernie kell a mélységet és a végtelent. Felületessége a valóságban belső fegyelem és határérzék, nem a mélység ellentéte.

De ami világos, még nem könnyű. Ami érthető, nem mindig könnyen érthető. A latinok ugyanazokkal az elemekkel dolgoznak, mint a germánok s az elemek súlyát nem lehet megváltoztatni, nem lehet megkönnyíteni. Formaérzékük csak a súly látszatát kisebbíti s már kezdetben könnyűnek

mutatja azt, ami a megértés után valóban könnyű. Legkedvesebb tudományuk: a geometria valójában a legnehezebb tudomány, amely néhány értelmi jelképpel a végtelent akarja elérni. Ebből a hiú vágyból derül ki, hogy formaérzékük tulajdonképpen törvény-tisztelet. Törékeny formáikban a barbár mélységet s a veszélyes végtelent pacifikálják.

G) ELLENTÉTEK.

1. Az olasz és francia formaérzék azonban a közös latinításon belül már a két «haragos nővér*» ellentéteire is rámutat. Rómát a latin testvérek vérmérséklete szerint szabadon lehet értelmezni. Szabadon vállalt kényszert, önkéntes fogságot, általános utasítást jelent. Nem él önmagában, csak a változataiban; minden néplélek átdolgozza. Az ellentét néha jobban jellemez, mint a párhuzam. Befejezésül tehát a latinítást az olasz-francia ellentétek tükei közé vezetjük.

Az olasz formalizmus érzéki, a francia értelmi. Mindkettő az elemeken győz, de az olasz az érzékeivel, a francia egy képlettel.

Kövessük például a szerelem költői vetületét az ösztön rabságából a szellem győzelméig. Az olasz szenvedély az első pillanattól kezdve eszményesít, az érzéki önkívület az égi határig ragadja. Úgy szabadul fel a test rabságából, hogy testi látomásával betölti a felső világot. Fogsága fénybeborul, az érzékek poklából az érzékek káprázatába menekül. A francia a szenvedélyben is önmegfigyelő. Enged a kísértésnek, de számítva enged, a foglyot követi ironikus hasonmása, a médiumot az örök néző. Néha csak azért enged a szenvedélynek, hogy továbbtesse telhetetlen értelmi kíváncsiságát. Madame de Lafayette «La Princesse de Clèves»-je, Prévost abbé «Manon Lescaut»-ja, Benjámín Constant «Adolphe»-ja, Sainte-Beuve«Volupté»-je, Gide «L'Immoraliste»-ja dermesztő éleslátással rombolja szét a varázslatot. A szerető a mindenkori század gyermeke, de a megfigyelő áthidalja a köztük lefolyt időt; egy esztendőben is írhatták volna ezt az öt remekművet.

Érzéki és értelmi formalizmusuk még jobban elüt a formateremtésben. Itt látszik meg igazán, hogy a római örökségen csak egy általános utasítást érthetünk. Az olasz

találja föl a legtöbb szabályt, mégis a francia a merevebb; sokkal szigorúbban ragaszkodik Vitruviushoz, mint a testvérnép. Emlékezetes például, hogy a nagy költséggel Párisba hozatott Bernini homlokzatterve a Louvre déli oldalára túl szabados, túl szeszélyes volt a frissen klasszszicizáló francia ízlés számára. Ezért győzött a jóformán ismeretlen Perrault feszes mértani terve.

Még szembetűnőbb az ellentét a festészetben. Az olaszok főleg a falfelületen tanultak, megszokták a nagy folthatásokat s a nagy távlatok térszerű, domború kitöltését. A francia festészet intellektuális körből: az illuminált kéziratból származik s lényegileg örökké vonalművészet volt. Az olasz a testben elsősorban a körültapintható tömegét látja, a francia a vonalát, a határait. A vonal azonban a test elvont jelképe, inkább értelmez, mint ábrázol.

Ennek az elvontabb ábrázolásnak látszólag ellentmond a vonalbontó francia impresszionizmus. De csak látszólag. Az impresszionizmus is intellektuális forradalom volt, a latin természettudományos kutatás átütése a művészetbe. Különben sem győzött soha egészen. Manet későn adta meg magát neki, Velasquez és Goya volt az igazi szerelme, Degas kifelé fegyvertárs, belsőleg a legnagyobb ellenfél volt s a kortárs Cézanneal már beköszönt a nagy formák ellenforradalma.

2. A következő lépéssel visszajutunk az *anyaország* és a *provincia* örök ellentétéhez. Itáliát győtri a roppant múlt, hősi kalandokba hajszolja bele. De ha ellankad a lendület, a mozdulat önsúlya visszalöki a mélybe: az olasz vagy világhódító vagy a félvilág zsoldosa. A francia ironikus fölényrel a bűnei fölé kerekedik, önbírálatával mások elé vág; az olasz önimádat és öngyalázat közt hányódik s ha meginog a hiúsága, szitokkal, kicsinyléssel borítja el magát. (Mondani se kell, hogy az idegenek mindig kapva-kaptak ezeken az önbecsmérlő rohamokon.) A vonagló vulkánikus földből, Vergilius alvilágából égig csap s tragikusan visszaruskad a láng. Cola di Rienzo, Savonarola, II. Gyula, Napóleon ezt a visszaszerezhetetlen Rómát hajszolja a teljes megsemmisülésig.

A köztársasági városállamok egy olasz polgárosodást

is a romjaik alá temettek. Ez a polgári kultúra talán lassan-lassan ártalmatlanná tette volna a római mérget. Mert Róma nagy örökség, de csak betokosodva, elmeszesedve. A spanyol szolgaság idején azonban csak kényúr és koldus maradt Itáliában: titkos Caesarok s az ősi plebsz. S ezek megrészegedek az óriási romoktól, ami annyit jelent, hogy elszoktak az emberi mértéktől. Egy befejezett művet nem lehet a képzeletben megtoldani, a romok a képzelet gonosz izgatószeri. Romról-romra száguldván a tikkadt olasz képzelet végül a jelent is feldúlta. A sikátorok fölött ókori csontvázak és új kupolák dideregtek, a római lázából megszületett a festői félsziget, Piranesi nagy temetője.

Az alkotmányos királyság rövid közjátéka után Olaszország a faszizmussal ismét az antik Róma hatalmába került. Mussolini elődeit a néptribunok közt kell keresni, nem Mazziniben s bajtársaiban. (Azok talán ma is száműzöttek lennének.) Az új Olaszország rohamosan távolodik a forradalmár ifjú nemzettől, Mazzini hazájától; a lassú nemzetépítést elsodorja az ősi misszió, amely az «01 tremare»-ra mutat. A mohó múlt, a követelődző emlék nem ereszti zsákmányát.

Franciaország megmaradt provinciának. Folytatja a gall-római könyvműveltséget, mindent emberi mértékre csökkent, lemásolja a római kupolákat, de mindjárt kicsinyítve. Csöndes polgárosodása fölszívta az amúgy is halványabb antik emlékeket. Róma öröksége; a római küldetés csak gyarmati tiszteket és néhány magisztrátust izgat. Legélesebb olasz emlékünk a rom és a kupola. Franciaország egy ütött-kopott családi palotára emlékeztet. De a szobákat berakásos fa borítja s egy Boullé-óra áll a sarokban.

3. A harmadik ellentét a közös romanizálódás *alá* mutat, a különböző fajkeveredésre. Az olasz s a spanyol mediterrán nép, a francia mediterrán és atlanti nép, germán keveredésel. (Főleg lelkileg.) A Rhone völgyből dajakájára: a Földközi-tengerre pillant ki, de a burgundi, lotharingiai és mosellei kapun át az ország a Rajnára, a maasi és artoisi kapun át Flandriára is szellőzik s mindössze egy csatorna választja el szigeti vetélytársától. Amerika fölfedezésével azután Atlantis kapui is kitárultak. A Rajnáról, az artoisi dombokról, a

gyűlölvé-gúnyolva bámult Angliából s a tengerentúlról Észak szellemei áradnak be a Loireig. A gall-római alapra egy északi, komor Franciaország rajzolódik; Calvin, Corneüle, Pascal, Philippe de Champaigne, Robespierre és Dávid i a hugenották, janzenisták és véreskezü tisztozatók hazája. A váltakozva hízelgő és hősies Itália mellett ott áll a föl-váltva könnyelmű és komor Franciaország, tanúságot téve a latin szabadságról, amely csak fékezi, de nem törli el a belső ellentéteket.

III. TÚL A TENGEREN.

1. Rómában senkise érzi magát egészen halandónak. Amit beföd ezer év, ismét kitakarja a másik ezer; a kihalt dombokra visszazáll az élet. A lángelmének nincs egyénieskedő írás- vagy festőművészetük, de írásukban és festményeiken meghal az idő: ez a csodálatos örök jelenidő a stílusuk. Róma is ilyen lángelme a városok közt. Száz év előtt kihalt kisváros volt, az; utas mégis zarándokká roskadt a küszöbén. Isten azért adta a világnak, hogy megmutassa a szellem erejét a test fölött. A város leszáradt a halmokról, de mindig megmaradt világhódítótnak.

Latin-Európa az örök Róma szellemében él. Nemzetfölvotti hatása — akárcsak a Városé — sose függött a latin népek lélekszámától. Mert a lélekszám eltörpül a szövetkezett szellemi és lelki erő mellett; nem a népekben, hanem a nagyokban van az a feszítőerő, amit ma képmutató, demokratikus hízelgéssel «népi dinamizmusának hívnak. Egy gyorsan szaporodó népet könnyű háborúba csábítani, de a hadjárat csak a hódítás kezdete, a valódi uralom már a háború utáni megegyezésen, az önkéntes hódolaton alapul. Dinamizmuson ma kizárólag számbeli fölényt értenek, mi mást is értsenek a népszavazásos tömeguralom, faji önimádat és statisztikai rekordhajsza korában! De ez a dinamizmus csak a fegyveres hódításhoz ért s a szellemi és lelki értékek rövid hátrálás után éppen a fegyveres üldözők közt találnak rajongókra s önkéntes tanítványokra.

A latinitás ma néprajzilag hátrál Európában. De amit

elveszít az ősi földön, visszanyeri a tengerentúl. Latin-Európa hovatovább rászorul az amerikai testvérekre; lehet, hogy valamikor a vezetést is átengedi a tengerentúli «világtartományok»-nak. De nézzük meg egyenként az országokat.

2. 1650-ben Európa hozzávetett lakosságából minden ötödik ember volt francia, 1930-ban minden tizenkettedik. Miután a népszaporodásban nincs forradalmi változás s a főirányt — Németország kivételével — a legerősebb kormányakarat se igen hajlítja fölfelé, a franciák valószínűleg még hátrább szorulnak. 1870-től 1930-ig két nemzedék alatt 40%-kal csökkent a születés, a lakosság egy része idegen vagy friss asszimilált. Ha a visszaesés megáll a mai születési átlagnál, a 42 millió lakos 1985-ig 34 millióra fog s 30 millióra, ha az átlag az elmúlt évek arányában tovább esik. Sovány vigasz, hogy nemsokára más uralkodó népek is nekiiramodnak a kihalásnak. Az olasz, spanyol, ír és holland nép kivételével az összes nyugati és közép-európai nép magában hordja a hanyatlást.

Hosszú élettani tetszhalál után az olaszok a múlt században egyszerre emelkedni kezdtek a mélyből. 1800-ban Olaszország lakossága 18.1 millió volt, Franciaországé 27.3 millió, 1938-ban az első 44 millió, a másodiké 42 millió s ebből legalább három millió az idegen. A félszigeten évente körülbelül egymillió gyermek születik, annyi mint Franciaországban hatvan év előtt.*

De a mindenkori természetes szaporulat csak pillanatkép; a mozgalom teljes hullámát ma már pontosabb műszerrel mérik. Így derítették ki a valószínű francia visszaesést is. Ez a számítás az élveszülötteket a szülőképes nőkhöz viszonyítja s eredményét: a «tisza születési arányszám»-ot becslésekre is felhasználja. A becslésekből az derül ki, hogy míg a legtöbb kultúrnép — a tengerentúl is! — a fordulóponthoz közeledik, az olasz és spanyol meglassulva, de határtalanul szaporodik. Maguk az olaszok igen derűlátók, 1960-ig el akarják érni a 60 milliót. Fokozatosan kitöltik a francia demográfiai űrt s ha igaz a jóslat s a többi kultúrnép rohamosan lepad — (még rohamosabban, mint a fo-

* Csak az anyaországban élőket számítottam.

gyásban is mértéktartó francia) — az olasz szaporodás egymaga megjavítja a latinok európai arányát.

Az ellentétes francia és olasz népmozgalom azonban a népalkatot is megváltoztatja. Franciaországban főleg a déliek fogynak s a hiányt — persze csak részben — bretonok, flamanok és elzásziak, szóval fajilag az északi kelták és germánok, földrajzilag a hithű katolikus vidékek pótolják. Az összehúzódó lakosság tehát nem romlik fajilag. Olaszország különböző vidékei közt éppen olyan elütő a szaporodási arány, mint Franciaországban, csakhogy itt a Dél a szaporább. Itália hagyományos néprajzi egyensúlya pár évtized alatt felborul: az ellankadó piemontit, lombardot és toszkánt felhigítja a lucaniai és calabriai délolasz.*

Belgium vallon és pikárd lakossága körülbelül 3*3 millió, a francia, olasz és rétoromán Svájcé 1*2 millió. Mind lassan szaporodik vagy a végzetes fordulóhoz közeleg.

Európa lakosságából tehát a század harmadik évtizedében 120—125 millió a latin; a szovjetbirodalom nélkül 30 százalék. Ebből olasz és francia 85 millió. Szörnyű elgondolni, hogy a két haragos nővér a latin tengeren még életünkben kezét emel egymásra. Ez Róma utolsó üzenete? Erre a látványra születünk? Amíg elfoly a vérük, a Limes beszakad a germán és szláv szomorúság nyomása alatt; az orosz regény s a német pontosság beveszi Európát.

3. Latin-Európa azonban a tengerentúl óriási népi tartalékokat gyűjt. Vegyük őket sorba északról délre. A hatvanöt- vagy hetvenezer québeci telepes, amelyet az 1763-i békében Versailles bitangul cserbehagyott, hárommillió nemzetté nőtt s már szorongatja angolnyelvű nemzettársát, mely Kanadában is az alacsony angolszász szaporodási szinten vesztegel. Ezt hívják a kanadai franciák a «bölcso bosszújának.

A nyolcvanas évek óta az új bevándorlók az Egyesült Államok faji alkatát is átszínezték. A dél- és keleteurópai

* Az örök észak-déli ellentét Magyarországon még a népmozgalomban is átfordult nyugat-keletre. De a remekül szaporodó északkeleti szöglet faji értékben semmiképpen sem áll az egykés dunántúliak alatt.

áradat előtt a fehér telepesek 83.5 százaléka Angliában, Németországban vagy Skandináviában, szóval Észak-Európában született, 1920-ban 46.4 százaléka Olaszországban, a volt monarchiában s a Balkánon. Ekkor zuhant le a sorompó a bevándorlás előtt. Észak-Amerika nemzeti korszaka csak egy negyedszázada kezdődött el: a belső honfoglalás és a világháborús próba után. Addig nemzet helyett csak egy hetyke, kóbor nép áramlott az óceánok közt. A feltört föld átváltozott hazává s a háború megtanította rettegni; a duhaj, kamasz népből koravén ifjú lett. Népi összetételében már keveset változik, a felnőtt nemzet az eddigi keverékre épül. Öntudatában, jellemében még sokáig, talán örökre angolszász marad, de a vérségi hozomány 1880 és 1920 közt a tudat mélyén az európai Délnek és a Levantének is bő helyet szorított.

Európai Dél»-en fajlilag az olaszt és spanyolt, lelkileg és szellemileg a franciát is értjük. Amerika és Franciaország mindig jobban megértette egymást, mint Angliát. Ahogy a kanadai Szent Lőrinc völgy megmaradt tizennyolcadik századi Normandiának, az Egyesült Államok délkeleti része is a hugenotta Charlestontól a jezsuita New-Orleansig a franciák adósa. Ezt ma már nyíltan bevallják. A Szent Lőrinc s a Mississipi völgy francianyelvű fehérek: Cartier, Champlain, La Salle, Marquette atya előtt nyílt meg először. Később La Fayette és Rochambeau felajánlotta kardját a szabadságharcnak. Franklin kortársai francia eszméktől ittasultak meg, a függetlenségi nyilatkozat előtt folyton franciául olvastak. A párisi filozófusok egy alkotmányt sugalltak az ifjú óriásnak; Charles L'Enfant megajándékozta egy fővárossal: ő tervezte Washingtont. Később a rabszolgaszabadító párbajban is volt valami «francia» vonás: eszmék háborúztak a két oldalon, akárcsak a párisi torlaszokon. Volt benne üzlet is, de angolok sosem ölték volna le egymást miatta. Ehhez olyan konokul kellett hinni az eszmékben, mint a franciáknak.

Amerika a világháborús véráldozattal busásan megfizetett a kölcsönért. S közben újra felfedezte szellemi dajkáját; elbűvölte a megsegített országot. Amerika nem új Róma, legfeljebb új Bizánc, de Paris az amerikaiaknak új Athén. A Harvard egyetem háromszázadik születésnapján elsősor-

ban Descartesnak hódolt; a francia vendégek egy láthatatlan királyuk fényében úsztak.

«Az új Athén» hamar belejött a szerepbe s egyik legnagyobb költőjét: Claudelt küldte ki nagykövetnek. Észak-Amerikát a kontinensen a franciák ismerik legjobban, legjobb íróik s tudósai hajóznak át oda a kultúra titkos küldetésével, Newyork egyik legjobb jellemrajzát egy francia írta, Chicagót legjobban egy francia író szidta. S a newyorki felhőkarcolókra csak egy francia építész merete azt mondani, hogy kicsik! (Le Corbusiernek hívják, szinte fölösleges mondani.)

De az irodalom finom földrengésmérője az első világháború óta egy belső latinizálódást is jelez. Már naturalista nemzedéküket is a francia és orosz óriások bátorították fel. A szikra Flaubert, Zola, Tolsztoj, Csehov írásaiból pattant át, de akkor még angolszász vagy bevándorolt német lélek vetett lobot tőle. A háború után azonban latin világ, latin lélek derengett fel T. S. Eliot verseiben, Thornton Wilder és Willa Cather regényeiben. Ezek az amerikaiak már olyan mediterránok, mint a Shakespeare-kori angol líra vagy a mai angol katolikusok. Nem véletlen, hogy az új francia regényírás egyik legizgatóbb alakja, Julián Green minden rázkódás nélkül olvadt át a francia szellembé.*

Dél-Amerikában aztán elsőpró erővel fellép az ibér latinitás. Az Egyesült Államok délnyugati szögletében is erős a gyökere, de Közép-és Dél-Amerika egészen az övé. André Siegfried írja: «A protestáns angolszászok Északon, a katolikus latinok Délen két elütő civilizációban fejlődnek, rajtuk van a származás bélyege. Ilyenkor derül ki a vén Európával való kultúrkapcsolat időtlen szívóssága: a brit alkat az Egyesült Államokban, a mediterrán latin sugallat a volt spanyol vagy portugál gyarmatokon. Buenos-Aires is, Newyork is amerikai város, szoros földrajzi rokonságban áll egymással, de másfelől Buenos-Aires, Montevideo vagy Rio és Barcelona, Marseille vagy Paris közt van egy másik,

* Már a szimbolizmusnak is volt egy francia-amerikai költője: Stuart Merril. Egy másik tagja, Francis Vielé-Griffin Amerikából visszazármazott hugenotta volt. A regényíró Henry James s a festő Whistler simán beilleszkedett a párisi szimbolista légkörbe.

nyilvánvaló rokonság: mediterrán és latin. Az amerikai világrész földrajzi tengelye észak-déli irányú, de ne feledkezzünk el a kelet-nyugati kulturális tengelyekről sem.»

A délamerikai ember kizárólag a katolicizmuson, vagyis a keresztény Rómán keresztül latin és mediterrán. Faji csuszamlásai a színtestől a fehér s a fehértől a színes felé összekeverték a spanyol, portugál, indián és néger vért, de mindig latin páncél alatt. Az egyház egyenesen pártolta a vegyes házasságot, lélekhalászatra használta fel, a keresztény Orpheus karján kimentvén a pogány házastársat a pokolból.

A kocsonyás argentinai, brazíliai, chilei, perui stb. nemzeti öntudat ebben a században keményedik meg; nem-sokára a felnőtt nemzetek közt van a helyük. Már borzong bennük a latin misszióhit. De ahogy az angolszász Észak-Amerika elhajolt a latinitás felé. Dél-Amerika viszont hozzá-simul az angolszász gazdasági formákhoz. Egy új világ születik a Kordillerák s az Atlanti óceán közt: a provinciális gyarmati latin kultúra megújul az angolszász civilizációban.

*

Miért írtam ezt a tanulmányt? Végig reméltem, hogy az utolsó mondat elárulja. Most már tudom, hogy ezt a mondatot sose találom meg.

Mégse gondolom, hogy félreálltam s haszontalan dologgal bibelődtem. Egy emléket akartam az áradat fölé emelni. A hullám belevág az arcomba, nem látom, hogy a kezemben van-e még az emlék? A partról jobban látszik. De áll-e még valaki a parton?

1939 február.

DANTE.

Van a firenzei dómban egy kép, amelyen Dante az Isteni Színjátékot magyarázza. A városkapuban áll, jobbján a pokol tornáca, mögötte a tisztulás hegye. Olyan a költő, mint egy szikár pálma. Már nincs helye a földön s még nincs helye az égben, már látszik az egész szín: a szülőváros, a pokol s a menny, de Dante még a színhelyek közt áll, feleúton a Portinari ház s a mennyei rózsa: «Bice» első megpillantása s Beatrice örök társasága közt. Halála után azonban hamarosan kiváltságos égi lakosnak tekintették, a száműzetésből egyenesen a templomokba kerül, Boccaccio a Santo Stefano del Popoloban magyarázza, Nardo di Cione a domonkostemplomba festi, a városi tanács elrendeli, hogy azt a könyvet, *qui vulgariter appellatur il Dante* nyilvánosan kell taglalni s ez a nyilvános hely egyideig maga a dóm.

Akit ebben az időben a templomban olvastak, azt átadták a köznépnek. A két vetélkedő koldulórend: a domonkos és ferences társaság megszállja a városvégeket s ahol nemrég csak kápolna vagy kis plébánia állt, most évig érnek a támasztópillérek. A sikátorok, zsákutcák, bordélyok, leprafészek, csontházak visszahúzódnak a ferences és domonkos templom elől. Messziről úgy látszik, mintha egy üstökös zuhant volna a zsúfolt munkásnegyedekre. Ismét forradalom van Európában: végigseper a templom forradalma. Néhány száz év előtt a bencés, ciszterci és premontrei kolostorok lecsapolták a mocsarakat s szőlőhegygé változtatták a sivatagot, most a két városi rend költözik a képletes mocsárba, a hívőkért elmegy a piacra, végül a szószéket is kiragasztja a külső templomfalra. Még alig látszik ki a földből a firenzei dóm, mikor a város két végén két óriási juhászkutya: a domonkos Santa Maria Novella s a ferences Santa Croce már

imához tereli a dühös várost. A nép ide-oda áramlik a templomok közt; végre tudja, mit kezdjen a szabadidejével. A két rend építkezése fölizgatja a képzeletét; folytatásos mesévé változik az ablak, az oszlopláb, a kóruskarzat, a kapubolt, a vízköpő, még a padló is. A szószerk az emberek közé furakodik, a templom közepébe, lábából oroszlanok nőnek ki, könyöklőjén megjelenik a végítélet, a mozaikon a farkas fölfalja a bárányt, a színes ablaküvegen mennybemegy a hal. A koldulórendek tömegszenvédéllyé változtatják a templomjárását, nagy népkönyvvé a templomot.

Ebbe a népkönyvbe került be Dante. Azzal, hogy a templomban olvasták, elismerték, hogy közkincs. Azzal, hogy falra festették, elismerték, hogy holtában is első polgárunk. Magyarázták, de nem csak a kiválasztottaknak, hanem mindenkinek. Magyarázták, de nem az akadémián, hanem a templomban s az utcán. (Lionardo és Michelangelo is az utcán kapott össze egy Dante-sor fölött.) Dante a népé volt s a festők a népnek kedveskedtek a fali portréival. Minden firenzeiben, sőt minden olaszban derengett egy képzeletbeli arcképe: a Giottoé vagy Nardoé, Michelinoé vagy Botticellié. Danteban fölolvadt kora *tomista* tudománya, de a nép mégsem tekintette csak tudós költőnek. A középkorban minden szónak igényesebb s frissebb értelme volt; középkori értelemben még őt is *népköltőnek* hívhatjuk. Régi csataterek, iszonyú családi rémdrámák vülámlottak a terzináiban. Képzeljünk el egy magyar *Commedit*, amelyben Illésházy lengyel földre menekül, Frangepán félájultan támolyog a bakóhoz, Béli Pál rázza a fogarasi börtönrácsot, Apáczai Cserét halállal fenyegetik s a vándor költő a *Purgatoriumb* egy olajbarna barangolóval találkozik, aki édes hazai nyelven szólítja meg s «ott estem el én» mondja képletesen, «ahol székert rakott Rómának a magyar király». Ahogy Esztergom a magyarnak egy Arany János sor, Székesfehérvár egy Vörösmarty rím, a régi olasznak az Arbia, Monferrato vagy Campaldino egy Dante sor, tele halálhörgéssel és vérhabos vizekkel. Ez a régi olasz még a vakító és ezerlevelű paradicsomban sem tévedt el. Sok olvasója vagy hallgatója — mert hiszen sokan csak hangos olvasásból ismerték — nem is sejtette, hogy Szent Tamás bölcsészeti rendszerében bolyong Danteval. A régi emberek képzelete dúsabb, engedékenyebb

és hajlékonyabb volt a miénknél, közelebb járt a teljes valósághoz. Hiszékenyen vállalkozott egy mennyei utazásra, de az útra egyszerű földi képzeteket vitt magával s ezekhez görcsösen ragaszkodott. A dantei asztrálestek szobrokra és falfestményekre emlékeztették, Ágostont, Ambrust, Gergelyt, Jeromost bronzkapukról, longobárd szobrokról, mozaikokról is ismerte, mert abban az időben — mint említettem — a templom volt a mai Múzeum vagy Luxembourg vagy Pincio kert s a lombok közé bújó Berzsenyi, Musset vagy Leopardi szobrot akkor egyházatyáknak, égi doktoroknak hívták. Indadíszes oszlopon volt a helyük, a fecskéfészek mellett. Pihés madárfióka ült az ő kőfejükön is, mint később a kedves költők mellszobrain.

Így kell elképzelnünk Dantét, a családi, városi és itáliai eseményekes emlékek, a mindennapok nagy költőjét, aki nem ment babérkoszorúért a Capitoliumra, városról-városra vetődött, okos és jószándékú zsarnokokkal barátkozott s a szülővárosa ellen izgatott. Dantét egy kitartó indulat s egy változatlan szeretet hajtotta s az emberek, akik szakadatlanul gonoszak s folyton rosszat forralnak, de egy nagy szerelemmel végül minden hitványságukat jóváteszik, szívükbe fogadták a költőt. Tudós költőt hiába magyaráztak volna nyilvános helyeken. Ahhoz, hogy évszázadok múlva is magyarázhatassák, magyarázat nélkül is közkincs kellett, hogy legyen. Érzelmi közkincs, ha értelmi nem is lehetett mindenkinek. Meghallgatták a szövegmagyarázatot, mert már magyarázat előtt szerették a nagy indulatait.

Az idegenek sose ismerték igazán ezt a hazai költőt. Nem is ismerhették, mert mire Dante eljutott külföldre, hazája tökéletesen megváltozott. Századok múlva, a középkorral együtt fedezték fel őt. A firenzei köznép költőjével külföldön a tudós inyencek találkoztak először. Boccaccio verssora: *Dante Alighieri son, Minerva oscura d'intelligenza e d'arte* csak most teljesült be igazán. Régen az egyetemi oktatás nemzetközibb volt, mint ma s egy bolognai tanár nyelv-
változtatás nélkül, simán tovább taníthatott a krakkói, párisi vagy prágai egyetemen, az a költő ellenben, aki a középkorban a köznyelvet választotta, mint Dante, e nyelv fog-
ságába esett, mert akkor még alig fordítottak idegen nyel-
vekre, főleg remekműveket nem s egy fényes kultúra kedvéért

még nem tanultak meg idegen nyelvet, mint például a tizenkilencedik században Cervantesért spanyolul, Shakespeareért angolul s Dante kedvéért olaszul. Mikor aztán hosszú századok múlva fölfedezték az olasznyelvű Dantét, Olaszország és a nagyvilág közt Dante korához viszonyítva végzetesen megváltozott az arány. Az idegen: egy világbirodalom vagy katonai nagyhatalom tagja, Olaszország: Pannini és Piranesi romtemetője. A felfedezők szeretik és lemosolyogják Olaszországot. A valóság annyira ellentmond a múltnak, a látvány annyira elüt a régi élettől, az utas s az ország közt úgy megváltozott az arány, hogy az idegen nem tud visszahelyezkedni Dante hazájába, mely a költő életében szétforgácsolva is akkora világhatalom volt, mint később a vérben s vasban kiforrt nemzetek. Igaz, hogy Velence, Firenze, Pisa, Genova államterülete jóformán csak a városhatárig ért s félszigeti felségjoguk eltörpült a francia, angol vagy spanyol király későbbi felségjoga mellett, tengerentúli hatalmuk azonban sokszor túlszárnyalta e királyok nemzeti felségjogait. Az olasz tengerésznép volt s az antikizáló középkor még jól emlékezett a Róma-ellenes Karthágó és Kleopátra pusztulására. Hátukkal a havasoknak dőlve az olasz városok ezen a római tengeren éltek; a szuezi csatorna tervét is Velence ásta ki először az ókori emlékekből. Genova és Velence csak két város, de Dante korában az egész levantei tengermedencéért mérkőzött, Firenze keze nem ért Luccaig, de az angol király hitelezője volt s a százéves háborút együtt pénzelte Sienaival. A két toszkán város Dante korában «hitelező ország», mint ma Anglia s Anglia eladósodott parasztság, mint Argentína egy emberöltő előtt.

Dante és kortársai még a tengerekre láttak. Dante külföldi szerelmese már csak e tengeri hatalom művészi és irodalmi emlékére bukkant. Abban mindenki egyetértett, hogy Piranesi romkertje nagy festőkkel, költőkkel és muzsikuskal mulattatta a világot s minden szépséget hamarabb föl talált, mint északi szomszédai és latin rokonai. Holott a valóságban Dante s a korabeli Olaszország a világ *politikai tanító-mestere* volt; hatalmi tudatát és gazdasági gőgjét akkor még nem szennyezte be a spanyol és francia megalázás. A világ az idegen hódítások óta megtette új Athénnek, Dante Olaszországa azonban Rómának tartotta magát s maga Dante is

az ókori birodalom hivatalos költőjét választotta útitársnak. Nagyon megütöközött volna a maga elfinomult külföldi képén. Szenvedélyes itáliai volt, a legdölyfősebb fajta. A *sokat* kévelselte, nem a *semmit*. Szülővárosa egyenesen magának követelte Róma örökségét, földülta Fiesolét, megtámadta a toszkán városokat, megvesztegette a királyokat, parancsolt a flamand vásárokon, mindig nagy tétben, nagy kockázattal játszott: a római világhatalom kellett neki. Dante a külföldinek hol meredek kristályhegy, hol búsuló hazafi volt s a jóhiszemű olaszok csakhamar együtt búsulnak a világgal az elvetélt nemzeti költőn, aki olasz létére csak firenzei, sőt csak száműzött firenzei költő lehetett. Firenze Dante korában valóban kis ország, de a firenzei nem önkínzó, kis nép s Dante nem volt Kölcsey. Úgy támadt Firenzére, mint később az elégedetlen angol költők a brit birodalomra. A sok helyett mindent akart; gögből és nem nyomorúságból volt elégedetlen, ő sem akart engedni a római örökségből. Egy kitűnő olasz gondolkodó, Giuseppe Borgese egy helyen igazat ad Mazzininek és Cavournak, amiért szakítva a csalóka Róma-gondolattal csak olaszok akartak lenni. Csakugyan nem minden olasz termett erre a gondolatra s torzszülötteit maga a gondolat egyik szerelmese, D'Annunzio pellengérezte ki Cola di Rienzoban. De a Róma gondolat volt az olaszok fő erénye is, ezzel a varázsitalal pezsdültek erejükön felüli feladatokra, amelyekről sorban kiderült, hogy mégis győzik erővel. Mikor rövid előkészület után Dante megszólal hazai nyelven, tüstént olyan magas hangon kezdi, hogy a világ azóta se tudta utóí-érni. Az olasz az egyetlen nyelv, amelyet a nyelvtannal együtt rögtön Danteval, vagyis a legnagyobb igénnyel kell kezdeni, máskép sose tanuljuk meg.

Dante a köznyelvet választotta, mert az olasz nép pezsgő képzelete a legnagyobb és legtudósabb látomást is befogadta s ezen a nyelven rögtön a legmagasabb hangot választotta, mert a világ első népe csak egy Isteni Színjátékot adhatott a világnak. Nem tördelte sóhajokba a lelkét, hiszen Olaszország világtékténye a luccai, veronai és ravennai száműzetésből nézve is éppen olyan nagy volt, mint Firenzéből. A világ azonban akkor fedezte fel, mikor a rom-romantika már megmérgezte a képzeletet s a félsziget politikai és gazdasági tékténye feledésbe merült. Az egykorú háttér szét-

foszlott a mű mögül. Így lett Dante valóban *Minerva oscura*: egy kedélyes, jámbor, daloló nép aránytalanul nagy költője, akit az áhítatos idegenek a firenzei hegyek közt mindig a zsebükben hordtak. Végül már kommentár nélkül fordították, tisztán a nyelv és látomás szépsége miatt, mintha a sok célzás véres folyókra s hitvány pártütőkre csak a sorok közé szorult másodrangú kövület volna. Pedig az igazi Dantehoz rengeteg kommentár kell, hogy ne csak látomásról-látomásra, hanem indulatról-indulatra, sóhajról-sóhajra követhessük s végül megtaláljuk egy fiatal és szertelen nép szinte örjögön büszke fiát, aki sohase sejtette, hogy a hazájából valaha — s éppen az ő fölfedezése folytán — esztétikai vadaskert lesz.

Olaszország újabban visszafordult régi jellemére. Nem változott meg, csupán mélyebbre merült magába. A szeretetben is, haragban is türelmetlen. Az élő ország ma közelebb áll Dantehoz, mint Ötven vagy száz év előtt. A festői, kiskocsmás, ruhaszártó «*Trastevere*»-k kipusztulnak, a méltatlan háttér eltűnik Dante mögül. Sokáig csak egy athéni költőt láttak ebben a gögös firenzeiben, szertelen római önérzetét olasz honfibúra magyarázták s ezt az olaszokkal is elhitették. Pedig Dante nemcsak szellemileg, hanem hatalmilag is a többi ország fölé helyezte hazáját s a honfibút méltatlannak tartotta volna magához. Úgy kell látnunk, ahogy az igazi, régi olaszok látták: a nép közt élve, a népszenvedélyben osztozva, esendő, örök indulatok hálójában, de rendíthetetlen itáliai, sőt római fölénnyel.

Egyszer San-Gimignanoiban egy odavaló ember megmutatta nekem a házat, ahonnan beszélt. «Nem volt valami nagy sikere», mondta mosolyogva. Ebben a félig kötekedő, félig meghatott mondatban egyszerre megjelent a költő; arca melegét éreztem. Dantenak a san-gimignanoi erkélyen, vagy a Santa Trinitá hídfőn van a helye a mi képzeletünkben is s hogy egészen a mienk legyen, el kell menni érte a firenzei utcákba.

NAPOK ÉS MUNKÁK FIRENZÉBEN.

Valamikor Firenze nem város volt, hanem nagyhatalom. Pénzt veretett s ezt a pénzt mindenütt forgatták és utánozták, posztókat gyártott s az udvaroncok mindenütt firenzei posztóban jártak, bankárainak egész Európa eladósodott, királyokkal és szultánokkal egyezkedett. Költője bejárta a földöntúli világot, az új világ egy firenzei család nevét viseli, művészei megszerezték az ókor örökségét. Mindenre volt tehetsége, sőt lángelméje. A firenzei lélek óceánok közé illett s nem a városfalak gyűrűjébe; úgy lélekedett, úgy gondolkozott, úgy beszélt, úgy cselekedett, mint egy ország s külpolitikája, gazdaságtörténete, művészete jobban hasonlított a francia vagy angol külpolitikához, nemzetgazdasághoz és művészethez, mint egy városéhoz. A sok közepes olasz nemzeti történetkönyv mellé a firenzei történetírás remekei sorakoznak. A francia és angol középkori krónikák, humanista históriák, romantikus és liberális történetírás párja sohasem olasz, hanem mindig firenzei krónika (Dino Compagni, Villani), firenzei humanizmus (Machiavelli, Guicciardini), firenzei liberalizmus (Capponi, Viliari), firenzei gazdaságtörténet (Davidsohn) s jellemző, hogy Doren kitűnő olasz gazdaságtörténete is alig tud szabadulni Firenzétől. Bölcsőnek is, háttérnek is hatalmas volt; legnagyobb fiait is beárnyékolta. Lorenzo Medici, Machiavelli vagy Michelangelo életrajzában a fény e vulkanikus arcokról folyton átfordul a nagyobb kráterre: a városra.

Nehéz feladat vár tehát arra a rádióközvetítőre, aki fényképek és filmvetítés nélkül, pusztán szóval és néhány hangbrával meg akarja eleveníteni Firenzét.* Mit válasszon

* L. a függelék.

ki? Gyűszűbe öntse a tengert? S ha lemond a zsúfoltságról, megmentheti-e az ízt? Mondhat-e mást egy félóra alatt, mint a tudósok a keleti fejedelemnek Anatole France meséjében? Az a fejedelem megíratta velük a világ történetét. A mű akkora volt, hogy a nagyúr neki se fogott. Lerövidítették a felére, aztán megint a felére, aztán még a felére. Haldokolt, mire egy kötetbe szorították a tudományukat. «Mi van benne?» — suttogta a haldokló. — «Felség» — felelték a tudósok alázatosan — «az emberek születnek, szeretnek és meghalnak.» Firenzében még hozzátették volna: «S a szeretet nyomai maradandóbbak, mint a gyűlöleté. Ez a város jól tudott szeretni és jól tudott gyűlölni. De a szeretet emlékeit jobban megőrizte, mint a gyűlöletét.»

Először önként kínálkozott az időrendi séta. A kronológia országútja kitér a nagy emlékek felé; évszámokkal jó csapást lehet vágni a múlt bozótjában. Mégse választottuk ezt. Nem akartunk túlközel kerülni a zsúfolt emlékekhez. Egy összefogó látomást kerestünk valamelyik kilátóról. Találtunk is ilyet, ráadásul nem is egyet, hanem kettőt, az Arno két partján. Egyik a fiesolei domb, tetején Firenze városelődje s a ferences kolostor, másik a San Miniato domb a Michelangelo-térrel s a domonkos kolostorral. Egyikről a tenger felé, másikról a vízválasztó, sőt sokáig országválasztó Apenninekre lehet látni. Egyiknek az alapításkor, másiknak a bukáskor volt nagy szerepe s e két döntő pillanat közt körülbelül 1700 esztendő telt el: több, mint Attilától napjainkig. Most már tudtuk, mi a jó út: Fiesoléból a Michelangelo-térre kellett jutni. A két domb közt fekszik Firenze. Időrendi séta helyett topográfiai sétát választottunk. Már a cím is megvolt: *a Fiesolétól a Michelangelo-térig.*

A közvetítő a fiesolei magaslaton áll a ferences kolostor előtt. Szól a barátok kara.

Firenze bölcsőjénél állunk, az ősi Faesulaeban. A nap most száll a tenger felé, ahol Firenze egykori ellenfele, Pisa szendereg örökre legyőzve csodálatos emlékei közt. Egy ferences kolostor áll a hegytetőn, a barátok kara Malipiero himnuszát éneklí a teremtésről.

Jókedvű, érzéki, eszes nép fészkelte valamikor ezen a

dombon. Az etruszkok. Itt laktak a tiszta levegőben, mert a mocsaras Arno völgyet akkor még csak temetőnek használták. Az etruszk köveket a rómaiak s utánuk a keresztények is fölhasználták; ez a kolostor is etruszk falakra épült. A nép eltűnt, nyelve elveszett, de műve még megvan, mert Olaszországban minden halálból eleven s szinte mindennapi örökkévalóság lesz, a halott népek nem pártolnak el az utódoktól s résztvesznek a madarak, virágok, cserjék s a nyájas emberek társaságában. Egészen úgy, mintha a mi életünket magunkon kívül a gepidák, avarok, hunok, bolgárszlávok is formálnák egy kicsit. Olaszországban nem külön-külön szép a táj, a műemlék s az ember; a századok jól összehabarták a természetet az emberekkel s a megbízható nemes anyaggal. Mert itt a nyersanyag is kitűnő: öröm a szemnek, öröm vele dolgozni.

A barátok kara elhalkul, a beszélő a kilátóhoz lép.

«Ebben az alkonyi csöndben kövessék lelki tekintetükkel a tekintetemet vagy talán még inkább a szívemet, mert ennyi szépséget és harmóniát már csak a szívvel foghatunk fel s talán csak asszonysszívvel. Ami innen látszik, csupa férfimunka, komor, dacos, tartós és nemes férfimunka, amit csak az asszonyok szeretnek igazi áhítattal. Velence a férfiak öröme, Firenze az asszonyok bálványá.

Lábunk alatt a fiesolei dóm tornya, tövében a kiásott római színház s az etruszk városfal. Három évezred egymás szomszédságában. A harmadikban még benne vagyunk, anélkül, hogy az első kettőt elfelejtettük volna. Mert az ember itt úgy gondolkozik évezredekben, mint máshol évtizedekben. Az olaszok megszokták, hogy halott népekkel éljenek együtt; náluk egy trójai menekült se volna elég öreg ahhoz, hogy kísértetté váljon. Ha megjelenne valahol, görög vérrozsdával a kardján, leültetnék egy félliter vörösbor mellé. S milyen tacskók volnának itt az angol kísértetek! Dante változatlanul a legmodernebb költőjük, a fecskék Donatello művein tanakodnak a tengerentúli útról s a Santa Trinitá téren minden ház a helyén áll azóta, hogy Lionardo és Michelangelo összeszólalkozott a Spini palota előtt. Az olaszoknak a virágok s a híres halottak sügnak s úgy látszik, egyik tanács jobb a másiknál, máskülönben nem volna ilyen szép az országuk.

A fiesolei dombokon ciprusok és olajfák közt sárgálnak a toszkán kertilakok. Látszik, hogy erődítmény volt az egyenes ősök. Egy ilyen villában beszélgetett az asztaltársaival Pláton üdvösségéről a viharos életű Lorenzo. Mátyás ezeket az asztali beszélgetéseket utánozta Budán. S itt is halt meg, miután egy titokzatos, négyszemközti szóváltáson hiába próbálta megszeliđíteni Savonarolát. A levegőt akarta elvonni a ferrarai paptól: a gyűlöletet.

Lenn a párás völgyben piroslik Firenze. Csak innen látszik nyájasnak, a valóságban kíméletlen, gőgös város volt, mint mindenki, akinek jól megy a dolga. Leigázta a szomszédait, eltaposta a bölcsőjét, Fiesolét s aztán megtette nyaralóhelyének. De amit vétkezett a hatalom vágy, kiengesztelte a művészet. Firenze nemcsak a virág és a kő, hanem a lángelmék városa is. Szerette és izgatta a művészeit, az ironikus Lionardo kivételével mindegyik a rabja volt.

Az Arno túlsó partján széleshátú, száraz hegyek hullámzanak. Kebelükből fakad a chianti bor. S az egyiken Törre del Gallo fehérlik, az öreg Galilei menedékhelye. Közvetlenül a folyó mellett, a város keleti végén egy ciprussal borított, szelíd halom domborul: a San Miniato. Domonkos temploma a mozdulatlan fák mögé bújik. Körülbelül egykorú a fiesolei dómmal s öregebb a legtöbb firenzei templomnál. Ehhez a templomhoz készülünk.»

A beszélő leszáll a völgybe, a hajdani temetőbe. S első útja egy sírhely. Mintha a völgy ma is csak az etruszk domb temetkezési helye volna, egy sírboltban keresi a város jelképét. A Medici síroknál. Cosimo, a családi hatalom megalapítója hosszú pártviszályok után 1434-ben végleg visszatért velencei száműzetéséből s az utódainak észrevétlen rendszerváltozással évszázadokra megszerezte a város uralmát. Firenze köztársaság maradt, de a tanácsban, a kancellárián, az adóhivatalokban s a céhekben az ő emberei ültek ezentúl. A család rövid megszakításokkal 1737-ig uralkodott; annyi ideig, mint az Árpádok. Viharos viszonyuk volt a várossal; a német «Hassliebe»-nek hívja ezt az érzést. Firenze és a Mediciek se egymással, se egymás nélkül nem tudtak élni. Őseik a kisemberekkel harcoltak a gazdagok ellen s a család

később is ragaszkodott ehhez a «néppárti» politikához. Cosimótól kezdve cím és rang nélküli uralkodók voltak, látszólag tovább is magánemberek, a valóságban a nép-akarat végső megtestesítői, vagyis diktátorok. Jóformán mindennap megújították a hatalmukat. Ezen a szakadatlan népszavazáson a kisemberek mindig mellettük álltak, a rangjukbeli gazdagok ellenben két pártra szakadtak. Aki behódolt (a Portinari, Ruccelai, Tornabuoni, Sassetti, Strozzi család) egyszersmind szövetséges- és üzlettárs lett, aki hiúságból, gőgből vagy politikai számításból ellenszegült (az Albizzik, Pazzik, Pittik) elpusztult vagy száműzetésbe került. Ez a láthatatlan családi hatalom 1530 körül átalakult örökös fejedelemséggé, amit a pápa 1574-ben fejedelmi címmel szentesített. De a jogi elismerés már nem élesztette föl a korhadt gyökereket. A belső harc elült s vele a nagy fény is kihunyott. Firenze, az engedelmes, fényűző és békés fejedelmi székhely kevesebb volt, mint Firenze, az ingatag, forrongó és engedetlen köztársaság. Ezzel is példázni akarta, hogy a Múzsák néhol a fegyverzajban hallgatnak a legkevésbé s nagyon megválogatják a pártfogóikat.

A legrégebbi Mediciek a San Lorenzo templomban s a régi sekrestyében fekszenek; Verocchio készített nekik csodálatos koporsót. A későbbiek az új sekrestyébe s a nagyhercegi kápolnába kerültek. Amazt Michelangelo építette, a nagyhercegi kápolna közepes barokk művészek munkája. A közvetítő szól:

«Egy sírkápolnában állunk, a Mediciek közt. Ebben a családban úgy szállt apáról-fiúra a szépségszeretet s a műpártolás, mint egy testi tulajdonság. Még a tehetségtelenje is tehetséges műpártoló volt. Folyton dolgot adtak a hazai és külföldi művészeknek, a helybeli Filippino Lippinek csakúgy, mint a flamand Rogier van der Weydennek, mert abban az időben Firenzében több volt a festőműhely, mint a fegyverkovács. Mintha ma azt mondanók egy országról 1 több ott a festőtelep, mint az ágyúgyár. A család Mátyás óta ismerte a magyarokat, egyik tagja később Tótfalusi Kis betűm is fölfedezte a lángész kézjegyét.

Fiesoléből ereszkedtünk le s útközben érintettük a San Marco kolostort. Cosimo esténként idejárt beszélgetni

a barátokkal, humanistákkal és festőkkel. A legizgalmasabb üzleti napot is úgy fejezte be, hogy az örök dolgokra s az ókori bölcsesekre gondolt. Fáradhatatlan ember volt, «a munka öreg bolondjai), de tisztelte a gondolkozó semmittevőket s annyira okos volt, hogy valószínűleg irigyelte is őket. A sors iróniája, hogy a család legádázabb ellensége, Savonarola, is ebben a kolostorban élt. Mondják, hogy Lorenzo gyakran lesett föl az ablakába a kertből. De a prior a cella mélyére húzódott ilyenkor; talán félt e művésziélek lefegyverző varázsától. Már pedig ő mindenáron gyűlölni és büntetni akart. A cella most múzeum s a barát arcképe ott lóg a falán. Szenvedélyes, sértett, csúf, de nagyon os arc.

S útközben elmentünk a Medici-palota vagy inkább várpalota előtt is. A firenzei *palazzo munito* csak az emeleten palota, a földszinten ostromra kész vár. Az a rengeteg világhírű kép és szobor, amely lassan összegyűlt az Uffiziben, a köztereken s a legnagyobb külföldi gyűjteményekben, valamikor e palota szobáiban vagy udvarán állt, mint egy mai lakásban egy Bernáth kép vagy Pátzay szobor.

A család a sekrestye s a szobordíszek elkészítését Michelangelora bízta. A sekrestye el is készült, de a szobrok a sok szenvedés és pusztulás közt abbamaradtak. Félig vagy egészen elkészült a Nap, Éj, Hajnal és Alkony szobra, a Nemoursi és az Urbinoi herceg képmása — (mindkettő Medici ivadék volt) — s egy ülő Madonna-szobor. A töredék is több, mint amivel egy lobogó művészi becsvágy beérné. Egy Strozzi nevű költő verset írt az Éjhez: «Ha nem hiszed, hogy él — írta elegánsan — érintsd meg s felébred.» De Michelangelo abban az időben a köztársaság bukását siratta, rémképek gyötörték, előrelátta, hogy hosszú éjszaka száll Olaszországra. A lángész rémképe rendszerint a legtisztább előrelátás. Egy rövid és keserű verssel mordult Strozziira:

*Aludni jó; jobb lenni néma bálvány;
a Szenny és Rontás esztelen korát
nem nézni s így heverni néma márvány
ne nyúlj hozzám, menj szóltanul tovább.»*

A fiesolei látomás s a jelképes sír után behatolunk a város szívébe. Hol van egy régi város szíve? A dóm körül.

Nézz szét a kietlen történelmen: a legyilkolt városokból és üszkös romokból sokszor csak egy esküre emelt, görcsös ujj mered ki. A templomtorony. S a nagy felforgatások, «egészségügyi» szabályozások, kegyetlen királyi és ostoba mérnöki rendezések ellenére ma is csak az a valódi város, amelynek van egy ilyen esküre emelt ujjja. Még az elmerült római városok sem a régi Forumok körül, hanem a dómtérren támadtak föl a középkorban. A közvetítő szól:

«Mély hegyszakadéokban, kiugró szirtfokok alatt járunk. Középkori utcákban s ittrekedt tornyok alatt. Valamikor torony torony mellett állt; a láthatárról Firenze lándzsaerdőhöz hasonlított. S a sok torony csupa ellenséges szomszédvár volt. Ma egy közös, békés európai házra áhítozunk. De vajjon békésen élnénk-e abban? Amikor még közös hazánk volt Európa, az utcák változtak át ellenséges országgá.

Ezeken a hűvös, zord, északi utcákon át jutottunk ki a dómtérre. Közepén a dóm, Giotto harangtornya s a keresztelő kápolna, Pisano és Ghiberti bronzkapuival. A dómkupolát Brunellesco tervezte a római útja után. Ő a kupola, vándortársa: Donatello a szabadon álló lovasszobor gondolatát zsákmányolta a római tanulmányúton. A lovasszobor ma Padovában áll s egy zsoldoskapitányt ábrázol, a kupola a firenzei dómot fõdi. Észak-Olaszország hamarabb antikizálódott, mint maga Róma. Szent János városa, Firenze egy kicsit Suíla városa is volt: tartotta magát annyira rómainak, mint kereszténynek. A kupolának kettős a héja s a kettõ közt a csúcsig lehet jutni.

Maga a dóm csúcsíves csarnok, a bal hajóban egy régi képen Dante az Isteni Színjátékot magyarázza. Jobbra a kaputól, a bejárati falon egy angol zsoldosvezér lovagol Uccello festményén. John Hawkwoodnak hívták, az 'ÓTászkok' egymás közt Acutura lágyították a nevét. Ma már alig férférséges, hogy egy darabig ő volt Toldi Miklós parancsnoka az itáliai zsoldosévek alatt.

Ennek a templomnak az oltáránál próbálták kiirtani a Pazzik a Medici családot. Mikor a pap az ostyát átnyújtotta Lorenzonak s öccsének, a szép Giulianonak, a körülöttük térdelő összeesküvők a két testvére vetették magukat.

Machiavelli szerint az egyik Pazzi úgy dühöngött, hogy a saját combját is összeszurkálta. Ez a vak düh mentette meg Lorenzot, aki néhány hívével a sekrestyébe hátrált s magára zárta az ajtót. Innen küldte föl egyik emberét a kóruskarzatra, hogy nézzen szét a templomban. A templom üres volt; Giuliano holtan feküdt a vérében, az oltár előtt a pisai püspök vacogott és imádkozott. Tudott a tervről s még aznap meglakolt érte. Estig az egész Pazzi nemzetség a Városház ablakában lógott s Firenze őrjöngve éltette a megmenekült Lorenzot. Könnyű sebek s öccse halála árán akkor lett ő igazán a város ura.

Szemközt a dómmal a keresztelő kápolna Firenze egyik legrégebb s legszebb emléke. A város jóidéig mindenben maga elé engedte Pisát s aztán mindenben felülmúlta: hatalomban is, művészetben is. E kápolnával is a pisai mintaképet akarta elhomályosítani. Két ókori síremlék áll a kapujában, még a virágzó pogány Firenzéről maradtak a keresztény Firenzére. Sugárzó lelke lehetett a «sötét» középkornak, ha belső érzéseit ilyen arányos, érett, mosolygó és fenkölt művekben fejezte ki. A kápolna déli bronzkapuját Andrea Pisano készítette, az északit egy versenypályázat után hat vetélytárs közül Ghibertire bízták s a keletre már verseny nélkül őt kérték föl. Erre a kapura mondta Michelangelo, hogy a paradicsom bejáratára illik. A népnyelv fölkapta a hódoló hasonlatot s azóta is Porta del Paradisonak, a paradicsom kapujának hívja.*

Firenze két gyűjtőpontja a Dóm-tér s a Városház-tér. A két teret a via Calzaioni köti össze. Itt áll az Or San Michele. Földszinti része eleinte nyitott oszlopcsarnok és gabonapiac volt, a tömör emelet gabonaraktár. Méreteiben is a délamerikai silókra emlékeztet. A földszinti ívközoeket később befalazták s egy csodatevő képről Mariának szentelték, így lett belőle templom. A tizenötödik században a céhek a külső falra helyezték a védszentjeik szobrai: Ghiberti, Donatello, Verocchio és mások munkáit. Az emelet a Dante Társaság székhelye. Ezen a helyen idéztük meg a szellemét egy ismert firenzei Dante-mondóval — (odavaló tanárok kitüntető mellékfoglalkozása ez!) — aki a tragikus szeretők párbeszédét adta elő a *Pokol* ötödik énekéből.

Dante prior volt, a Forumon élt s ott bukott el. A firenzeiek az ő idejében már felújították a római címeket, hanghordozást, szónoklatot s politikai bosszújuk is olyan irgalmatlan volt, mint az antik embereké. A megfontolt és ékes-szólo kegyetlenséget is ókori írótól tanulták. Firenze Fóruma: a Városház-tér csak Dante halála után alakult ki mai formájában a *Signoria* vagyis a Városház lábánál. Ott jártunkkor a komor tér a virágok víg fogságába esett. Virágkiállítás volt Firenzében. A bronz félistenek és márvány szörnyek, Perseus a Medúza fejjel és Herkules a husánggal térdig gázolt a püspöklila, rózsaszín és vérvörös virágokban. Amarillis, azalea, begonia, orgona, rododendron, szegfű s muskátli kellelte magát a Loggia dei Lanzitól az Arnoig. De a városnéző elfordult az ártatlan kísértésektől az ártó történelemhez, az eleven virágtól a megkövült múlthoz. Így szól:

^Firenze főterén állunk, a Signorián. Itt dőlt el a köztársaság s az uralkodó nagy családok sorsa. A város mindig egy maroknyi gazdag család hatalmában volt s ezek a családok a hazaárulástól se riadtak vissza a hatalomért. Idegen zsoldosokat és kalandorokat hívtak be, a büszke arisztokrata uralmat maguk vetették oda alkalmi diktátoroknak. A tér egyik sarkában nyitott csúcsíves csarnok áll, a Loggia dei Lanzi. Itt mutatkoztak be választás után a priorok, vagyis a céhek előjárói s egyszersmind a városatyák. A tér közepén márványlap jelöli Savonarola kínhalála helyét, mögötte Ammannati nagy Neptun kútja csobog, a háttérben az isszonyú Signoria sötétlik. Valóságos város a városban. Donatello Juditja áll előtte, a firenzeiek a Medici palotából hozták ide, hogy a zsarnokokat Holofernes sorsára emlékeztessék. A fenyegető szobor azonban nem mentette meg a köztársaságot. De nem tudta azt megvédeni Michelangelo sem, aki a San Miniato dombról irányította a tüzéségi védelmet. Erre a dombra megyünk. Ütünk a legszebb földi öröm forrása, az Uffizi képtár mellett víz el.»

A beszélő átmegy az egyik Arno hídon. Sietni kell, erősen szürkül. Egy csengős kocsival fölkeg a Michelangelo tere. S így szól:

«A firenzei Rózsadombon állunk. Szemközt, az Arno túlsó partján sötét ciprusok és görcsös cédrusok közül Fiesole a lebukó nap után tekint. S a fiesolei domb mögött a kopár Apenninek sötétlenek. Vad szurdokjain át érkezik a magyar vándor a «Virágos Völgy»-be. Mert ez a kietlen hegyvidék is Olaszország. A másik ország: a kőfejtők és márványbányászok hazája. De a hegyeket benövi a sok kert s megszelídítik a csipkéstornyú nyárilakok. Ez a megszelídített természet már nem is tudna élni az ember cirógatása, gondozása és gyöngédsége nélkül; ez a táj az ember után halna. Kevés ilyen vizsgálató hely van a földön. De kevés is az olyan hely, ahol a népek évezredek át szakadatlanul egymás kezébe adták a kapát s a szőlőkést.

A San Miniato magaslatán védte Michelangelo, mint tüzéségi szakértő a haldokló köztársaságot a német császári csapatok ellen, amelyek a kiűzött Mediciket hozták magukkal. A császár kiemelte őket a többi polgár közül; a Medicik azontúl toszkánai nagyhercegek voltak. Összeházasodtak az idegen uralkodócsaládokkal s száz év múlva több volt bennük a Habsburg, meg a francia vér, mint az olasz. Két királynét adtak Franciaországnak: Katalint s Máriát s Katalinnak három fiából is francia király lett. Egyik fiát a mi Báthory Istvánunk követte a lengyel trónon. Maguk a firenzei Medicik kiköltöztek az ősi házból a megnagyobbított Pitti palotába, a város szívéből a város fölé s eltűntek a nép szeme elől. Fönn éltek a barokk mennyországbán, a földből csak a csodálatos Boboli kertet ismerték. Ez is az ő művük, a kertművészet fénykorából.

A tér fölött kőkerítés mögé rejtőzik a San Miniato templom és kolostor. Firenze keresztény vértanújáról nevezték el; ma a domonkosoké. Tarka márványhomlokzata ugyanazt a meleg megelegedést sugározza, mint a keresztelő kápolna. A firenzei román stílus idegenben született: Pisában, Luccában, Pistoiban, de azt hiszem, ez a legtökéletesebb emléke. Azt súgja nekünk a megmozduló ciprusok közt, hogy mégis csak az arányos szépség Firenze lelke. Sok vér tapad a köveihez, de mindig virágok közt élt, szerette a virágos menegetek s a dómját Santa Maria del Fiorennek, Virágos Szűzanyának hívják. Lépjünk be halkan a templomba, hallgassuk meg a domonkosok könyörgését. Egy szent énekkel kezdtük a sétánkat, egy ősi imával végezzük.*

Ezzel a felvétellel párhuzamosan egy másik közvetítést is készítettünk a mindennapi életről. A színhely ezúttal a Ponté Vecchio, a virágpiac, a szalmapiac, a fiesolei kolostor s a Bucca di San Ruffilo kocsmá volt. Gyorsan dolgoztunk, mert az olasz hangmérnök ördögien ügyes volt. Egy Lionardo tanítvány elevenedett meg előttünk; rötszakállú, értelmes, zárkózott arcán ott derengett az örök reneszánsz feltaláló, aki repülő embereket rajzol, tűzijátékmester, vízimérnök, zsilipeket, városokat, lángszórókat, gépfegyvereket tervez, az Alpokban botanizál, megfigyeli a tenger mozgását, allegorikus meséket ír és szenvedélyesen muzsikál.

— Hol szerzett ekkora gyakorlatot? — kérdeztem.

Elmosolyodott.

— Spanyolországban, a tűzben.

Részt vett a polgárháborúban.

Mi is puskaporos hordón dolgoztunk már akkor. Egy reggel fiatal tüntetők letépték a szállodánk márvány cég-tábláját. Nagy-Britannia neve volt rajta. S két felvétel közben, a Piazza Vittorio Emanuelen megtudtuk a lapokból a sedani áttörést. Elkezdődött a francia összeomlás.

OLASZ KIÁLLÍTÁSOK.

Olaszországnak hosszú századokon át az a műveltség volt a végzete, amelyért a félvilág irigyelte. Minden hagyományörző társadalom művelt a maga módján. Ezért beszélhetünk egyforma megbecsüléssel paraszti, lovagi, öntöző vagy nomád kultúráról. A két Humboldt már ilyen tágabb értelemben használta a szót. Mindamellet a humanizmus óta európai műveltségen általában írott formáit s a görög-római hagyománykincset értjük. Ilyen értelemben csak az olaszok voltak igazán műveltek a középkorban.

A középkori olvasó antik írókat forgatott; ez volt a műveltség próbaköve. De ez az irodalom volt a politika magaskiskolája is. Montesquieu antik példákkal szerez tekintélyt a tollának, Pitt a szavának, a magyar követ a hazafiságának. Ezek a példák a középkorban csak az olasz polgárt világitották át. Korán fölébresztették a politikai önértetét; az olasz ember már Dante előtt önállóan ítelt a közösség dolgiban. Ez a politikai önértet azonban a szűk városfalak közt szenvedélyes és pusztító politikai göggé duzzadt föl. Mikoi később Északon a királyok és diktátorok belekényszerítették a népeket a nemzeti egységbe, nem akadt senki, aki athéni önértettel, megszegyenítő intelmekkel s ókori ékesszólással komolyan ellenszegült volna nekik. A királynak voltak művelt tanácsadói, de ők mindig a mellette szóló idézeteket szemelték ki az ókorból. Olaszországban ellenben minden írnot, tanács jegyzőt, bankárt, takácsot, kereskedőt átjárt az athéni pártszendevély s a szülőváros hazafias szerelme. A maga városában ki-ki a maga hazáját szolgálta s valóságos «idegen veszély»-t látott minden olaszban, aki a félsziget politikai egységére tört. Vájjon mire ment volna Richelieu, ha Oléron és La Rochelle helyett csupa Firenzét kellett volna meg-

ostromolnia otthon? Ahogy napjainkban a legigazságosabb Egyesült Európa is elbukott volna, úgy vérzett el a nacionalista városállamok közt az olasz gondolat. S ahogy Európa évszázadok óta pogányokkal és színeseikkel szövetkezik önmaga ellen, úgy szövetkeztek a milánói, firenzei vagy venlencei hazafiak barbár trónkövetelőkkel, északi farkasokkal olasz szomszédjuk, sokszor a folyó túlsó partja ellen. Európa története egyszer már megtörtént odalenn, Délen. Az olaszok azért késtek el a nemzeti egységükkel, mert előbb eljátszották az egész európai sorsot. Csak nacionalista szempontból maradtak el a többi nép mögött, minden más szempontból megelőzték őket. Ez az, amiről egy félszázad előtt végkép elfeledkezett De Sanctis nemzedéke.

Az olasz város ágyat vetett a hosszú nemzeti tetszhalálnak, de följazotta az olaszok egyetemes emberi értékeit. Itália fogságba esett, de a zsoldos hódításra szellemi hódítással felelt s a hódítót elidegenítette önnön múltjától. Mivel az olasz műveltségnek nem voltak nemzeti céljai és korlátai, minden embert szolgált, mindenkit beragyogott, mindenki megtanulhatta. S a megtanult műveltség, mint a népmesék szép fogadott lánya, csakhamar feldúlta a családot. Az északi ember elfordult a múltjától; a «sötét» középkort Erasmus óta azok a népek támadták a legádázabban, amelyek nagyvá tették. S ezt a meghasonlást egyetlen műveltség se heverte ki többé, még a legnagyobbak sem. A francia kultúra elhidegült a katedrálisoktól, a németben a reneszánsz óta ismét élet-halál harcban áll Róma és Arminius. Ez volt a meghódított művelt nép bosszúja Északon. Csak a saját műveltsége harmonikus igazán, csak az övében nem dobolnak a mélyben kitagadott démonok és száműzött leányok. Az olasz hadjáratok óta a pici földnyelv nagyobbnek látszott, mint az egész mesés Újvilág. S az egyetemes ember hócsúcsairól nézve nagyobb is volt. Ezért a fordított optikáért, ezért a szellemi dicsőségért évszázadokra föl kellett áldoznia a nemzeti egységét. Megérte? Erre a kérdésre nem lehet igazságosan felelni a nacionalista háborúk korában. Tegyük el a kérdést a huszonegyedik vagy a huszonkettedik századra:-

Azt hiszem, maguk az olaszok törődnek legkevesebbet ezzel a kérdéssel. Megbékélve élnek a múlt emlékei közt; ma már emelt fővel vállalják a szolgaság századait is. Ez választja

el őket De Sanctis nemzedékétől. S ez különbözteti meg őket azoktól az olaszoktól, akiknek még Ruskin, Burckhardt, Taine és Hermán Grimm szemelte ki a megbecsülésre méltó és feledni való múltjukat. Hetven éve ismét közös hazában élnek; három nemzedék vallja Rómát a fővárosának. Már nem félnek attól, hogy visszaszédülnek a múlt örvényeibe. Róma hét dombja megint benépesedik s e hét dombról nézve az elnyomott századok is megszépülnek. Egy idő óta az is az övék, amit hazafias félelemből s kezdő nacionalizmusból 1880 táján megtagadtak vagy sutto-gva vállaltak.

Minden olasz városnak van egy művelődési jelképe; a múltja kinyílik egy bűvös szóra, egy festő, egy író, egy muzsikus nevére. «Ismeri Arezzot?» — kérdezte egyszer egy olasz, mikor a város föltűnt a vonatablakban. Nyakkendő nélkül, nadrágtartóban hevert az ülésen s egy detektív-regénnyel mulatott. «Itt született Maecenas, Petrarca s Vasari» vetette oda később. Piero della Francesca falképeit nem is említette. Ez már ügynöki tolakodás lett volna. Vagy talán a sok gyilkosság és hamis nyom miatt nem is jutott eszébe.

Ezekre a bűvös szavakra emlékeztetnek hosszú eszterndők óta az olasz kiállítások. A mesterművek egy félévre visszakerülnek a szülőhelyre, fényükben fölragyog a hatalmát veszített város. A politikai múlt tovább pusztul megérdemelt sírjában; az élők lehellete csak a hajdani műveltséget éleszti föl a hamvaiból.

Az idén egyedül Észak-Olaszországban öt nagy kiállítás volt. Velencében a Veronese, Udinében a Pordenone, Firenzében a Medici, Milánóban a Lionardo kiállítás, Bresciában pedig az ottani iskolát: Foppat, Ferramolát, Morettot, Romaninot és Savoldot mutatták be. Hasonló kiállításokkal hódolt az utolsó években Velence Tiziannak és Tintorettonak, Mantova a Gonzagaknak, Cremona Stradivarinak, Firenze Giottonak, Forlì Melozzonak, Roma Augustusnak, Turin és Nápoly a helyi barokknak. A múlt versenyre szólítja az élő: az emlékkiállításokkal párhuzamosan rendezik a gazdasági, dorjolaro, anya- és, csecsemővédelmi, városrendezői vagy gyarmati kiállításokat. Ezt a kétfelé tekintő seregszemlét koronázza meg az 1942-es vilákkiállítás, amelyet jelképesen a feltámadt birodalmi székhelyen: Rómában

s Róma kiásott ókori kikötőjében, az ostiai romvárosban tartanak meg.*

Az idei északolasz kiállítások közül a firenzei egy történelmi családot, négy pedig egy-egy művészt vagy művésziskolát ismertet. Ez a föld volt az egész olasz művészet faiskolája. Mint Székelyországból, innen is a legtöbb csemete más földre került; Velence, Firenze s főleg Róma fölött lombosodott ki. Minderről azért tudunk keveset, mert az olasz művész nem a névadó szülőhelyéről, hanem a pártfogók lakhelyéről nevezetes. Róma például sohasem adott nagy alkotót, de a pápai udvar s a főpapi vagyon rómaivá tette az urbinoi Peruginot, Pinturicchiot és Raffaelt, a bolognai Caraccikat, Domenichinot és Guido Renit, a toszkán Michelangelói, a modenai Vignolát, a lombárd Bramantet, Domenico Fontanat és Caravaggiot, az északolasz Madernot, Borrominit, Rainaldit, a ticinói Carlo Fontanat, a velencei Canovat s a nápolyi Berninit. Az emlékkiállítások eredetük szerint ismét szétszórják a művészeket; az elpártolt tékozló fiú halhatatlan művekké finomodva legalább egy nyárra hazalátogat.

2.

Paolo Veronese Veronában született. De annyira átszármazott a szikár, havasalji szülővárosból a selymes, párás bizánci kikötőbe, Velencébe, hogy a város s az egész világ évszázadok óta bennszülött fiának érzi. Tintoretot a születés, Tiziánt a fényűző, ínycenc ízlés, Veroneset a megrendelők, mindhármukat a pára s a tengeri ég velenceivé tette. Aránylag a bennszülött Tintorettonak volt legkevésbé velencei vérmérséklete.

Veronese egy világalalom alkonyát örökölt meg., Az utolsó vacsorát, egy világhatalom utolsó lakomáját. Van. abban valami jelkép, hogy témái közül makacsul visszatér a kánai mennyezőre. Velence a festő életében egy menyegzői asztalhoz hasonlított, de ennél az asztalnál gyanútlanul a világhatalmát búcsúztatta. Mint Antonio az első felvonásban, ő sem tudja, hogy minden hajója elmerült.

* 1939-es tervek és remények! A kiállítás gondolatát egy csodálatosan szép folyóirat, a *Civiltá* menti át csöndesebb időkre.

Csodálatos pillanat volt, mint minden naplemente. A halál az asztal körül kísértett, talán beszéltek is róla. Amerika fölfedezésének, amerikai útnak, Atlanti Óceánnak hívták a halált. A világkereskedelem ebben a században vonult át a Földközi-tengerről az Atlanti-óceánra. Ahonnan elhúzódtott, a városok csonttá asztak, amerre ment, világhatalmat osztott, városokat hizlalt. A holt városok csak a változás után eszméltek az örök aszályra. Veronese kortársainak se volt igazi ípgalmuk a változásról; az élő tenger olyan lassan fordult el tőlük, mint a kismutató az órán. ők még az apák eszével emlékeztek és számoltak. A hatalmas tengeri farkas káprázatos kincseket hordott össze a barlangjában, amelynek színarany volt a fala, gyémánt a padlója, gyöngy a boltozata. Ezt Genovától szerezte, emezt Dalmáciától, ez a móroké volt — mutatta kegyetlen örömmel. Veronese kortársai még naponta lejárta a kincses barlangba.

Maga a festő is. Igen nagy művész volt, de csak akkora, hogy a kor egészen kitölthette. A születési és halálozási évszám körülkeríti a művészetét is. Korlátoltabb, mint Tizian és Tintoretto, rabja a korának, de éppen ezért kortörténetileg tanulságosabb is. Honfitársai közül az ő képeiről derül ki legjobban, hogy milyen süllyedést takargatunk egyik kedvelt és igényes szavunkkal, a «szociális életszínvonala-lái. Országos átlagban gyakori fürdést, tisztességes oktatást s esetleg egy motorbiciklis hétvéget értünk rajta. A régi velenceinek — a koldusnak is — életművészete volt s nem életszínvonala, nem a vonalon élt, hanem a csúcson. A művészek méltó hazájukra ismertek ezen a kánaáni mennyegzőn. De Tiziant és Tintoretot egy hatalmas démon tovább üzte a nagyúri pompából Hágár sivatagába, a muzsikás szendergésből a gecsemáni álomba, a látványból a látomásba, a bibliai jelenetből a krisztusi magányba. Mit jelent ez? Talán azt, hogy a legnagyobb művészek nem lehetnek egy életen át sem a szegények szószólói, sem a gazdagok asztaltársai. Mind a két szerep törpe nekik.

Veroneset azonban alig érintette meg a démon parázsló lehelle; gyanútlanul a pompában élt, mint a pártfogói. Szerette a suhogó, nehéz anyagok villamos szikráit, a szeplőtlen márványt s a keleti fákat, a palástot s a turbánt, a cédrusfát és a harangtornyokat. Szívvel-lélelkel résztvett abban a mesterműben, amit velencei életművészetnek nevezünk. Hogy

is közelítsük meg egészen a mi szívünkkel? Dúlt emberek vagyunk, két világháború akaratlan bűnrészesei: két világ közt vergődő művészek szólnak hozzánk a legérthetőbben. Veronese más századnak való, a diadalmas tizenkilencediknek — (szerették is akkor!), — vagy talán egy lecsillapult huszonegyediknek.

*

Az öt kiállítás közül legnagyobb a firenzei. Firenze s a Mediciek összefogása már gondolatnak is félelmes. A kiállítás fő színhelye a Medici-Riccardi palota volt a via Larga, ma via Cavouron. A képek s a könyvek azokban a szobákban állnak, ahol a festő s a humanista először mutatta be őket a rendelőnek. Ugyanekkor a Biblioteca Laurenziana kiállította a Medici kódexeket, Poggio a Caiano-i nyárilakjukban pedig egy színtársulat Machiavelli egyik komédiáját játszotta. Az egész város, sőt az egész környék résztvett az ünnepen. Igazság szerint minden gyámkönek, minden párkánynak meg kellett volna szólalnia. Kivéve azt a követ a Signorián, ahol Savonarola máglyája ropogott.

Szegénynek éreztük magunkat Veronese képei előtt, de itt egyenesen nyomorultak vagyunk! Az életünk összeszárad, a diadalmas technika visszafejleszt tehetetlen és gyerekes vadakká. A lelkünk versenyt zsugorodik a legyőzött távolsággal, az értelmünk együtt hódol be a meghódított nyersanyagokkal és műanyagokkal, a járásunkat megtoldjuk villámgyors gépekkel, de a lelkünk elszáradt lábcskákon tántorog. Hatalmat szereztünk az elemeken és semmivé foszoltunk magunkban. Régen városról-városra zarándokoltunk, régen asztaltól-asztalhoz ültünk, mint Montaigne, szokást, műveltséget, erkölcsöket tanulni. Ma megállás nélkül átfütyülünk Bolognán és Strasbourgon, mert estére Rómában és Parisban akarjuk lefürdeni az úti port. A lóháton még emberek ültek, felnőtt férfiak, az autóban polinéziai gyerekek robognak lélekszakadva az összkomfort felé. Beláthatatlan volt egy nap belső élete, ma szétfröccsen az életünk a gépesített munkában s a lelketlen szórakozásban. Hiszen már mulattatni sem tudjuk magunkat! Mire éjjel kialszik a villany, egy gyűszűnyi seprő marad a lélek alján. Ennyi a napi zsákmányunk. A villannyal együtt a világ is kialszik, a lélek nem világít át a homályon.

Elindulunk a családfa tövéből s egy félnapos turisztikával elérünk az utolsó sarjhoz, egy magtalan hercegnőhöz, aki a család emlékeit Toszkánára hagyta. Közben bejártunk négy évszázadot. A Mediciek kézművesekből, valószínűleg takácsokból gyarapodtak nagykereskedőkké s bankárokká, mint északon a Fuggerek. Polgárok és bankárok is maradtak a Habsburg beházasodásig. Attól kezdve a toszkán nagyhercegség urai: Habsburgok kicsiben. (Csak az idegbajuk és finom elkorcsosulásuk nem kisebb.) Polgáréletük átváltozik udvari életté, visszavonulnak a nyírott fák közé, eltűnnek a halandók elől, hogy e titokban akkorára nőjjenek, mint az arkangyalok. Kérdezd: milyen volt a gótikus ember? S felelnek az első Medici kéziratok. Milyen volt a reneszánsz-kori? S felelnek a Cosimo, Piero és Lorenzo körül zsongó emlékek. Milyen a barokk? S felelnek az utolsó termek. Az olasz műveltség metamorfózisa mindenestől áthúzódott ezen a családon is: az első tagok a képeket és illuminált kéziratokat szerették, az utolsók az algebrát és a balletet.

Nem vagyunk különleges ínyencek; nekünk az tetszett legjobban, amit az aranykor hagyott ránk. Volt egy idő, amikor ez a család a via Larga vasalt kapui mögött egyszerre három királlyal játszott, országokat tett a sakktablájára, zsinatot rendezett, amelyet az egyháztörténet emleget, Angliától Afrikáig minden nagy üzletbe beleszólt, trónkövetelőket támogatott, a pápával háborúzott, de azért naponta visszatért igazi szenvedélyeihez: a könyvhöz, amelyet nemcsak a kötéséről s a műtárgyakhoz, amelyeket nemcsak a festőről, szobrászról, ötvösről ismert. Egy napjukat gazdagabbá tették, mint a mai ember egy esztendőt. Lorenzo szinte egy tollmártással írt a török szultánnak, egy flamand ügyvivőjének s a szeretőjének. (Ennek rímiben.) De az aranykor mindig rövid, mindig csak átmenet: rövid lélekezttével két hosszú csatakiáltás közt. Egy félszázad már az istenek nagy ajándéka. Én ne tudnám, az erdélyi ember, akinek minden szép emléket egy félszázadból kell összekaparnom, mert minden, ami előtte volt, iszonyú vajúdas s minden, ami utána, leverő halódás? Az emberiség történetében nincs kronológiai rend; ez a történet az őskor óta vaskorszakokból és aranypillanatokból áll.

Milánó rendezte a Lionardo-kiállítást. Volt hozzá joga? Volt, hiszen a művész sokáig dolgozott a Sforza udvarban. Mélyebb érzelmi kapcsolatot Firenze s Franciaország se tudna bebizonyítani. Mert Lionardóhoz tulajdonképpen senkinek sincs köze. Ez a hosszúszakállú, szép szál óriás a Szent Iván-éjből röppent a földre; férfitá s atlétává álcázott Titánia volt, kisiklott a halandók öleléséből. Csak a tündérek tudnak ilyen függetlenek és közönyösek lenni. Még az ereje is tündéri volt: ápolt, szép ujjai közt keftétört a tallér.

Toszkánában született, Firenzében tanult, de java férfikorát Milánóban töltötte. Firenze olyan tékozló és gögös volt ebben az időben, hogy futni hagyott egy Lionardot. A művész csak a Sforza udvarban árulta el félelmes nagyságát, ott alakult át polihisztorrá, a sokat emlegetett «egyetemes ember»-ré. Némelyek szerint azt kéne írunk: ott romlott polihisztorrá, örök abbagyóvá, vázlatok, tervek, félművek mesterévé. Sok kortársa, köztük Michelangelo — (maga is nagy «abbagyó») — mindenesetre ezt tartotta róla.

De csakugyan az volt-e a dolga, hogy a meglevő ismeretek közt alkosson? Lionardo kérdezett. Föltette magában a következő három évszázad majdnem minden kérdését. Amit a fehér ember ismeretének hívunk, benne tisztult először okozati összefüggéssé. Amire nemzedékek az életüket szentelték, Lionardo egy mesteri «miért?»-el és «hogyan?»-nalmár megjelölte. A későbbi találmányokon, a nagy megoldásokon rendszerint ott a titkos jel, hogy erre is gondolt; nemzedékek válaszoltak összetett erővel azokra a kérdésekre, amelyek fáradhatatlan, bátor elméjében egyszer már megfordultak.

Minden lángelmét át lehetne ültetni más világrészbe, egyedül ő pusztulna ki. A fehér embert nem a bőre különbözteti meg a színesektől, hanem közös ősük: Lionardo. ő az egyetlen, aki egészen más mozdulattal vetett hálót a végtelenbe, mint a színesek. Descartesnak volt még ilyen mozdulata, de sokkal kisebb és sokkal merevebb.

*

Bresciát Haynau tette szomorún híressé. Ez az idegbajos granicsár az osztrák szolgaság jelképe volt. De a város előbb századokig élt egy másik, boldog szolgaságban: Veronával, Vicenzával, Bergamoval és Pádovával együtt Velencét val-

lotta úrnőjének. Legjobb fiait engedte át neki, lángelmével róttá le a jobbágy terheit. Ezek a fiúk találkoznak ismét egy bájos palotában, a Martinengo múzeumban, amely más-kor is főleg helyi mestereket szállásol.

A város az Alpok kijáratánál fekszik, két gleccser tó közt. Havasi fény és lagunai párák olvadnak össze a bresciai képeken; kemény vonalakhoz szokott szem néz itt egy épülve omló s omlóva épülő ezüst világra. Lombardia és Velence egyszer sógorságba is került egymással; Mantegna Bellini nővérét, Nicolosát vette feleségül. S ebből a házasságból, a két sógor kölcsönhatásából, Lombardia és Velence összeolvadó forma és színérezékéből rejtélyes szellemi gyerekek születtek. A Cinquecento csendes varázslói: Moretto, Lottó, Piombo, Savoldo.

Mindegyik elhallgat valamit. A táj kimondhatatlanul elcsendesedett az alakok mögött, ő is titkol valamit, valami iszonyat van mögötte. Egy árnyas arcú, kék pásztorfiú ül a néma malomnál, hangtalanul zokognak a fák, ezüstfelhők úsznak a fojtott bánat fölött. Mindig virrad vagy mindig alkonyul, tompa fény villan egy sisakon, sárga selyemkendő világít a homályban. A nap örökre elbujdosott, nem akarja látni a császár zsoldosait Róma utcáin. Az a táj azért olyan csendes, mert most vonultak át rajta az idegen katonák. Az a pásztor azért néma, mert egy nép bánatáról festették. Ezek a képek a szégyent hallgatják el, a megszállást, a megalázást. Nem jókedvű emberek festették nem naív nézőknek.

Tudom, hogy e termekben Moretto a legnagyobb. De egy írónak nagyobb felségjogai vannak a művészetben, mint egy műtörténésznek. Az én festőm itt a mélabús Savoldo. Mind mélabúsak, de ő a legbúsabb.

Emlékszem, gyerekkoromban Tóbiás történetét szerettem legjobban a bibliából; az ő angyalával akartam én is világgá menni. Most itt az angyal, Savoldo képén, az erdőszélen ül, féllábát felhúzza s megtámasztja a balkezével, a szárnyai csendesen suhognak, jeléül, hogy csak egy pillantásra pihent meg. Most itt van s várja, hogy mindenről lemondva s mindenkit elhagyva, menj el vele egy hibátlanabb világba.

S te érzed, hogy már nincs erőd.

PARIS.

ALAPRAJZ.

Franciaország magja az Ile de Francé. Ebből terebélyesedett az Óceánig, a Pireneusokig, az Alpokig és a Rajnáig. Paris magja, a Cité-sziget sokkal kisebb a Margitszigetnél. Ebből lombosodott ki a mai város. Szándékosan használok növényteni szavakat. Az Ile de Francé és Paris kereken nagyobbodott, mint a fák. «Jellemzésükre az egész királyság történetét el kéne mondani» írja Michelet.

A falak időnként lepattantak a városról, a múlt században már a szomszéd megyékig hátráltak. Paris térképére vetítve olyanok, mint egy fa évgyűrűi. Évszázadok szorultak be egy-egy gyűrűközbe. Paris öreg fa, sok falut és városkát beárnyékol. Szent Genovéva szülőfaluja, a Napkirály vadászterületei, csataterek olvadtak abba a «Nagy Páris»-ba, amelynek 1932-ben húzták meg a határait. De ezt a kört valószínűleg már sose fogja egészen kitölteni. Veszteglő népből nehezen lehet folyton új utánpótlást szivattyúzni az éhes városba. A repülőtémadás megtöri a nagyvárosok varázsát, az autó és autóbusz visszaönti vidékre azt a népet, amelyet a vasút a múlt században a pályaudvarok köré hordott, a szövetkezeti kislakás s a közegészségügy elnépteleníti a külvárosokat. A Babel-torony utolsó köveinél tartunk: Parisnak a század végén aligha lesz több lakosa, mint e sorok írásakor. Én azt kívánom, hogy kevesebb legyen.

A fényűzés, a forgalom s a nagyvilági élet századok során keletről nyugatra húzódott, a város szíve azonban nem mozdult a helyéről. Paris leírása ma is a Cité-szigettel kezdődik, innen mérik a francia országutakat és Nagy Paris körsugarait. A sorozatos városfalak is nagyjában e sziget körvonalait utánozzák. Aki madártávlatból látja, megérti a francia egységet és szellemet, írja Suaréz.

Ez a sziget színehagyott-, ősrégi ruhát viselt a múlt század derekáig. Zegzugos utcák, csöndes erecskék kanyarogtak* a Notre Dame körül. Ma hiába keresed őket; Meryon metszetei nélkül még emléük se volna. Mert Meryon után jött Haussmann, az alázatos művész után az öntelt hivatalnok. Városrendezése ezen a helyen a legszörnyűbb városirtássá fajult. Régen kis házak kuporogtak a Notre Dame körül, nyomorult testük az örökifjú templomot magasztalta. Ma egy rideg és pusztá tér tátong előtte. Misztikus nagyságával fizetett ezért a sivatagi távlatért. Haussmannék levakarták a szigetről a mocskot, szurkot, bacillusfészket, gombatelep-et; csakánnyal «fertőtlenítették» a középkortól. S a Cité ma szegény Kosztolányi Dezsőre emlékeztet. Nincs benne egy szem méreg sem! mondták az orvosok az utolsó műtét után. De élet se volt benne több.

A történelmi emlék megsemmisült, a köralakú város vízszintes és függőleges tengelye azonban ma is rajta metszi egymást. Dülöngő házai s a meredek csapszékek helyén közigazgatási kaszárnyák búsulnak. De áll még a Notre Dame s a volt királyi lak, a mai Igazságügyi Palota. A Hit s a Törvény jelképe nem hagyta el.

Ha megtaláltad a szigetet a térképen, megtaláltad Paris geometriai értelmét is. Vízszintes tengelye a Szajna, merőleges tengelye pedig ugyanaz a római út, amely valamikor Angliából és Flandriából kiindulva átment Parison s Orléansnál kétfelé fordult: jobbra Spanyolország, balra Marseille és Róma felé. Ez a római út a Citénél kelt át a Szajrán, repülőgépről ma is rögtön meg lehet találni. Paris geometriai képe: egy folyó, egy arra merőleges római út s egy híd. Miután a vasútépítésig a vízi közlekedést többre becsülték a nehézkes, drága és veszélyes szárazföldi útnál, a vízszintes város-tengely a Szajna egyeduralma miatt nem tudott kifejlődni s Napóleonig apró utcákra töredezett szét. Ellenben a függőleges utat vetélkedő folyam híján már az ókorban kitapos-ták. A magyar utas Parisban is egy Keleti pályaudvarra: a Gare de l'Estre érkezik s egy Haussmann-vágáson: a Strasbourg- és Sébastopol-sugarúton hajtát a városba. De pár lépéssel balkézre egy szurdokszerű keskeny utca fut vele párhuzamosan a város szívébe. Ez a római út. Két szentről nevezték el: Szent Mártonról a jobbparton, Szent Jakabról

a balparton. A két sugárút elszívta a java forgalmát. De áttörésük előtt ez az árnyas szurdok kötötte össze az északi Parist a délivel, a jobbpartit a bal partival s végeredményében Észak-Európát Dél-Európával.

Paris nyugtalan város volt s a felkelők tudták, hogy aki eldugaszolja az ősi függőleges átlót, félig a várost is megszerezte magának. Ezért a fő torlaszokat ösztönszerűn a Szent Márton és Szent Jakab-utcában hevenyésztek. Victor Hugó nagy regényében, a *Nyomorultakban* előfordul egy barrikádharc; Máriusz, az elhagyott szerelmes keresi rajta a halált. Ez a torlasz is a régi főutcában volt, a Saint Merri templomnál. De a környékbeli fölkelésekről a költőn s a történész Louis Blancon kívül van egy harmadik halhatatlan szemtanunk is, Berthelot a vegyész. «Itt nőttem fel» írja, «egy szerető családban s köztársasági hagyományban, ágyúszónál, puskaropogás mellett, torlaszok és fölkelések közt. Kora gyermekésemből emlékszem a Saint Merri s a Transnonain-utca véres sebesültjeire. Apámhoz, a munkáspénztári orvoshoz támolyogtak föl első segélyért.» III. Napoleon mindenható polgármestere aztán nekilátott a veszélyes utca megalázásának. A szomszéd sugárúttal kiszikkasztotta az életerejét; a lázas és duzzadt ütőér összetöppedt.

A római út a folyó fölött átváltozott híddá. A jobbpartról a Notre Dame-híddal lépett a szigetre s a Kishíddal lépett a szigetről a balpartra. Már az ókorban is állt egy fahíd a helyükön. Velence után leginkább Paris a hidak városa. A szigetcsúcson áthajló Újhíd például a párisiak sokáig korzónak s nyári levegőzőnek használták; ünnepkor ide rándultak ki. Egy másik híd — akárcsak a firenzei Ponté Vecchio — aranyműveseknek s pénzváltóknak adott szállást. (Pénzváltó-hídnak is hívták.) S egy harmadik hídon kezdték el először — mindjárt arany betűkkel! — a házszámozást. Míg a többi hídra bódék, kalyibák s hórihorgas házak ragadtak, ezen zsinórral mérték az egyforma homlokzatot. Tehát nemcsak a házszámozással, hanem a városrendezéssel, az egyforma homlokzati magassággal is egy hídon kísérleteztek először. Ezen a hídon állt Gersaint műkereskedő boltja. Watteau, a barátja, egyik átutaztában megszállt nála s hogy fölélessze gémberedett ujjait, festett neki egy cégtáblát a kirakatba. Gersaint eleinte tiltakozott;

magasztosabb tárgyra buzdította a lángészt. Watteau-nak azonban nagy kedve volt a munkához s nyolcadnapra elkészült. Ez a csodálatos mű ma Berlin-Charlottenburgban van. 1937-ben kölcsönadták a párisi világkiállításnak, szemtanuja voltam akkor öt világrész csodálatának. Kevesen tudják, hogy Watteau vérhányások közt, félholtan festette ezt a viruló képet.

Ne készüljünk azonban Parisban pesti hídméretekre. A mi hídjaink európai fogalmak szerint túl nagyok. (Amint-hogy a Duna is szélesebb, mint a klasszikus olasz, francia vagy német folyók.) Róma hídjain sok nagy művész kipróbálta az erejét, pedig pesti embernek szemügyre se méltók. Latin fogalmak szerint azonban éppen ezek az igazi hidak s a provinciák a szélesebb folyókon is az anyaváros hídjait utánozták. A párisi Marie-hidat például egyenesen arról a római nővéréről másolták, amely átlábol a Tiberis szigetére.

SÉTA KÉT TÉR KÖZT.

Napóleon a múlt században végre átvágta a régóta késlekedő vízszintes tengelyt. Nyugati végén van az Etoile, vagyis a Csillag. Tizenkét sugár küllöt lövel ki magából. Az út keleti végén van a Nemzeti-tér. Ezen nyolc út találkozik. Paris történelmi szövevényét e vízszintes átló mentén lehet a legjobban áttekinteni. Sétáljunk egyik végéből a másikba.

Az Etoileon áll a Diadalív, amellyel Napóleon a maga haditetteit akarta dicsőíteni. De csak a halála után készült el, nemrég múlt száz esztendeje. Szent Ilonáról jövet leg-alább holtan átvonult alatta. E poszthumusz birtokbavétel szemtanuja és énekese, Hugó holtan maga is alája került. A franciák remek színpadi érzékére — s iróniájára — vall, hogy itt ravatalozták fel a költőt, aki hol mint apostol, hol mint államférfi, hol mint forradalmár, hol mint száműzött, hol mint a nemzet nagyapja majdnem egy évszázadon át minden szerelmükbe és haragjukba belekeveredett. A ravatalt, a halott virrasztást s a temetést később Barrés elbeszélte a *Kitépett Sarjakban*. A Diadalív keleti oldalán áll a romantikus szobrászat egyik remeke, a «Kivonulás». A nagy forradalom rongyos önkénteseit dicsőíti római ruhában;

az alakok fölött iszonyú, vérivó szájjal a Marseillaise jelképe száll.

E diadalív alatt fekszik az ismeretlen katona is. Sokáig a franciák se tudták, hol pihenjen. Ide-odakapkodtak, közijén veszedelmesen közeledett a fölszentelés napja: 1921 november 11. Csak a Diadalívre nem gondoltak. Szinte fölösleges mondani, hogy végül egy újságírónak jutott eszébe ez a hely.

Az Etoileról az egyik sugárút kivisz a párisi Városerdőbe. Amióta az autó és motorbicikli Franciaországot Páris-környékké kicsinyítette, ennek az erdőnek is beborult. Úgy látszik, nemcsak a holtak, hanem a turisták is gyorsan lovagolnak: tegnap még az Újhídon levegőztek, ma a hetedik vármegyében. A pesti Stefániát legyőzte a balatoni műút, a Prátert a Rax s a Semmering, a párisi Városerdőt a tengerparti hétvégé. Pedig neki is voltak egyszer nagy napjai; «ez a zoológiai és mitológikus kert», írja Proust elragadtatva a század végén. Állatkert Lafontaine s mitológikus kert Offenbach értelmében. A reggeli sétalovasok közt volt Lesseps papa, a Suez csatorna hőse, tizenegy matrőzblúzós süvöl vényé vei. De akadt ott még furcsább látvány is. Egy fehérszakállas kis lovas, aki leszállt a kozáknyergéből, megfejte a kancáját s nagyot húzott a habzó lótejéből. Alphonse grófnak hívták ezt a félbolondot s a fiát Henrinak. Henri de Toulouse-Lautrecnek. Néhány év múlva a francia rajz halhatatlanjai közt a helye. Hajnalban divatos darabírók és színikritikusok párbajoztak az erdő tisztásán.

El se indultam s máris megszegtem az ígéretemet. Nekünk nem a Városerdő, hanem Paris felé van dolgunk. Forduljunk hát a helyes útra. Champs Elyséesnek: Eliziumi Mezőknek hívják a vízszintes tengely első szakaszát. Valamikor mocsaras vadászterület volt Roule falu határában; roulei erdőnek is hívták. 1900 körül a mi Stefániánkra emlékeztetett, tavasszal Manet szép asszonyai virítottak fodros napernyők alatt a nyitott fogatokban. A franciák sok hazai és külföldi uralkodót éltettek ezen az úton, legtöbbit talán Lajos Fülöpöt, az «esernyős király»-t. Őt szép szál fia volt a királynak s csúfneve ellenére ő is daliásan festett köztük, ha kilovagoltak. Egyik fia: Aumale az arabok ellen tündökölt Afrikában, ő verte le a rettenetes Abd-el-Ka-

dert. Később egész vagyonát — (a Chantilly kastélyt és gyűjteményt) — a Francia Akadémiára hagyta. (Ebből az örökségből nem lett Vigyázó per.) Egy másik fia, a tengerész Joinville hozta haza Napóleon holttestét. Köztudomású, hogy ezzel Lajos Fülöp maga hintette el a bonapartizmus sárkányfogait. Nyolc év múlva ugyanezen az úton kellett menekülnie egy zárt kocsiban. A maga bőrén tanulhatta meg, hogy a tömegszenvedély sose csillapodik le attól, hogy jóllakadják.

A Stefánia-út kihalt, a Champs Elysées elamerikaiasodott, a vasbeton felnyomult egész az Etoileig. Kell a hely a hivalgó újságpalotáknak és a fagyos autóképviselőknek. De az út még így is szép, különösen esős alkonyatkor. Fényes arcán viseli a tündérszép párisi eget.

A Champs Elysées a Concorde-téren végződik, két lófékező márványlegény közt. Ide állították fel XV. Lajos lovasszobrát, lábainál a Bölcsesség, Igazság, Erő és Béke jelképével. Erről a furcsa beosztásról a párisiak tüstént így vélekedtek:

*O la belle statue,
O le heau piédestal!
Les Vertus sont á pied,
Le Vice est d cheval.*

Lehet, hogy később maga a tiszteletlen rímfaragó is ezen a téren vértett el, de nem a királyság kezétől! A szobrot ugyanis fölváltotta a nyaktiló. Itt végezték ki a királyt, a királynét, Charlotte Cordayt, Dantont, Robespierret. Ma egy ókori obeliszk áll a helyén. Körülbelül harmincegy századot töltött a Nilus mellett, száz esztendeje díszíti a Szajna partját. Vájjon hol fog állni harminc évszázad múlva?

A múlt század közepén a teret körülültették allegorikus női szobrokkal, amelyek nyolc francia várost ábrázolnak. Az egyiket 1870-ben lefátyolozták és csak negyvennyolc év múlva szabadították meg a gyásztól. Strasbourg szobra volt ez a márványasszony. A legenda szerint Hugó nagy szerelméről, Juliette Drouetről mintázta a művész. Előbb az ő szeretője volt.

A szépség megmagyarázhatatlan. A Concorde-tér is olyan lélekűdítő öröm, amit csak kívánni lehet másoknak,

de nehéz megmagyarázni. Az emberszabású természetet s a városrendező mértant, a művészetet s a történelmet, a levegőt, a fényt, az eget s a vizet egyesíti csodálatos ellipszisében, Két távlat találkozik rajta. Egyik az Etoilenál kezdődik s lenyit el a Louvreig, másik a Bourbon palota klasszikus homlokzatánál kezdődik s a Madeleine templom oszlopsoránál végződik. Metszéspontjukban áll az obeliszk.

Paris először a hidak, aztán a távlatok városa. Tele van nyílegyenes kilátópontokkal, sok helyt a városnézés abból áll, hogy az ember beáll egy hosszú tengelybe. Ilyen a Concorde-téri kilátó nyugat felé az Etoileig, kelet felé két szárnyas ló közt a Tuileriák kertjén át a Louvreig, dél felé a Szajnán keresztül a Bourbon palotáig s észak felé Gábriel két palotája közt a Madeleineig; ilyen kilátás nyílik az új Trocadéro karzataról (vagyis a Chaillot dombról) a Katonaiskoláig (vagyis a grenellei síkságra) s a Luxembourg palotától a Csillagvizsgálóig. Ezek a távlatok még a versaillesi fasorokat utánozták. Haussmann sugárútjai már sokkal rosszabbul sikerültek. Mérnöki munkák; s egy jó mérnök mindig sokkal kevesebb, mint egy tudós művész.

A Concorde-tér északi sarkából nyílik a Rivoli-utca. Így hívják a tengely középső részét. Napóleon vágatta a kusza Saint Honoré negyedben, hogy nyugat felől, a *legyőzött Angliából* hazatérve, a Diadalíven át egyenesen a Városházig vonulhasson. Északolasz stílusa a mámoros ifjúkori olasz hadjáratokra, Arcolera, Lodira, Marengora emlékeztet.

Mindjárt az elején állt Talleyrand palotája. Az udvari világban a francia nemescsaládok az elsőszülött fiút meghagyták a birtokon, a többi elment papnak vagy katonának. (A pap csakhamar püspökséget, a katona ezredet vásárolt.) A kis Talleyrand sántított, tehát pap lett belőle. Jólnevelt, szoknyabolond rokokó pap. A forradalom kiugratta ezt a botcsinálta egyházfit a papi köntösből, de nem a hercegi vérből. Talleyrand előkelő, nagy diplomata lett s amint a palota is bizonyítja, kitűnő üzletember. Alighanem ő volt az utolsó európai nagyúr. Kiszolgált a forradalmat, a császárságot, a polgárkirályságot s közben a régi idők édességét emlegette. Részvényeket vásárolt (a Rothschildok kezével), de folyton Mária Antónia udvaráról sóhajtozott. Tudjátok is ti, hogy milyen volt a régi szép idő! mondogatta gyanút-

lanul, mintha semmi köze se lett volna ahhoz az autuni püspökhöz, aki a Mars-mezőn megáldotta a forradalmat. Csak az áldozatát szerette, az új urait lenézte.

Jobbkézre a Tuileriák kertje nyomul a járdáig. De csak a múlt század óta. Valamikor zezugos városnegyed volt ezen a helyen; kolostor, zárda, lovarda, labdaház szorongott egymás hegyén-hátán. A lovardában ülésezett a Konvent. Egy tenyérnyi emléktábla a kertrácson arra a helyre emlékeztet, ahol XVI. Lajost faggatták és Robespierre megfenyegette Dantont.

Tovább balkezén egy kis utcácska benyílik a Vendôme-térre. Képzelnék el egy hűvös és nemes palotahomlokzatot. Most hajlítsák egy négyszögű udvar köré. Ez a Vendôme-tér. Egy vaskos, barbár vasoszlop áll a közepén; 1200 orosz és osztrák ágyúból öntötték Austerlitz után. Napóleon a Diadalívvel Constantinus római kapuját akarta túlszárnyalni, a Vendôme oszloppal a Traján oszlopot. Ő maga is fölkerült a tetejére, előbb római császárként, aztán sok viszontagság után a híres tábori öltözetben, háromszögű kalappal a fején. III. Napóleon azonban megint visszaöltöztette rómainak, ebben a parádében esett le róla, amikor Courbet, a kommunárd festő darabokra törette az oszlopot. Néha a vandalizmus is használ a művészetnek, különösen, ha az a vandál maga is nagy művész. Sajnos, a harmadik köztársaság újból összeragasztatta a szobrot s még meg is fizettette a költségeket a festővel; igaz, hogy csak papíron. Courbet az ítélet elől Svájcba menekült s ott halt meg. u volt a legmégesebb «népi» ember a francia művészetben.

A Palais Royal, azaz a Királyi Palota elé érünk. Parisban sokféle laktak királyok, csak éppen ebben az egyben nem lakott felnőtt uralkodó. Richelieué volt, a diktátor bíborosé, róla szállt a királyi családra. A tizennyolcadik században a fiatalabb Bourbon-ág használta, az Orléansok. Egyikük átalakíttatta élvezeti nagyüzemmé; volt benne kávéház, kártyaklub, játékszoba s számtalan apró szerály. Egy fiatal újságíró, Desmoulins a palota nyilvános kertjéből izgatta föl a népet a Bastille lerombolására. Itt sétált, beszélt, vitakozott s mulatott magában a beszédes, könnyen barátkozó, hevülékeny Diderot, innen tért be a sakkjátékosok közé a szomszéd Régence kávéházba, amely

egy másik sakk játékosnak, a fiatal Bonaparténak is törzshelye volt. A Palais Royal kártyaszobáiban verte el a pénzét Raphael, a Szamárbőr hőse. S egy éjjel szomorú, szakállas fiatalember lépett ki az arkádjai alól, egy madzagra kötött hallal. Nerval volt, az eszelős nagy költő.

Az épület balszárnyának támaszkodik a Comédie Française. Társulata tudvalevőleg Moliére színtársulatának egyenes leszármazottja. Ezt az örökjogot századokon át egy karosszék jelképezte, Moliére egyik színpadi kelléke. 1880-ig ugyanabban a székben játszották a Képzelt Betegét, amelyben a szerző ezt a szerepét haldokolva végigkínlódta. Az ereklye ma a színház múzeumában áll.

Túl a Palais Royalon, a Louvre keleti homlokzatával, a híres «Colonnade»-al egy vonalban végződik a Rivoli-utcának az a része, melyet Napóleon vágatott. Itt áll a protestáns templom, hátában Coligny emléksobrával. Coligny volt a protestáns párt feje s a Szent Bertalan-éj egyik első áldozata. A jelt állítólag a szomszéd Saint Germain l'Auxerois templom tornyából adták meg. Főúri multság volt, a falkavadászatot egy herceg vezette. Az udvar hosszú szorongatásra csak néhány pártvezér legyilkolásába egyezett bele, de Paris megrészegült a vértől s a hercegi vadászatból óriási népmultság lett. Két napig tartott a vágóhíd, a város a pincétől a padlásig hugenották után szimatolt, a vérszag legyőzte a rendcsináló katonaságot. Két év múlva a király iszonyú látomások közt halt meg, Guise herceget, az értelmi szerzőt felkoncolták egy vidéki kastélyban, úgy halt meg, mint áldozata, Coligny.

A Bertalan-éjt Agrippa d'Aubigné csodálatos eposzából ismerjük — («a menny vértől és lelkektől füstös!») — maga a költő azonban nem volt Parisban, Isten három nappal hamarabb eltávolította. Hiteles emlékeknél is hitelesebb látomása volt a borzalomról.

Ezen a helyen fordult a Szajna felé Paris legrégebb városfala is. Mostanáig a falakon kívül jártunk; csak ezután lépünk a középkori Parisba. Az utcának még mindig Rivoli a neve, de ezt a részt már Haussmann vágatta. Balkézre a szutykos kis utcák Paris gyomrába fűrődnek. A csarnokegyedbe: Zola és Carco terepére. A franciák sokkal többet esznek és isznak, mint mi. Amit a magyar ruhára költ,

ő fölajánlja a terített asztalnak; tíz fürdőhelyük közül legalább kilencben a gyomor bajt gyógyítják. Az éj közepén Paris kapuiban megjelennek a magas, rácsos, kétkerekű szekerek, egy szőrös lovacska szundít a rúdnál. Álmában is eltalál a csarnokhoz. A kocsis beáll az egyik melléutcába s a zöldséghegy tetején húz még egyet hajnalig. A városi tanács olykor nekigyürkőzik, hogy kipucolja ezt a negyedet, a párisiak már csak nevetnek rajta. Előbb tűnik el a város, mint a piac!

Vissza a Rivoli-utcába s le a Városházig. Nagy, csupasz tér tátong előtte, ez volt a középkori hajóscéh kikötője. A hatalmas céh címere: egy hánykódó hajó s jelmondata: *flucinat, nec mergitur* (hányódik, de nem merül el) Paris pajzsára is rákerült. E címerképnek kétféle az értelme. Egyfelől a párisi kikötőt, a gall-római hídfőt jelképezi, másfelől a Cité-sziget, vagyis az ősváros, a városmag hajóalakjára emlékeztet. (A szigetcsúcsot a párisiak hajóornak, «la proue de Paris»-nak is hívják.)

A Városház tekintélyét az előtte feszítő hóhértöng emelte. Itt folytak le a látványos kivégzések, nagyurak, lovagok, papok kínhalála. Köztük az ártatlan Montgomery grófé, aki egy lovagi tornán véletlenül megölte a királyt. S a lámpavas is ezen a téren szolgált először akasztófának. De Montfauconban, a mai Buttes Chaumont park táján volt egy még tekintélyesebb, négyszögletű, társas bitó; kellőleg földíszítve gyakran nyugtalanította a balladaköltő Villon képzeletét. Mint tudjuk, nem egészen ok nélkül.

A Városház birtokáért minden forradalom megívott. Etienne Marcel fölkelése óta ez az épület üzent hadat a királyságnak, amely hol a szigeten, hol a Bastilleban, hol a Louvrebán, hol a Tuileriákban, hol még messzebb: Fontainebleauban, Marlyban, Versaillesban székel. A királyság nem lelte helyét a hűtlen városban, a hányódó hajón; a nép mindig a piac táján lakott. Az elhajított tűzcsóvák azonban egyszer az ő házára is visszaszálltak. 1871-ben a kommunára fölkelés végén porráégett; pótolhatatlan iratok (és keresztlevelek) veszték a lángokba.

Következik a Szent Antal-utca. Most már mindkét kézre sűrűsödik körülöttünk az ősrégi (és halálraírt) Paris. «Széprács-utca», «Kis-pézsmá-utca», «Cseresnyés-utca», «Fügefá-

utca», «Solymász-utca», «Oroszlán-utca»: itt voltak a Capet királyok délszaki kertjei, gyümölcsösei, sólymai s vadkertjei. S egy utcanév a régi telektulajdonosra, egy szicíliai Anjoura, Szent Lajos rokonára emlékeztet! Jobboldalt, a Szent Antal utca közepén állítólag 1627 óta megállás nélkül jár az óra a jezsuiták templomán. S ugyanebben az utcában, a Vízitációs nővérek közt halt meg Rákóczi Ferenc utolsó sarja, egy lányunoka.

A híres párisi asztalosok, XIV. Lajos, Madame Pompadour, Mária Antónia kézműves szállítói évszázadokig ragaszkodtak a Szent Antal-utcahoz. De legtöbbször itt lobbant fel a forradalmak első lángja is. A kormánycsapatok nyugatról, tehát a királyi palotáktól, a felkelők keletről, tehát a Szent Antal negyedből közeledtek a Városházhoz. Aki hamarabb odaért, azé volt Paris.

Átmegyünk a Bastille-téren. Paris évente július 14-én virágos vigalommal, papírlámpákkal s utcai tánccal ünnepli a Bastille bevételét. Ez a Szent István napjuk; a két nép-ünnep közti különbségen, fájdalom, a két város közti különbséget is le lehet mérni. Tiszteletlen történészek kiderítették, hogy a nép 1789-ben csak egy fogatlan, halálraítelt aggasztóval végzett. A Bastillet rég le akarták bontani, a király engedélye már egy hivatalnok fiókjában volt. Mindez nem kisebbíti a szimbólumot. Mikor hírül vitték a királynak a Bastille bevételét, fölkiáltott: «De hisz ez lázadás!» «Nem, Sire» felelte az egyik udvaronc, «ez forradalom».

Elértünk a Nemzeti-térre. Valamikor Trón-térnek hívták, majd «A Ledöntött Trón»-térnek. Egy darabig itt működött a Concorde-téri nyaktiló. A holttesteket a közeli Picpus kolostor kertjébe temették. Ide került Chénier, a nagy költő és «ellenforradalmár» s Beauharnais tábornok, Joséphine császárné első férje is. Ma csak az áldozatok leszármazottai feketnek az árok körül. A sors iróniája, hogy mágnás felesége révén a forradalmár Lafayette is ennek a zárkózott temetőnek a lakója.

Nem tudom, milyen hosszú a megtett út; egy angol könyvben azt olvastam, hogy öt mérföld. Keresztülmentünk egy császári, egy királyi, egy köztársasági, egy forradalmár, egy fényűző, egy proletár, egy kézműves, egy újkori, egy középkori, egy katolikus, egy hugenotta, egy könnyelmű,

egy puritán, egy forradalmár s egy áhítatos városon. Ha Billancourtig, Sévresig vagy Courbevoieig követnők a Szajha kanyargását, fölfedeznék a nehézipari várost, a vörös övet is, A balparton — «Budán»— viszont Paris ókori és diák város, műkereskedő, tudós és katona város. A római villák azon a halmon sütkéreztek, amit ma elképesztő túlzással Szent Genovéva *hegynek* hívnak. Egyik lábánál a melegfürdők kupolás romjait csak egy rács választja el az utcától. S keleti lábánál a kiasott arénát labdarúgó pályának használják a párisi gyerekek. Az ókori bort Suresnesben szüretelték. (Ma ipari külváros.) Békéhez szokott, jómódú, szép városka volt ez a római Paris, de kisebb és jelentéktelenebb, mint Bordeaux, Lyon vagy délen Arles és Nimes. Paris igazi története a középkorban kezdődik, a hajós és mészáros céh hatalmával, az iskolákkal s Abélard és Héloise szerelmével.

A Szent Mihály-útján, ahol Adyt az ősz utóíerte az egyik diákkávéházat azért hívják d'Harcourtnak, mert hétszáz év előtt már a helyén állt a hasonló kollégium. S a központi egyetem neve is egy középkori kollégiumalapító: Róbert de Sorbonra emlékeztet. Üsd fel a Larouset az «Iskola»címszónál, belefáradsz, mire a végére érsz. Ez a tömördelek iskola a Sorbonne köré van zsúfolva. Paris olyan London, amelyben Eton is, Oxford is belefért egy balparti kerületbe.

Másrészt ezen a parton vannak a kimerült vagy befödött kőbányák is. Paris a maga kövéből épült, a «cliuart»-ból. Puha, jól faragható mészke ez, amely a levegőn megkeményszik és megsárgul. A középkori templomépítők nagyon kedvelték. Róma színe halványzöld, okker és sötétzöld, Paris gyöngyházzsúrke és halvány krémszínű.

EMBERFÖLDRAJZ.

Számtalanszor megírták, hogy Paris sok városkából, sőt rengeteg faluból áll. Minden negyednek, minden kerületnek megvan a maga szenvedélyes patriótája, bűvara, műkedvelő régésze. A párisi bretonok, baszkok, auvergnatok tudnak egymásról, lapjuk, egyesületük van, egyszerre élnek a fővárosban s a szülőföldjükön. A kőművesek rendszerint «limousin»-ek vagyis a Limoges-i porcellán hazájából kerül-

tek a fővárosba. A zsilipmesterek északiak. A rendőrök többnyire a Középhegységből valók, Laval honfitársai. Csak a kocsmárosok képviselik egész Franciaországot.

Mondd meg a mesterségét s a párisi századokra visszamenőleg megmondja, hol élt. Egy Valois udvaroncnak a Vosges-téren lakott a szeretője. A Napkirály adóbérlői a Vendôme-tér körül éltek. XV. Lajos államtanácsosa a Szent Lajos szigeten. A nagy forradalom hadseregszállítója a Chaussée d'Antinen vett házat. A második császárság librettistája a Drouot-utcában lakott. Egy századvégi divatos festő a Monceau kertnél keresett műtermet. A vagyon időnként leveti az elhasznált városnegyedet s a szegényekre hagyja. Az előkelő Maraisban ma csordában éjszakáznak a teherautók. Nagyon öreg emberek még emlékeznek a boulevard fénykorára is. A pénz ma az Etoilet s a szélső nyugati negyedeket: Passyt, Neuillyt támogatja. Ezt az amerikai vendégek települési viszonyából tudjuk.

Fordítsuk meg a tükröt. Az emberről kitaláltuk az utcát. Az utcáról meg az emberre következtethetünk. A Racine-utca a diákoké. A Szent Benedek-utcában műkereskedők, akadémikusok, régészkedő irodalmárok laknak. A Bonaparte-utcában papok. Az Invalidus palota s az Eiffel torony körül tisztai családok s miniszteri tanácsosok. Neuillyben, Passyban divatrajzolók, jól kereső írók, lélekelemzők. A Malesherbes-úton fezőrök és befolyásos képviselők. A Montmartre alatt felhajtónók. Az Európa negyedben kétes külföldiek. A Bellevue-utcában gyári munkások és zsidó kivándorlók.

«Páris az én falum» vagy «Páris az én hazám» sokkal nagyobb igazság, mint «Páris az én városom». Ebben a világvárosban az örök kisváros szép, a maradi vidékiesség. Az a legnagyobb varázsa, hogy egy sereg fatornyos hazából, igénytelen, hangulatos utcából nőtt össze. Bolyongóknak való, «a két part kőszálói»-nak s nem teherautóknak. Szépek a műemlékei, de a festőisége halhatatlanabb, mint a kincse. Csodálatos, hogy jó száz esztendő óta mégis ezt a festőiséget mérsárolják a haladás, közbiztonság, forgalom és közegészség nevében. Haussmann óta azt szégyellik rajta a legjobban, ami a legmélyebb szépsége. Paris a hidak, a távlatok s a lemészárolt negyedek városa.

S ha a rombolást legalább egy lángelmére, egy Le Corbusierre bíznák! Le Corbusier a modern építészet könyörtelen Kálvinja, nem hiába svájci protestáns. Egy ártatlan, egészséges, új emberiséget szeretne kitenyészteni a levegős üvegtornyokban s a nagyvárosi pázsiton. Építés közben moralizál. De a franciák mindig féltek a puritánoktól s a rombolást a zord és rendszeres Le Corbusier helyett veszélytelenebb féltehetségekre s névtelen városi mérnökökre bízzák, így kisebb és rendszertelenebb a rombolás, de legalább semmit se ér. Eltünteti az igazi Parist s hagy a helyén néhány kietlen, rideg és lelketlen sugárutat. Elveszi a várost a sétálóktól, művészekről, szerelmesektől s odaadja a taxisoffőröknek. 1860 óta garázdálkodik ez az irányzat. Vigasztalódjunk, ha ez vigasz: Franciaországnak is van egy súlyosan sebzett Badacsony hegye. Maga Paris.

De kár erről beszélni, úgyszólván a barbároknak lesz igazuk.

SZENT GENOVÉVA SÍRJA.

Paris felszínén legalább egy félmillió idegen úszik. A város mindenkit befogad, de csak a köveire; százezrek vére, velleje folyik el rajta. A legnagyobb ereszalja, de a legzárkóztabb otthon. Könyörtelen város, ez a nagysága. Ha vendégszeretőbb és naivabb lenne, rég elmerült volna a levantei iszapban. Léon Ferrero, a nagy történész fia Napnyugat utolsó mintaképének nevezte, amely Róma szenátori férfiaságát Athénhajlékony szellemével egyesíti. De Rómát is, Athént is rég elgázolták volna az új karthágóiak és perzsák, ha a tűzhelyéhez csődítette volna őket. Látjuk, hogy még így se elég gyanakvó és kegyetlen. Látjuk a kiállhatatlan filmekből, amelyeken a piszkos lavór, a gyerekcsábító, a kiköpött cigarettacsutka s a hülye rendőr képviseli egyesült erővel a francia kultúrát. A besszarábiai producerek francia kultúráját.

Parisban légy te csak alázatos idegen, csendes, magános magyar zarándok. Eleinte levegőért kapkodsz, haragszol, csalódsz, szakítasz a várossal. Nehéz megmondani, hogy melyik az a pillanat, amikor megenyhülsz s később a nagy szerelemtől már nem is emlékszel, hogy milyen rosszul kezdődött ez a halálíg tartó viszony. De azért vigyázz. A leg-

több idegen mindvégig csak átutazik Parison; ottani élete derűs, marasztaló, de mégis csak megalázó számkivetés, paris a franciák fővárosa, az idegennek legfőbb menedék-hely.

Külső képe festőién maradi, de a lelke még jobban ragaszkodik a régihez. Mikor a németek 1914-ben a külvárosait fenyegették, egyszerre magától megindult Szent Genovéa sírjához. Eszébe jutott, hogy a pástrolányka másfélezer év előtt egyszer már megvédte. Pedig a sír üres volt: Szent Genovéa hamvait szétszórták a jakobinusok.

Paris éjjel-nappal imádkozott az üres koporsó előtt; a halálveszélyben visszaváltozott az ősi Lutéciává. Ennyi mindig megmarad belőle. Egy halászfalu, egy sziget, két fahíd s egy szent halom a római országút mentén.

PARIS A HÁBORÚBAN.

Jéghártya bőrizik a lagunán. Leszálok, nyújtózom egyet a velencei pályaudvaron. A nyitott tetőn át belátszanak a Scalzi templom szentjei, meglepődve nézik a hóköpenyt a vállukon. Szabó Zoltán tegnap érkezett ide, útban Franciaország felé.

A síkságon Palladio remekei, a szemhatáron Isten szilajabb művészete: a ragyogó Alpok. Vicenza most egy fűtetlen üvegházhoz hasonlít, didereg s vacog benne a latin harmónia. Kis állomás: Caldiero. Itt esett át Kisfaludy Károly, a pesti ezred hadnagya a véres tűzkeresztségen. Verona kevesebbet változott a téltől, nyurga tornyai még szúrósabbak a fagyos fényben. Milánó: itt kell bevárom a Simplon-vonatot.

A városra korán leszáll a köd, a hirhedt lombárd nátha — Michelangelo ellensége a sok közül — már az orromban szurkál. Szellőztetik a régi palotákat, hatalmas kapuboltok ásítanak az utcára. Nehéz vaslámpa függ le a boltozatról, a kapualj üres, márvány oszlopsor dereng a félhomályban. Megállok a hideg huzatban.

Egy csillogó, régimódi béketárgyalás kezdődik az emeleten, a nagykövetek csak engem várnak. Türelem uraim, türelem, mosolyog Metternich elbűvölőn s egy ovális miniatúrt forgat a kezében, mégsem kezdhethük el Magyarország követe nélkül, ősz lakájok állnak sorban a fal mellett, karos gyertyatartóval a kezükben. A Scálában a Lammermoori Luciát éneklik ma este, ha sietünk odafönn, még elértem a harmadik felvonást. Utána kettesben vacsorázom a művésznővel. Rák is lesz? Hát hogyan lenne, Cardinálmodra, rákszószban esszük a halat...

Milánó, Milánó, ismét megszedítettél! A valóság az,

hogy senkise tud a vonatokról. Sem arról, amivel megjöttem, sem arról, amivel továbbmegyek. *Rakeknél* kiestem a menetrendből, *Postumia* óta nemlétező utas vagyok, a háborús állapot jelképe. Az állomáson azt tanácsolják, hogy menjek egy félnapra sétálni. Így kerültem a paloták elé.

Forog a lottókerék, az olaszok feltűrt kabátban, hajadonfőn fogadnak. A város sötét és erősen játszik: féllábbal már benn van a háborúban. A Piazza Giovinezzán nagy csoport olvassa a kifüggesztett esti híreket. Egy félesztendő előtt itt értesültem az első danzigi válságról. «Valami baj van?» — kérdezte akkor az asszony, mintha egy pillanat alatt megtanult volna olaszul. — «Semmi az egész, egy kis világinál Danzigért. Majd elmúlik a dolog.» Ma este két hír érkezett, az egyik Skandináviából, a másik a holland és belga riadalomról. Lehet, hogy mire Parisba érek, az ellenfelek megtalálták Németalföldön a harcteret.

Három óras késéssel megjön a Simplon, egy rendezőpályaudvarról a kocsim is előkerül s rákapcsolják. A hideg csakhamar felébreszt, Giraudoux fiatalkori háborús könyvét lapozom. «Bocsásd meg Háború, hogy amikor csak tehettem, megsimogattalak.* Tündérajátékká változtatta a világháborút is. Vájjon melyik jelzővel, milyen nyelvtani varázslattal? Sehogyse tudok rájönni a nyitjára. A nevek szomorúan ismerősek: az egyik csatater, a másik hadiszállítás, de a táj Árkádiához hasonlít, a bakák nimfákkal kergetőznek egy ezüst berekben. És Duhamel ugyanebben az időben írta a szívet tépő *Civilisationt!*

S ő mégsem nagyobb író Giraudouxnál. Az erkölcsi tett csak egyik dolga az irodalomnak.

*

A Jacob-utcában lakom, az ősi Firmin-Didot ház mellett. Didot mestert a tiszta metszésű bolhabetűi tették híressé; a könyvbolondok nagyjával olvasták a zsebklasszikusait. A szállóm nemrég a lengyel kormány székhelye volt; a menekültek most Angersben laknak.

A francia nép jelleme néhány évtized óta gyökeresen megváltozott, őszintén megszerette a békét. S ez csak a háborúban derül ki igazán. Németország évek óta hadra-

kelt táborhoz hasonlított, utolsó ottlétemkor már mindenki egy láthatatlan lőrés, megfigyelő, messzelátó vagy sziréna mellett figyelt. Két forgó lemeztányéron zökkenő nélkül siklik át a hang az egyik lemeze a másikra. Így siklott át Németország a békéből a háborúba. Csak rátették a tűt a másik korongra. Franciaország horgászbottal köszönti a reggelt, Németország pajzsütéssel. A háború csak a franciát forgatja ki a szokásaiból.

Sok itt az öregember: a munkában megtört asszony s az aperitifben megtört férfi. Franciaország még egyszer kockára tette minden fegyverfogható emberét. Az asszonyok megéreztek, hogy ez az utolsó áldozat, többre nem telik a kivérezett népből, feketében járnak, sokan előkeresték a hadígyászt, özvegyi ruhában előre siratják a bevonult hadiárvát. Már beültek a pultba, a földalatti villamos fülkéibe s a könyvtárakba; Franciaországot ellepték a fekete asszonyok. Ismét előtűnt Pascal és a Port Royal, a vezeklő, komor ország; Racine népe felborzolt hajjal, mozdulatlanul várja a csapást. Egész utcák kihaltak, látszik, hogy egy kézműves nép s egy kézműves város háborúzik. Ha elmegy a gazda, elnémul a műhely. «Fermé, patron mobilisé» olvasom utcahosszat. Szomszédomban a Verneuil-utca a kiürített Strasbourgba is beillene. Isten tudja, mégis jobban szeretem ezt a háborús várost, mint a tizenöt év előtti luxus-kirakat ot.

A földalatti állomások egy részét lezáratta a légvédelmi parancsnokság, a vasút lassan átgurul rajtuk, egy öreg ellenőr gubbaszt a kapcsolófülkében. Kékes félhomály takarja az állomás nevét, mint a fátyol az égettarcú nőt. *Sentier*: Ösvény. *Nomen est ómen*, az ösvényt benötte a fű. *Gaité*: Vidámság. A vonat borzongva továbbgurul.

A fiatal bakák új szakálldivatot találtak fel, «barbe florentine» a neve. Az archaikus görög harcosok is ilyen viseltek. A fegyvernemek formaruhája csak nagyjában van előírva, a zöld nyakkendőért és cserkészingért szeretik a nyitott angol szabást, Északafrikából elterjedt a színes sál, a kabát fölött bogra kötik. Legokosabb volna, ha a háború után is egyenruhában járnának. Végre jólöltöző nép lenne a franciából, kipusztulna a dugóhúzó nadrág, a kikönyökölt kabát s a patent nyakkendő.

Eggyel azonban legyünk tisztában. Jókedvűek, hánya-

gok, de nagyon eltökéltek. A tét: a birodalom, a választás: élet vagy halál. Még ezt a nemzedéket rádobják a háború oltárára, ha ettől se csillapulnak le a fűriák, a francia nagyhatalom elveszett. Halálos komolyan veszik a háborút, máskülönben rég abbamaradt volna. Németország is élet-halál harcát vívja s könnyen átgázolt volna a legnagyobb birodalmon is, ha azt tartaná róla, hogy az csak immel-ámmal, angol zsoldban verekszik. Csaták *előtt* vagyunk, *de* háborúban. Éppen úgy meg akarják nyerni, mint a németek. Csöndesek, nem fenyegetőznek, talán ezért fenyegetőbbek, mint 1914-ben. A feladat emberfeletti, mondják, nem lehet egy rikkantással elintézni.

*

R. A. bevonult, egyedül ebédelek a cahorsi kocsmában. Itt dicsérte tavaly Proudhon emberséges szocializmusát s a kezére bízott francia bakákat. Délután levelet írok neki, aztán eszembe jut E. P. s neki is írok, «valahová Franciaországba». Utóbbtól pár hete kaptam levelet, valahogy a kezébe került a Latin-Európám. E. P. Szekfü és Markó Árpád barátja, a huszároknál szolgál, talán Rákóczi iránti kegyelemből, akiről egy szép és alapos könyvet írt. (Tudvalevőleg az első francia huszárezredet Rákóczi bujdosótársa, Bercsényi alapította, az ezredjelvény ma is az egyszarvú Bercsényi-címer.) Leragasztom a levelet s közben önkéntelenül megtoldom egy fohással a fejedelemhez: «Vigyázz egy kicsit erre az új Kelemen diákra, éppen most ír könyvet az unokáról. Ha másért nem, óvd meg ezért a szentéletű lányért. Sürgesd a tollát, tavasszal talán már nem lesz ideje.»*

Az ember holtig újat tanul az ismerőseitől. Sauvageot szótárszerkesztő úrral az Eötvös kollégiumban találkoztam utoljára, akkor nagy baloldali volt. Ma lelkes tengerésztiszt, úgy látszik egy amatőr Jean Bárt lappangott a finn-ugor nyelvészben. Két aranycsillaggal a karján könyvet ír a

* A baljóslatú sorok beteljesedtek. Emilé Pillias, a jeles Rákóczi-kutató, kipróbált, jó barátunk 1940 május 27-én elesett a sommei áttörésnél.

finnekről, a *Découverte de la Hongrie* testvérkötetének szánya.

A szerencse egyébként összehoz Paasonen Aladárral. ő a finn elnök szárnysegédje s párisi követségük katonai attaséja; most a finn ellenállást szervezi Nyugaton. Anyja trencsényi, felesége nagykőrösi, egykori leírások után egy kicsit Bemhez hasonlít. Palócos «a»-val beszél, tudvalevőleg ez az ősi «a» hangunk. Ahogy én nem értem ugyan a finn nyelvet, de ismerős a lejtése s jólesik a fülemnek, Paasonen az ősi «a» hangot használja, talán könnyebben esik a nyelvének. Stalinról beszélünk, a válság alatt többször tárgyalt vele. «Ravasz s nem mindennapi ember!» — mondja — «de egészen ázsiai». Ezzel a szóval mereven visszautasítja; a finn a lelkében éppen úgy elszakadt Ázsiától, mint a magyar.

Szürkül az Etoile-tér körül, az utcák eldugják nevüket a sötétben. Az ifjú Harmadik Köztársaság volt a kereszt-apjuk. A honatyák akkoriban megrészegedtek az «Emberiség»-ért, egy fellobogózott szabadkőműves páholyból nézték a világot. Victor Hugó olvasói és Comte tanítványai a «pozitivisták kalendárium» 365 nevét rávésették az utcasarkokra. A szentek bennrekedtek az óvárosban, az új polgári negyedek a nagy gondolkodók kapták; Kepler, Newton és Euler nevében parcelláztak. Rue Gopernic, rue Galilée... olvasom a homállal küzdve. Mintha csak Comte pozitivisták nap-tárában lapoznék. Mintha s mégsem egészen! A valóságban a gondolkodók kénytelenek megosztani az utcákon a korabeli burzsoá honatyákkal, a Goethe-utca például a Freycinet-utcában végződik. Freycinetnek majdnem annyi miniszteri tárcája volt, mint ahány csillagászati törvényt Copernicus, Galilei s Newton fölfedezett.

Estére visszakerülök a balpartra. A könyvesboltok már nem virrasztanak éjfélig, nem hívogatnak többé a sötétben. Kialudtak a kacsalábon forgó paloták. Azelőtt mindig betértem az egyikbe egy utolsó kortyra. Most a helyét se találok a sötétben. Hirtelen összeszorul a szívem, szeretném ki-nyújtani a kezem, mint réges-régen, kisgyerek koromban anyám után a szomszéd ágyba.

A régi betérők helyett elbeszélgetek a szállodással; vele fejezem be a napot. A Cárón kávéház éppen átellenben volt, meséli egyik este, száműzött pápai kamarások, a Didot-

nyomda korrektorai, keleti nyelvészek s emlékiró katonatisztek látogatták, egyik utolsó vendége, Huysmans meg is örökítette. Később Rémy de Gourmonról esik szó — (a szállodás nem olvas, de a kerület patriótája); — ő a szomszéd Saints Peres-utcában lakott, egy bagolyfészke volt a tető alatt, a könyvek a végén az utolsó székről is leszorították. Furcsa, hogy még ma is jólesik a szó ezekről az avitt dolgokról. A szállodásnak van egy kis szőlője Burgundiában, az időjárásjelentést a P. (Paris) helyett a D. betúnél (Dole, Dijon) kezdi böngészni.

*

Az akadémiai választásokat tüntető fénnel ülték meg: a küzdő és elsötétített országban tovább folyik az ősi szer-tartás. Egy nagy nép talán még ma is különbséget tehet a küzdő és az örök haza közt s írástudói csak az utóbbiért felelősek. Az a szellemi önvédelem, amit mi a prédikátorokból, Zrínyiből, Pázmányból, fejedelmi levelekből s félőrlült költőkből merítünk, odakünn az Akadémián trónol. Mi a Szózatba kapaszkodunk, ha megszólalnak a fegyverek, ők rendületlenül ragaszkodnak az előkelő rítushoz. Valószínűleg mind a két magatartás az önvédelmi ösztön mélyéről fakad. Franciának lenni nagy dolog, hála Isten, hogy magyar lehettem.

A M. T. I. párisi szerkesztője rendszerint egyedül dolgozik a Havas ügynökség külföldi szobájában. Kérem, hol a többi munkatársa? Csak nem adnak újabban különszobát a magyarnak? Nevetve rázza a fejét: nem, ettől ne tartsak. Először elbúcsúzott a két osztrák, aztán a két cseh, az Anschluss vagy a prágai bevonulás után elmaradt a jugoszláv, negyedéve a lengyel se jár be, maradt két szótlán japán s egy csöndes belga. A Versaillesban összevakolt védgát leszakadt Parisról, a gátörök szétszéledtek. Főlemelek egy téglát a széthullt gátból, a kőfaragójel már egészen elmosódott rajta. Lapradelle, Motta, Politis, Briand?... A halottak gyorsan lovagolnak.

Hull a hó, a higany hús fokra süllyedt le. 1870-ben és 1917-ben volt ilyen hideg, mondják babonásan. A határon apróbb járőrtevékenység. Paul Deschanel, a volt köztársasági elnök fia már elesett.

Paris fölött ismét fölfedezük a csillagokat. Racine és Pascal, Balzac és Baudelaire is ilyennek látta ezt a várost j a hold s a geometria visszazerezte csöndes birodalmát. A reflektor, a neonfény s az ívlámpa azelőtt eláztatta a város nemes formáit, tiszta vonalait, Poussin-i szerkezetét. Tizenöt éve gyanítom, hogy Paris az emberiség egyik legnagyobb találmánya. Az elsötétítés végképp meggyőzött róla.

Megyek a sötét Soufflot-utcában a Panthéon felé, a lámpákon fekete gallér, a táj ünnepi temetések napjára emlékeztet — (a koporsó fátyolos lámpák közt haladt a Panthéonhoz) —levett kalappal, önkénytelenül az úttestre lépek, egy láthatatlan menet mögé szegődöm. A Panthéon-tér kihalt, két ujj mutat föl a magasba: a Saint Etienne templom tornya szent Genonéva sírja fölött s a Clovis torony a normann időkől. A Sorbonne harangja kilencet üt, a SainteBarbe kollégium lélekharang hangon válaszol. Megyek s imádkozom.

*

A viharos angol-francia viszony meggondolt észházas-sággá alakult át. Az indulat kiégett, a lehült szeretők közösen gazdálkodnak a jószágon. Valaha halálra keresték egymást a szerelmükkel. Ma már nem fiatalok, a vad szenvedély után tanult gyönyört adnak egymásnak. A franciák nem idegenkednek ettől a készülő nyugateurópai birodalomtól.

Az új birodalom egyelőre inkább vágyálom, semmint újszülött Herkules. A csecsemőre állítólag csodálatos feladatok várnak. A Maginot vonal s a brit hadiflotta, a francia szellem s az angol dominiumi hálózat egyesítésével föl-szabadítja Nemeát, azaz a világkereskedelmet, megöli az erymanthosi vadkant, azaz a pótanyaggazdálkodást s leszakítja a Hesperisek almáját, vagyis az Európai Egyesült Államokat. Mert a közös birodalmat csak tapadási felületnek szánják, egy új «lényegesen javított és átdolgozott* Népszövetség alapjának.

De vajjon megérik-e az értelmi szerzők ezt a tervüket? Megmarad-e egyáltalában Chamberlain, Reynaud és Simon osztálya a háború végéig? A világ ebben a második háborúban — amely nem is külháborúnak, hanem világszerte polgárháborúnak indul — valószínűleg még sokkal jobban

megváltozik, mint az elsőben. 1914 sose kelt ki többé a tömegsírból, a két háború közti időt is örökre el fogja temetni, ami utána következett. Két emberöltő alatt legalább két évszázad változásain vergődünk át.

Látom a háborús céljukat, de nem látom az új rendet. «Egyetértének katonailag s gazdaságilag» céloz egy itteni magyar megfigyelő az angol-francia szövetségre, «de ellentmondanak a külpolitikában.» A vérmesebb franciák egy új westfáliai szerződésről ábrándoznak s kicsúfolják a «clergyman's peace»-t vagyis azokat a béketerveket, amiket vidéki papok ajánlgatnak nyílt levélben a Times hasábjain. Győzni akarnak, de sejtelmük sincs az új európai rendről. Tíz nap alatt egy cseppet se lettem okosabb Parisban.

Elutazásom előtt olvasom, hogy sir Róbert Vansittart, az angol kormány külügyi tanácsadója egy komédiát írt a háború előtt «Shye at the moon» címen. Most mutatja be a londoni Lyric Theatre. Hova lett e nép kezéből a biblia? Ismét olyan frivolak, mint a tizennyolcadik században. De rosszabbul bírják az italt s a világhatalmat.

A vonat Dijon felé gurul, Daniel-Rops regényét olvasom. Hatszáz oldal, de a racinei szabály szerint huszonnégy óráig tart. Ha jól tudom, a szerző negyven év körül jár, nincs az élen, de megbízható író s komoly lelkiismeret. Fájdalom, e könyvből is csak az derül ki, hogy a frontra vonuló nemzedék egy megoldatlan lelki válságot s rengeteg szellemi kaland után rengeteg csalódást, szomjúságot, szemrehányást hagy hátra egy ismeretlen címzettnek. Elöttük a halál, mögöttük az anarchia. Jól emlékszem, milyen rózsásan, szívárványosan, részegítőn kezdődött ez az anarchia a húszas években. Alain, Apollinaire, Benda, Cocteau, Giraudoux, Larbaud, Morand, Montherlant, Radiguet: csupa káprázat, csupa tündértánc, csupa arcátlan fiatalság és szellemi mutatvány! Aztán a rózsás szín elborult, a tündértáncból vad lángok csaptak ki. Keserű, harapós, lázadó fiatalok szórták szét az illúziókat; ők figyelmeztettek rá, hogy a francia lélek szomjan hal a hosszú gáláns ünnepeken. Ezek a harapós, darabos szüzek voltak a kor igazi tanúi.* Nem

* Dabit, Daniel-Rops, Guehenno, Guilloux, Malraux, Nizan s Vaillant-Couturier nevére gondoltam e soroknál.

tudom, ki marad meg belőlük az irodalomtörténet lapjain s már azt se tudom, megmarad-e valaki a húszas évek elragadó varázslói, bűvészei és álangyalai közül. Azt hiszem, nem volt igazán nagy az az érdekes, eszes és nyugtalanító irodalom, amin felnőttünk. Három mestere: Gide, Proust és Valéry közül valószínűleg csak Valéry érte el a nagy századok mértékét.

Mi újság még Franciaországban? — tünődöm a határ felé. Mit meséljek azoknak a csöndes barátoknak, akik nem törődnek a történelmi eseményekkel? Amennyire a vonatablakból látom, a Café Gérard m g nyitva van Laroche-Migennesben, a meluni csónakd n m g leng a trikolór, a Michautn k még mindig p r lnek a szegény Michautkal, Labie ap nak unokája született s megint olvassák Pascalt Franciaországban.

Itália fölismerhetetlen a h  alatt. Milánóban nyolcan maradunk a vonaton. «Isten nevében* — mondja a kalauz. Két napja nem jött vonat Magyarors gr l. A kanizsai vonalat bef tta a h , reggel óta bolyongunk a Dunántúlon. Este egy alacsony, sárga indóházhoz érkezünk. Nini, a budai főpályaudvar!

1940 február.

KÉT FRANCIA MORÁLIA.

MONTAIGNE.

Halála 350 éves fordulóján.

Vannak *írok*, akik okosabb könyveket sugalmaznak, mint amit maguk írtak. Jobb olvasni róluk, mint őket olvasni. Montaigne az ellentéte ezeknek az íróknak. Akármennyit íránk róla, mindig a szavait ismételnők. Nem lehet tisztázni, annyira tisztázta magát. Nem lehet elmélkedni fölötte, annyit elmélkedett magán. S minthogy ebben utolérhetetlenül kedves is volt, majdnem olyan nehéz jól írni róla, mint egy irodalmi remekműre remek muzsikát szerezni.

Nagy író s ami ritka: legalább annyira nagy ember. Olyan ember, aki az ellenségeit is megvigasztalja. S valóban nem lehet úgy olvasni, hogy egy óra alatt ki ne békítsen az étellel, sőt a halállal is, amely az életnek olyan mindennapi része s szinte boldogító kísérőzenéje, mint az utazás és az olvasás: Montaigne szerint a jó halálon kívül a két legnagyobb földi öröm.

Háromszázötven esztendeje arról nevezetes, hogy mindenkinek a kortársa. Csodálatosképpen az önzés tette azzá. Montaigne beírta egyetlen tárggyal: mindig magáról írt. Ez látszólag a legellenszenvesebb és legmúlandóbb téma. Csakhogy ő úgy írt magáról, mint egy közepes emberről s nem mint egy hősi szerepről. A legtöbb író rendszerint szerepekben, missziókban s nem közepes helyzetekben látja magát; történelmi rangját keresi. Ezért avul el, ezért ellenszenves az önarcképe s még inkább az önvallomása. Napjainkban egymást tapossák az ilyen kellemetlen példák. Montaignet érdekelte a tárgya, de nem becsülte túlságosan; sokat írt magáról, de elnézés nélkül, ironikusan. Ez a hős sose hódította meg egészen az íróját. Bevallotta a hibáit s a gyöngéit; a maga bőrén tanulta meg, hogy az emberben több a hiba,

mint az erény. Ezért ismer mindenki magára a szerzőben. A szerénységgel párosult önzés balzsamozta örök-ifjúvá, örök kortársá. Tüstént magához engedi az olvasót, csöndesen odasúgja: most pedig folytasd, fejezd be te a mondatot/négy szemközt vagyunk. Az ember folyton abba az öncsalatásba esik, hogy a saját művét olvassa. A világ egyik legmagányosabb embere bensőséges együttéléssé alakította át a magányát az írásaiban.

1533-ban született, Bordeaux mellett, gazdag kereskedő-családból. Eyquemnek hívták; dédapja vásárolta a montaignei jószágot, ő már csak Montaignenek írta magát. Új-nemes volt, de ezt ép úgy elhallgatta, mint a gőgös Saint-Simon herceg. Apja részt vett a véresen parádés olasz hadjáratokban, később megválasztották bordeauxi polgármesternek. Okosan nevelte a fiát: parasztyerekek és kitűnő latinisták közt; nem csoda, ha egész ember lett belőle. Később szép állást vásárolt neki; az ifjú Montaigne parlamenti (mai nyelven: törvényszéki) tanácsos lett Périgueuxben, aztán Bordeauxban. Ebben az időben barátkozott össze a zord és nagyszerű La Boétievel, akit igazságtalanul ma csak erről a barátságról ismerünk. Megházasodott, lefordított egy spanyol teológiai munkát s tizenhat évig unta, de tiszteességgel ellátta a hivatalát. Az élete ekkor még erkölcsi mutatvány volt két kitűnő ember: az apja és La Boétie előtt. Haláluk után eltűnt körülötte az erkölcsi feszültség s a lusta bölcs úgy engedte ki magából a fegyelmet, mint egy kínosan visszatartott lélekzetet. Nem kellett többé összeszednie magát a két tanú előtt, lemondott az állásáról s visszavonult Montaigne-be, a könyvei közé. Többezer kötete volt; abban az időben szinte csillagászati szám.

Ezek a könyvek csábították írásra. Montaigne az a fajta író, aki sose írt volna, ha nem lett volna előtte irodalom. Eleinte még körülöngte a két halott; latin moralisták és plutarchosi hősök felé nógatták. Montaigne írás közben sztoikus magatartást, nemes, ókori életbölcsest akart kidolgozni magának. (Ebben az időben írta a halálról szóló híres fejezetét.) A toll azonban ellenkező irányba hajlította, mint az apai árnyék s La Boétie emléke. Hova-tovább rájött, hogy az ember «az egyetlen változókéony állat», kiismerhetetlen és állhatatlan: füst és nem öntvény. Visszavonult tehát az

egyetlen kitapintható körbe, önmagába. Az öregedő, érett Montaigne már csak magáról írt. Jól ismerjük az *Esszék* betoldásait és pótlásait; az irodalomtörténészek ma háromféle jelzéssel közlik az 1580-as első, az 1588-as bővített ötödik és az 1595-ös újra bővített, poszthumus kiadás szövegét. Ezek a betoldások mindig a meztelen személye felé hajlítják azokat a korábbi szentenciákat, amelyeken még római páncél csillog. Mikor írni kezdett, hitt az igazságban. Élete végén már csak az igazság kutatójában hitt: a változékony emberben.

1580-ban adta ki először az Esszéit. A hű alattvaló a királynak is ajándékozott belőle egy példányt. Aztán elment utazni, részben kíváncsiságból, részben hogy egy kicsit kiszellőzze a családi életet. Mulattatták az idegen szokások, nagyon szerette a külföldi konyhát, csak az ágyak kínozták. Ő volt a francia ágyak első patriótája. Rómában megkapta a polgárjogot, a luccai fürdőhelyen megtudta, hogy kéretlenül apja örökebe került: megválasztották Bordeaux polgármesterének. A francia polgárháború — (a katolikus-kálvinista vallásháború) — akkor dühöngött legjavában az embereket naponta világnézeti mérlegre vetették. Most már a könyvei után az életben is emberismeretet tanult: gyakorlatilag járta ki az ókori tapasztalás iskoláját. Montaignenek, az embernek nem volt ebből sok öröme, de Montaignenek, az írónak sokat használt. Számos utánérzése ekkor domborodott ki keserű igévé a beszúrások és bővítések vésője alatt. Négy évig állt a város élén. Fal mellett maradt; jóban volt a katolikus udvarral, melyet hajdan több útjára elkísért, de Navarrai Henrik, a protestáns párt feje is többször meghált Montaigne-ben. Mindezt megírta az Esszéiben. Sokáig ezek voltak a legelavultabb részek, ma a legidőszerűbbek. 1585-ben kitört a pestis és a polgármester családotól elmenekült. Később szemére hányták ezt a futást; Rotrou végzetes kötelességtudását olvasták a fejére. Csakhogy Rotrou derék, közepes darabíró volt, Montaigne pedig tudta, hogy a maga nagy tökéletlenségében is lángelme. Tudta, hogy a könyvével többet használ a hazájának, mint a bordeauxi bélpoklosok közt. Életbenmaradt: neki ez volt a honfíúi kötelessége. Ma Franciaország szegényebb volna egy világitótoronnyal és egy jogcímmel az örök életre, ha akkor Montaigne úgy helytáll a hivatalában, mint Rotrou.

Élete végén ismét otthon éldegélt. A halál — jellemzőn — korrigálás közben lepte meg. A vágyva vágyott végleges kiadásról lelki barátja, Mlle. Gournay, a kedves kékharisnya gondoskodott. Példásan halt meg, de nem mondott semmi maradandót a halálos ágyán.

1942.

MONTAIGNE KORA.

1.

Ha Montaigne átmege a szomszéd faluba, előbb végrendelkezik; esténként azzal fekszik le, hogy még az éjjel családostól kiirtják. Csak aztán gyorsan végezzenek! sóhajtja elalvás előtt, mert irtózik a kínzásoktól. Ezzel végzi a mindennapi imáját.

A vidék minduntalan urat cserél, a házigazdának alig van ideje áthúzatni az ágyat a betérő ellenfelek alatt. Ma egy kálvinista a vendége, holnap egy ligázó katolikus állít be. ötven év előtt, az apja fiatalkorában még egy herceget is felkötöttek útonállásért. S a főúr vesztőhelye a piacon vörösölt, hogy jobban szégyelje magát. Most szabadon fut, mentésege, menedéke van, összekacsintanak vele. Franciaországban egy idő óta nyomtalanul eltűntek az orgyilkosok: mindenki szent felháborodásból mérsárol. Véres a kezed? Várj, előbb kifogatjuk az áldozat zsebeit. Ha ellenkező hiten volt, ott egy tál víz, mosd le a vért, terítve a vacsorád. Csak a pártatlanok forognak állandó életveszélyben: ők nem tudják erőszakos tettel igazolni a meggyőződésüket. Azok élnek veszélyesen, akik szelíden szeretnének élni. S a Rhone, a Reuss, a Rajna hídjain röhögve jönnek-mennek a svájci zsoldosok, a két hitvallás bérgyilkosai.

Ezt látta Montaigne a szülőföldjén. Aztán lóra ült s világgáment. S ugyanezt látta Dél-Németországban, Itáliában. Ilyen a világ, gondolta megütkezés nélkül. Nem, a világ nem ilyen. Az ő kora volt ilyen, az ő világa. Egy sok évszázados jogrend felbomlását nézte végig.

Mikép jutott Európa odáig, hogy minden erőszak a valósi jószándék mögé bújhatott? ötven év előtt egy fejede-

iem se garázdálkodhatott volna olyan szabadon, mint most egy bujakóros muskétás. Erre az erkölcsi hanyatlásra és jogi közönyre próbálunk felelni, hogy elhelyezhessük Montaignet a korában s végső menedékhelyén: a könyvtárban.

2.

A középkori rendnek mindig volt egy alsó árama, amely időnként egész vidékeket és százezreket elragadott. Néha egy nagy elme, néha egy város, néha egy tartomány merült alá. Az egyház figyelte s állandón mérte ezt a mélyvízi sodrást. Megbízható mércéje volt rá: maga az alsó papság. Az izgalom rögtön átragadt egy részükre; az egyház a saját testén tapasztalhatta, hogy az áram ismét duzzad. Mint-hogy tisztában volt a mozgalmak erkölcsi erejével, erkölcsileg tette tönkre: a démon művének bélyegezte őket. Úgy mentette meg a lelkek békéjét, hogy a testek tízezreit áldozta fel eretnekirtó hadjáratokban. A középkori rend a megszállottak, megragadottak, vajásokok és szektások holttestével volt kikövezve. Javarészt tiszta emberekkel.

Mikor a liberális történetírás évszázadok múlva kiásta ezeket a holtakat, éktelen haragra gerjedt a középkor ellen. Elfelejtette, hogy az egyház még mindig aránytalanul kis áldozattal mentette meg a jogrendet és a lelkek egyensúlyát. Hosszú, hosszú derű csillog az akkori Európa felett; jó három évszázados lelki nyugalmat szerzett a «Psychoanalízis Christiana». A polgári biztonság kora azonban unta ezt a derűt, nyugalmat s túlbecsülte az érte hozott emberáldozatot. Az ő lelkét a rákövetkező felszabadulás ejtette meg: a vulkán, a lángelmék kora, az újkor első százada, a világhírű XVI. század. Úgy sereglett a lábához, mint a polgári utas a kitörő Etna köré. Vért, tüzet, korlátlan lángelméket akart látni. S a tizenhatodik századon: az újkor első, szertelen hajtásán csakugyan fűrtökben függnek a lángelmék. A műalkotások látszólag a múlt századot igazolják, a Burckhardt-i nézőt.

Csakhogy azok a műalkotások társadalmi lázrohamokból születtek; a meglódult európai lélek, a széthulló jogrend pazarolta el bennük a lassú középkor tartalékait. Mintha az albigenis, valdens, lollhard és bogumil üldözéstől Szent Johanna peréig csak azért rakták volna ki a lélek kútját, hogy

annál magasabbra lövelljen a felszabadulás! De a kitöréstől aztán minden elpusztult a kút körül. A tizenhatodik század nemcsak a titánok kora, hanem a farkasoké is. Sőt sokkal inkább a farkasoké, mint a titánoké. A császár fölvette Tizian ecsetjét, egy bíboros belepirult, ha Erasmus megszólította, «sok király van a világon, de csak egy Michelangelo» írták a művésznek, Dürert ünneplőben fogadták a németalföldi tanácsurak, de a föld egyszerre megindul a parasztok alatt, az újgazdagok bekerítik a közbirtokokat, a kézműves műhelyek falai ingának, a beömlő amerikai aranytól király lesz az uzsorásból s koldus az országból, a takács fia kölcsön ad a császárnak, de a paraszt fiából útonálló lesz, az országutakon mezítlábas földönfutók gyalognak a város felé:

*jó öregem, benned a régi szép
korok cselédhűsége él, mikor még
nem a bér izzadt, de a buzgalom . . .*

sóhajt Shakespeare Orlandoja egy elmúlt világra: földesurak és jobbágyok munkaközösségére célozva. Megnő a keselyűk és sakálók dolga, Közép-Európára rászabadulnak az ázsiai hordák, fölbomlik a keresztény népek kerekasztala, az egyenrangú felek szétválnak ragadozó nagyhatalmakra s vértanú kis nemzetekre vagy fényes szolgákra. Melyik a nehezebb serpenyő? Amelyik a sok lángelmét tartja vagy amelyik a földönfutó szegényeket? Attól tartunk, hogy az utóbbi. A visszanező tizenkilencedik század csak a lángelméket látta s már nem érezte az iszonyú földrengést. A mi idegünk ismét emlékszik arra a rengésre. Talán megkerülte azóta a világegyetemet s visszatért hozzánk. Azokat a műemlékeket nemcsak a felszabadulás sugallta az «új ember»-nek, hanem az iszonyat is. Az alkotó velük takarta el megrettent és undorító tekintetét.

3.

A történelmi földrengések előtt is megváltozik a légnyomás. A lélek émeleg, szédeleg, támoilog, megérzi a távolról száguldó szelet. Előre megérezte a tizenhatodik századi földrengést is. A hit már az *előző* században kihült;

az európai lélek a Nagy Pestis óta lengett, ingott, új hitet keresett s új jogcímet az élethez. Nemcsak a mi világválságunknak (s két világháborúknak) volt egy színjászó, nyugtalan, fényűző, pezsgő «fin de siècle»-je, megvolt az a reneszánsznak is. Huizinga óta a középkor alkonyának hívjuk *ezt* a romantikus naplementét. Az emberek fejvesztve táncoltak a vulkánon, a templomok falait elborították a haláltáncok — a lübecki most pusztult el — a farsang kicsapott az udvarból a nép közé, nők, férfiak parádés bohócoknak öltöztek, az egész megbolygatott állatkert nyugtalanítón emlékeztet Proust Bois de Boulogne-ára: a *másik* századvégre. Maga Villon is e hanyatlás virága, egy vérbő, ízes, hosszú költői hagyomány romlott csodagyereke. Ebbe a hetyke s mégis szorongó századvégi lélekbe hullt be egymás után az izgató erjesztő: az antik irodalom, a könyvnyomtatás s a század utolsó éveiben egy egész világrész: Amerika.

A világ váratlanul kitágult. Kitágul a múlt: Firenzében a hatvanas évek óta fordítják a homérosi himnuszokat, Piátont és Plotinost,^f kitágul a gondolat: a hetvenes évek óta Európa-szerte működnek a nyomdák s az igazi Ciceróval szorongatják Rabelais és Hutten vakaródzó és ásító csuhásait; kitágul a föld: a kilencvenes években megszállják az Antillákat s kitágul a vagyon, mert a tizenhatodik század elején átömlik az arany Amerikából s az egész középkori gazdálkodás tehetetlenül úszik a hátán. Az ókor, a nyomtatott gondolat s a pénz inflációja egyszerre zúdul Európára. Mindez körülbelül hetven év alatt zajlik le: 1460 és 1530 közt. Az akkori életmódhoz képest irtózatossá gyorsan.

Ettől a gyors gyarapodástól és kiterjedéstől az emberiség teljesen elvesztette a fejét. Az alkonyodó középkor a világ végét várta: szörnyű földrengést a haláltánc után. Az előérzet jó volt, csak az előre érzett változás nem volt az, amit vártak. A világ a végpusztulás helyett térben is, szellemben is iszonyún megnőtt. Az emberiség ettől ép úgy elvesztette az egyensúlyát, mint egy világvégétől. Birtokába vette a megnőtt földet s a megnagyobbodott égboltot, de sehogyse tudott gazdálkodni vele. Az emberi szellem egyik örök bűntetése, hogy eleinte mindig megrendül a saját hódításától.

Most is szemtanúi és kortársai vagyunk egy ilyen válságnak. Az utolsó félszázadban a mikroszkopikus világkép rend-

kívül kitágult. De ezt a kitágult, láthatatlan fizikai világot közel két emberöltő óta a látható világ elpusztítására használjuk fel. Az ember ma barbárabb s mélyebben áll, mint a 4 film, a rádió s a repülés feltalálása előtt, vagyis: egy fizikailag szűkebb világban. Nekünk aztán igazán minden okunk megvan rá, hogy megértsük a tizenhatodik század tragikus belső ellentmondásait! A kitágult birtokban a szellem akkor is eltörpült egy darab időre.

4.

Az emberek mindig egy új hitért láznak fel a régi hit ellen. Kapkodó és szorongó középkorvégi kicsapongásaikban is a szellem fegyelmét s a lélek nyugalmát keresték. S eleinte látszólag meg is találták a nagy felfedezésben, a «disciplines humaniorae»-ban: a humanizmusban. Volt egy pillanat — minden országban más időpontban — amikor a középkori válságot föloldotta ez a hit erejével ható felszabadulás. A mozgalom a tudósok köréből szétömlött a nemzeti irodalmakba; a Ciceró-utánzás és Pláton-rajongás körülbelül egy emberöltő alatt átváltozott virágulatú dallá vagy ezüstveretű nemzeti történetírássá. De a humanisták maguk is érezhették, hogy az erjedő európai lelkét nem lehet egyszerűen pogány életszabályokkal lecsillapítani. Kezdetben tehát hallgatólagos szövetséget kötöttek az új hitvallókkal. Ezek a hitvallók vagy reformátorok egy erőteljesebb, kopárabb, aszkétikusabb kereszténységen munkálkodtak. Voltaképpen tehát éppen ők voltak azok, akik a megnőtt és meggazdagodott világból rideg alázatba s irgalmatlan közösségi fegyelembé húzódtak vissza. Eleinte azonban barátságosan osztoztak a lelkeken a humanistákkal, udvariaskodó fegyvertársak voltak s kölcsönösen kiszolgálták egymást, különösen a humanisták a reformátorokat a felülvizsgált bibliával. Erasmusék görög tudása legalább annyit használt a maguk életbölcességének, mint a protestánsok Szent Pál magyarázatának.

Ez a béke nem tarthatott sokáig. A humanizmus első-sorban *szellemi* mozgalom volt s így alkotánál fogva konzervatív. A romlott és lesüllyedt világot a tiszta és *fejlett pogány* múlt segítségével akarta fölemelni. Vállalta a megnőtt világot s bátran nézett a kitáguló égboltra. A reformáció

hitbéli mozgalom volt s így alkatánál fogva forradalmár. A romlott és lesüllyedt világot a tiszta és *kezdetleges őskeresztény* múlt segítségével akarta megjavítani. Nem örült a megnőtt világnak, szédülten nézett a kitáguló égboltra. Óriási hőfokkülönbség volt a két emberfajta közt. A szövetség felbomlott s a forradalmárok (a cselekvőbb fél) felszólították a konzervatív «rokonszenvezők»-et a nyílt színvallásra. A szellem azonban sosem olyan biztos az új világteremtésben, mint a hit. Már pedig a humanisták ízig-vérig szellemi emberek voltak. Nem akartak elszakadni a régi hittől; ők a gazdag és átszűrt keresztény múltat leszívesebben az átszűrt pogány múlttal, tehát újabb gazdagsággal tetézték volna. Erről azonban a reformátorok hallani sem akartak; ők a keresztény múltat is sokallták. Erasmus estéje fölött már ez a szakadás sötétlik, Hutten rekedt fölszólítása: «válassz, mesterem!» 1536-ban megjelent Kálvin *Instittíciója*: a szellem könyörtelen megalázkodása és lekicsinylése, 1545-ben megnyílt a katolikus tridenti zsinat: a szellem könyörtelen ellenőrzése. Az újkor optimista nyitányára ráhullt a függöny: az ember a kitágult világból a fanatizmusba menekült, két hit akolmelegébe. Abba a zord és türelmetlen bizonyosságba, amelyet megelőzőleg hiába keresett a tizenötödik századi kifinomult «fin de siècle»-ben s az új század napsugaras első éveiben, amikor humanisták és reformátorok: írástudók és forradalmárok még együtt örültek a megújulásnak. Az emberek végre megtalálták a szellem fegyelmét s a lélek nyugalját, de egészen máshelyt, mint ahol a humanisták keresték. Ezek megmaradtak pártatlanoknak, vagyis a kor nyelvén: langyos katolikusoknak.

Érthető okuk volt rá, hogy azok maradjanak. A katolicizmus eleinte szelídebb volt, mint a reformáció és sohase alázta meg vagy taszította el úgy a szellemet, mint Luther és Kálvin. Egy humanista szinte nem is lehetett más, mint katolikus. Persze a század közepétől kezdve már a katolikusok közt is gyanús: ők is ép úgy keveslik a hitbuzgalmát, mint a protestánsok. A forradalmi hév átlobban egyik táborból a másikba, a türelmetlen reformáció fölingerii a katolikus türelmetlenséget, a bosszú bosszút szül. A harcnak mindkét oldalon a mérsékeltek az áldozatai, sőt a vértanúi. Morus Tamás és Fisher bíboros a vérpadra lép, a finom

Melanchton messze Luther mögé szorul, Michel de L'Hospital reményvesztve visszavonul. A firenzei humanisták Primaveraja sok viszontagság után Kálvin genfi önkényuralmával, katolikus oldalon a spanyol helytartók rémuralmáival végződik.

A hitvallásokon — forradalmi korszakuk után — csakhamar óriási rákos képződmények mutatkoznak. A politikai pártok. Ezek a pártok állammá nőnek az államban; a német és francia főurak rajtuk keresztül törnek a királyi hatalomra, vagyis az államegységre. Nemsokára mindenki «territoriális függetlenség»-ről, «beavatkozás»-ról, nemlegeségről beszél, a Szent Bertalan-éj előtt is például éppen azon civakodtak, hogy beavatkozzon-e Franciaország a spanyol-holland háborúba? A század második felében Európa már kötésig áll a vérben. Ez a polgárháborúk klasszikus kora. Ma már sejtjük, hogy a Dreyfus pörrel hasonló kor köszöntött Európára, csak ezerszerre szövevényesebb vetületekkel.

Az emberek sokáig bírták ezt a test vérgyilkolást. S amikor végkép kimerültek, lefeküdtek a pacifikátor zsarnoknak, a korlátlan uralkodónak, a kor nyelvén: a mennyei eredetű monarchának. Az egyház ugyan kiátkozta az «erkölcstelen» Machiavelli politikai műveit, de a kiátkozott ember tovább hatott a mélyben; miközben támadják, terjesztik is, elhallgatják a nevét, de úgy gondolkoznak, mint ő, az *II Principe* útját egyenetlik. Az olaszok ma «tacitismo»-nak hívják ezt az áramlatot, arra célozva, hogy a korabeli történészek és állambölcselek a hazafias és derűsen önérzetes Livius helyett a sötét Tacitushoz fordultak eszményképért. Tiberius volt ez az új eszménykép, Tacitus egyik hőse, a láthatatlan, vaskezü, szorgalmas, fenséges és kegyetlen uralkodó, ő a *Principe* ókori megtestesítője, a roppant példa. Az irodalom ilyen Tiberiusokra készíti elő a közvéleményt. S azok nem is késnek: II. Fülöp, Erzsébet, Richelieu a nevük. A vallásháborúkban kimerült század feltarthatatlanul megy az olasz nagyfejedelmek, a német választófejedelmek, a Bethlen Gáborok, a Tudorok, a spanyol Habsburgok s a Bourbonok rendcsináló diktatúrája felé.

A vallásháborús ég alatt elkomorul az irodalom is, a türelmetlen kor keserű gyümölcsöket terem. Michelangelo

halál vágyó líráját, Tasso riadozva behódoló költészetét, Giordano Bruno vértanúságát, Campanella dantei dühét, Ronsard megbúsult hazafiságát, Agrippa d'Aubigné freckelő átkait, a Satire Ménippée grimaszát, Balassa büntudatos kereszténységét, az erdélyi történetírók sötét lapjait s a visszavonuló Shakespeare embergyűlöletét. Így végződik humanizmus és reformáció hajdani szövetsége.

5.

Montaigne már vastag viharfelhők alatt, 1533-ban született. Gyermekkorában még ismerte az önbízó, első humanista nemzedéket, amelynek Európa-szerte megvolt a maga Mohácsa, élete derekán már az elnémított, ellenreformációs Olaszországban utazott, élete alkonyán a polgárháborús Franciaországban választották Bordeaux polgármesterévé. A harminchat éves francia polgárháborúból harminc év az ő életére esett. Ráadásul az egyik tűzfészekben lakott, hitviták keresztútján, csataterék tőszomszédságában. Navarrai Henrik nagyon szerette őt, de Henrik protestáns hitsorsosainak már csak egy lebunkózni való katolikus volt. Nagyon szerették a katolikus udvarban is, de azért egyik párisi kirándulásán protestáns gyanú miatt megismerkedett a Bastilleal. Két ízben volt Bordeaux polgármestere; mindennap színvallásért ostromolták. S ha ma vallott, holnap újra kezdhetné: a gyanú akkor egy percig se szállt el a pártatlanok fejről.

Montaigne tehát olyan időben élt, amikor a humanistának döntenie kellett a két hitvallás közt. Ő a katolicizmust választotta. Addigra már sok embertelenséget tanult egymástól a két tábor, de még mindig a katolicizmus volt az engedékenyebb. Nem követelt föltétlen belső odaadást; megtűrte, hogy a kiművelt fők a középvonalon maradjanak vagy mérsékelt hedonizmusba húzódjanak. A következő században majd ő szárnyalja túl a protestáns türelmetlenséget.

De Montaignenek volt egy más oka is, hogy katolikus maradjon. Gondolkozó típus volt és szenvedélyes olvasó. S mint minden szenvedélyes olvasó, tudta, hogy a világ változik, de nem tökéletesedik s legfeljebb annyi jó és nagy

dolog történhetik benne, amennyi egyszer már megtörtént az elmúlt évezredek során. Tudta, hogy nem a jövő, hanem a múlt, a hagyomány őrzi az ember nagyságát. Életünket egy arasszal toldja meg a jövő, de mérföldekkel a múlt.

Ez az intellektuális hagyománytisztelet megegyezett a katolikus hagyományérzéssel. Montaigne nem hitt a reformátorok újjászülető világában, a primitív megújulásban; kesernyés szkepszise közelebb állt a korabeli katolicizmushoz, mint a hitújítók lázas megigazulási vágyához. Tudjuk, hogy Pascal a következő században már éppen e langyos katolicizmus miatt ámadta.

Döntött az egyik oldal mellett, mert féltette a művét, tehát életben akart maradni. De egyik oldal igazságában sem hitt. Sőt be kell vallanunk, hogy egy harmadik oldal igazságában sem hitt. Legkivált ez különbözteti meg számos mai írástudótól. Montaigne volt talán az egyetlen író a világon, aki nem igazságokban gondolkodott. Mindig csak embereket látott maga előtt; pályája elején nemes, ókori hősöket, később már csak esendő embereket, legvégül egy párányi emberkét egy toronyszobában. Önmagát a könyvei közt. Ez igazságnak kevés volt, de ténynek sok; amint a műve mutatja: kimeríthetetlenül sok. Csodálatosan ismerte azt az elhanyagolt nehéz tárgyat, amit embernek hívunk. Talán azért szeretjük annyira. Ő kiemelte kora életre-halálra szóló igazságai közül s megpróbálta egyszer gondosan körüljárni. S mindjárt a legbiztosabb mintát választotta ki: önmagát. Külsőleg az egyik oldal mellett döntött, de igazában csak önmagáért állt helyt. Ezért a kortársunk háromszázötven év óta. Nincs, ami elavuljon rajta. Nem állt be egyik párt kopójának sem — «a ghibellineknek guelf voltam, a guelfeknek ghibellin» írja csöndes megvetéssel — de nem is emigrált tetszetős, olcsó hősiességgel idegenbe. Mindössze pár lépést vonult vissza: a könyvtároronyba. Itt fedezzük fel időről-időre, de minden században legalább egyszer.

MONTESQUIEU MAI SZEMMEL.

Montesquieu olyan bájos, hogy folyton elfeledteti a nagyságát. Képzelnék el egy behízelt Mont Blancot. Alig túlzok a hasonlattal; igaz, hogy csak egyszer volt ilyen csoda a világon, ő volt a legnagyobb politikai gondolkodó Európában s mégis ő a legelegánsabb író az utolérhetetlenül elegáns tizenyolcadik században.

Leginkább a kínai állambölcsekkel lehet összemérni. Azokkal a könyvbúvár miniszterekkel s udvari könyvtárosokkal, akik később átváltak főistenekké s évszázadok óta szívják az áldozati füstöt a sziklatemplomokban. Montesquieunek kínai létére oltárai, szentélyei, kolostorai volnának a csöndes hegyekben. Nem véletlen, hogy szerette Ázsiát s olvasta, sőt kijegyezte a korabeli útleírásokat s kissé kalandos néprajzokat. Rengeteg anyagot merített az akkori Fraze-rekből és Frobeniusokból.

A politikai író ma pártíró. Népi-nacionalista misztikus: a vér megszállottja vagy — ellenkező előjellel — osztályharcos misztikus: a logika megszállottja. Közös a lelki alkutuk, ezt őszinte óráikban s főleg a közös ellenséggel, a független gondolkozóval szemben nem is tagadják. Hisznek egy új világtéremtésben; elhiszik, hogy újra lehet kezdeni az egész világot. A mai politikai írónak látomása van Isten országáról a földön; az ő országa éppen olyan beteljesülés, végső életcél, kötelező, azonnali üdvözülés, mint hajdan a földöntúli Civitas Dei. Meghirdeti az idő teljességét egy államformában s egy társadalmi képletben: ősei közt ott van az egyiptomi pap, a középkori rajongó s a Napoleon-kori, önserkentő német államfilozófus. Igen előkelő és régi elődei vannak; ő is örök emberfajta.

Van azonban egy másik hagyomány is a politikai irodalomban. Ez a hagyomány nem hisz a tökéletes világban. Azt tartja, hogy bűneink és erényeink összefonódtak, kiegyenlítik egymást s az emberlegfölebb annyit tehet, hogy mindig a jót akarva, de sokszor a rosszat cselekedve, megőrzi ezt az ingatag egyensúlyt. Ez a hagyomány elsősorban a magaviseletünkkel foglalkozik s a hódító misztika helyett a szellemi önvédelemben jelöli meg az ember dolgát. A végtelen kiterjedés és misztikus önkifejezés helyett egymáshoz csi-

szolja az embereket. A franciák hajdan moralistának, sőt filozófusnak hívták e hagyomány mestereit, minthogy az ő nyelvükön a *metafizikus* és a *filozófus* nem volt azonos. Ilyen értelemben Montesquieu is moralista volt; kisebb, mint csodálatos földije, Montaigne s nem nagyobb, mint a félszázaddal idősebb La Bruyère. Csakhogy ő a hagyományom moralistát a gondolat minden irányába kitágította s egy félévszázados megszállott munkával (ő is megszállott volt a maga módján!) végigkutatatta az emberi társulás összes formáját, szerencsését és balszerencsését, tündöklését és bukását, így lett a moralistából politikai író abban a másik, szerényebb, de szintén ősi értelemben, hogy rajongó hírhirdetés helyett megpróbált tájékozódni a társadalmi előítéletek, öncsalások, tömeghisztériák, esztelenségek és istenek közt.

Mi volt ennek az óriási utazásnak az eredménye? Erre sohasem adott rövid, egyszerű választ s mégis félreérthetetlenül válaszolt. Azt ajánlotta, hogy szeressük a szabadságot s óvakodjunk a zsarnokságtól.

Az emberek az ő idejében megint egyszer azt hitték, hogy gyökeresen és könnyen megváltoztatják a rossz világot, (ősrégi rögeszme ez.) Holott a világot csak egyszer teremtették meg s valószínűleg örökre ugyanannyi hibával. A bölcsnek tehát csak azon érdemes tünődnie, hogy mikép helyezkedjünk el kevés fájdalommal a tüskék közt? A hibáink mindig megmaradnak, de nyilván van vagy lehet egy olyan állapot, amelyben a legkevésbé ártunk egymásnak. Ezen az állapoton tünődött Montesquieu szenvedélyes adatgyűjtéssel. Az adatokat szentenciákba foglalta, ragyogóra csiszolta, ezüstveretű francia mondatokba s közben maga is kíváncsin várta, hogy mi lesz a hosszú kutatás végeredménye? A végeredmény az volt, hogy minden államformában, minden égöv alatt s minden korban a társadalmi boldogság a mérsékelt szabadságtól függ. Montesquieu nem pártolt egyetlen csalhatatlan államformához sem; nem volt se királypárti, se republikánus, se demokrata, se arisztokrata, se népi, se polgári a szó szokványos értelmében. Ehhez túlsókat tudott postakocsin bejárta Európát s könyvein át megfordult három világrészben s három évezredben. Zsarnokellenes volt: ez volt a pártállása. Nem szerette a zsarnokságot se monarchikus se oligarchikus, se demokratikus formájában, se az udvarban, se a titkos tanácsban, se az utcán. Minden ismeret a

szabadságszeretét fokozta. Túl művelt volt ahhoz, hogy bármi más lehetett volna, mint szabadságszerető.

Példáit hol a közelmúltból, hol a Távolkeletről vagy Rómából vette. Nyugtalanul körözött a századok felett, ő volt az első, aki a nagy történelmi változásokban fölismerte az örökké ismétlődő típusokat, a végzetes körforgást. Az emberek időnként azt hiszik, hogy újjáteremtik a világot, pedig csak bálványokat cserélnek. Az egész világtörténelem megtörtént már egyszer, sőt többször az ókorban s Montesquieu jól ismervén Eurázia antik történetét, előre sejtette, hogy mi történhetik még a következő évezredekben. Ezért ajánlotta a szabadságot az emberek figyelmébe. Fájdalom, olyan önmérséklő, úri formában, annyi erénnyel és elmélkedéssel súlyosbítva, hogy mindjárt kétmilliárd Montesquieu is kéne hozzá. Az ő szabadságát szellemi fegyelem, egy félévszázados könyvtári munka, született tapintat, mélységes irgalom, úri szelidség, bölcs szájalom, férfias türelem és lelki előkelőség korlátozza. Olyan korlátolt, úri szabadság, hogy ezer ember közül valószínűleg mind az ezer föllázadna ellene. Montesquieu ötven évig utazott a különböző kormányformák körül s végül egyik mellett sem döntött. A zsarnokság ellen s a szabadság mellett döntött: ez volt a történelembölcselelvé tárgult moralista egyetlen tapasztalata, a szenvedélyes utazás végeredménye.

Halála után a francia nép nemsokára megváltoztatta a bálványait. Kitért a nagy forradalom. Ez a hazafias rémuralom éppen olyan távol állt tőle, mint XIV. Lajos pompás kényuralma. Nem volt az ő forradalma. A XIX. század mégis megválasztotta a szellemi keresztapjának; a forradalom lelki és szellemi előkészítőjeként tisztelte. Említettem már, hogy Kínában valószínűleg isten lett volna belőle, akárcsak Kongfucséból. Tulajdonképpen Európában is majdnem az lett belőle, csak sokkal hamisabb és alantasabb formában. Montesquieu annak a háromszögű csillagképnek a tagja, amely a tizennyolcadik században került az emberi gondolat egére. Voltaire és Rousseau a másik két csillag. Voltaire, akit közepesen becsült s Rousseau, aki a megtettesült ellentéte. Az igazság az, hogy Montesquieu az emberiség nagy szellemi közé tartozik, de sosem volt az irányítója. Voltaire egy egészen új emberfaj atyja: a türelmetlen polgári intellektusé. Ott pedig, ahol a közösség dolgaiban a végső szót az

érzelem dönti el, mindig Rousseau kel ki a sírjából. Hogy csak az utolsó negyedszázadnál maradjunk: ő kísértett a pacifista misztikában is, Wilson és Briand könnyelébádt, ködös békepolitikája körül s Ő kísért ma a népi misztikában, a közösségi jelszavakban. Mintaképe annak a halottnak, aki egyforma hitet s lelkieműt ad a halalos ellenfeleknek. Majdnem minden halott ilyen, akit szívárványló érzésvilága s nem a könnyörtelen gondolkodás tett nagygyá. Többször megírtam, hogy Ady körül is ez a veszély ólálkodik.

Montesquieu forradalmár olvasói egy cseppet sem hasonlítottak az igazi Montesquieuhöz. Később megmaradt ünnepi olvasmánynak, sokat segített Tocquevillenek a történetbölcséletben, Tainenek a környezetelméletben, Eötvös Józsefnek élete főművében. S benne van már az egész mai népkarakterológia és nemzetismeret, Madariaga, Keyserling s magyar társaik is. Nem lehetett belőle zászló; ezt már a mű természete kizárta. Érzelmi célok nélkül írt, gondolati tapasztalatait kristályosította ki, önmaga előtt is lassan bontakozott szét az a világ többezer nyílként elpattanó szentenciából, amelyet négy-öt csalóka gyűjtőcím alá rejtett. (Mint Nietzsche, ő is egész életében aforizmákat írt.) Lassan épült világa lassan száll le a gondolataink mélyére s végül sem ad programot. Ez a politikai író az erkölcsinkre hat, mint a moralisták: program helyett magatartást ad. Ha csakugyan lett volna tartós politikai hatása — például a nagy forradalom alatt — olyan intézményeket alapítottak volna, amelyek megnemesítik, megszelídítik az embert s így ma csupa római szenátor és kínai írástudó élne a földön. Az emberek azonban olyan intézményeket alapítanak, amelyekben vagy zabolátlanul szabadok vagy egészen szolgák. Caliban naponta letépi s újra fölveszi a láncát, máshoz nem ért szegény.

Nagy adatgyűjtő volt s mint írtam, nagy utazó. Ismerte és szerette a magyarokat; egyébként ez nem olyan ritka a művelt franciák közt. (Ne ítéljük mindenáron a sarki fűszeresből.) Megírta magyarországi utazását, könyveiben többször kitér a magyar szabadságszeretetre. Jól vigyázzunk: ilyenkor nem a Rákócziakra, hanem az Eszterházy Miklósokra gondol. A kuruc háború az ő szemében lázadás volt. Szerette Bécset s Szavojai Jenővel barátkozott, már pedig akinek Szavojai Jenő volt a barátja és «informátora», az aligha láthatott tisztán a kuruc harcban. Montesquieu a

magyar szabadságszeretetről írva, mindig a királyhű, de alkotmányos nemességre céloz. Ez a fajta nemesség teljesen hiányzott a francia politikából, abból a miniszteriális királyi diktatúrából, amely a nemességet hivatás nélküli, gyorsan korcsosuló udvari díszletté változtatta. Montesquieu, a hivatásért lelkesedő, öntudatos nemes az angol *monarchiát*, a magyar *rendiséget* s a svájci *respublikát* (ő még «berni»-nek nevezi) saját rendszerük: a merkantilista-miniszteri diktatúra elé helyezte. Azokban nagyobb és szebb szerepe volt a nemességnek, mint Franciaországban. Így és csak így lehet értelmezni, amit a magyar szabadságról írt. Ma ismét szeretne minket azért a tulajdonságunkért, amelyet Babits egyik sokat támadott, mélyen hazafias cikkében maradi magyar jogász észjárásnak hív.

Gyönyörű fej volt: merészen formált, kidolgozott, telt és élénkrajzú, érzéki és mégis olyan szellemes, mintha maga a megfeszített gondolkodás testesült volna meg rajta. Életöröm és szellem barátkozott az arcán; látszott rajta, hogy Montesquieu mindennap jókedvűn, tiszta szemmel ébred s egész nap sokat és jól gondolkodik. Lelkiismeretes hivatalnok volt, de nem olvadt föl egészen a hivatalában, lelke legbelső kamráját zárva tartotta, akárcsak nagy földije, Montaigne. S mint Montaigne, pályája delelőjén ő is visszavonult a hivatali tekintélyt, «városunk méltóságát* fölcserélte az európai országutakkal s a könyvtárszobával. (Goethének már nem volt ereje ehhez, ő az örök eltűnést másféléves szökéssel pótolta az ő korukban, ami — úgy látszik — a lángelmék kritikus életkora.) Tollal a kezében olvasott: ebben is Montaigne. Csak abban nem hasonlított hozzá, hogy kíméletlenül dolgozott. Öregkorára megvakult a sok olvasástól. «Amikor észrevettem, hogy meg akar ölni, Parisba szöktem előle*— mondta egyszer tréfásan az *Esprit des Lois-iól*. Néhány hónapig tündökölt a párisi társaságban, aztán ismét évekre elnyelte a La Brède-i kastély. Harminckét éves korában volt az első nagy sikere, ötvenkilenc éves korában készült el a főműve. Ebben is eltalálta a mértéket, egy hosszú élet szép egyensúlyát. Azok közé a ritka boldog alkotók közé tartozik, akik egészen kimerítették magukat. A családi sírbolt csak egy szép aggastyánt fogadott be s nem egy félbemaradt lángészt.

SZÁZÖTVEN ÉVES A FRANCIA FORRADALOM.

1.

A francia forradalom története maga is egy hosszú történet. A múlt század eszméi sorban megnézték magukat benne; költők, közírók, történészek és bölcsészek arca reszket a tükrén. Az egyiknek szaracén fej volt: rajta tanult vagdalkozni, a másiknak oltárkép, a harmadiknak iszonyú kövület. Senkise térhetett ki előle.

Ezt a bővölétét hosszú hallgatás előzte meg. A forradalomnak meg kellett várnia az új nemzedék tollát. Meg kellett várnia az evangélistákat, akik rendszerint a csoda után születnek. A csönd a múlt század harmincas éveiben szinte egyszerre tört meg a La Manche csatorna két partján. Thiers tolla fűgén és hidegen siklik kötetről-kötre, Angliában Carlyle vízesése mennydörög, Michelet megalapítja a forradalom világvallását. Egy Babel torony ráfért ezekre az alapokra. Épült is a torony; minden fordulóján más zászló lengett. Ma már a megrostált gyűjtemény is egy többnyelvű könyvtárra rúg s ebben minden szerelem és minden gyűlölet megtalálja a maga gyönyörűségét. Mindenkinék van benne egy nekivaló forradalom. A költőé Lamartine, a népé Michelet, a kistökésé Thiers, a látnoké Carlyle, a szellemi arisztokratáé Tocqueville és Taine, a romantikus szocialistáé Louis Blanc, a marxistáé Jaurés, az anarchistáé Krapotkin, a szabadkőművesé Herriot, az egyetemi tanáré Aulard, Madelin, Mathiez, Mornet, Seignobos, az esszéíróé Belloc, Dickinson, Dominique, az ellenségé Bainville, Funck-Brentano, Gaxotte, Lenötre, Maurras, Seillière stb. Említettem már, hogy maga a forradalom történetírása is megérett egy könyvre. Talán ez lehetne a címe: «A legendától a képrombolásig.»*

* Daniel Halévy meg is kísérelte ezt a történetet; *Histoire d'utte Histoire* az esszé címe. Nagyon részrehajló fűzet: Halévy a forradalom leghalványabb emlékééről is lebeszéli a honfitársait.

A forradalomnak mindig voltak legendaírói és szidalmazói s volt egy nagy kritikusa: Taine. Száz név alatt bujkálva jobboldal és baloldal, fehérek és vörösek végeredményében mindig ezen a vízvázlatzón néztek farkasszemet. De a harmadik jubileumi fordulón láthatólag több az ellensége, mint a híve. Ahogy a jezsuita ellenforradalom rátört a lankadó reformációra s szellemileg föléje magaslott, a francia forradalom tagadói és támadói is vállal a védők fölé magasodnak. A Bastille bevételenek százötven éves fordulóján Wladimir d'Ormesson vezércikkben kicsinyelte a napot, Dániel Halévy «utolsó felszólítás»-t intézett a franciákhoz, hogy szakítsanak a kártékony legendával, Léon Daudet pedig szokása szerint legyalázta vérvívó bálványának. Emlékezetből idézek, azt hiszem, elég ennyi példa. A lankadtan feleltek a tűzre, a lövések halkán pukkantak, egyetlen messzehordó ágyújuk is százesztendő. Michelet remekművére célzok, amely a jubileumi évben látott napvilágot egy pompás, megfiatalító kiadásban.

A magyarázat kézenfekvő. Minden forradalom: hitújítás. A politikai, gazdasági, katonai és diplomáciai történet csak a felszínét kaparja meg; egyedül a misztika hatol a mélyére. Minden forradalom vallásváltozás; laza, de holt kötelék helyett szoros, de forró és áhított bilincs. Egyben azonban mindig egyik: még a híveikhez is szigorúbbak, mint az elsöpört régi rend, régi hit az ellenfeleihez s a hitetlenekhez. A forradalom nem fölszabadítás, ez a bölcs uralkodók dolga, a forradalom nem bálványrombolás, hanem bálványcsere.

A francia forradalom is hitújítás volt, még hozzá a legzsarnokabb fajtából való. Csakhogy a világi vallások, akár csak az eretnokségek előbb-utóbb kihülnek. A franciák ma már gépiesen ismétlik a forradalom ígéit s legtöbbször képviselői kijárára, hasznos pajtáskodásra, rendjelszaporításra, egyetemi előmenetelre használják fel. Ezek az ígék győztek hajdan Flandriában, a Rajnán, Lombardiában? Ezek, de nem ezzel a hitetlenséggel. Akkor még a szuronyok hegyére tűzték őket.

A kihülő hittel együtt összezsugorodott s megrepedezett a forradalom jogutódja: a Harmadik Köztársaság is. Franciaország egy «république des camarades», «république des

professeurs»: szemérmetlen kijárok és szabadkőműves tanárok, hervadt haszonélvezők és ősz doktrinerek, hitetlenek és hivatalból hívők köztársasága. A francia forradalomnak ma csak papjai és vámszedői vannak francia földön, maga a tömeg rég átállt a vérbefojtott kommunista folytatáshoz: Babeufhoz. 1794-et az 1848-as és 1871-es hazai kudarc után az orosz 1917-tel akarja betetőzni s az új ígéret földjére csak a hegyparti terroristákat viszi magával emlékebe. Saint-Denistől Ivryig a «vörös öv»-ben Lenin szentebb név, mint Robespierre, az orosz példa lelkesítőbb, mint a hazai múlt. Azok, akik száz év előtt, az első jubileumon még hittek a forradalomban, ma kétfelé fordultak tőle: a szellemi elit a kicsiszolt, ősi, katolikus Franciaország, a proletárság pedig a moszkvai rádió felé. «Segíts szent Johanna!» «segíts Lafontaine!» «segíts Péguy!» «segíts Ile de France!» hangzik az egyik oldalon. «Segíts Sztálin!» kiáltják odaát.

Ugyanekkor a Rajna jobbpartján, Franciaország legnagyobb ellenfelében felszökött a forradalmi láz. 1648 és 1789 után 1933 a legfontosabb forradalmi évszám Európa naptárában. Ma az angol és francia demokrácia már olyan *ancien régime*: régi rend a németek szemében, mint hajdan egy marseillei önkéntes szemében a szavojai királyság vagy az osztrák császárság. Helyettesítsd be a születési arisztokráciát a pénzarisztokráciával, mondja a német forradalmár s előtte áll az új *ancien régime*, a lejárt rendszer, ezúttal a Rajnától nyugatra. Richelieunek Bismarck volt a méltó ellenfele s nem a korabeli Habsburgok, a francia polgári forradalomnak is a mi forradalmunk a méltó ellenfele s nem a korabeli királyok.

Lehet, hogy egyszer még a német forradalomból is *ancien régime* lesz. Ezt azonban egyelőre csak a kívülálló tudja. A forradalmárnak közismerten rossz a történelmi érzéke; a küldetésit elhomályosítja előle a múltat. Minden küldetésit támad és hódít s nem arra való, hogy megőrizzen, hanem arra, hogy szerezzen. A megőrzés az utódok dolga. Az arabok, a keresztelovagok, a jezsuiták akkor is támadtak volna, ha a biztos halálba rohannak. Ez a belső törvény áll a németekre is. A kockázat hitbéli kötelessége a forradalmárnak. A franciát az elvont emberi jog s a híres hármasszólam sarkallta volt, a németet a «népi életér»

úzi előre. Ez a szó rég kinőtt geopolitikai hüvelyéből: a Marseillaise s a Qa ira mellett a helye.

Az elfásult francia forradalom, az iskolai dolgozattá és községi zászlóavatássá fagyott vallás egy ifjú forradalommal, egy ifjú hitújítással találkozik a Rajnán. Gyöngye már a harchoz, még ha ifjúkorában egyetemesebb és emberségesebb volt is az ellenfelénél. Egy forradalomnak azonban éppen nem az emberség az ereje, hanem az, hogy új hit. A mai jakobinusok hangja Népfront tölcserrel sem tudja elnyomni a Horst Wessel dalt.

2.

Clemenceau híres mondása így hangzott: «A forradalom egy tömb, semmit se lehet elvenni belőle.»

Ez a fenyegetés egy színdarabnak szólt. Egy régi jakobinus üzente Sardounak óvatosan jakobinus-ellenes darabja, a *Thermidor* miatt. A darab körül hetekig forrt a botrány, a parlament is beleavatkozott. Noha a rokonszenves «boulvardier» megadta a forradalomnak járó térdhajtást, a baloldal mégis rávetette magát. Sardou nem volt elég tiszteletudó a Konventhez, pusztuljon tehát az állami színpadról! A jobboldal s a pártatlanok egy darabig fedezték a szerzőt, apróbb húzásokat ajánlottak. De a baloldalnak az egész darab kellett, a kisujja helyett a fejbőre. Meg is kapta. Clemenceau hadüzenete, amelyben az «örök forradaloméról beszélt, már egy győzelmet is bejelentett. Látszólag egy nyomorult színdarabíró, valójában a «kettéválasztott forradalom» gondolata fölött.

A Tigris arra a régi pörre célzott, amely Thiers óta húzódott a francia közfelfogásban. Ő választotta először ketté a forradalmat 1789-re és 1791-ra. Az első Isten jobbára került, a másik a baljára. Jó forradalmon az első három évet értette, rossz forradalmon a Terrort, a jakobinusok rémuralmát. Úgy látszik, Thiers megérezte a bőrük alatt a jövődöbéli szocialistákat és kommunárdókat. Könyve a múlt század húszas éveiben jelent meg s negyven év múlva ő lövette halomra az utolsó fegyveres jakobinusokat. (Akkor már kommunárd volt a nevük.) A fiatal közíró a kettéosztott forradalom gondolatával majdnem egy félévszázados alibit

szerezett aggkori Önmagának, a hetvenesztendős versaillesi pacifikátornak.

Clemenceau jakobinus volt, félelmes példány a kiháló fajtából. A tűz fia a lankadó lángból lépett ki. Nem alkudott a szépítőekkel, kendőzőkkel, mérséklőkkel, az egész forradalomhoz ragaszkodott, ahogy egy tisztességes fiú is vállalja számúzótt és kiátkozott apját. Thiers az apját gyalázta meg, a Tigris a sírjába kiáltotta utána híres parlamenti beszédét.

Thiers a jó forradalomban a maga polgári osztályát dicsérte s a rossz forradalomban a folytatást: Babeuföt s a vörös zászlót vetette el. Ezzel a felosztással azonban sem a forradalmár, sem a tárgyilagos történész, sem a szociológus nem érthet egyet. Minden forradalomnak megvan a kiszabott pályája serről nagyon nehéz letérnie. Akármilyen társadalmi ponton keletkezik s akármilyen a motorja, nem áll meg a középén, végig kell száguldania az egész pályán, hogy végzetes befejezéséhez jusson: a diktatúrához vagy a helyreállított régi rendhez, amely a kínos gonddal ápolt külsőségek ellenére sem hasonlít az igazi régi rendhez. A forradalom mindig győz, de ritkán a maga zászlója alatt. A diktátorok szándékosan, a restaurátorok akaratuk ellenére belekeverik a vakolatba; a helyreállított épületet már a forradalom tartja össze!

A francia forradalom elé is csak kétféleképpen állhatunk becsülettel. Vagy egészen elfogadjuk, mint Michelet, Clemenceau, Jaurés, Romáin Rolland vagy egészen elvetjük, mint Taine, Bainville, Maurras stb. A hívő számára megérdemelt istenítélet, az ellenfél számára a romboló ösztönök fölszabadulása, a pártatlan nézőnek egy ősrégi társadalmi tünet, amelyben bizonyos törvények elég következetesen megismétlődnek. Egy törvény mindenesetre. A forradalom sohasem végződik azokkal, akik elkezdték. Szélső szárnya jobban gyűlöli közvetlen elődjét, mint az ősi ellenfélt, amely néha még alkalmi szövetségesnek is jó. A *Gironde* örök vízváltató: innen zúg le a diadalmas forradalom a két lehetséges jogutód, a diktatúra vagy a helyreállított régi rend felé.

Álljunk a pártatlan idegen nézők közé, tartsunk rövid szemlét a forradalom *végző nyertesei és főszereplői* fölött.

3.

A francia forradalom eleinte a főurak zendülésének, egy felvilágosult, voltaireiánus Frondenak is látszhatott. Ne feledjük, hogy a főnemesség sose nyugodott bele a Bourbonok miniszteriális önkényuralmába s Montesquieun keresztül éppen az ő rendjük állította fel követendő példának az angol királyságot. De akárhonnán származtak is az első vezetők, a forradalom a középosztály, a harmadik rend, a politikai hatalomból kizárt gazdasági hatalom műve volt. Egy rendszer nem akkor pusztul el, amikor rossz, hanem amikor lejár, írta Péguy a francia királyságról. Hiába volt XVI. Lajos jobb és emberségesebb király, mint XIV. Lajos, ha egyszer a polgárok sokkal erősebbek voltak, mint az arisztokraták. 1789-ben az elégedetlen erőek győztek a kielégült gyöngék fölött. Maga a forradalom kiszaladt ugyan a kezükből, a girondeisták halála és a brumairei államcsíny között többször is súrolta a szélső baloldalt, de a konzulátus ismét visszatérítette a középutra s végül csak a polgárság művét, a Thiers-féle «jó forradalmat* erősítette meg. Királypárti fölkelések és kommunista merényletek közt hányódva a forradalom a császárságban megállapodott azoknál, akik elkezdték. A középosztálynál. Saint-Just s a spártai demokrácia, Carnot s az örökös ostromállapot, Babeuf és ábrándos kommunizmusa nyomtalanul eltűnt a napóleoni rendben.

Egy jó félszázad múlva, az 1848 júniusi munkásfölkelés megpróbálta folytatni «Thermidor»-t s a megkövesült középutról visszatért Saint-Just, Carnot és Babeuf vonalára. De a polgárság ismét egy mentő kardhoz s egy mentő zsarnokhoz folyamodott. Cavaignac és Bonaparte Lajos (a későbbi III. Napóleon) volt a nevük. Inkább a maga jogáról is lemondott, csakhogy megakadályozza a nagy forradalom folytatását. 1871-ben harmadszor is kitört az abba-hagyott forradalom s a polgárság harmadszor is megtalálta a mentő kardot: Galliffet tábornokot. Franciaország története a nagy forradalom óta meg-megújuló harc a végső nyertesek s a sárkányfögből feltámadó jakobinusok közt. Nehéz másfél évszázad volt, borzasztón megcsapolta és kimerítette a nemzetet.

*Nagy tanítvány a vészek hónapból,
Melyben egy világnak szíve ver,
Ahol rőten a vér bíborától
Végre a nap földerülni mer,
Hol vad árján a nép tengerének
A düh szörnye gyorsan eltűnének...*

Vörösmarty 1841-ben írta e sorokat Liszthez, de a párisi kép 1848-ra, 1871-re, sőt egy kicsit 1936-ra is talál. A düh szörnye gyorsan eltűntek, de a vér csak hónapok múlva száradt föl. Végül is a forradalmat nem a szülőföldjén, hanem egy olyan országban folytatták, amelyre sem a jakobinusok, sem Marx nem gondoltak. Oroszországban.

Franciaország 1789-ben a nemzeti lét cromwelli formáját öltötte föl. Egy évszámot folytatott: 1648-at, az angol polgári forradalmat. Ezen a két évszámon, ezen a két forradalmon nyugszik a nyugati demokrácia, a hűbériség élettelen romjaira rakott új *ancien régime*, amelyből idők folytán csakugyan «régi rend» lett, a mai közép- és keleteurópai forradalom, «az új európai rend» céltáblája. A francia forradalmárok folyton Gracchust, Brutust, meg az antik zsarnokölőket emlegették, de ugyanazt csinálták, amit száznegyven év előtt az angolok. Igaza volt tehát Guizotnak s a forradalom utáni első nemzedéknek, amikor a közelmúlt történelmi földerítése végett nem a római történelemhez, hanem az angol történelemhez fordult magyarázatért. E két forradalom óta a két ország közös világnézeti oldalra került. Köztudomású, hogy még sokáig kerültek a nyílt szövetséget. De a keleteurópai és közelkeleti eseményekben a múlt század harmincas évei óta következetesen egyetértettek s együtt léptek föl a cárizmus, a szent szövetség, a porta, egyszóval minden olyan ország ellen, amely nem esett át a polgári forradalmon. Harmadik félnek elárulták, hogy közös oldalon állnak, egymás felé ritkán. Rövid udvariasok, hosszú feszültségek, puskaporos válságok (Fashoda!) s örökös kacérkodások után végre 1904-ben eljutottak az Entente Cordialehoz. Foch és French fegyverbarátságát s a második világháború közös hadvezetését két évszám: 1648 és 1789 pecsételte meg.

Ez a győztes polgárság (történelmi nevén a burzsoázia) sokáig egyet jelentett Thiers gazdáival: a bank- vagy finánc-

kapitalizmussal. Balzac polgári Franciaországon még a bankárok uralmát, polgárokon nagykereskedőket, bankárokat, alkuszokat, tőkén magánbankári hitelt és váltóforgatást értett. Egy kézműves Franciaországban, de már Rothschild kortársának született. Ez a bankkapitalizmus az ötvenes években kibővült az ipari kapitalizmussal. A bankárfejedelmek szövetkezett a névtelen ipari részvényessel, a tőke a hőskori ragadozók kezéről átfolyt a gazdasági vezérkarok, részvénytársasági igazgatók és benőszülő «fils de famille»-ok kezébe.

A forradalom másik nyertese a parasztság volt, szabatosabban szólva: a birtokos gazda. Napóleon azért szedhetett köztük annyi katonát, mert tudták, hogy cserében meghagyja őket a földjükön. Benne látták a legnagyobb védelmet az egyház s a volt földesurak birtokperei ellen s ezért a biztonságérzésért a legnagyobb véráldozatot is megadták. A császárság legendája abban a parasztságban gyökerezett, amelynek forradalmi birtokszerzését az ő törvényei szentesítették s az ő háborúi védték meg a Bourbon felülvizsgálás ellen. (Tudvalevőleg erre a felülvizsgálásra a Bourbonok alatt se került sor.) Olvassák el egyszer Béranger híres versét: *Les souvenirs du peuple* s Balzac parasztrégényét, a *Homályos ügyet*. Ott megjelenik a másik Napóleon is, a legendás kis káplár mögött a parasztbirtok s a tanyás család új védőszentje.

4.

1789 és 1794 közt mindegyik évnek volt egy hőse vagy hőscsoportja; a forradalom kapuit sorban más-más arkanyal őrzi. Mindegyik véresebb az elődjénél. De tisztább is egyúttal: megtisztul a dagadó vérben.

A nyitányban Lafayette, a zárójelenetben Napóleon a főszereplő. Egyiküket sem falta föl a forradalom, bőven volt idejük, hogy legendába burkolódzanak. Lafayette a forradalom obsitosa, «nagy idők tanúja*», akit úgy állnak körül az 1830-as forradalomban, mint egy jubileumi felújításon a bemutató fehérhajú főszereplőjét. De Napóleon se volt tétlen Szent Ilonán: titkárokkal, menetrendszerű tollbamonnással dolgozott a bonapartei legendán, amelyet később Béranger kantindalokra, Hugó látnoki ódákra váltott át.

A forradalom első csillaga Mirabeau volt. Félbolond apja zavaros könyveket írt a népnevelésről, emberszeretetről, hosszú évekig pörölte a feleségét s félszáz elfogató parancsot (lettre de cachet-t) eszközölt ki a családtagjai ellen. Néhányat a fia ellen is. A fiú eszes volt, de milyen lehet a vetés egy ilyen családi pokolban? Fiatalkorát orgiákkal, asszonyszöktetéssel, írogatással s — apja közbenjárására — államfogházakban töltötte. Ne gondoljunk tehát egy francia Wesselényi Miklósrá. Mirabeau szeretett jól élni, könnyen élt s ismerte egy kicsit az angol irodalmat, vagyis megvesztegethető és haladószellemű volt. Berlini kém jelentéseit Talleyrand sokra tartotta s ez nagy szó. Jó író s nagy szerelmes volt, helyesebben a kettő együtt és egyszerre, mert legtöbbször nőkhöz vagy nőkről írt, kivéve, amikor a zsarnokságban apját s az elfogató parancsokban apja rossz szokását támadta az emberiség magasabb szempontjaiból. Rossz híren s elragadó modorán kívül nem sok vesztenivalója volt, mikor a Nemzetgyűlésbe került. Egy beszéd mindjárt az elején híressé tette. Gyorsan emelkedett, az udvar nemsokára csak ebben a nemrég udvarképtelen tékozló fiúban reménykedett. (Havi 6000 tallérért) S a legjobb pillanatban halt meg, a dicsőség és népszerűség tetőpontján. Később megtalálták a titkos járadék nyomait, gyors feledést jósoltak neki s a Panthéonból is kihányták a hamvait. Mirabeaut azonban megmentette az aranyszája. A francia ékesszóló és szónokias életélvező s ez a szenvedélyes délfrancia mágnás remek szónok volt s nagyon szerette az életet. Ma is ő a forradalom legnagyobb szónoki emléke; a nép gondolatban visszahelyezte abba a Panthéonba, ahonnan a feddhetetlen Rémuralom három évvel a halála után nem minden ok nélkül kivetette.

Mirabeau korai halála után senkise takarta el Dantont. Ő a plebejus Mirabeau, testi erőre, külsőre, erkölcsre is hasonlók. Más-más vidékről s más rendből valók, mégis egyforma alkat a két ember. Mirabeau a zabolátlan udvaronc, Danton a zabolátlan intellektus. Gazdag és bomlékony, vonzó és kuszált östalaj, nagyon esendő, de sohase feneketlenül rossz. Hiányzott belőle az elméleti ember, a remete, az apostol, a jeles tanuló önhitt erkölce és kiszámított kegyetlensége. A szó tágabb értelmében minden ember vagy erotikus vagy frigid. Dantonnak óriási Erosa volt. Folyton melegített, izgult, izgatott; az indulat vezette a jóra s a rosszra. Szerette

a hazáját, értett a franciákhoz, gyönyörködött a szenvedélyeikben, vakon bízott a tehetségükben. Sokkal jellemzőbb rá, hogy francia, mint az, hogy forradalmár.

A girondeisták közt nem volt igazán nagy egyéniség. Ők szabadították fel a szeleket s később hiába próbálták kivenni az ellenség vitorlájából. Egy részük szépen halt meg, valószínűleg ez ihlette később Lamartinet édesen ömlő, behízelt remekművére, a *Girondeisták Történetére*. A lelke is a lelkük rokona volt: ő is áskálódott a kirátság ellen, de már a forradalom első napjaiban elutasította a vörös zászlót — (a természetes folytatást) — s a júniusi munkásfelkelésben teljesen elvesztette a fejét.

Desmoulins és Marat a forradalom két legnevesebb újságírója. Az első iskolapéldája annak a könnyű tollú, hiú, felelőtlen, könnyelmű és félművelt intellektusnak, aki az örvény fenekén eszmél rá, hogy nem ezt akarta. Danton barátja s ifjú, boldog házas volt: ez a két dobogó emeli ki a kortársai közül. Nem érdemli meg igazán. Marat megérdemli, hogy fejfelé kimagasodjék, már csak azért is, mert nem lehet eléggé óvakodni ettől az emberfajtától.

Olasz származású svájci protestáns volt s fiatalkorában féltudományos, «filozófiai» műveket rótt össze az angol szavazásokról, az emberről, a villamosságról és Newtonról. Jó állást és akadémiai dicséretet kapott, Voltaire cikkezett az egyik könyvéről. Mindez nem volt elég a tikkadt embernek; ő más helyet követelt attól a királytól, akinek egyik könyvét hódoló sorokkal följajánlotta. Ezek után szinte mondanunk se kell, hogy regényeket is írt. Marat a társadalmi *ressentiment* megtestesülése, az a forradalmár, aki sérüléseit, titkos bosszúvágyát és elkeseredett intellektuális hiúságát — a legveszélyesebb hiúságot — szolgálja a forradalomban. 1787-ben megtámadja a halálos ítéletet (Beccaria és Voltaire nyomán ez akkor a divat), három év múlva bebizonyítja, hogy szükség van a monarchiára (ez akkor a divat) s megint három év múlva pontosan 270,000 fejet követel a néptől. Ez már nem volt divat: ezt a bosszú súgta, az elgyötört, kelevényes test, a rossz író, a félretöltött törtető, a féltudós, a félíró, a hitvány ösztönű ember bosszúja. Kizárólag a karzatnak írt, ahogy a rossz színész kizárólag a karzatnak játszik. S hullt is onnan a taps és a röhögés, ez hűsítette a teste poklát, a vérbaj iszonyú bilincsét.

Lafayette egy párisi utcát kapott, Mirabeau egy hidat, Danton és Desmoulins szobrot s minden ötödik párisi emlékmű Napoleonról mesél. Robespierrenek ma sincs utcája Párisban. Ha nyíltan nem is lehet bántani — emlékezzünk a Sardou esetre! — minden harag feléje zúdul. A nép Danton és Robespierre közül mindig az elsőhöz ragaszkodott s a forradalom két legnagyobb ivadéka: Gambetta és Jaurés is inkább ráütött, mint Robespierre-re. Pedig a forradalom lelke mégis csak az arrasi ügyvéd.

Jeles tanuló volt s az iskola egyik díszeként diákkorában ő üdvözölte az iskolafenntartó XVI. Lajost. És gyöngéd testvér volt; ártatlan verseit szívesen hallgatták a kis húga zsúrjain. Egy időben arra is gondolt, hogy szerzetbe lép. Tisztán, gondosan, de egyszerűn öltözött, rövidlátó, elfogódott, merev, félénk ember volt, aki sose beszélt szabadon. Csak a papírban bízott: a gondosan letisztázott iskolai dolgozatban. A Nemzetgyűlésben elmosódott, az Alkotmányozó Gyűlésből a választási törvény miatt kimaradt. S még a Konventben sem ő volt az igazi úr. De diktált a jakobinus pártban s a mindenható Jóléti Bizottságban. Mirabeau és Danton parlamenti ember volt, meggyőzött, elbájolt, vitakozott, hódított s tele tudóval itta a csatazajt. Robespierre pártember volt, csak a parancsuralom öntött bele önbizalmat. Felolvasta a szónoklatait. Nem akart hódítani: Robespierre-et egy megfélemlített gyűlés hallgatta.

Hozzáférhetetlen volt. Minthogy a korábbi bálványokról sorban kiderült, hogy Judás-arany lappang a zsebükben, a nép megható tisztességszomjjal megfogózott ebben a tisztességes emberben, a tisztátalanok közt a Tisztában. Csakhogy ez a tisztaság nem volt se természetes, se alázatos. Robespierre mintát állt egy legendához. Mirabeau és Danton a hangjával hódított, Robespierre a tisztaságával. A szeplőtlenség a diktátorok hiúsága.

Mert Robespierre titokban határtalanul hiú volt. Visszahúzódott az emberektől, irtózott a tolongástól, a testi párától s a párviadaloktól, amelyekben Mirabeau és Danton kéjjel alámerült. Fojtott és elvont világban élt, láthatatlanul várta a tömjént. Beérte egy bútorozott szobával, kéthárom zord és hú baráttal, egy elhárított szerelemmel s azzal a kézvonással, amit a halálos ítéletek alá kanyarított. Kretschmer, a tipológus ezt a fajtát nevezte «leptosom-schizo-

tym» alkatnak. Szűkmellű, csapott vállú, száraz test, finom és érzékeny lélek, hideg és érzéketlen zsarnok, világtól elvont idealista, vérengző álmodozó. Képzeljének el egy csinosan öltöző, lányos eminens, aki a kiránduláson félrehúzódik a fiúktól s fenkölt hiúsággal, irigykedve és öntelten tovább magolja egy fa alatt a latin nyelvtant. Rendszerint ezekből lesznek a Robespierrek.

A bosszúálló angyal is szeplőtlen: sem a bűn, sem az irgalom nem fér hozzá. Ilyen embertelen angyal volt Robespierre, egy eszme fekete angyala. A szabadság kicsapongásai után lépett föl; a részeg és zavaros majális után ő volt a rendcsináló, a Forradalmi Törvényszék s a Jóléti Bizottság: a belső csend s a harctéri győzelem lelke. Tudta, hogy egy forradalom csak akkor méltó e névre, ha szigorúbb s fegyelmesebb, mint a régi rend. Új rendet akart, nem új szabadságokat. Igazi forradalmár volt és igazi diktátor: újból akarta kezdeni a világot.

A képtár végére értünk. A forradalom főszereplői közül Mirabeau volt a legszínesebb, Danton a legemberibb, Marat a legsötétebb, Robespierre a legigazibb, de csak Napóleon volt a lángész. Valószínűleg ez az oka, hogy a szabadság, testvériség és egyenlőség mulandó vívmányai mellett a modern hadsereg a forradalom legmaradandóbb öröksége. Az a «levée en masse», vagyis általános népfölkelés, amelyet később számtalanszor fordítottak éppen Franciaország ellen.

A tizennyolcadik században a katonaság foglalkozás volt, a háború pedig tudomány, a geometria egyik gyakorlati ága. A tiszti keret ma is állandó foglalkozás s a legújabb háborúk tanúsága szerint a hadviselés változatlanul nagy tudomány. De a francia forradalom óta az is háborúzik, aki elítéli; a mai Erasmusnak puska van a vállán s gázlarc a nyakában.

5.

Amikor Mirabeau Berlinben járt, II. Frigyes nagyon becsmérőn nyilatkozott a kiszikkadt franciákról. A kiszikkadt márkikra gondolt, azokból ítelt. Néhány év múlva egy bozontos őserdő füstölgött a nyírott emberpark helyén. Az öregedő pávákat széttépték a fiatal ordasok.

GUILLAUME APOLLINAIRE,

1.

A francia nyelv kegyetlen megtisztítása a tizenhetedik században csak a prózának használt, a líra majdnem belepusztult. Mikor nemrég Louisiánában, egy francia nyelv-szigeten megkérdeztek egy iskolásfiút, hogy mért tanul franciául, azt felelte: «mert őseim nyelve s Descartes és Pascal is ezen írt». Tehát két gondolkodó. A szabályozások és átvágások meggyorsították a gondolat áramlását, de a nyelvből kiszállt az a heves hőemelkedés, amely a verset a prózából felforralja. A francia költészet egy káprázatos, korai aranykor után már a tizenhetedik században az angol alá süllyedt. A mágneses mezők kialusznak, az izzó csillag összehúzódik, Ikarusz szárnya leolvad, Orfeusz nem talál többé napvilágra. Kozmikus forradalom vonul át a francia irodalmon. Utána a tűzhányók elnémulnak s a próza előbb óvatosan, később egyeduralmi öntudattal lépked a kihűlő hamuban. Két költői véglet, Francois Villon és Maurice Scève: a garázda tanult diák s a tudós vers-alchimista egyforma súllyal bizonyítja, hogy a nagy tisztogatás előtt a francia intellektualizmus még annyira tele volt zamattal, visszafojtott feszültséggel és meglepetéssel, mint az angol «metafizikus» költők. Tekintetük a virágsziromról, a darázsszárnyról s a nyárfalevélről átsiklik egy kozmikus látomásba, a kert átváltozik Édenkertté, a fák mögül kivillan a Sátán árnyéka, a sűrűben egyszarvú csörtet, az erdő fölött arkangyalok suhognak. A francia verset a klasszicizálódás üzte ki ebből az Édenkertből. Az angol irodalomból kimaradt ez a végzetes forradalom és szakadás; «klasszicizmus» és «romantika» hasznavehetetlen irodalmi választóvonal a szigeten. Ezzel szemben a francia vershagyomány kettészakad a tizenhetedik században; az őseket azóta mindig egy forradalom fedezi fel s nem a közös hagyó-

mátij adja át. Az angol líra Chaucerrel kezdődik s még a hajporos Popé is egyenes leszármazottja, a szertelen Byronnak viszont Popé a bevallott mestere. Elképzelhető például, hogy Hugó ugyanígy vállalja Voltairt? Klasszicizmus és romantika küzdelme visszahat a vers életére s tegyük mindjárt hozzá: a legnagyobb ellensége. Ez a harc elkerülte az angol költészetet. Paradox módon éppen nagyobb terhével szállt francia vetélytársa fölé; Chaucer óta senkise szakadt le a szárnyairól.

Volt azonban a francia irodalomnak egy csodálatos évszaka, mikor a két áramlat összefolyt, sőt együtt vett részt egy forradalomban. Baudelaire, a tudós költő és Verlaine, a hegedős, Mallarmé, az alchimista s Rimbaud, a garázda látók az a párhuzamos s majdnem egyidejű négy nagy erő, mely a próza egyeduralmát megtöri s a versbe visszaoltja a nyelvi varázslatot. A szimbolizmus — mert hiszen a négy költő ebben a szóban egyesül — a francia irodalmat a vers oldalára billentette. Ezért nem is lehet egyszerűen szimbolista iskoláról beszélni, amely a romantikát s a parnasszistákat követi; a szimbolizmussal az egész francia irodalom széljárása és súlytörvénye megváltozik. Az európai szellemre nagyon jellemző az ilyen villámgyors iölemelkedés és kész tökéletesség; a nagy művészi fordulókön mindig egy fegyveres Minerva pattan ki belőle. Zeus homloka az európai szellemnek is jelképe. A Baudelaire és Rimbaud közti emberöltő a Masaccio és Lionardo, a Marlow és Ben Jonson, a Bach és Mozart közti csodatevő időszakra emlékeztet. Ezekből a pillanatokból isznak a szomjas századok s a későbbi akadémikus «iskolák» azt a rövid (s biológiailag is pusztító) vihart osztják föl maguk közt, amelyben az ellentétes lángelmék egy közös forradalomban egyesülve megfordítják az eddigi szeljarást. Ami a Brancacci kápolna s a milánói Úrvacsora, a Máltai Zsidó és Volpone, a Máté passió s a Jupiter szimfónia közt történt, megismétlődik Franciaországban a múlt század végén. A szimbolisták egyformán felhasználták a keresztény himnuszok átszellemült érzékiségét (Baudelaire) és Scève kopár szépségét (Mallarmé), a parnasszisták zeneiségét (Verlaine) s Hugó verbális lángelméjét (Rimbaud). A könyörtelenül világos és élesen visszhangzó francia nyelv először kerül csillagfénybe, először puhítja meg a homály, először telik meg felfelriadó madár hanggal. Musset és Hugó is az éjszakáról írt,

de szavalva; a fojtott szó, a félálom hangja csak a szimbolizmus szűrődik be. Sokkal irodalmibb forradalom a romantikánál, mert csupán a nyelv, az Ige forradalma, míg a romantikus árvíz rengeteg irodalmon kívüli eszmét és vezényszót is sodort a hátán. Társadalmi és nemzeti földrengés volt a romantika s a költők kihasználta a nagy csuszamlást; kürtöseivé, főpapjaivá szegődnek be. DeMallarmé a rue de Romé két szobájában, Verlaine a Procope kávéházban már kizárólag a vers főpapja s a költők a keddi délutánokon a versé varázsolt szó szertartására gyűlnek össze Mallarmé lakásán. A költészet szétárad a dolgokban, az ősi összefüggések meglazulnak, a versre erőszakolt logikai sorrendet fölbontja az álom, a hipnózis, az éber önkívület. A próza rémuralmát már csak ezzel a mágiával lehetett megtörni. A sors Sedan után bőkezű kiegyenlítésül átengedte Franciaországnak a világ szellemi vezetését. Ha feltérképezőnk nemzetközi hatását, a pontozás még sűrűbb volna, mint Voltaire és Diderot korában, amikor csak az irodalom gondolkozott világszerte franciául. Most azonban egy olyan pillanathoz érünk el, amikor a szimbolista költőknek Renoir és Degas, Rodin és Maillol, Debussy, Dukas és Ravel a kortársa. Az angol költő, az olasz muzsikos, a dalmát szobrász, a délsomogyi festő, Babits Fogarasban, Rilke az örök bolyon* gáson, George Heidelbergben francia bátorításra szabadul fel:

*Mag traum und fême uns áls speise stdrken
Luft die wir atmen bringt nur das Lebendige
So dank ich freunde euch die dórt noch singen
Und váter die ich seit zur gruft geleitet
Wie oft noch spát da ich schon grund gewonnen
In trüber heimat streitend und des sieges
Noch ungewiss; Heh neue kraft die flüistern:
Retument Franc En Francé Dulce Tërre.*

Valóságos élettani törvény, hogy ekkora erőfeszítéshez legfeljebb két nemzedéknek van elpazarolni való ereje. A lángot fiatal szívekkel kell etetni, mint a mexikói isteneket. Utána megkezdődik a gazdálkodás, a ferdítés, az utánérzés, a «manír». A szimbolista forradalom is befejeződött a századfordulón; a fiataloknak választaniok kellett a nagy példák közt. Természetesen a teljes tagadást is választhatták.

Mallarmé egyetlen hajtása a mesternél is nagyobb vers-alchimista, Paul Valéry volt. Mint Cézannét, őt is a Provenceba kell elhelyezni; elvont és előkelő költészete csak a mediterrán sugárzásban hevül fel; latin íormaszépsége, mint a dél-francia római romok csak az izzó kék égen s a lila cserjék közt iomborodik ki. Valéryt azonban utóírta a francia végzet, cnely Mallarmét is fenyegette s végül korán elnémította: a görcsös latin világosság, a gőgös ráció, mely csak a sakk-játék s az algebra szabályosságával tud félrebeszélni.

Szabadabb út vezetett Rimbaudtól. A szimbolisták közt ő volt a legvakmerőbb s a legfrissebb lángelme. Mallarmé mögött ott settenkedett az irgalmatlan francia értelem, Verlaine mögött a gyors cukrosodás, mely legtöbb tanítványát tonkretette, de Rimbaud igazi látnok s felforgató angyal volt, aki egyetlen érintéssel szétválasztotta a tengereket s megfordította a folyókat. A késői szimbolisták — most vannak kihalóban — jórészt Verlainetől tanultak, de a legnagyobb élő francia költőt, Claudelt saját vallomása szerint Rimbaud Látomásaiban érte a döntő megrázkódás. Már pedig az ember úgy lesz igazi költő, ha egy nagy előd kitaszítja a megszokott világrendből. Ezt a rimbaudi taszítást érezte a századeleji párisi fiatalság is. Műtermekben éltek; a montmartrei hegyoldal tücskei voltak. Egyikük, egy született «mozgalmi ember» festő és szobrász barátait is berántotta az irodalmi harcokba. így történt, hogy a félig öntudatlan, sokfelé tapogatózó mozgalomra egy képzőművészeti jelszó ragadt rá. Elnevezték kubizmusnak. A víg zajgás lelkét, a művelt és bohém szervezőt és ösztönzőt Guillaume Apollinairenek hívták.

2.

Guillaume Apollinaire, valódi nevén Kostrowitzky Vilmos, 1880 augusztus 26-án született Rómában. Lengyel neve csak a katonai törzslapról derült ki, ezen a néven vezért Franciaországért, ez áll a párisi sírján. A nagy tréfacsináló legendákat költött a származásáról, állítólag egy lengyel tábornok unokája s egy olasz bíboros fia volt! Gyerekkorában a monacói jezsuiták nevelték, később Cannesban s Nizzában él az anyjával. A valóság is olyan egy kicsit, mintha költötte volna. Parisban alkalmi sajtómunkákat vállalt; határozott

foglalkozás nélkül, szabadon és könnyelműn él, mint a többi századeleji író; a Nemzeti Könyvtárban sikamlós szerzőket és ki egy bibliofil kiadónak, műtermi multságokat, szajnapartikirándulásokat szervez. A Montmartre akkor még hamisítatlan művésznegyed volt, a Cook iroda nem törődött vele, a város a rue Ravignan, rue Lépici s a place du Tértre körül hirtelen elfalusiasodott, a Montparnasse meg éppenséggel fölfedezetlen vidék volt. Carco, Dorgelés és Yvette Guilbert emlékirataiban megmaradt e háborítatlan, szélmalmos Montmartre emléke, ahová még nem hatolt be akkoriban a nemzetközi mulattató ipar. Apollinaire ebben az időben egy műteremablakban áll, az alkonyi Paris fölött s egy kiáltványt fogalmaz, amely észrevétlenül átalakul verssé vagy verses ugratássá, mert a kövér költő jókedvében folyton új irányokat talál fel művészbáratainak s még nem lehet tudni, mennyi abban a hit s mennyi a tréfa.

Mesés evő volt; tudta, hol bukkan fel először a zöldfejú spárga, hol legjobb a szarvasgomba s a périgordi pástétom, ha valaki fölfedezett egy halkocsmát a vámnál vagy a Szajna völgyben, kiderült, hogy Apollinaire már rég tegeződik a gazdával, egy jó sajtért egésznapos kirándulásra vállalkozott, egyszóval a «flaneur des deux rives», ahogy magát hívta remekül ismerte a város könyv-, régiség-, konyha- és borföldrajzát. Auteuilben lakott, a párisi Rózsadombon, papucsban, hálóingben, dúdolva költötte a verseit s a kiáltványait s napjait bölcsen megosztotta az első montparnassei műtermek, a Nemzeti Könyvtár, a hidak s a különböző Jean bácsik közt.

Hamarosan egy kör lelke. Még sem a körnek, sem törekvéseiknek nincs neve; Apollinaire «esprit nouveau»-nak, új szellemnek hívja. Max Jacob, André Salmon, André Billy, Pablo Picasso, Georges Braque, André Derain, Francis Picabia, Marié Laurencin stb. tartozik hozzá, de Apollinaire az elv kedvéért még a bolondabbakat is megvédi. Önzetlenül teszi, hiszen a képkereskedők s főleg az amerikai vevők csak a világháború után fedezik fel a barátait. Az új festészet 1910 táján megtalálja a nevét, a kortársak szerint éppen Apollinaire a keresztapja. Egy képszerkesztési elvről kubizmusnak hívják s ez a név a költészetre is átragad. Amiből a háború után vásári divat lett, a költő fiatalságában eleven, jókedvű s önzet-

len keresés volt. S a keresőkért a bővérű, harsogó, bőbeszédű, elégedett, víg és tudós Apollinaire folyton csatába rohant. Ugratásai és képtelen meséi egyszer nagyon meggyűjtötték a baját. Belekeverték a Mona Lisa lopásba s letartóztatták. Barátai egy tekintélyes úrnak telefonáltak segítségért. «Kiszabadítani Apollinairt?» — üvöltötte. «Soha. Hogy felkössék? Akármit megteszek érte.» Szerencsére a vizsgálóbíró értelmesebb és lovagiasabb volt, mint a közéleti tekintély. Apollinaire kiszabadult, de a szörnyű kaland emlékét csak egy véresebb kaland törölte el. Kitört a háború. Apollinaire önként jelentkezett. Roppantul tetszett neki a katonai élet; úgylátszik, a legendás tábornok-nagyapa mégis igaz volt. Nemsokára szállingani kezdtek a kaszárnyából verses levelezőlapjai; Apollinaire a szenvedélyes, hű barát beszámol összes írotársáról, akiket a kantinban vagy a kiképző-táborban viszontlát. Végre a többi pajtás után ő is kikerül a frontra.

*Premier cannonier conducteur
je suis au front et te salue
Non non tu n'as pas la berlue
Cinquante-neuf est mon secteur.*

A gyorsabb előmenetelért átment a gyalogsághoz. Egyéb-ként odakünn se változott meg, verselt, olvasott, lelkesedett az irodalomért, leste a párisi híreket. Egyszer a Mercure de Francé olvasása közben gránátszilánk érte a fején. Nem vette észre, csak akkor hagyta abba az olvasást, amikor a vér a lapra csorgott. A sors rossz tréfája, hogy arra a folyóíratra folyt a vére, amellyel sokáig hadilábon állt. Parisba szállították s koponyalékeléssel mentették meg a féloldali bénulástól. Ekkor került a fejére a vaspánt, ez a fájdalmas vaskorona, melyet haláláig viselt. Megházasodott s a katonai cenzúrához került. De a hatalmas szervezet örökre megrendült — a hahotázó, régi Apollinaire váratlan, gyanús dührohamokba tör ki, alig bírják lecsillapítani. A halál titkos repedése lassan tágult s ha a költő nem is tudott róla, a fejsebéhez írt vers már elárulta:

*Et je porté avec moi cetté ardente souffrance[^]
Comme le ver luisant tient son corps enflammé
Comme au coeur du soldat il palpite la France
Et comme au coeur du lis le pollen parfume.*

A kegyetlen Múza, amely mélabúval, tébollyal, hosszú haldoklással hajtja be véradóját az írón, a halálba hanyatló Apollinairebe is beleszeretett. Legszebb verseit, legjobb prózáját élete végén írja. Harmincnyolc éves, amikor a spanyolnátha pár nap alatt elviszi. Hosszú szenvedés után megtré a francia irodalom háborús halottai: Alain-Fournier, Jean-Marc Bemard, Péguy és Psichari mellé. Picasso ül a halottas ágynál, sápadtan rajzolja legjobb barátját.

Utolsó éveiben a boulevard Saint Germainen lakott, valószínűtlen magasságban. Az özvegy szívességéből egyszer látta a lakást; arra a képre emlékeztetett, amelyet a Fratellini testvérek öltözőjéről festettek. Szerette a csecsebecsüket, a szerény tárgyakat, a csendéletet, a bohócokat, medvetáncolatokat, mandolinos lányokat s a Paprika Jancsikát, akik Picasso képein hengerekké, körökké és trapezoidokká változtak.

3.

Guillaume Apollinaire elsősorban ösztönző volt. Halála után elhallgatott a költészet vagy álruhát öltve, a költői prózába és drámába menekült; a festészet a nagy műkereskedők hatalmába esett. Egyikből is, másikkból is hiányzott a nagy lelkesítő, aki herkulesi vállával a kísérletezőkhöz áll. Vérébeli lírikus, igazi dalnok volt s a költészet mindig kiszabadította azokból a veszélyes kalandokból, amelyekbe túlaradó kedve és fegyverbarátsága sodorta. A folytatás már nem volt az ő forradalma. A Montmartre és a Montparnasse leköltözött a piacra exportárúnak. Cserébe adták Amerikának az Ardenkrémért.

Említettük, hogy a szimbolista félistenek után kimerült a francia líra. Túl fényes volt a közelmúlt, a szó szoros értelmében túl kellett élni. A legjobb tanítványok (például Régmer) is csak a középszerig vitték. Akik igazán fönn akartak maradni, meg kellett, hogy tagadják, mint annakidején az olasz manieristák a tökéletes reneszánsz mestereket. De ahogy azok se tudtak mindent elfelejteni, Apollinaireék se szabadultak meg Rimbaud villamos légköréből. Megigézte őket a pokolfényű, szövevényes s mégis aprólékosan élethű látomás. Rimbaud északfrancia volt, Belgium határán született s vajákos költői falképein a részleteket olyan hitelesen

és aprólékosan rajzolta meg, mint egy holland csendéletfestő. Ez a tárgyilagos vízió köti Apollinairt a közvetlen elődökhöz.

Költői elvét maga foglalta egy hasonlatba: «Az ember utánozni akarta a járást s fölalta a kereket, amely nem hasonlít a lábhoz.» Apollinaire költészetében azt jelenti ez a hasonlat, hogy az élethű, realista s majdnem durva képek, fotográfiák vakmerő képzettársítással és emlékpárosítással elvarázsolt világgá változnak át. A bűvész eszközei is egyszerűek, olyan kevés tárggyal beéri, amennyi ráfér egy csöndéletre. Egy bottal, egy kalappal, egy pohár vízzel. De a botütésre galambok szállnak föl a kalapból. Erre a titkos botütésre gondolt Apollinaire. Ellentétben a félénk, visszahúzó szimbolistákkal, szerette az élet harsogó jeleneteit, a mutatványosokat, csavargókat, vasárnapi kirándulókat, értett a külváros nyelvén, a nyomdászok rajongtak érte. Ismerte a tárgyakat, járt a világban s ezt a felgyülemelő leltárt összefőzte irodalmi emlékeivel. Duhamel szerint olyan, mint egy zsidóbolt. Valóban olyan. De ez a zsidóbolt a dickensi *Old Curiosity Shop*: ritkaságok régi boltja. Emlékeibe belefért a bolhapiac s a Nemzeti Könyvtár, egy cirkusz s az ősi francia dalforma. Roppant tárgyismeretét s csodálatos emlékezőtehetségét használta botnak s kalapnak s mert vérbeli költő volt, a galamb mindig kiröpült: a költői varázslat mindig sikerült. Az utolsó volt, aki tündérekkel cimborált s Mab királynő fogatában ült. Akit Duhamel mesterként kiagyalónak tartott, a valóságban Paris lantosdiákja volt.

Azt hiszem, ez a hasonlat jár hozzá legközelebb. Apollinaire párisi költő volt, a Villon fajtájából. A fáradhatatlan gyaloglót és nagyvárosi virrasztót szinte lépésről-lépésre végigkövethetjük a verseiben Montmartretől Auteuilig, a rue Ravignan-tól a rue Bertinig (mindkettőt megénekelte) s miközben átkel egyik hegyről a másikra, tekintetén, mint egy lassú filmen, átvonulnak a kis bárók, Picasso műterme, az ourcq-i csatorna, a Szajna, kétoldalt a görbe fákkal, fenekén Ronsard nimfáival s Paris mértani szépsége, melyet a kubizmus ősenek tartott. Közben megáll a kimérésekben, egy menet tivólit játszik, egy koszorú fűgét vásárol, leér a folyóhoz, belelapoz a könyvekbe, kifűjja a kormot, amely a hajókéményekből szállt a lapok közé, megáll az egyik hídon, félúton az Akadémia

s a Louvre közt s félig párisi, félig szláv érzelmességgel már dalra hangol, mert benne is égtek «kis rözsedalok»:

*Je fiassai au bord de la Seine
Un livre ancien sous le bras
Le fleuve est pareil a ma félne
Il s'écoule et ne farit fas
Quand donc finira la semaine.*

Aztán elér a másik hídra:

*Sous le font Mirabeau coule la Seine
Et nos amours
Faut-il qu'il m'en souviennne
La joie venait toujours après la peine.*

S megy tovább a párisi ablakok alatt:

*Les dimanches s'y étemisent
Et les orgues de Barbarie
Y sanglotent dans les cours grises
Les fleurs aux balcons de Paris
Penchent comme la tour de Pise.*

Az érzelem áttüzesedik, a párisi kép fölött kigyúl a kozmikus látomás, amelyet az utolsó száz évben csak Nerval és Rimbaud látott, már nem Parisban jár, hanem a tejúton

*Vole lactée o soeur lumineuse
Des Mancs ruisseaux de Chanaan
Et des corps Mancs des amoiireuses
Nageurs morts suivrons-nous d'ahan
Ton cours vers d'autres nébuleuses.*

Egyszer hallani kell fennhangon, hogy rájőjjünk egyszerű ízére. Ez a homályos költő olyan hanyagul és természetesen verselt, mint Petőfi. Egyik barátjának azzal kérkedett, hogy nem olvasta a kortársait. De Villont, Ronsardot, Nerval és Baudelairet nemcsak ismerte és szerette, hanem modern hangra is áthangszerelte.

Tudta, hogy nem tökéletes. Minduntalan lesöpörte a kész sakktablát, folyton újakezdte a játékot. Egy megrendítő versében türelemre intette az utókort:

*Pitié pour nous qui combaïons toujours aux frontiéres
De l'illimité et de l'avenir
Pitié fionr nos erreurs pitié pour nos péchés...*

De ebben a kérésben nem volt félelem. Apollinaire büszke volt a szertelenségeire. Vakító csillagfényben látom, arca ragyog a verítéktől, tenyere véres a kantártól, de kézben tartja a tájtékozó Pegazust. A nagy lovasok fajtájából való, a csillagokig ugrat s inkább a tengerbe bukik, semhogy leszálljon.

Szerepe az irodalomtörténeté, de élete megint keservesen időszerű. A véres csillag ismét kivirágzott a francia költők homlokán. De a tücskök ezen a nyáron is szólnak, a véres mezőn is szólnak s Mab királynő parancsára rég maguk közé fogadták Guillaume Apollinaire lelkét.

1940.

EGY FRANCIA IRODALMÁR.

Minél hosszabb az életünk, annál inkább az őseinké. A szellem csak azért tágul, a kifejezés csak azért javul, a nyelv csak azért tisztul, hogy az örökséget befogadja. Az ember sose magáért gyarapszik: visszatérő őseinek, a vér hazatérő emigránsainak kell a tágabb szállás. Ábrándjainkkal, csalatásainkkal mindhalálig első húsz évünknek adózunk, tisztuló gondolatainkkal a halottak légióinak. Ez az élettani törvény az őstehetségeket is eléri, hát még mennyire a tudatos tradicionalistákat!

Felhős kálvinista lelkiismeret, svájci szorgalom, liberális hazaszeretet, orleanista rokonszenv az ifjú Dániel Halévy öröksége. A Berthelot, Bizet, Breguet, Halévy, Lebas család rokona, írók, muzikusok, finomműszerészek, építészek, vegyészek a családtagjai, apja révén a naturalista irodalommal s az impresszionista festészettel barátkozik, anyja révén a kálvinizmussal viaskodik. Sorel és Péguy barátsága köti a balparti Szajnához, az egyetemi városhoz, bourbonnaisi paraszt barátai a francia földhöz. Így formálódik, így gazdagodik egy francia irodalmár.

Apja, Ludovic ünnevelt színpadi szerző, nagy lapok keresett krónikása. Foglyul ejti a boulevard, a nagyvilági irodalom, de nem rontja meg. Az *Orpheus*, a *Szép Heléna* s a *Párisi Élet* szövegírója nemrég kiadott naplóiban a Goncourt testvérekkel vetekszik s a *Cardinal család* pokoli karcait Sorel a francia moralisták remekei közt emlegette.

A fia igazi «párisi fiú»; Paris egyik falujából való. Mert Paris még ma is fatornyos hazákból épült össze, egyik-másik negyede éppen olyan szülőföld, mint nálunk Szálka vagy Csíkszereda. Faguet, a kritikus, Lasserre, a bölcész, Verlaine, a költő az ötödik kerület, Anatole Francé, a régész,

Larguier, az irodalmár, Champion, a történész a hatodik kerület költője, gondozója, kertésze, múzeumőre s egész életében ragaszkodik fatornyos negyedéhez. Igaz, hogy ez a «atorony» egyszer a Panthéon kupolája, máskor a Saint Germain apátság tornya. Dániel Halévy egyik kedves könyvében leírja az ő falujukat is, mely a Cité-sziget s az Akadémia közti Szajnaparton fekszik. Talpalattnyi hely, de három évszázad irodalma, tudása szorong rajta, mint egy sarkvidéki madárszigeten. Később az apa mestersége után költöznek, a színházi világ felszívja őket a Montmartre oldalára. Itt Degas a szomszédjuk s a Dreyfus porig egyik legjobb barátjuk. Akkor még a Montmartre is falu volt, Paris egyik faluja, veteményes kertek virítottak rajta. De a hűtlenség mégsem marad bosszulatlan. A bukolikus hegyoldal züllése, a terjedő nagyvárosi lepra pár évtized múlva visszavezeti őket a szajnaparti ősi házba. Dániel egyelőre csak testileg kerül haza. A jómódú boulevard-író fia protestáns önkínzással vezekel csillogó életükért, kitapogatózik a külvárosba, munkásegyetemen tanít, külsőleg is bűnhődik, szakállt ereszt, bársonyzubonyban jár. Az irodalmi, nagyvilági és akadémikus Paris fia kikerül egy ismeretlen világba, a keleti külvárosokba s az apák ártatlan léhaságáért vállalt vezeklést esti tanfolyamokon, népegyetemeken, munkásszemináriumokban s hősi kis folyóiratok szerkesztőségi zugában morzsolja le. Az a vértelen polgárháború, amit Dreyfus pörnek hívunk a századfordulón fölrázza a dermedt külvárost; a Commune vérvesztése óta most mozdul meg először az északi és keleti «vörös öv». Eleinte kapva kap minden segítségen s a vezeklő, fiatal burzsoát is befogadja. Ha nem volnának könyörtelen belső törvényei, talán sose borulna fel ez a barátság. De a külváros enged mély belső törvényeinek s az iskolánküvüli, polgári munkásnevelés csakhamar belefűl a szervezett osztályharcba. Már csak az alapító intellektusokat érdekli, maga a hallgatóság visszazökik a vörös zászlók alá. Így végződik Halévy s a többi jó házból való fiatalember kültekli apóst olkodása.

Megismerkedik Péguivel, elkezdődik a bourbonnaisi falujárás. 1907 és 1934 között négyszer járja be a vidéket, úti jegyzetein alapszik az európai falukutatás egyik előfutára és dilettáns mesterműve, a *Visites aux paysans du*

Centre.» De a háború s az öregedés a test után lelkileg is visszahúzza a szülőházba, a belső párisi körre, néhány régi utca, néhány régivágású mesterember, néhány bolt bűvkörébe. Halévy ezentúl testileg is, lelkileg is a Cité-szigeten lakik.

A nagy család, a szétágazó vér vonal, a tanuló és vándorévek, a külvárosi vezeklés, a bourbonnaisi és berryi falujárás, Sorel és Péguý barátsága mind a *francia* Halévyt gyarapították. Egy sokat gondolkozó, sokat dolgozó, sokrétű haza ragyog e vérbeli párisi mögött. Ha Paris nem állna számtalan francia faluból, ha egy-egy törzsökös negyedét nem hívnák éppen úgy «pays»-nek, azaz tájnak, akárcsak az Ile de Francé vagy Anjou rejtett, költői zugait, Halévy egyszerűen egy nagyvárosi író nagyvárosi írófia lett volna. De maga is faluból, a maga párisi falujából származván, mindvégig megmaradhatott törzsökös franciának. Rokonszenve nem a boulevardra, hanem a dísztelen paraszt Franciaország s a munkás Paris felé vonta, a várépitő Vaubanhoz, aki fölládozta katonai pályáját az Ínséges parasztkért, Michelethez, a párisi kézművesfiúhoz s Proudhonhoz, az emberséges szocialistához, akit Marx arcátlan fölényvel végigfricskázott.** Akár róluk ír, akár a középfrancia parasztkorról, akár a harmadik köztársaságról, lapról-lapra kinyílik a kevésbé ismert, kevésbé látható, de kimeríthetetlen Franciaország, a címeresek és forradalmárok, papok és istentagadók, katonák és antimilitarista tanítók, parasztek és sztrájkoló soffőrök, tengerésztisztek és színes rakodómunkások, bölcsészek és vaudevüleszerzők, saint-marceai cserzővargák és semmittevő világnak, saint-antoini asztalosok és elfeledett újságkrónikások hazája. «A vad protestáns parasztek a provencei szélben, Nimes külvárosában» írja egyhelyt. A kép, amelyben egyszerre két ellentétes francia táj és életforma villan fel, jellemző egész életművére.

Még a franciák közt is nagy olvasó. Hogyan értessem meg a honfitársaimmal, hogy a műveltség Angliában és

* Látogatás a középfranciaországi parasztknál (1934).

** La jeunesse de Proudhon (1913); Vauban (1923); Jules Michelet (1928). Proudhon nagy kritikai kiadását is részben ő rendezte sajtó alá.

Franciaországban magától értetődik az írók közt? Az író előbb olvasó volt, mielőtt belefogott a mesterségébe s ha igazán jó író, később is szenvedélyes olvasó marad. (Igaz, hogy nálunk mindenki *nagy* író akar lenni, a *jó* neki nem elég.) Magyarországon az olvasottság a legsúlyosabb gyanúok, a tehetség szépséghibája; maholnap úgy vitatkoznak róla, mint a vérbaj irodalmi hatásáról. Holott a mi bővérű, zabolátlan, neurotikus irodalmunkban éppen a Halévyk fajtája hiányzik, a mindentudó, udvarias, civilizált és szerény írástudó. Ő ennek az írástudónak a végső kifinomodása. Sohasem hallgatja el az írotársait, gavallérosan idézi az ellenfeleit, még azokat is, akik meglopták. Igaz, hogy az elhallgatás kised magyar irodalmunk gyönyörűsége.

2.

Halévy a Dreyfus pörtől a Cahiers de la Quinzaineig — Péguy lapjáig — résztvett a legtöbb szellemi harcban; mesterei és barátai ott vannak a modern francia önvizsgálat nagy nevei közt. De igazi jelentősége hosszú előkészület és közkatonáskodás után a húszas években bontakozott ki. Gyakori és rokonszenves tünet Franciaországban, hogy az írók szükkörű, szilárd tekintélye csak életük alkonyán hatol a nyilvánosságba. Elkésett híruk már szinte a halál utáni fölfedezéshez hasonlít. Higyjék el, nagy előnyei vannak ennek az irodalomra s még inkább a szerzőre. Már Horatiusék tudták, hogy a hozzáértő barát előbbrevaló a közönségénél, amely lehet bizalmas barátunk a síron túl, de nem lehet a felfedezőnk.

Halévy, az írók barátja is sokáig váratott az íróra; őszülő fej jeliért át a zártkörű folyóiratokról a könyvkiadókra. Tekintélye, híre az őszi betakarításon: a középfrancia parasztokról s a harmadik köztársaságról írt munkáin nyugszik.

Négyszer járt a Bourbonnaisben: 1907-ben, 1910-ben, 1920-ban és 1934-ben. Könyve, a *Visites aux fiaysans du Centre* az odaváló faluk harmincesztendős viszontagságairól szól a mindenkori szemtanú friss tekintetével, de a néző egyre bölcsőbb és kopárabb, egyre öregebb magaslatáról. Az első két út az elvándorlás, alkoholizmus, vallási harc

mélypontján lepi meg a bonapartista gyámkodás alól felszabadult francia falut, harmadik útján az elesett «egyetlen» fiúk szüleivel találkozik, a céltalan paraszt vagyonnal, negyedik szemléje súlyos gazdasági válságban, de erkölcsi emelkedőn találja őket. Semmisse történt úgy, ahogy első két vándorútján a tanult, szocialista parasztokkal kitervezte, a létkérdések alig változtak, de a morális kép valamivel vigasztalóbb. Kevés változás, régi gondok, apró fényjelek: ez a mérleg. Mert egy emberöltő nem nagy idő a falu életében, még a loholó ipari civilizáció is nehezen feszíti szét csillagokkal forgó, évezredek formáit. Ha Vadnay Andor 1900-as tiszavidéki helyzetképét napjainkig folytatta volna, ő is erre tanítana. Magyar példa híján példázza tehát e francia könyv, hogy a jó falukutatáshoz nem árt a félévszázados személyes tapasztalat.

Halévy bátyúja eleinte még tele volt irodalmi emlékekkel; a Bourbonnaisból származó Georges Sand és Charles Louis Philippe elevenebb ismerőse, mint a parasztok. De az ismerkedést megkönnyíti a másik fél, maga a falu: Guillaumin, az olvasott, szindikalista paraszt vagy Bodard, aki nappal falusi mészáros, este levéltáros. Így a kutató hamar belemelegszik a vidékbe, másodszor már régi ismerősök várják. Az egyik huszárörmesterből átvedlett szőlőnemesítő, a másik protestáns bibliát olvasó katolikus gazda, a harmadik harcos parasztszocialista. Mind könyvolvasó, mind előfizet valami folyóiratra, lapra. A felbomló parasztvilág vetületei Franciaországban is ép olyan változatosak, mint nálunk; az írástudatlan mesemondó s a kommunista parasztfiú két szélsősége közt ott a falusi növénytudós, a kitartó belső telepes, a szindikalista majoros, az elkapott napszámos s az ifjúság, amelyet egy hatalmas gazdaságtörténeti forradalom átsodor az elsőfokú termelésből a másod- és harmadfokú termelésbe, vagyis a bourbonnaisi faluból a környékbeli gyárakba s a párisi fényűző iparokba. Halévy látóköre tágul és tisztul, utolsó látogatásán már eljut a falu s az ország nagy sorskérdéseire: alacsony szaporodás, egyenlő örökösztetés, telekmorzsolódás, hiányos tagosítás, rossz lakás, primitív közegészségügy s elvándorlás, amely a kiürült falukat igénytelenebb olasz, spanyol, lengyel, horvát, cseh telepeseknek engedi át. Semmi se tartja az embert a földön, ha

egyszer elég nagy rés nyílt a város s az ipari munka felé. Se törvény, se jutalék, se prédikáció, se adókedvezmény, se állami beavatkozás. Évezredek óta menekül az ember a földmunkától, írja beletörődve a földpárti Halévy, csak a szegénység vagy az erőszak fogja vissza a mezőn. De ma nincs se késő-római kolonátus, se keresztény hűbériség, se más kényszer; a katonáskodás, a korlátolt munkaidő, a magas ipari munkabér, a könnyebb testi munka, a nagyobb osztályöntudat s a munkásgyűjtő vállalati autóbusz a városba rabolja a fiatalokat. Roger Martin du Gard fagyosan őszinte regénye, a *Vieille France** is ezzel a képpel végződik.

3.

Ahogy bátyja, Elie, föltárta a Napoleon-kori Angliát, Meinecke a humboldti Németországot (és senki a magyar liberális kort), Dániel Halévy felderítette a Harmadik Köztársaság eredetét. Később még kiderül, hogy mért használtuk éppen ezt a szót. Történettudós, szépíró s kortárs egy-személyben, mert családi emlékei Thiers és Gambetta kortársává öregítik. Körülbelül egy féltucat könyvet írt a Harmadik Köztársaságról; a mű egyik szárnya Bainville, Jouvenel, Thibaudet nagy esszéivel határos, a másik Seignobos, Siegfried egyetemi kutatásaival. Halévy e két szemléleti véglet közt áll s leginkább apjára emlékeztet, a Commune megszorodott szemtanújára.**

A Harmadik Köztársaság sok huzavonából, kapkodásból, kertelésből s végül egy elsietett alkotmányból jött a világra. Azzal, hogy Sedan másnapján kikiáltották, még korántsem vált nemzeti valósággá. A franciák csak 1879 óta élnek igazán köztársaságban, csak azóta köztársasági a kormányzó réteg s a választói szavazat. Thiers, az első elnök még cézár, néptribun, miniszterelnök s a haza atyja egy személyben, Gam-

* Vén Európa.

** Le Courier de M. Thiers (1920); Décadence de la Liberté (1930); La Fin des Notables (1930); La République des Comités (1934); La République des Ducs (1937); Pour l'étude de la Troisième République. Ő rendezte sajtó alá Ludovic Halévy naplóját, tele értékes kortörténeti feljegyzéssel.

beta a hetvenes évek közepén a «köztársaság Napoleon»-ja, romantikus félisten, a nyolcvanas évek derekán a Boulanger válságban ismét megcsap a katonai diktatúra és államszűny előszele. Csupa köztársaságellenes tünet, csupa visszacsúszás a romantikus hőskorba, a dantoni retorikába. Gambetta hadviselő és honmentő Nemzeti Kormánya még korántsem a Harmadik Köztársaság, a Commune sem az s legkevésbé az a legitimista többségű Nemzetgyűlés. Ez a gyűlés még leginkább a cenzusos polgárkirályságra, Lajos Fülöp korára emlékeztet; vám- és adópolitikája például sokkal maradibb, mint a megelőző, tüntetőn «népbarát» császárságé. A paraszt még előre süvegel, a munkás még bársonyzekek felkelő, a törvényhozásban címeresek ülnek, Thiers, Broglie, MacMahon «történelmi alakok», nagy idők tanúi, élő szobrok. Ezt a XIX. századi hagyományos és hagyományhű Franciaországot homályosítja el az 1876-os képviseléválasztás, az 1879-es szenátorújítás s a plebejus Grévy elnöksége. Incipit Respublica: elkezdődik az igazi Harmadik Köztársaság. A történész ettől kezdve félhomályban dolgozik, az ország sorsa parlamenti bizottságok és alkuk kódéba vész. Megindul Franciaország *kettős* története.

Kettős a történet, mert kettős az ország alkotmánya. Egyik az 1875-ös *parlamentari*, másik a *konzuli* alkotmány, I. Napóleon műve; első a látható, parlamentáris Franciaországot kormányozza, utóbbi a láthatatlan, funkcionális országot, az igazit, az elevenet. E megoszlás nélkül érthetetlen volna az egyszerre gyöngye és erős, több sebből vérző és sok sebet osztó nemzet, az egyidejű munkászavargás és gyarmatszerzés, a polgárháború és a ragyogó művelődés. A francia nemzet titkos élete s az általános választások közt kevés az összefüggés, a szavazatok színe évtizedekig nem változik, eszmék helyett tájak, vidékek hagyományát, bennszülött családok érzéseit tükrözi s egyetlen törvényszerűsége, hogy a kisember, a kispolgár, a «popolo minuto» következetesen leszavazza s kizárja a hatalomból a nagyokat, a «popolo grasso»-t. De ha törvényszerű, hogy a kisember 1876 óta leszavazza a nagyokat, az is törvényszerű, hogy a baloldali többséggel választott parlament titkos tenger mozgással jobb felé áramlik s legtöbbször jobboldali kormányokat mérszárol halomra. A popolo minuto átvette a hatalmat, főrendek,

vidéki címeresek és neves polgárcsaládok helyett kézművesek és parasztok iskolázott ügyvédfiai, tanárfiai töltik meg a törvényhozást s Franciaországban mégis kihalt a forradalom. Hogy történt ez?

Paris Thiers elnöksége alatt egy szabadkőműves vidéki tanítót küld a törvényhozásba. Kis rés ez a Nemzetgyűlés földbirtokos-patricius egyeduralmán, de elég ahhoz, hogy Bárodét (így hívták a tanítót) szellemi rokonai: a radikális ügyvédek, újságírók, tanárok és tanítók benyomuljanak rajta. Az összes időközi választás baloldali győzelemmel végződik. De a sorsdöntő változás, mint említettem, csak az első országos választással, az első szenátorújítással s Grévy elnökségével kezdődik. Tehát 1879-ben. Ezóta beszélünk a kisemberek, szabadkőművesek, bizottságok, pajtások, kisvárosi doktrinerek köztársaságáról. A világforradalmár Franciaország a baloldali jogászok és filozopterek kezén hovatovább átváltozik óvatos, vidéki, kispolgári köztársasággá, Paris hősie forradalmi legendáit a lomhábbvérű vidék átalakítja a kijárások szövevényévé.

Nem hiába volt két köztársaság a két napóleoni császárság dajkája: a Bonaparteok mindig kacérkodtak a republikánizmussal. De ha ők majdnem republikánusok voltak, az elvidékieződő köztársaság viszont felszívta a bonapartizmus érzelmeit. Mindig lefelé egyenlősít, egyházellenes, látszólag békebarát, a valóságban hiú és nagyhangú nacionalista. Amit francia radikalizmusnak és radikális pártnak hívunk — tudvalevőleg hosszú ideje ez a legjellegzetesebb párt — hívhatnók «köztársasági bonapartizmus»-nák is. Gambetta, Jules Ferry, Waldeck-Rousseau, Clemenceau, Poincaré «erős keze» csupa visszaütés e szívós napóleoni hagyományra.

A köztársasági parlament s a régi Bourbon udvar sokban hasonlít egymáshoz. Ebben is, abban is túltengnek a cselszövők, rágalmazók, sakálok, akik a legtöbb okos tervet csak idegen zászló alatt engedik át. Franciaország története éppen ezért érthetetlen volna, ha beérnök a parlament történetével. A félhomályban kutató Halévy azonban rátalál a másik Franciaországra is, amelyet a konzuli alkotmány alapján ma is ősi testületek igazgatnak: a Hivatalnoki, Katonai, Egyházi, Diplomáciai, Tanítói Kar. Nem említi, de írás közben valószínűleg sokszor gondolt rá, hogy a sebesen

változó külügyminiszterek mögött Philippe Berthelot, az állam szolgálója sose mozdult a helyéről. Miniszterek jöttek, miniszterek mentek, Berthelot azonban beteg szívvel majdnem utolsó pillanatig a Quai d'Orsay legfontosabb telefonja mellett maradt.

A Harmadik Köztársaság III. Napóleontól örökölte ezeket a modern «karokat és rendeket», III. Napóleon a Második Köztársaságtól, az meg a júliusi királyságtól, a királyság a restaurációtól s az I. Napóleontól. De az első császárság se dolgozott csupa új emberrel; munkatársai nagyrészt a tizennyolcadik században születtek, XV. Lajos alatt, régi magisztrátus, katona és pap családból. Franciaul szólva, a «noblesse de robe»-ból. A mai Franciaország nemcsak ízlésben, hanem egész nemzeti létében a tizennyolcadik század adósa, nem pusztán *köztársaság*, hanem köztársasági *nemzet*. A hangsúly a nemzeten van, nem az államformán. «Monsieur il y avait la France» felelte Aumale herceg, mikor Bazaine tábornok azzal védekezett a hadbírótság előtt, hogy Sedannál úgyis minden elveszett. «Ott volt még Franciaország*. A politikai összeomlások mögött tovább élt az ország, vérvesztései s kudarcai után a testületek fellegvárába, a «hivatások federalizmus»-ába húzódott vissza.

Régi jó idők? Boldog századvég? Igen, régi boldog idők, tíz évenként egy félvre! feleli keserűn Halévy. Amíg egy-egy világhiállítás tart. A természeti törvényszerűséggel visszatérő kiengesztelődések közt a Harmadik Köztársaság vértelen polgárháborúiban vergődik. 1877: alkotmányválság, 1878: világhiállítás; 1888: Boulanger válság, 1889: világhiállítás; 1899: Dreyfus pör, 1900: világhiállítás. Az ember csak a világhiállításokra emlékszik, onnan őrzött meg emlékeket, gyöngyházképeket, japán legyezőket a nagymama fiókjában.

«Maga se tudta, milyen meglepetésre készül» írtam egyszer a Parisba utazó Adyról. «Finom trubadúr muzsikát várt, s fegyverzajra érkezett ki. A franciák, akik sose szerették egymást, a századfordulón túrték egymást a legkevésbé. Meghasonlott országban kötött ki, amely nem dugta el a világ előtt a ránehezdedő kísérteteket. A zsenge köztársaság habozás nélkül vállalja az eszmei harcok teherpróbáját 5 jóformán össze sem vakolták s máris nemzeti válságban ver-

gődik. Elgyöngülten és megtépázva még mindig tanítani akarja Európát! Ez a bátorság hódította meg Adyt. Egy napsugaras Nyugaton talán dölyfös magyar úr maradt volna, de a szerencsétlen Franciaország megalázta; itt eszmélt rá a nagy nemzetek öntisztító szenvedélyére. Élni nem elég, tisztulni is kell s aki tisztul, bűnhődik. A franciáktól tanulta meg a bűn könyörtelen önismeretét.

EGY ANGOL MORALISTA.

ALDOUS LEONARD HUXLEY.

1.

Az emberi műveltség mindenütt kevesek műve. Nyugat-európában is az. De ott szüntelenül él egy művelt kisebbség, amely a szó személytelen, arisztokratikus-családi értelmében halhatatlan. A fiúk lehetnek szellemi apagyilkosok, magános kezdők soha. Első szavuk ott is a tagadás, ez a tagadás azonban már tele van emlékekkel. A nyugati kultúrában — ideértve az olaszt is — nincs özönvíz, földrengés, törökdhülés: az ősök elidegenednek, de sosem tűnnek el nyomtalanul. Lesüllyednek, rangjukat vesztik, szellemüket hamis tanulásra használják fel, titkos erejük mégis megmarad, ők segítik az ivadékokat, a forradalmárokat és ellenforradalmárokat egyaránt, hazajárnak az ifjú forradalmárban, társas lényé szelídítik a szeráfikus költőt. A nyugati műveltségben minden írónak van szellemtársasága, a legnagyobb különc is valami nagyon réggit folytat, néha egy nagyon régi bolondságot. Ahhoz a kisebbséghez tartozik, amely az utolsó századokban sokszor változtatta a hitét, de mindig tovább-szolgált az íróasztal mellett.

Egy magyar költőóriás mondta magáról, de minden barbár művelődésre áll, hogy nincs se rokona, se boldog őse. Hozzátehetjük, hogy boldog utóda sincs. Holott a műveltségben csak az öregek erősek igazán, ők az igazi Sámsonok. Vágd el az emlékezetüket s tehetetlenül összetöppednek. Ezt fordítva úgyis mondhatjuk, hogy a műveltség Nyugaton szintén kevesek műve, de ennek a műveltségnek a legádázabb képrombolója és legfiatalabb forradalmárja is évszázados emlékkincsekkel támad a világra. «Új gondolatot öntök az antik formába» énekelte André Chénier. Szabad változtatni a halhatatlan soron? «Új forradalmat öntök az antik

emlékekbe!» Ez állhatna a nyugati műveltség homlokzatán.

Nézz szét a nagy angol, francia s olasz nevek közt: egy sereg híres rokonra emlékeztetnek. Mind boldog ősök vagy tündöklő ivadékok, mind hasonlítanak ahhoz a híres Villiers családdhoz, két falusi nemes vérvonalához, amely kétszáz esztendeje minden angol kormányának legalább egy minisztert vagy miniszterelnököt adott. Jelül, hogy Nyugaton sose nyelte el szellemi földindulás, törökvész, istenek alkonya a műveltségalkotó kisebbséget, amelynek osztályfölötti kiváltságában kiválasztott családok: a szellem lovagi családjai osztoztak.

Lépjünk be egy kicsit a családfák elvarázsolt erdejébe. Az egyik törzsön három hatalmas ág: Dryden, a barokk költő és drámaíró, Swift, a Gulliver szerzője, Horace Walpole, műkedvelő mágnás, a romantika lángeszű előfutára. Unokatestvérek. Egy másik fa — John Reid nemesé — századról-századra újrAhajt, kétszáz esztendő s hajtásai Boswell, az életrajzíró, Robertson, a történész, Adam, az építész, Brougham, a polihisztor államférfi, élő hajtásai Bertrand Russel, a matematikus bölcész, Harold Nicolson és Bruce Lockhart, a két diplomata író. Darwin a nagyapja, egy botanikus költő hírét öröklí; az angol közgazdaságtan utolsó klasszikusának, John Stuart Millnek az apja a radikális társadalomújírók derékhadában hadakozik, könyve Széchenyi kezében is megfordul, a két történész Trevelyan és Rose Macaulay, a regényíró oldalági rokonai a vikoriánus aranykor Liviusának; Virginia Woolf, a nagy regényíró Leslie Stephen irodalomtörténész lánya s egy rabszolgaszabadító cambridgei történész unokája; John Maynard Keynes, a lángeszű, eretnek közgazda apját, az ugyancsak cambridgei Neville még ma is becsüli a közgazdaságtudomány; Lytton Strachey, Hugh Walpole, Compton Mackenzie ősei közt meghitt családi ügy az irodalom.

De ne gondoljuk, hogy ez csak a szélvédett Angliában van így. A szellem ősfáit, az írástudók viharvert családfáit a francia forradalom szele se tudta kicsavarni. Anglia a szuvas, füstös tölgyfagerendák, Franciaország a folyton füstölgó levelesfazék, az ódonfényű vörösrézüst hazája. A művelődés itt is, ott is szüntelenül emlékezik, változatlan a légköre, a

forradalom felforgatja az eszméit, de nem irtja ki az elit kisebbséget. Nem ér fel egy igazi földindulással.

Wladimir d'Ormesson francia közíró családja a reneszánsz óta ápol egy magas közhivatalnoki műveltséget, volt köztük követ, akadémikus, hellenista, ősei már Colbert alatt kincstári főtitkviselők; Jacques de Lacretelle, a legfiatalabb francia akadémikus őseiből három irodalmárt ismer a Larousse; a Lebas-Bizet-Halévy szövetség az Akadémiát összeszövi a Zeneakadémiával és a boulevarddal; hasonló szövevény az Ary Scheffer-Renan-Psichari-France dinasztia; a Berthelot család egymaga behálózza Franciaország nevetetes intézményeit; a Championok, Daudetek s a Ferrero-Lombrosok híre túljár az első nemzedékeken; a Curie családban apa, anya, lány és vő háromszor nyerte el a Nobel díjat.

E csillagképekben rendszerint van egy-két fényes és több másodrendű tag. Hol az apa homályosítja el a fiút, hol a fiú az apát. Csak a nyugati művelődés egyenletes légkörét akartam éreztetni ezzel a hevenyészett homéri föl-sorolással, a lángész átörökítésére rossz példák. De van egy angol konstelláció, amely különösen sok elsőrendű csillagból áll. A Huxleyke zek. Thomas Henry, az apai nagyapa a multszázadi természettudomány egyik büszkesége, Darwin munkatársa; az anyai dédapa: Thomas Arnold volt a világ-hírű Rugby-i iskolamester és nemzetnevelő; fia: Matthew, az angol racionalizmus egyik vezére (az angol Péterffy Jenő); Thomas Henry fia: Leonard neves hellenista volt, Leonard egyik fia, Julián a legnagyobb élő angol biológus (furcsa szép verseit Kosztolányi fordította magyarra), másik fia, Aldous Leonard Európa egyik legtöbbet emlegetett írója a két világháború közt. Róla írunk a következőkben.

2.

A fiatal Huxley nagy sikerrel és kevés holt súllyal kezdte, ő volt talán az első angol író, aki csak okos és szellemes lehetett s nem kellett engednie a polgári erkölcsnek, de már nem is kellett megostromolnia. Fölzabadt nemzedékhez tartozott; minden ereje egy öncélú, nárcisszi műveltség rendelkezésére állt. Hatalmas lelki forradalom végére érkezett.

Ez a forradalom a kilencvenes évek óta készülődött. VII. Edward alatt már jól látszottak a társadalmi repedések; a meglazult udvari szertartás, Shaw betörése, Galsworthy nagypolgári önkritikája, Wells plebejus világújítása, Chesterton bukfencei: csupa áruló jel, hogy az angol ipari forradalom világszemlélete teljesen lehanyatlott. Az alkotó elcsüggedt, Macaulay osztálya megrendült, a forradalmi hangulat ezúttal nem az erkölcsi öntudat, a társadalmi fölényérzet, hanem a válság, a kétely, a félelem jele volt. Anglia visszahátrált a polgári moráltól; elvesztette vagy megtagadta a tizenkilencedik század hitvallásait.

Tennyson, Browning, Swinburne, Coventry Patmore még hajszálfinom üvegfestőművészek voltak, az ember mégis érzi, hogy kemény, magabiztos faj áll légies költészetük mögött. A viktoriánus angol. Ebben a viktoriánus angolban a merev elfojtódás s a feszes önuralom ragadozó szenvedélyeket fojtogatott; az emberségük még semmiesetre sem erősebb a hatalmi ösztönüknél. A hideg úri nemzetben még van annyi vadság és hordaöszön, amennyi nélkül nincs világhatalom. Ezt a hatalmat kétségtelenül inkább mások javára, mint kárára fordította. Amit mi angol polgári morálnak hívunk, a valóságban az emberiség javára is felhasznált brit hatalmi ösztön volt.

De meddig s mennyire fordíthatja a fő haszonélvező a hatalmat mások javára? Mielőtt a szigeti gőgjükben megingó angolok erre válaszolhattak volna, a civilizáció lehetőleg mélyebb ösztöneikbe is, megbénította a fenevadat s túlszelidítette a ragadozó szenvedélyeket. Az angol ma békeszeretőbb, mint a többi nép — a francia csak magának kíván békét, az angol másnak is — sötétedő korunkban szigeti civilizációja új fordulóhoz ért. Az angol többé nem *hatalmas*, csupán *nagy* nemzet s a régi, hatalomszerző nemzetre szabott polgári erkölcsé menthetetlenül elavult. E pusztuló polgári morál bírāja volt az Edward korszak látszólag *utópista*, valójában *kritikus* nemzedéke.

Azt hiszem, ma egyetlen igazi forradalom van a vüágon. Az, amelyik észrevétlenül folyik az angol erkölcsökben. Az olasz, német és orosz forradalom évezredek kísérletek roppant változata; új a technikájuk s a szótáruk, nem új a lényegük. Egyedül Anglia kísérletezik új életformával, az

emberi civilizáció eddig ismeretlen fensíkján s e fensík ős-szes klimatikus veszélyeivel. Ennek az átalakuló Angliának, az öntudatos és egyetemes civilizáció, az egyenrangú nők, a férfipályára sereglő asszonyok, a születéskorlátozás és háborúgyűlölet, a mitosz nélküli élet hazájának írója Aldous Huxley. Nemcsak egy nagy család: egy nagy forradalom is járt előtte.

E forradalom intellektuális jellegének tulajdonítható, hogy legkifejezőbb írója egyben a szellem megrögzött bűnözője is, aki őszinte, ősi érzéseinkre is gyanakszik. Huxley lassan ismerte meg a szánalmat, lassan tudta meg, hogy irgalom nélkül nincs nagy költészet. Maga a kor is hátráltatta a felismerésben, a kegyetlen, «acélszürke» háború utáni kor, amely csalódva és keserű cinizmussal visszaütött a XIX. század megszentelt zászlait. Huxleyt eleinte éppen a kegyetlenség tette korszerű és divatos íróvá. Ki is ábrázolhatta volna találobban az intellektuális átalakulást, mint a tündöklőn eszes és tiszteletlen író, aki görcsösen kerülte az érzéseket s ki sajátíthatta volna el hamarább a morfológiai kultúrszemléletet, mint ez a biológusba oltott szépíró, aki az örök szellemi értékekben is meglátta végzetes élettani sorsukat?

Szédítő műveltsége, fagyos tekintete, kaján mosolya, bús érzékisége egyaránt a gyors siker felhajtói voltak. (Ma már alig emlékszünk rá, hogy milyen mazochista esztendőkön hajóztunk át Versailles és Locarno között!) De minden nagy író csak részben a koráé s jobbik énjével sokkal mélyebb parancsnak enged, mint a kor kifejező ösztöne. Ez csak olvasott vagy olvasható íróvá avatja, a nagyság már attól a missziótól függ, amit századok bíztak rá s a kortársak sokszor meg sem értenek. Byron nagy volt az egykorúak közt s igazságtalanul kicsi ma, Puskin élve, halva nagy, Keats ismeretlen volt életében s óriás ma. Megállja-e Huxley ezt az időtlenebb mértéket?

Természettudományos, értelmi alkata a huszadik század első harmadának írói közé sorolja s megkönnyíti irodalomtörténeti osztályozását. Ennyiben a koráé. De ugyanakkor a puritán angol morál leszámazottja is. Ez a morális hév, alapvető angol komolysága állítja az időtálló írók sorába. Itt azonban rövid fogalmi magyarázattal tartozom.

A rideg és puritán angol erkölcsiség két évszázad alatt egész földrészeket hódított el a katolikus életkedvtől. Királygyilkosok öröksége volt ez a mosolytalan, szigorú és önkínzó morál, amely az ipari forradalom után hovatovább átváltozott társadalmi képmutatássá s a királygyilkosság bűne helyett immár csak Manchester, Bolton, Liverpool, Preston stb. polgári vagyongyűjtését igazolta. Az Istennek előbb egy királyért, később a nyomorgó munkásságért kellett szemet hunynia. Előbb egy vallásos gyilkosságért, amely évezredek szertartásaira világított vissza, később a lesütött szemű, álszent kizsákmányolásért. Érzik a különbséget? Az angol puritanizmus először egész lelkét föltette arra, amit később már társadalmi képmutatással is elért. A belső béke, a lelkiismereti nyugalom s a kegyelemérzés Cromwell korában a protestáns életforma keserű gyümölcse volt, később: a XIX. században sokkal könnyebb önáltatással és társadalmi hazugsággal is meg lehetett szerezni. A vívódást fölváltotta a mimikri, Isten könyörületet a civilizáció biztonsága.

Amikor Huxleyt a puritán protestáns erkölcs leszármazottjának nevezzük, a szót eredeti értelmében használjuk. Huxley moralista: elégedetlen a világ erkölcsi mértékével, de egyáltalában nem polgár. Benne ismét elvált az angol ember változatlan erkölcsi komolysága attól az önelégült polgári felfogástól, mely a XIX. századi hódítók rosszul pallérozott hatalomtudatát eltakarta. Szabadossággal és kicsapongással kezdte, mint a nagy puritánok, Donne nemzedéke. Mindössze a XVII. és XX. század elűtő életformáján múlt, hogy testi helyett szellemi kicsapongással.

3.

Hosszú az út, amíg ez a független morál felszabadulva az elmejátékok s a túl zsarnok eszesség alól az egész művön elhatalmasodik. Huxley csodagyerekként kezdte s a háború utáni csömör, kiábrándulás és hisztérius megkönnyebbülés idején lépett föl. Két ok, hogy a nagy angolokra jellemző realizmus s a puritán gyökerű komolyság csak nehezen vegye birtokába az írásait. Eleinte elkáprázott a saját modorától.

Képzelnék el egy ragyogó eszű, mindenttudó, világlátott fiatalembert, a fejvesztett anyagi és erkölcsi széthullás biológusát. Ez Huxley 1920 és 1930 közt. A négy éves halálfélelem világszerte testi és szellemi orgiába váltott át, az aranyérmes harctéri hősből fizetett táncos lett, a hősi halott fiából romlott fiúszereető. Az ifjú Huxley megütkezés nélkül hajolt az idegbeteg, jazzbandes világkretrec fölé; nini, milyen gyorsan pörögnek a fehér egerek, gondolta megvetően. Frivol, ábránd nélküli fiatalember volt, a posztviktoriánus forradalom s a világháború megfosztotta a hit naiv örömeitől, túl volt minden hiten, de túl volt már a hit elleni forradalmon is, ami maga még mindig a legforróbb hit. Irodalmi, művészeti, természettudományos tudás alatt roskadt, amorális, Ínyenc, előítélet nélküli olvasókhöz beszélt. De a figyelmes olvasó már akkor észrevehette, hogy cinikus mosolya keserűbb, mint a kortársaké; Morand például egészen a fehér egerek közé szédült, angol pályatársa kezdettől fogva egyszerre szenvedett is, vidult is ettől a világtól s szatírája, akárcsak Thomas Mann iróniája volt annyira önvád, mint előkelő elzárkózás a félemberektől. Már akkor rajta volt a láthatatlan mentőöv.

Mégis hosszú az út az ifjú szemfényvesztőtől a moralista színvallóig s az 1931-es történelmi fordulat nélkül talán sose jutott volna a végére. Tudjuk, ma Thomas Mann nem az, aki volt a *Betrachtungen eines Unftolitschen* idején. Huxley sem azonos már egészen a *Do What you Wül* szerzőjével. Tehetsz akármit? Óh nem, ma már nem enged ilyen szabad választást. A polgári műveltség hitetlen sarjából kitört a harcos író, mint a férfierő a lányruhás Herkulesből. Huxley pályája átvezet a csillogó szellemi frivolitásból egy új erkölcsiségbe, a koravén kiábrándulásból és dix-hütième játékszenvedélyből a mai tömegcivilizáció tagadásába, az ideges pásztorjátéktól a gúnyiratig, a kor torzképétől a kor vádiratáig, az elveszett hittől a pacifista angol hitvallásig. Csak egy zsoldáros, puritán nép ivadéka harcolhat olyan szenvedéllyel a békéért s az ellenfelek: Németország, Itália és Japán emberi igazáért, mint a negyvenéves Huxley.

A puritán fordulathoz elég lett volna az angol vér. De ahhoz, hogy e fordulattal semmisse vesszen el a ragyogó művészből, lángész kellett. Kisebb ember megromlott volna

ettől a változástól: elalszik okosan s fölbred kenetteljesen. Csak ha ezekre a veszélyekre gondolunk, becsülhetjük igazán Huxley morális megújódását.

4.

Huxley alig van túl a negyvenen, de több, mint harminc kötetet írt. A haldokló Proust már tud róla, harminc éves korában megismeri a világhírt s ami ennél is több: kalapot emel neki a francia kritika.

Crome Yellow (Krómsárga) a korai első regénye, *Linibo* (Lomtár) és *Mortal Coils* (Az élet zűrzavara) az első novella-gyűjteményei. Ben Jonson álarcos játékaiban, Baudelaire gáláns haláltáncain vagyunk, csak a szereplők még rothadtabbak. E rothadás második regényében, az *Antic Hayben* (Légnadrág és társai) már orrfacsaró. *Those Barren Leaves* (A Szerelem Utjai), *Little Mexican* (A mexikói kalap), *Two or Three Graces* (Két vagy három Grácia): egy regény és két novelláskötet gyorsan népszerűsítik két világrész írói és sznobjai közt. Hősei — ha ugyan «hősök» e nagyvilági félemberek — vigasztalan erotikus körben kergetőznek, a nők biológiai szörnyek, himfaló nőtényópókok, a férfiak az élet műkedvelői. Mind intellektusok: az író szédületes műveltségét mondják fel. És mint minden jó utánzó, megmagyarázhatatlanul nevetésgesek. Csak a táj enyhíti ezt a tragikus bohózatot, a fenséges olasz táj, amelynek Huxley — régi angol hagyomány szerint — felejtethetlen lapokat áldoz. Egyébként is nagyon latinizált író, Baudelaire, Francé, Gide, Valéry vetélkedhetnek irodalmi keresztapaságáért. Ez a franciás műveltség egész nemzedékére jellemző.

Along the Road (Az út mentén) és a föld körül megforduló *Jesiing Pilate* (Tréfás Pilátus) az első korszak útikönyvei, *Proper Studies* (Illedelmes tanulmányok) az esszékötete. Huxley nagy utazó, óriási műveltségét óriási világismerettel boltozta be.

E fiatalkori tűzijáték után kellett eldölnie, hogy áll-e mögötte nagy író? *Point counter Point* (A végzet bábjátékai) a felelet rá. A bűvész most már nem tojásokat táncoltat, hanem hegyet épít; benne is győz a szigeti hagyomány:

az angol nagyregény. Ez a remekmű összefogja Huxley összes addigi erényeit, de idősebb író társa s barátja, D. H. Lawrence kulcsalakján keresztül már a mai civilizációból menekülő emberért is megkezdí a harcot. Második jelentős esszéketete: *Do what you will* (Tehetsz akármit) még jobban jelzi a készülő változást. Csömörlésig jóllakott a mindenttudással, a kifordítható igazságokkal, a gyémánt elme játékszenvedélyével. A káprázat fásasztja a varázslót: elpártolt tőle az első ifjúság.

5.

Kevés íróra hatott úgy az 1931-es viláfordulat, mint Huxleyra. Megszabadította a modorától; a «frivol mai krónikását a «mélységes ma» írójává tette. Régi olvasói — a «Huxley szekta» — felpanaszolják, hogy tündöklő eszét, a híres gyémántfűrot eltompítja a műkedvelő apostolkodás. Nem tetszik nekik, hogy a kegyetlen bábjátékos ebben a báb-színházban egyszerre csak jeleket keres: a megmenthető lelkek jeladásait. Huxleynak van igaza, nem az olvasóknak. Amennyit vesztett csillogásban — s vesztett-e egyáltalán? — annyit nyert emberi belátásban, amennyit vesztett fölényben, annyit, sőt jóval többet nyert erkölcsi súlyban. Az ellenállhatatlan oxfordi diák, a fehér egerek furulyása ma sötét arccal, szorongva elemzi a gépi civilizáció, a világvárosi életforma lelki és politikai vetületeit: az amerikanizmust, a diktatúrát s az állig fegyverzett nacionalizmust, amely rég mehtagadta szűzi anyját: a szabadságharcot.

E második korszak első gyümölcse, a *Brave New World* (Szép új világ) visszajára fordított utópia, a tökéletes anyagi civilizáció képe, ahogy hirdetési ügynökök, Bedaux mérnökök, amerikai filmkirályok és szovjet statisztikusok elképzelik. (Milyen közel van lelkileg egymáshoz ez a sokfajta társadalmi típus!) Huxley mind hevesebben vágyik a teljes ember után s hogy másokban is fölkelte a vágyat, a katarzist, megrajzolja az igazi ember fordítottját, a nyugati civilizáció csonka hajtását: az irányított embert. Ez a százalmas véglény egyformán tenyészik a diktatúrákban és a demokráciákban, szaporodása nem az államformáktól, hanem a kellő gépesítéstől függ.

Huxley tehát nem politikai, hanem lelki ellenzékbe vult. (Naz rénus lett, mondaná Németh László.) Egy helyt azt írja, hogy a pozitívizmus a múlt században elszakadt ugyan a nagy keresztény mítoszoktól, de tüstént sokkal alacsonyabbrendű, anyagiasabb pót-mítoszokhoz pártolt át. A «fölvilágosodás» tulajdonképpen lefelé nyomta az embereket: a kereszténység tiszta, gyermeki káprázatából az ösztönök félhomályába. Diderottól az öreg Huxleyig száz esztendő szellemóriásai még azokat a mítoszokat is méltatlannak tartották a felnőtt emberiséghez, amelyek a lelket serkentették. De mit értek el a rombolással? Ma sokkal nyersebb mítoszok közt él a kamasz emberiség, a földöntúli narkotikumot kártékony izgatószerrek helyettesítik. Az elfajult nacionalizmus s az elvadult osztályharc: a legkülönb nép s a legkülönb osztály mítosza. Az ember erkölcsi állat, ösztönéletét mindig megpróbálta átszellemíteni; erre valók a mítoszok. De amíg a keresztény mítosz a szenvedélyeket a földről átvetítette a földöntúlra, az új mítoszok éppen ezekre a szenvedélyekre számítanak, ezekre játszanak.

Mikor a két «pozitívista mítosz» államformája: a jobb és baloldali parancsuralom s e parancsuralmak lélektani légköre, a háborús fenyegetés 1931 után világszerte elterjedt, Huxley joggal érezhette, hogy a *Brave New Worldben* ki-pellengérezett «haladás» bejutott a háborús fordulóba. A pálya végén föltűnt a második világháború. Az idő megért a cselekvő ellenszegülésre.

De milyen formát válasszon ez az ellenállás? Huxley nem orthodox keresztény — katolizálásáról ugyan sok tintát pazaroltak — és angol létére kevés érzéke van ahhoz az elvont, ékesszóló humanizmushoz, mely a szárazföld szellemi ellenzékét jellemzi, ő moralista, vagyis a társadalmi magatartás bírója s mivel angol, gyakorlati moralista. A mai mítoszokat tehát viharsarkukban támadta meg. A háborús veszélyben. Évek óta harcol a békéért honfitársai s a külföld ellen. Nem magas eszmékkal harcol, nem humanista hitvallással, hanem gyakorlati életszabályokkal. Egyre jobban begyakorolja magát, gondol az ellenfél összes mozdulatára s ízenként szedi szét a «si vis pacem, para bellum» veszélyes filozófiáját. Akkora művész, hogy hányódó hajónk fedélzetén is legyőzi az albatrosz sorsot.

Egy középamerikai útikönyv, *Beyond the Mexique Bay* (Túl a mexikói öblön) ennek a pacifizmusnak az előhírnöke. Nyolc év telt el a *Jesting Pilate* földkörüli följegyzései óta az utas közben megjárta a lélek többszörös földkörüli útját! Amerika most már csak ürügy, az utazó tulajdonképpen végig otthon marad a beteg, önmagát emésztő társadalomban. Két év múlva — 1936-ban — az *Olive Tree* (Olajfa) egyik keserű írása: a *Writers and Readers* (írók és olvasók) ismét visszatér a mitikus háborúra s ugyanebben az évben adja ki harcos röpiratát, a *What are you going to do?-t* Mit fogsz tenni? s nem: Tehetsz akármit. Huxleyt a puritán morál elragadta az élettani fatalizmustól a szabad erkölcsi cselekvés felé.

Röpirat és esszé oldaltüzzel fedezi a főmű előnyomulását. Ez a mű: *Eyeless in Gaza* (A vak Sámson) épp úgy összefoglalja a *Brave New World*től számítható második korszakot, mint a *Point counter Point* az elsőt. Angol nagyregény, de a szó kitágult értelmében; meglátszik a virágjain a francia oltókés. A mai európai regény műfaji forradalma: a megváltozott időszemlélet Joyceal és Prousttal, kísérletező jellege Gidedel kezdődik. Ezt a két vívmányt olvastotta be Huxley és Virginia Woolf a hagyományos angol nagyregénybe. S ha van olvasó, aki már nem követi Huxleyt a puritánizmusba, még mindig követi őt változatlanul nagy művészetébe.

Kopott találós kérdés az irodalomban, hogy ki marad fenn a híres kortársak közül? Túlságosan ismerjük az irodalomtörténetet, túl jó az emlékezetünk, semhogy ellenállhatnánk a találgatásnak. Annyira csábít K \$ ts, Blake, Stendhal esete, hogy meglepő sorsukat átjátsszuk a kortársakra! Melyik marad meg közülük? Megmarad-e Huxley?

A szektája kihál, olvasói megmaradnak. Két hatalmas regénye áll az időben, két angol hegy. Az unokák visszatérnek hozzá s megbámulják arról a feléről, amit mi nem ismerünk. Nem is ismerhetünk, mert a túlsó oldalon van. A jövő században.

FÜGGELÉK.

Kis Népek Hivatása. Elmondtam Kolozsváron, 1940 december 12-én, a Mátyás Király diákházban. Rajtam kívül Kodolányi János, Németh László és Veres Péter szerepelt az irodalmi esten, melyet egy ottani diákszövetkezet, a Méhkas rendezett. Ügy tudom, ez volt a magyarországi írók első személyes megszólalása a felszabadult Erdélyben.

1938 szeptemberben egyik *őriáratom-ban* ezeket írtam:

«Egy Franciaországból érkező barátom meséli. A vonatok rakva katonával, mennek a keleti határra. Ez a nemzetvédelmi vonaluk; nem először lát katonavonatot.

A tisztek közt van francia, kreol, indokínai, afrikai. Jókedvűn, kötekedve mennek be a Maginot vonalba. Egy száz-Ötmillió birodalom őrzi az anyaországot. Ezt se gondolta volna Richelieu.

Nagy a gyanúm, hogy az európai közös haza örökre füstbe ment. Egy kontinens-közi nemzeti érzés születik helyette; német, angol, francia, olasz, japán *birodalmi* hazafiságnak hívják.

Európának megmarad a csata-

tér. Lombardia és Belgium volt a nagy nemzetek csatasíkjá. Európa lesz a birodalmaké. Nagyobb ellenfeleknek nagyobb hely kell.

De ezért az új, kontinens-közi hazafiségért a kis népek fizetnek.»

(*Magyar Néző*, 102. 1.)

Nagy Népek Hivatása. Elmondtam a debreceni kollégium teológusainak, 1942 március 14-én. Az; előbbi tanulmány egyenes folytatása.

Ma már házakat sodor az európai válságirodalom. Az árvizet egy ideje a francia összeomlás is dagasztja. Igen nagy nevek úsznak ebben az időszerű irodalomban, amely az utolsó tizenöt évben a legtartózkodóbb bölcselőket is elcsábította. A fölsorolás fölösleges, ma már egy nyúl farknyi kültelki riport is a nevükkel kezdődik. Spengler nélkül nincs villamosbaleset, Ortega nélkül nincs lúgkómérgezés.

A válságirodalom nagyobbik és mulandóbb fele a politikai és gazdasági válsággal foglalkozik. De az utókort csak az a kisebbik társadalomfilozófiai rész fogja

érdekelni, amely a lélek válságába világított. Ezt a részt foglalja össze keresztény bölcseleti látkörrel s egy genfi tanszék hűs magaslatáról Wilhelm Röpke figyelemreméltó könyve: *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart* (Zürich 1942).

Lélek A Kövek Közt. Elmondtam a Madách-színházban, 1941 december 7-én. Bevezető volt egy költői matiné elé, amelyen a színház művészei nagyvárosi verseket adtak elő Ady, Arany, Babits, Illyés Gyula, József Attila, Juhász Gyula, Kosztolányi, Reviczky, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád, Apollinaire, Baudelaire, Arno tíolz, Rilke, Rimbaud, Verhaeren, Verlaine, Whitman, Wilde és Wordsworth műveiből.

A Magyar Ember Latin Szemmel. Olasz olvasóknak készült, először olaszul jelent meg.

Szekfü Gyula egy barátságos hírlapi megjegyzésben sokallta a portré nomád vonásait. De legújabb műve (*Állam és Nemzet*, Budapest 1942) meggyőző róla, hogy az állig felfegyverzett nagy tudós és a meztelen, intuitív író lényegileg egyetért a nomád örökségben.

Tanulmányom kiadása után jelent meg a *Mi a magyar?* című gyűjteményes tanulmánykötet (Budapest, 1939), amely filológiai holt súlyai miatt méltatlanul elsikkadt a köztudatban. Hiába emelkedik értekező irodalmunk színvonala, nagyon sok jut és józan könyv már nem jut

el a fiatalok kezébe. Mi többfélélt és bátrabban olvastunk annakidején. A mai fiatalok valóságos büntudattal «hágnak ki» népi olvasmánykörükből.

Többször kitér a magyarság jellemére Joó Tibor széles alapozású, de merev könyve: *A Magyar Nacionalizmus* (Budapest, 1940). Egy harmadik idevágó könyv, Prohászka Lajos: *A Vándor és a Bujdosó* (Pécs, 1941) évek óta termékeny viták melegágya. Mindezek egyetemi munkák. Az írók ebben a körben kortársaink közül elsősorban Illyés Gyula, Németh László és Veres Péter képviseli.

A Magyar Művelődés. Bevezető egy többnyelvű képantológia elé a magyar művelődésről.

A Földesi Autóbuszon. Eredetileg egy többnyelvű alföldi képantológia elé készült; később, egy hajdúsági út hatása alatt némileg átdolgoztam.

Debreceni Napló. Egyik fejezete — A coetus — szorosan összefügg élő irodalmunkra vonatkozó írásaimmal (Illyés Gyula, Mérleg I., Mérleg II. stb.) A cikkben említett egyetemi magántanár azóta egyetemi tanár.

1938-ban, egy szabadegyetemi előadás után írtam ezt a debreceni *örjáratot*:

«Régen csak a vadliba hívta ide az idegent, most a magyar szó is. Nyugatról jöttek vad-

libára, Északról jönnek magyar szóra. Az amerikainak a *-puszta* kell, a finnek, az észteknek a *fla'ros*. gomoly északiak segítségével győzi le a Város a Pusztát.

Tizenhét nemzet vacsorázik körülöttem. Hogyan értik egymást? Ügy, hogy a legtöbbjére rátér a magyarra. Pokoli magyarra, mondanom se kell. De ilyen pokoli franciát tördeltek valamikor a sorsdöntő európai asztaloknál.

Régi rögeszmém, hogy a magyar az igazi nemzetközi nyelv Közép-Európában. Testvértelen, tehát nem irigyelhetik mostohatestvér nyelvek az elsőbbségért. Az angol kivételével egyetlen nyelven se írnak szebb verseket. Még tele van ősi képpel, nyezetlen szépséggel, de már tükrözi az egész világgöltészetet. Politikailag se kell tartani tőle. Aki beszél, még nem alattvalónk. Első *nemzeti* nyelvünk: a latin már nemzetiség-közi ' volt, mért ne lehetne *népi* utódja nemzet-közi?

«Debrecen, ó kikötő, tájakat összekötő!» éneklí a költője, Gulyás Pál.

Az idegen hajós világgá viszi belőle Csokonai paraszt nyelvét, amelyet görög, latin, olasz, francia, német és angol költőkön puhított. •

(*Magyar Néző*, 126. 1.)

Mátyás Bölcsője, Jósika Sír-helye, összefügg élő irodalmunkról szóló egyéb írásaimmal. Az irodalmi estet az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács ren-

dezte. A cikkben említett helyszíni közvetítés a történelmi Kolozsvárról 1940 december 11-én hangzott el a rádióban.

A Felvidéki Ember. Kassa visszatértek írtam. Megelőző kassai tanulmányom a megszállás idejéből egy korábbi kötetben jelent meg. (*Levelek a száműzetésből*, Budapest, 1938.)

Kárpátalja A Magyar Hazában. Elmondtam Ungváron, 1941 május 17-én, az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács VI. irodalmi estjén.

Bessenyei. Bessenyei György 1811-ben halt meg biharmegyei birtokán, Pusztakovácsiban. Kívánságára minden szertartás nélkül egy almafa alá temették. A holttestet később elmozdították a helyéről, a kúriába idegenek költöztek; Szóhor Pál, Nyíregyháza polgármestere néhány év előtt bolgár kertészeket talált benne. Mint-hogy a halott már amúgyis elkerült az almafa alól s vesztélyes árterületen feküdt, a nyíregyházi Bessenyei Kör elhatározta, hogy áthozza a város temetőjébe. Bessenyei ugyanis Szabolcs szülötte, a fiút ez a vármegye küldte Bécsbe. Az exhumálásakor kiderült, hogy Bessenyei csontjai majdnem épek. A csontváz hossza 190 cm., tehát igaz a hagyomány, amely hatalmas embernek mondja. 1940 május 4-én fektették új sírjába; e tanulmányt aznap

este mondtam el Nyíregyházán, az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács III. irodalmi estjén.

Kölcsey. A százéves halálévfordulóra írtam. Azóta megjelent Kerecsényi Dezső kitűnő monográfiája, amely egész sor modern, tudományos értékű írói életrajzhoz adott bátorítást.

A Magyar Liberalizmus. E tanulmányra Gyömrei Sándor Baross Gábor életrajza (Budapest, 1937) indított. Történelmileg összefügg vele «*Forradalom után*» című cikkem (Jelenkor, 1939 december 1), amely kimaradt e kötetből.

Halász Gábor említett tanulmánya a magyar századvégről a Nyugat 1937 novemberi számában jött. Cikkem megjelenése óta hosszú és jelentős tanulmányt közölt a «magyar viktoriánusokéről is (Magyar Csillag, 1942 január-február).

A magyar liberalizmus pártatlan története megíratlan, a tudósok szerint ma nem kedves a légkör az ilyen munkának. Nehéz belenyugodni az efféle mentegetőzésbe. De ha már késik a története, nem hidalhatnók át az elvesző éveket legalább egy tanulmánygyűjteménnyel? Eckhart Ferenc vagy más " újkori gazdaságtörténetünk szerkesztésében Bóka László, Ferdinándy Mihály, Gogolák Lajos, Halász Gábor, Kosáry Domonkos, Lengyel Tamás, Lölkös István stb. jó munkát

végezne ezen az elvadult területen.

A közhivatalokban elpusztulnak a források, az életből kipusztulnak a koronatanúk. Ez a pusztulás riasztotta fel a franciákat, amikor a Harmadik Köztársaság tanulmányozására tudós társaságot alapítottak a harmincas évek derekán (Société d'histoire de la Troisième République). A társaságnak a hősi emlékü Emilé Pillias volt a titkára. Az ő barátságából én is résztvehettem két ülésén. Ludovic Halévy, Edouard Dolléans, André Siegfried, Octave Aubry, Lucien Descaves, Jules Bertaut, Alexandre Zevaés volt ott a tagok és meghívottak közül.

Ferenc József Pénzügyőre. Popovics Sándor halálakor írtam. A sorokból kitűnik, hogy abban az időben minden közgazdát F. D. Roosevelttel gigászi tervgazdasági hadjárata izgatott. A cikkben említett demokratikus pénzről később önálló tanulmányt írtam. (*A modern pénz*, Közgazdasági Szemle, 1938 március-április).

Ady. A húszéves halálévfordulóra írtam. Első Ady tanulmányom a *Levelek a száműzetésből* című kötetben jelent meg.

A San-Remoi Díj. A díjnyertes Babits san-remoi útja előtt megszólalt a magyar rádióban. Beszégetésünket ez a cikk vezette be.

A Tanítványok. Babits halálára írtam, először a Babits Emlékönyvben jelent meg.

Kozma Miklós. Kozma halálára írtam. Az említett emlékirat csonkán maradt s ma még kiadatlan.

Illyés Gyula. Elmondtam 1941 március 12-én, a Nyugat Illyés-estjén. Másfél esztendő múlva Illyés áthidaló fáradozása a Magyar Csillag élén jórészt igazolta reménykedő jóslatomat.

Mérleg I. Megelőzte Illyés cikke Veres Péterről (Nyugat, 1941 március). Ismerve roppant érzékeny irodalmunkat, el voltam készülve a legrosszabbra. Robbanás helyett gátszakadás történt. Azt hiszem, egyik főbűnös vagyok abban, hogy országszerte fölszabadult az időszzerű irodalomtörténetírás» lapangó szenvedélye. Húsz év előtt már a Kiegyezésnél abba hagyták az irodalmi méltatást, ma a lázas jóvátétel collstokkal fut a serdülők után is. Szombathelytől és Péctől Kolozsvárig és Marosvásárhelyig mindenki nemzedéki történetírással van elfoglalva, vaskos folyóiratokat tömnek meg ezzel a sakkjátékkal. Negyven éves írók «kiértékelésére» több tinta folyt el, mint amennyit ezek a negyven évesek valaha elfogyasztottak. Nemzedékemmel, nemzedékemmel, a kilencszázásokkal, kilencszázti-zesekkel s a kilencszázhuszasokkal, egy légio filológus és irodalmár játszik az irodalompolitikai

sakktáblán, Márai és Veres viszonyáról egy olvashatatlan könyvtárt lehet összeállítani, zsenge kis irodalmunknak óriási a széljegyzete.

Mérleg II. Eredetileg Illyés Gyuláról szólt; elmondtam 1942 február 18-án, a székesfővárosi népművelési bizottság «Élő magyar irodalom» sorozatában.

Adyról szóló megjegyzésemet néhány olvasó félreértette. Ezt & félreértést irodalmunk avatott légköri tudósai előre megmondták. Hogy miképp vélekedem Ady egyetemes lángelméjéről, mindenki olvashatja itt is, korábbi könyveimben is. Ady romantikus, érzékeny, ingerlékeny, nőies és befogadó alkat volt, akiről föltehető, hogy a náború után jobboldali vagy szélső jobboldali lett volna. Ebben a föltevésben sok közeli ismerőse megerősít. Értékítélet nélkül vetettem közbe ezt & szinte történelmi hipotézist; aki ismer, tudja, hogy nem akartam vele semilyen irányban tájékozódni. Vannak azonban olvasók, különösen a hírlapírók közt, akik olvasás előtt mestersegesen begyűjtik magukat a publicisztikai mű-dühbe. Olyasfélét is hallottam, sőt a szemembe mondták, hogy igaz ugyan, amit Adyról írtam, de az illet jobb ma elhallgatni. Erre a nevetséges mimózáérvre nincs válaszom. Acélesőben élünk.

Németh László egy baráti polémiában (*Fantomok ellen*, Magyar Csillag, 1942 április;

Mély magyarság, Magyar Csillag, 1942 május) visszautasította, amit kivonulásáról és nazarénus elbújdosásáról írtam. Ennek csak én örülök legjobban.

Simontornya, Pasarét, Hebridák. Gondolatilag összefügg a kötet következő írásaival: Debreceni Napló; Mátyás Bölcsője, Jósika Sirhelye; Illyés Gyula; Mérleg I.; Mérleg II.

Latin-Európa. Az európai hivatást közel egy évezredig a latin népek hordozták; ma a német birodalom küzd érte a földön, a föld felett, a vizén, a víz alatt. Mikor ezt az esszét írtam, a világvihar már házunk táján morajlott s egy félév múlva kitört.

Európa földrajzi, mitologikus, görög és római fogalmáról I. Gonzague de Reynold: *Qu' est-ce que l'Europe?* (Fribourg, 1941.) G. de R. a svájci katolikus egyetem tanára. Svájc ma az utolsó ország, ahol a lélek még összeegyezteti az európai öntudatot s a patriotizmust, a nemzetfölötti és a hazai gondokat.

A germán és latin népesség viszonylagos visszaszorulása s a szlávok előretörése Európában a statisztikát is foglalkoztatja. L. Friedrich Burgdörfer: *Volk ohne Jugend* (Berlin, 1935—39).

Tanulmányom lezárása után találtam Latin-Európa egyik legkedvesebb jelképére. Giovanni Pascoli, a nagy olasz költő 1892-ben és 1894-ben megnyerte az *amsterdami latin* költőverseny aranyérmét.

Dante. Elmondtam a budapesti Istituto Italiano di Culturában, 1940 május 26-án, Dante 675-ik születésnapján. Egyik állítását Babits a *Paradiso* két énekével cáfolta meg. (*Egy kis Dante vita*, Nyugat, 1940 szeptember). Helyesbítése előtt természetesen rögtön meghajoltam. Minthogy a «vita» csak egy részletkérdésre terjedt ki, egyébként azonban kedves szavakkal tüntette ki a tanulmányt, változatlanul hagytam a szöveget.

Napok És Munkák Firenzében. 1940 május 15-én egy városképet közvetítettünk Firenzéből. A lemezre vágott adást a magyar rádió vonalon vette át a firenzei stúdióból. Hasonló adást terveztünk Rómából, egy Hanza városból, Parisból stb. A világháború a tervet nyomtalanul elsöpörte. Majd a fiaink!

Olasz Kiállítások. Ezekről a kiállításokról egy másik könyvemben is megemlékeztem (*Fegyveres Európa*, 1939).

1937 végén írtam ezt az idevágó *örjáratot*:

«Ezüstkor? Már az se. Hévvél rábeszéljük egymást a rémre; sóhajjal kelünk, sóhajjal fekszünk. «Emigráltam a korból», hallom lépten-nyomon. Két háború közt élünk vagy talán az új háború első felében.

Állj meg lelki emigráns! Van egy másik valóság is, egy másik Európa, amiről senkise beszél. A sors kegyéből kis részét magam is láttam belőle; amit nem

láttam, hírből, képről ismerem. Emlékezetből felsorolom, miféle kiállítások voltak 1937-ben Európában.

Tintoretto (Velence), Gonzaga (Mantova), Stradivari (Cremona), Giotto (Firenze), Augustus (Róma), Gyermek- és anyavédelem (Róma), Barokk művészet (Turin), Puvis de Chavannes (Lyon), Világkiállítás (Paris), Greco (Paris), Van Gogh (Paris), Független művészet (Paris), Maillol (Paris), Illuminált francia kéziratok (Paris), Descartes (Paris), Katalán művészet (Paris), Rembrandt rajzok (Paris), Franz Hals (Haarlem), «Schaffendes Volk» (Düsseldorf), Cranach (Berlin), Vadászat (Berlin), Szlovenszkói művészet (Prága), Nyomdaipar, nyomtatványművészet (Budapest), Biedermeier (Budapest), A száz éves Nemzeti Színház (Budapest), Rippl-Rónai József (Budapest), Szepességi művészet (Budapest).

Ennyiről tudok emlékezetből. Altató helyett katalógusaikkal fekszem le. Éjfél is elmúlt, lapozgatók. Ez mind itt van, mind a mienk, emberek csinálták, emberek szeretik. Elnevetem magam. Vaskor? Fordítsd meg a kukkert. Egyszerre aranykorra válik. (*Magyar Néző*, 133 1.)

Paris. Első írásom Parisról — Hét nap Parisban — novelláskötetemben, az *Apai Örökségben* jelent meg. Az utolsó párisi világkiállításról szóló tanulmányom (Levél a párisi világkiállításról, Tükör, 1937 október) nem illik e kötet keretébe.

Parisnak — kell-e mondanunk — könyvtárakra rúg az irodalma. De nem hiszem, hogy akadjon két könyv, amely a régi, szutykos, igazi Parisban teljesen egyetért. Az összeomlás talán egy időre, talán a mi életünkre megmentette az igazi Parist, különösen a Saint Germain des Prés-negyedet, amelyen szintén rajta áll a halálos krétajel. A száz esztendeje tartó rendszeretlen rombolásról l. Georges Pillemet: *Destruction de Paris* (Paris, 1941).

Montaigne. Halála 350 éves fordulójára (f 1592 "szeptember 13) írtam, szemelvényes fordításaim elé. A fordításokat L Ország útja, 1942 június.

Montaigne Kora. Ugyanerre az alkalomra írtam.

Montesquieu Mai Szemmel. Grasset, a híres párisi kiadó és irodalmár az összeomlás után kiadta Montesquieu feljegyzéseit (*Cahiers*), amelyek a múlt század végéig kiadatlanul heverték a La Bréde-i kastélyban, azóta pedig egy megközelíthetetlen vidéki bibliofil kiadványban lappangtak. Ez a tanulmány szemelvényes fordításaim elé készült. A fordításokat l. Jelenkor, 1942 június 15.

Százötven Éves A Francia Forradalom. 1939-ben készült, a nagy forradalom százötven éves fordulójára.

Guillaume Apollinaire. Egy magyar Apollinaire-antológia

bevezetője. Az Apollinaire verseket Radnóti Miklós és Vas István fordította. (Guillaume Apollinaire versei, Budapest, 1940).

Egy Francia Irodalmár. Ludovic Halévy pesti látogatásakor írtam. Megelőzőleg, 1938-ban készült róla ez az *Őrjárat*:

«Aldous Huxleyről írva megemlékeztem néhány neves családról. Akárcsak a Huxleyk, ezek is szellemi hitbizománnyá alakították át az egyéni halhatatlanságot. Köztük voltak a Halévyk.

Dániel Halévytól tudom, hogy Louis Bréguet, a nagyhírű kalvinista feltaláló és akadémikus anyai ágon szépapja. Anyai nagyapja Lebas, a múlt század híres templomépítője. Apai dédnagybátyja, Léon a társadalombölcész Saint-Simon titkára volt, másik dédnagybátyja, Fromenthal szerezte a Zsidónót. Apja, Ludovic a múlt század egyik legrokonszenvesebb francia írója, anyja Bizet-lány, testvérbátyja: Elie, a történész több angol egyetem díszdoktora volt. Egy unokaöccse (ugyancsak Louis Bréguet) híres repülőtervező.

Minderre Ludovic Halévy naplója emlékeztet. Ott találok 1879 májusi kelettel a következő feljegyzést.

«Mialatt írok, két kisfiam ólomkatonákat rakosgat az íróasztal sarkán. Ha egyikük halálom után írásra gondolna, sok mindent fölhasználhat ezekből a kis füzetekből.

Az egyik kisfiú, Elie azóta

hírneves halott, a másik, Dániel most adta ki a naplót. Majdnem hatvan év telt el a följegyzés óta, a kisebbik fiú is öregember. Látom az ősi szajnaparti Bréguet házban, a Cité-szigeten, csodálatos családi emlékek, rajzó szellemek közt. A falon dedikált Manet, Degas, Raffet rajzok. Asztali lámpája az apai kéziratra süt, talán még emlékszik az estére, mikor ólomkatonákat rakosgatott.

Nyáron egy újonc Paris nézővel elsétáltam a háza előtt. Itt dolgozik Dániel Halévy, mutattam egy sötét ablakra. Az útitárs udvariasan és tanácstalanul fölnézett. Nem értette, mire célzok.

Arra céloztam, hogy évszázadok óta ilyen családok virrasztanak a könnyelmű és halhatatlan Franciaország fölött.» (*Magyar Néző*, 169. 1.)

Egy Angol Moralista. Az *Eyless in Gaza* magyar fordítása elé írtam. (*A Vak Sámson*, Budapest 1938.) Azóta kiadott utolsó nagy regénye: *After many a years* (magyar fordítása: És múltnak az évek) tovább vésett a puritán moralista arcon s mindenben megerősítette korábbi állításaimat. Hadd álljon itt zárókének ez a tanulmány; legyen emléke bolyongó fiatalságunknak, ifjúkori nagy örömeinknek és tévelygéseinknek. Ezekről a tévelygésekről és bolyongásokról szólt majdnem teljes hosszában első tanulmánykötetem, a *Levelek a száműzetésből* (Budapest, 1938).

TARTALOM.

Lap

Előszó	7
--------------	---

NAGYVILÁG.

Kis népek hivatása	13
Nagy népek hivatása	22
Lélek a kövek közt.....	41

HAZA.

A magyar ember latin szemmel.....	50
A magyar műveltség.....	60
A földesi autóbuszson	66
Debreceni Napló.....	70
Mátyás bölcsője, Jósika sírhelye	79
A felvidéki ember.....	95
Kárpátalja a magyar hazában	101
Bessenyei	104
Kölcsey.....	110
A magyar liberalizmus	117
Ferenc József pénzügyőre.....	138
Ady	146
Két írás Batitsról	152
Kozma Miklós.....	159
Illyés Gyula	161
Mérleg I.....	166
Mérleg II.....	190
Simontornya, Farkasrét, Hebridák.....	202

LATIN-EURÓPA.

Latin-európa	210
Dante	241
Napok és munkák Firenzében	246

Olasz kiállítások	250	lap
Paris	267	
Paris a háborúban	283	
Két francia moralista (Montaigne, Montesquieu)	291	
Százötvenéves a francia forradalom	309	
Guillaume Apollinaire	320	
Egy francia irodalmár	330	
Egy angol moralista (A. L. Huxley)	340	
Függelék	351	